MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HENRY WALTER BELLEW'İN ESERLERİ VE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan: Habibe TEMİZSU

Anabilim Dalı: TARİH

Programı: ORTAÇAĞ TARİHİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İSTANBUL 2018

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HENRY WALTER BELLEW'İN ESERLERİ VE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ

DOKTORA TEZİ

Habibe TEMİZSU

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

MART 2018

Habibe Temizsu tarafından hazırlanan Henry Walter Bellew'in Eserleri ve İngiliz Emperyalizmi ..... adlı bu tezin Doktora tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Üye : Prof. Dr. Abdulvahap Kara

Üye : Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu

Üye : Prof. Dr. Okan Yeşilot

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmet Beyoğlu

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Habibe Temizsu

HENRY WALTER BELLEW (1834-1892) VE ESERLERİ

ÖZET

Bir sömürge olarak Hindistan'ın değeri, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Amerika kıtasındaki hezimetinden sonra artmıştır. Öyle ki bu toprakların güvenliği 19'uncu yüzyıl İngiliz siyasetine yön veren en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Bu uğurda, en büyük tehdit olarak kabul edilen Ruslara karşı yüzyıl boyunca çeşitli stratejik adımlar atılmıştır. İzlenen bu siyaset, literatüre Great Game yani Büyük Oyun olarak geçmiş olup, merkezini ilk aşamada Afganistan oluşturmuştur.

Hindistan sömürgesi adına değeri artan ancak hakkında pek az bilgi sahibi olunan Afgan topraklarına 19'uncu yüzyılın başından itibaren İngilizler çeşitli bahanelerle heyetler göndermiş, bu coğrafya ve halkını tanınmaya çalışmışlardır. Her giden heyetten günümüze çok değerli çalışmalar kalmıştır. Bu çalışmalar içinde Afgan topraklarını müteaddit defalar ziyaret eden oryantalist, askeri doktor ve dil bilimci Dr. Henry Walter Bellew'inkiler çeşitliliği ile öne çıkmaktadır. Bellew, ilk olarak 1857'de ziyaret ettiği Afgan topraklarında uzun zaman geçirmiş, halkıyla haşir neşir olmuştur. Bu süreçte bölge tarihiyle ilgilenmekle kalmamış, gramer kitabı kaleme alacak kadar Peştu diline de hâkim olmuştur. Böylece kendi döneminin en önemli Afganistan uzmanlarından biri haline gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, 19'uncu yüzyıl dünya siyasetine yön veren Great Game'in en sıcak aşamasının yaşandığı yüzyılın ikinci yarısında, Henry Walter Bellew'in eserlerinden yola çıkarak İngiliz emperyalizmi ve Afganistan siyasetini tahlil etmektir. Bellew'in ardında bıraktığı raporlar ve notları, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Afganistan halklarını, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortamı ve Afgan hükümetinin Rusya ve İngiltere gibi dönemin iki dünya devi arasında nasıl ayakta kalmaya çalıştığını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

HENRY WALTER BELLEW (1834-1892) AND HIS WORKS

ABSTRACT

After Great Britain's defeat in America, India's importance as a colony increased significantly. In fact the security issue of this piece of land determined mostly the 19th century British foreign policy. During this century long Great Britain, took several strategic measures against its main rival Russia. This policy followed the whole century long, was called the Great Game and was mainly focused on Afghanistan.

While Afghanistan's importance increased gradually the British did not know much about this country. Starting from the beginning of 19th century, British Government in India sent mutliple missions to discover the Afghan land and its people. Each of this missions left us valuable notes from that time but one of the most remarkable reports belong to the notable orientalist, medical doctor and linguistic scientist Henry Walter Bellew. His first visit to Afghanistan occured in 1857 and he spent a lot of time among Afghan people. During time, he went over the history of the country, learned the Pashto language and became a distinguished specialist of Afghanistan.

The aim of this study is to examine British emperializm and Afghan policy during the peak period of the Great Game at the second half of the 19th century through Henry Walter Bellew's works. All the reports and notes Bellew has left, gives us important hints about the Afghan races, the political condition of the country and its position between the two big powers of this period, Britain and Russia.

ÖNSÖZ

TÜBİTAK tarafından 2214-A bursu ile desteklenmiş olan bu çalışmada, askeri doktor, dil bilimci ve oryantalist Dr. Henry Walter Bellew'in eserleri ışığında, 19'uncu yüzyıl İngiliz Emperyalizmi ve bununla bağlantılı olarak İngilizlerin Afganistan Dış Politikası tahlil edilmiştir. Araştırma safhasında, konu ile ilgili seyahatname, günce ve biyografi gibi ana kaynakların yanında, modern dönem araştırma eserleri ve makalelerden de faydalanılmıştır.

19'uncu yüzyılda İngiltere hakimiyetindeki Hindistan ve Afganistan ile ilgili eserleri, başlıca bir akademik çalışmaya konu olmamış olan Henry Walter Bellew'in bölge ile alakalı değerlendirmeleri üzerine yürütülen bu araştırma, Ohio University Alden Kütüphanesi başta olmak üzere, Ohio-link üzerinden Ohio State University Kütüphanesi, Cleveland State University Kütüphanesi, Kent State University Kütüphanesi gibi çok sayıda kütüphaneden faydalanılarak yürütülmüştür.

Bellew'in eserlerini bir bütün olarak değerlendirmesi bakımından alanında tek olan bu çalışma, İngiliz Emperyalizmini bu oryantalistin eserleri üzerinden değerlendirmenin yanında, dönemin Orta Asya siyasetine de ışık tutmak amacındadır.

Bu çalışmayı yürütürken engin tecrübe ve bilgi birikimlerini paylaşmak suretiyle bana yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL başta olmak üzere, Amerika Birleşik Devletleri'nde sürdürdüğüm araştırma safhasında beni yönlendiren, Ohio University, College of Arts and Science bünyesinde yer alan Department of History öğretim üyelerinden Doç. Dr. P. John BROBST'a, şahsıma doküman yollamak ve akademik tavsiyelerde bulunmak suretiyle destek olan The University of Texas at Austin, College of Liberal Arts- Department of History öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sumit GUHA'ya minnetle teşekkür ederim. Öte yandan bu çalışmanın tamamlanmasını, sunduğu manevi destekle her zaman bana ışık olan, en değerli arkadaşım ve eşim Arş. Grv. Fatih TEMİZSU'ya, bulunduğum yere gelmemde sayısız emeği olmanın yanında, doktora çalışmamı da günlük olarak takip eden annem, babam ve aileme, başta arkeolog ve tarihçi Adil YILMAZ olmak üzere moral ve motivasyon sağlayan tüm kıymetli dostlarıma borçluyum.

Habibe TEMİZSU

22 Ocak 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **III**
ÖNSÖZ ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ **5**
1.1. Emperyalizm **5**
1.2. İngiliz Emperyalizmi **16**
1.3. Britanya İmparatorluğu'nun Emperyal Gelişimi **26**
1.4. Great Game-Büyük Oyun ve Afganistan **35**
1.5. Büyük Oyun-Great Game **41**

İKİNCİ BÖLÜM

HENRY WALTER BELLEW'İN TARİH ÇALIŞMALARINDA ORYANTALİZM VE İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN POLİTİKASI **71**
2.1. Henry Walter Bellew Kimdir? **71**
2.2. Oryantalizm Tartışmaları Işığında Henry Walter Bellew'in Tarih Çalışmaları **73**
2.3. Henry Walter Bellew'in Eserlerinde İngilizlerin Afganistan Politikası. **104**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BELLEW'İN SEYAHAT RAPORLARINDA İNGİLİZ EMPERYAL POLİTİKASI VE AFGANİSTAN **151**
3. 1. Herat Meselesi ve 1857 Büyük Hindistan Ayaklanması **156**
3.1.1. Barış ve dostluk antlaşması **158**
3.1.2. 1857 yılı İngiltere'nin Afganistan heyeti **161**
3.1.3. 1857 Hindistan ayaklanması **162**
3. 2. Sistan Sınır Meselesi **171**
3. 3. İndus'tan Dicle'ye **182**
3. 4. Kaşmir ve Kaşgar, 1873-74 Kaşgar Elçiliği Yolculuğu **203**
3.4.1. Kaşgar Hanlığı ve Yakub Beg **204**
3.4.2. Doğu Türkistan üzerinde emperyal rekabet **212**

3.4.3. Doğu Türkistan ve İngiltere'nin emperyal alakası 218

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BELLEW'İN DİĞER ESERLERİ VE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ 232

4.1. Bellew'in Tıbbî Eserleri ve İngiliz Emperyalizmi 232

4.2. Bellew'in Dil Bilimsel Çalışmaları ve İngiliz Emperyalizmi 254

SONUÇ 268

GÖRSELLER 287

BİBLİYOGRAFYA 296

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale
Aug. : August
Bkz. : Bakınız
Bn. : Band
C. : Cilt
çev. : çeviren
edt. : editör
H. : Heft
Haz. : Hazırlayan
İÜEFD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Jan. : January
Mar. : March
No. : Number
S. : Sayı
s. : sayfa
TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK : Türk Tarih Kurumu
Vol. : Volume

GİRİŞ

Emperyalizm kelimesi farklı çevrelerin sıkça kullandığı ve popülaritesini kaybetmeyen bir terimdir. Bir bütün olarak emperyalizmi konu alan çalışmaların çoğu, tarih sahnesinde yer almış çeşitli imparatorlukların uygulamalarından örnekler vererek bu kavramı açıklamaya çalışmaktadır. Ancak emperyalizmi sistematik bir şekilde uygulamış olan, buna dair en çok örneğin verildiği imparatorluk İngiliz İmparatorluğu'dur.

Coğrafi keşiflerin ardından farklı kıtalarda sömürgeleriyle varlığını sürdürmüş olan İngiliz İmparatorluğu, ele geçirdiği topraklarda idaresini salt savaşlar ve anlaşmalarla yürütmemiş, kuvvetli bir istihbarat ağı kurup, sosyal ve kültürel politikalar geliştirerek varlığını kalıcı kılmaya çalışmıştır. İşte kurulan bu sistemi mercek altına aldığımızda da dönem dönem farklı alanlarda değişik bireylerin çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Erken modern zamanlardan itibaren Asya'nın güneyinden kıtaya giriş yapan Avrupalı bu bireyler, seyyahlar ve yazarlar yeni keşfettikleri bu coğrafyayı beyaz boş bir sayfa addetmiş, takip ettikleri keşif motifi de sık sık bir kolonizasyon diline dönüşmüştür. Devamında ise gelen Avrupalılar bu beyaz boş sayfa üzerinde dil bilimsel, kültürel ve akabinde de bölgesel hak iddialarında bulunmuştur.

İngilizlerin, bilhassa Hindistan özelinde sürdürdükleri ve de 17'inci yüzyılda tamamlanan coğrafi keşiflerin, kendi kolonyal anlatımlarında birden farklı şekilde ifade edildiğini görmekteyiz. Coğrafî keşifler kimi zaman medenileştirme, kurtarma ya da mükemmelleştirme anlamlar kazanırken bazense bu ifade kapsamında yeni tebaa şeytanlaştırılarak ötekileştirilmekteydi.

Bunun yanında sürekli olarak resmedilen keşif fikri, İngilizlere bilgi felsefesine dair ayrıcalıklı bir konum da kazandırmıştı. Bunlar kaşifler olarak yeni bilgiler sunmakta, sundukları bilgileri de kolonyal hedefleri doğrultusunda birbirinin karşıtı

olan ve aslında görece farklı anlamlandırılabilecek, barbarlık ve medeniyet, gelenek ve modernite, Hıristiyanlık ve putperestlik gibi ikili kavramlar etrafında toplamaktaydılar. Tabii olarak bu ikili kavramlar tarih boyunca yerlerini başka başka ifadelere, başka ikili kavramlara bırakmıştı[1].

Kolonyalizm, belirli kültürel tekniklerle yapılandırılmış, devamı da aynı kültürel tekniklerin geliştirilerek kullanılması sonucunda sağlanmıştır. Bunların başında bilgi teknikleri saymak zorundayız. Sahip olunan bilgi teknikleri ile tarih yeniden yazılmış, halklar sınıflandırılarak tanıtılmış, bilimsel çalışmalar yürütülmüş ve diller kategorize edilerek belirli yöntemlerle öğretilmiştir. Söz konusu bu bilgi teknikleri, bir kültürel kontrol projesi olan kolonyalizm ya da diğer adıyla sömürgeciliğe dolayısıyla emperyalizme hizmet etmiştir.

Kolonyal istilalar aslında yeni kolonyal bilgilerin toplanmasını sağlarken, aynı zamanda da kolonyalizmin kendisi tarafından da bilgi üretimi yapılmaktaydı. Bunu ikili bir sonuç gibi değerlendirmek doğru olacaktır. Ya da başka bir ifadeyle kolonyalizm sayesinde depolanan bilgilerin dışında bir de kolonyalizm tarafından üretilen bilgiler de mevcuttu. Bu açıdan bakıldığında da zaten kolonyalizm tamamen bilgiye dayalıydı. Keşfedilen yeni yerler, toplumlar ya da dillere dair bilgiler sınıflandırılmakta, sürdürülmek istenen kolonyal idarenin devamını sağlamak uğruna bu bilgilerden faydalanılmaktaydı. Yapılan bilimsel keşiflerin, tıp alanında sürdürülen çalışmalar da dahil olmak üzere tamamı bu yönde ilerlemekteydi diyebiliriz.

Great Britain denilen Büyük Britanya'nın oluşum süreci de bir bakıma kültürel bir proje olarak algılanmaktaydı ki bu da bir emperyal gücün oluşumu ile yakından alakalıydı. Asya'nın güneyinde yer alan Hindistan'ın İngilizlerin en büyük sömürge gücü olması[2] hasebiyle de ilk olarak bu coğrafya üzerinde odaklanan bu projenin kendisi, sahip olunan siyasi gücün etki alanı genişledikçe daha da geniş bölgeleri içine almıştır. Bunlardan biri de Afganistan'dır.

Yukarıda dile getirildiği gibi, oluşturulan bu kültürel projenin hayata geçirilmesi sürecinde çeşitli bireyler, etki altına alınan yeni coğrafyalar adına ön plana çıkmaktaydı. Bunlardan biri de Henry Walter Bellew olmuştur. Bir askeri doktor olan

[1] Jyotsna G. Singh, *Colonial Narratives/Cultural Dialogues*, Routledge, s.1-2
[2] Bernard S. Cohn, *Colonialism and its forms of knowledge*, s.IX

Bellew, Hindistan Hükümeti bünyesinde görev aldıktan sonra, bölge ile alakalı birikimini arttırıp, İngiliz kültürel projelerine, bir başka ifadeyle İngiliz Emperyalizmine hizmet etmek üzere çeşitli eserler kaleme almıştır.

Emperyalizm, *İngiliz Emperyalizmi*, *Victoria Dönemi Emperyalizmi* gibi başlıklar batıda çeşitli açılardan ele alınmıştır. Ancak Henry Walter Bellew'in eserleri üzerine bütünlüklü bir çalışmaya rastlanmamıştır. Öte yandan İngiliz Emperyalizmi Türkiye'de yeterince ele alınmış bir konu da değildir. Bu çalışmanın amacı ise Henry Walter Bellew'in eserleri ışığında, İngiliz hakimiyetindeki Hindistan'ın Afganistan politikasını anlayabilmek ve İngiliz Emperyalizmini bu yönde ele almaktır.

İlk defa Ahmet Şah Durrani önderliğinde 1747 yılında bağımsız bir devlet olmayı başaran Afganistan, Hindistan'daki İngiliz hakimiyeti batıya doğru genişledikçe giderek önemi artan bir coğrafya halini almıştır. Bilhassa 1800'lerin başlarında İngilizlerin farkına vardıkları Rus tehlikesine karşı bölgenin stratejik önemi artarken, bununla doğru orantılı olarak aynı dönemde bölge yeni yeni keşfedilmeye, çeşitli sebeplerle siyasi heyetler ya da bölge hakkında bilgi sahibi olması için temsilciler gönderilmeye başlanmıştır.

Elinizdeki çalışmada konunun daha anlaşılır olması açısından, okuyucuya Great Game yani Büyük Oyun ismiyle tanımlanmış olan Orta Asya merkezli İngiliz-Rus siyasi mücadelesi ve İngiliz Emperyalizmi ayrı bölümlerde sunulmuştur. Bu iki kavram ele alınarak Afganistan'ın 19'uncu yüzyılda içinde bulunduğu durumu daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Çalışma yürütülürken, Bellew'in eserlerinin kategorize edildiği görülecektir. Yapılan bu sınıflandırmada yazarın tarih çalışmaları ve seyahatnameleri ayrı birer bölüm olarak ele alınırken, *diğer eserleri* adıyla tıp alanında hazırladığı eserleri ve dil bilimsel çalışmaları okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Hem İngiliz sömürge tarihi hem Hindistan'daki İngiliz idaresi tarihi hem de 19'uncu yüzyıl Afganistan'ına dair çeşitli kesitler sunması açısından önem arz eden bu çalışmada, daha ziyade batı kaynaklı dönem eserlerinin yanında, konu ile alakalı modern çalışmalar ve tahlillerden de yararlanılmıştır. Öte yandan bu çalışma Bellew'in eserlerini temel alması açısından alanında tektir.

Bellew'in eserlerine, İngiliz emperyalizmine sundukları hizmet açısından yaklaşılırken, aynı zamanda bölge ile alakalı ilginç veriler de ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda hem İngiliz kolonyal siyasetinin Afganistan'a yaklaşımı, hem de 19'uncu yüzyıl Afganistan'ı hakkında dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ

Bu bölümde Afganistan üzerindeki İngiliz Emperyal politikasının daha iyi anlaşılması adına öncelikli olarak emperyalizm terimi, akabinde İngiltere İmparatorluğu özelinde emperyalizm işlenecektir. Son olarak özet halinde Britanya İmparatorluğu'nun emperyal gelişimi hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Emperyalizm

Siyasi olarak etkin bir devletin daha az etkin bir başka devlet üzerinde hakimiyet kurma süreci ve bunu sürdürmesi emperyalizm, izlediği bu siyaset ile başka oluşumlar üzerinde hakimiyet kuran daha güçlü yapı ise imparatorluk olarak isimlendirilmektedir. Ancak bu ifadeyi daha net anlayabilmek için konu ile ilgili birbirinden farklı yaklaşımları incelemek gerekmektedir[3].

Uygulaması her ne kadar yüzyıllar öncesine dayanmış olsa da ilmi olarak emperyalizm ifadesinin tartışmalarda kullanılmaya başlanması, ancak 20'inci yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Emperyalizmin, üzerine üretilen ilk teorilerde daha ziyade kapitalizmle beraber anıldığını görmek mümkündür[4].

Emperyalizm'i konu almış eserlerde, adı ilk anılan devletlerden biri olarak İngilizleri görmemiz mümkündür. Yani emperyal devlet dediğimizde ilk akla gelen devletlerin başındadır İngiltere. Kendisi de İngiliz olan radikal liberal ekonomist ve sosyal bilimci John A. Hobson'a göre de emperyal politikaların temel prensipleri

[3] Michael W. Doyle, *Empires*, s.18
[4] Andrew Erskine, *Roman Imperialism*, s.4

üzerine fikir yürütürken buna dair somut örneklemelerin çoğu İngiliz Emperyalizminin gelişiminden verilmektedir[5].

Robert Johnson ise emperyalizm terimi üzerinde ihtilafların söz konusu olduğunu, hatta bu terimin tarihi anlamda bir *işkence*ye maruz kaldığını iddia etmektedir. Buna göre, emperyalizm hala daha çok Marksist ekonomik terimler altında tartışılırken, tarihçiler emperyalizm ve sömürgecilik tanımını belirlemeye çalışmışlardır[6].

Günümüzde tarz ve görüntüsünü değiştirmiş olmakla beraber sömürgeciliğin hala sürdüğünü iddia eden Ahmet Kavas, tarihi anlamda ise bu uygulamanın Antik Çağ'dan modern zamanlara kadar gelen bir süreç içinde farklı şekillerde görülmüş olduğunu, uluslararası ilişkilerin de en kapsamlı tartışma konularından biri haline gelerek insanlık tarihini utanç verici sayfalarla doldurduğunu ifade etmektedir. Sömürgeciliğin tüm yönleriyle sistematik bir şekilde uygulamaya koyulmasıyla alakalı ise kendisi de pek çok yabancı isim gibi 16'ıncı yüzyıla işaret etmektedir[7].

Bunun dışında, halkın aşırı milliyetçi basın ve siyasetçilerin de yönlendirmesiyle dışa vurulan bir yeniden vahşileşme sürecinden geçmesi durumunun emperyalizmin doğrudan bir sonucu olduğu iddiası da mevcuttur[8].

Emperyalizmi zengin ve fakir ülkelerin ilişkileri üzerine açıklayan ve bu kavramı daha iyi anlayabilmek için uluslararası ticareti de anlamak gerektiğini savunan çalışmalar da azımsanmayacak ölçüdedir. Öte yandan bir de bu terimin siyasi propagandalarda adeta bir replik ya da slogan havasında ziyadesiyle kullanıldığını, hatta zaman zaman hakaret niyetiyle, adeta sıkıştırmak için sarf edildiğini de görüyoruz[9].

---

[5] John A. Hobson, *Imperialism-A Study*, s.V; Hobson'un *Imperialism: A Study* adı çalışması, 1901-1902'de bazısı önemli akademik nitelikte olmak üzere çeşitli dergilerde yazdığı yazılar bir araya getirilerek oluşturulmuştur. bkz. P. J. Cain, *Hobson and Imperialism: Radicalism, New Liberalism, and Finance 1887-1938*, s.81-82; Julian Go, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939", s.43

[6] Robert Johnson, *British Imperialism*, s.1

[7] Ahmet Kavas, "Sömürgecilik", s. 394

[8] Julian Go, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939", s.43

[9] Benjamin J. Cohen, *The Question of Imperialism*, s.3-4,9

Tarihi Sosyoloji uzmanı Julian Go'nun emperyalizm üzerinde kafa yoran bazı isimlerin yaklaşımlarına eleştirisi, bunların dahili sebeplere odaklanıp ülke çıkarlarının etkisini göremedikleri yönündedir. Bunun yanında meselenin, sanki devlet gücüne sadece tıkanıklıkları gideren bir yol açıcıymış gibi yaklaşıldığı ve adeta emperyal devletin kendi menfaatinin hiç olmadığı yönünde aktarıldığını iddia etmektedir. Klasik teorilere bir diğer eleştirisi ise, dahili hadiselerin emperyal yayılmacılığı tetiklemesine karşın okuyucuya emperyal devletin küresel dünya düzenine olan etkisinin hissettirilmediği yönündedir. Son olarak kendisine göre, klasik teoriler ve müteakip çalışmalar daha kapsamlı tarihi örneklerle ilgili sessiz kalmışlardır. Go, konu ile alakalı yapılan çalışmaların çoğunun kolonyal kazanımlar ve belirli tarihi olaylarla ilgilenirken daha geniş zamansal ve mekânsal devamlılıklara yer vermediklerini iddia etmektedir[10].

Azmi Özcan sömürgecilik ya da diğer adıyla emperyalizmi, başkalarına ait kaynakları haksız yere kullanmak olarak açıklamış, modern anlamda ise 15'inci yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmış olduğunu, günümüze kadar devam ettiğini ve bu anlamda güçlü Avrupa devletlerinin dünyanın diğer ülkelerinin toprak ve kaynaklarını keşif, ilhak, işgal ve istimlak ederek kendi ülkeleri için kullanmaları olarak tarif etmektedir. Tarihi anlamda Avrupalı devletlerin Ümit Burnu ve Amerika'yı keşfetmeleri ile başlayan bu süreçte İngiltere zamanla tartışmasız bir üstünlük kazanmış olup, yakın bir döneme kadar da dünyanın en büyük emperyal imparatorluğunun sahibi olmuştur[11].

Koebner ve Schmidt 1840'lardan günümüze değin emperyalizmin on iki farklı anlamda kullanılmış olduğunu iddia etmektedir[12]. Esasında emperyalizm kelimesi Latince "imperator" kelimesinden gelme olup, daha ziyade diktatör idareler, kuvvetli olarak merkezileşmiş idareler, gaddar ve keyfi yönetim metotları ile ilişkilendirilirdi. Modern zamanlardaki kullanımı 1830'larla beraber Fransa'da ortaya çıkarken, 1848'den sonra ise III.Napoleon'un despot uygulamalarını eleştirmek maksadıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu özellikle onun 1852-70 yılları arasında Fransa'yı elinde tutma biçimini de tanımlamaktaydı. Gelecekte, herhangi bir sebepten dolayı emperyal

[10] Julian Go, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939", s.44-45
[11] Azmi Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", s. 299
[12] R. Koebner-H. D. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of A Political Word*, s.XIII

olarak isimlendirilen siyasi oluşumlar açısından İkinci Fransız İmparatorluğu'nun tarihi anlamda önemli bir iz bıraktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Başlarda emperyalizm İngilizler için yabancı bir idare biçiminin iç politik meselesi yani Fransız kralının halkını yönetme biçimi iken 1870'lerden itibaren bu terimin İngiltere'de kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Artık İngiliz devlet adamı Disraeli'nin İngiliz sömürge devletini güçlendirme ve yayılma politikaları "emperyalistik" olarak tanımlanmaya başlanmıştı. Hatta sonraları İngiliz liberaller emperyalizmin büyüsüne kapılmama konusunda yaptıkları uyarılarda Napolyon idaresini hatırlatmaktaydılar[13].

C. C. Eldridge'ın aktardığına göre, 1868 Ocak ayında İngiliz *Spectator* gazetesi emperyalizmle ilgili dikkat çekici bir tanım yapmıştır. Buna göre emperyalizm *son derece can sıkıcı ve saldırgan görevleri yapmaya zorlayan bir farkındalıktır*. Ancak bu tanımın çok da dikkat çekmemesi emperyalizm kelimesinin 1870'lerde Disraeli imparatorluğu ve izlediği politikaları kınamak adına kullanılır olmasındandır. Mesela "Hindistan İmparatoriçesi" ifadesi *The Times* tarafından "tahtı ahlaksız emperyalizmin seviyesizliğiyle tehdit etme" olarak tanımlanmıştır. 1878'de Disraeli hükümetinin Türk-Rus savaşında oluşturduğu korku politikası üzerine Robert Lowe, 1878 Ekim'inde şu şekilde seslenmiştir:

"Emperyalizm ne demektir? Başkaları üzerine mutlak güç kullanımı demektir. Düşmanımızı aleni savaş halinde ele geçirmemiz ve ona şartlarımızı zorla kabul ettirmemiz durumunda, Dryden'in de şarkısında dediği gibi 'bunlar emperyal becerilerdir ve sana yakışır."

1880 seçimlerine baktığımızda ise "emperyalizm" ifadesinin Disraeli hükümetine karşı izlenen kampanyanın öne çıkan sloganı haline geldiğini görmemiz mümkündür[14].

Bu terim yüzyılın sonuna doğru, İngilizler ve diğer güçlerin sömürgeci yayılmaları için daha sık kullanılır olmuştu. Öyle ki artık kelimenin kullanımı netleşmeye başlamış, "sömürgecilik", yani *bir ulusun yabancı halklar ve topraklar üzerinde siyasi hakimiyet kurup yayılması* anlamında bilinir hale gelmişti. 19'uncu yüzyılın bitiminde emperyalizm ifadesi donanma gücü olan devletlerin sömürgeciliğini tanımlarken, bu tanıma Portekiz ve İspanyol, ardından İngiliz, Fransız

[13] R. Koebner-H. D. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of A Political Word*, s.1-2
[14] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.1-2

ve diğer Avrupalı devletler, en sonunda ise Amerika ve Japonya gibi güçlerin uyduğunu görmekteyiz.

Eldridge ise 19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde var olan iki ana düşünceden bahsetmektedir. Buna göre bir kesim "beyaz adamın sorumluluğu" olan emperyal misyon, batı medeniyeti, Avrupa teknolojisi ve Hristiyanlık hakikatini yayma sorumluluğunu temsil ederken, ikinci bir kesim için bu kelimenin anlamı kan dökme, sömürme ve iğrenç bir şekilde menfaat peşinde koşma anlamına gelmekteydi.

Yirminci yüzyılın başlamasıyla çeşitli cenahlardan, radikal liberal İngiliz John Hobson, Marksist Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding ve Lenin gibi isimlerden eleştiriler yükselmeye başlamıştı. Bu eleştirilerin şekli de değişim göstermiş, direkt siyasi olmaktan ziyade, ekonomik bir hüviyet kazanmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise bu değişimim farklı bir ivme kazandığını söylemeliyiz. Zaten bu süreçte bilinen donanma imparatorluklarının da dağıldığını görmekteyiz.

Yirminci yüzyılın önemli bir bölümünde emperyalizm eleştirisi Marksist teorinin en yoğun ve etkin olduğu alanlardan biri haline geldi. Buna göre kapitalizm ve yayılmacılık arasında gerçek bir ilişki olup, kapitalist yayılmacılık kesinlikle emperyalizme dönüşmek durumundadır. Zira kapital yani sermaye net bir şekilde durmaksızın sınırların dahilde ve hariçte sürekli yeniden düzenlenmesini istemektedir. Gerçekten de sermaye belirli bir bölge ve kitle içinde sınırlandırılarak devamlı işlenemez[15].

Günümüzde ise pek çok yazar için meselenin ekonomik yönlerine vurgu yapmadan konunun işlenmesi imkansızlaşmıştır. Mesela emperyalizmin *açıkça ekonomik bir olgu olduğunu, ticaret ve sermaye hareketinin uluslararası iş bölümünü içeren belirli ilişkileri* ya da *bir ekonominin bir başka ekonomiye ait sermaye ağının kontrolünü sağlaması* olarak tanımlandığını görmemiz mümkündür.

Ancak daha ziyade siyasi tanımlamalar yapmayı tercih edenler de yok değildir. Bu bağlamda *hakimiyetin doğrudan genişletilmesi* ya da *doğal sınırları dışında bir imparatorluk kurup, yeni bölgelerdeki halkları hâkim güce tabi kılmak* şeklinde tanımlamalara da rastlamak mümkündür.

[15] Michael Hardt-Antonio Negri, *Empire*, s.221

Emperyalist politikaların ister ekonomik ister siyasi tanımlara daha yakın olsun, genel onay alabilecek bir diğer özelliği ise var olanla yetinip onu korumaktan ziyade daha da genişlemek, daha çoğa sahip olmak eğilimi olabilir[16].

Bu noktada Avusturyalı ekonomist ve siyaset bilimcisi Joseph Schumpeter'in kısa ve öz açıklaması akılda yer edici bir özelliğe sahiptir. Şöyle ki Schumpeter emperyalizmin tanımını *bir devlet tarafından sebepsiz yere cebre dayalı olarak sınır tanımaz bir şekilde yayılma eğilimi* olarak yapmıştır. Bu doğrultuda emellerine ulaştıktan sonra saldırgan tutumuna son veren bir devlete kimsenin emperyalist demeyeceğini, emperyalizm kelimesinin genelde gerçek sebeplerin saklandığı, her başarıdan sonra yeniden alevlenen saldırganlık için, hakimiyet arzusu ve dünyayı yönetme isteği için kullanılabileceğini ifade etmektedir[17].

Yine Schumpeter, emperyalizmi kapitalizmin olmazsa olmaz bir safhası olarak görme fikrine ve kapitalizmin emperyalizme dönüşebileceği düşüncesine birer yanılgı olarak bakmaktadır. Zira, kapitalist yaşam düzeninin aslında emperyalist tutumlara hoş bakmadığını, kapitalist zümre için esas olanın barış ve istikrar altında kazanç sağlamak olduğunu iddia etmektedir[18].

Liberaller de emperyalizme olan bakış açılarında Schumpeter'i referans almaktadır. Bu bağlamda emperyalizm ve ekonomik etkenler arasında var olduğu söylenen ilişkiyi kesinlikle kabul etmemektedirler. Schumpeter'in tanımını yukarıda yapmıştık. Zaten liberaller de emperyalizmin kapitalizmin kaçınılmaz bir safhası olduğu ya da kapitalizmin mutlaka emperyalizme dönüşeceği fikrini temel bir yanılgı olarak görmektedirler. Bunlara göre emperyalizmin tabiatının kapitalizmle çelişmesindeki ana sebep, müteşebbislerin yani kapitalizmin taşıyıcılarının, amaçsız ve sebepsiz yayılmadan ziyade, barışçıl ve istikrarlı bir ortamda kazanç sağlamayı tercih etmeleridir.

Ancak Addo'nun Schumpeter'in tezini çürütme şekli son derece makuldür. Buna göre emperyalizmle ilgili yaptığı tanımda *sebepsizlik, cebir* ve *sınır tanımazlık* gibi üç ana olgunun altını çizen Schumpeter'in bu tezi makul sebep (!), cebren değil de rıza ile ve sınırlı bir alanda gerçekleştirilecek yayılma eylemi için geçerli değil

[16] Benjamin J. Cohen, *The Question of Imperialism*, s.10-12; C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.2;
[17] Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes: Two Essays by Joseph Schumpeter*, s.5-6
[18] Joseph Schumpeter, *a.g.e.*, s.89

midir? Ya da başka bir ifade ile makul bir sebebe dayandırılacak, cebre başvurulmayacak ve de sadece belirli bir alanı kapsayan yayılmalar emperyal yayılma sayılmamakta mıdır? Bu sorular Schumpeter'in emperyalizmi açıkladığı tanımının yetersizliğini göz önüne sermektedir.

Addo'nun liberalleri eleştirdiği önemli bir husus da bunların emperyalizme dair sundukları anlatımların son derece soyut olduğu ve havada kaldığı yönündedir[19]. Kimi liberallerin müphem betimlemelerine karşı Harry Magdoff'un yaklaşımı da benzerdir. David S. Landes'in öne sürdüğü ve emperyalizmi bir nevi insan fıtratının neticesi gibi sunduğu garip açıklama için Magdoff –doğru veya yanlış olup olmadığı üzerinde durmadan- bunun son derece soyut olduğu yönünde fikir beyan eder. Ona göre bu tür ifadeler tarihsel anlamda saldırı ve yayılma gibi terimlerin ne anlama gelip neyi amaçladıklarını anlamaktan çok uzakta kalmıştır. Bu gibi yaklaşımların, kapitalist toplumların tarihi yayılmacılıklarını açıklayamadığını yayılmacı politikaların neden sürekli belli başlı bazı zengin toplumlar ve başka fakir toplumlarla alakalı olduğu hususunda bize bir fikir vermediğini sorgulamaktadır.

Magdoff'a göre basite indirgenerek formüle edilen bir diğer yaklaşım da teorik emperyalizmdir. Buna göre dış politika ile ilgili verilen kararlarda saf ekonomik gerekçeler aranmaya çalışılması pek çok durum için işe yarar bir açıklama olabilirken, bu yaklaşım her türlü siyasi ve askeri hamleyi açıklamakta yetersiz kalacaktır [20].

20'inci yüzyılın ünlü Afrikalı özgürlükçü ve fikir adamlarından Amílcar Cabral'ın emperyalizme bakış açısı ekonomik gerekçelerle harmanlanmış özelliktedir. Buna göre emperyalizmin en önemli değişmez özelliği, hangi formada olursa olsun, domine edilen sosyo-ekonomik bütünün kalkınma sürecindeki bağımsızlık ve iradesinin tamamen gasp edilmesi olduğu yönündedir. Ona göre, ancak bu yönde bir özgürlük ortamı, bir toplumun tarihi sürecinin normal bir yolda gelişmesini sağlayabilir. Buradan anlaşılan o ki, bahsi geçen şekilde herhangi bir müdahale ile toplumların gelişim sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlaması, ya da sık karşılaşıldığı ifade ile "medenileştirilmeleri" mümkün olamayacaktır. Bunun yanında Cabral, milli

[19] Herb Addo, *Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism*, s.45-47
[20]Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*, s. 13

kurtuluşun ancak ve ancak, milli üretim güçlerinin her türlü yabancı hakimiyetten kurtarılması ve bağımsız olması halinde mümkün olacağını öne sürmektedir[21].

Liberallerin varsayımlara karşı tarihsel bağlamda duyarsız kalmasının pek çok sebebi vardır. Bunların en önemlilerinden biri ise liberallerin modern savaşlara karşı sergiledikleri hor gören antipatileridir. Liberallerin duyarsızlığı tercih etme sebeplerini açıklamaya çalışmadan evvel bazı noktaları kısaca gözden geçirmek lazım:

Devletlerin geçmişte pek çok farklı güdü sonucunda yayılmacı politikalar takip etmiş oldukları, bu hareketlerini başarıya ulaştırmak için anlamlı gerekçelerini özümseme zorunlukları ve başkalarını etkin bir şekilde yönetmeleri gerekliliği inkâr edilemez gerçeklerdir. Ancak esas soru, bu güdü, anlamlı gerekçe ve etkin yönetimlerin başarılı bir yayılma siyaseti için nasıl olmaları gerektiği yönündedir.

Liberal görüş, emperyalizmi daha ziyade devletlerin bünyelerinde var olan savaş sevici unsurlara dayandırarak açıklamaktadır. Modern devletin köken ve gelişiminin ana unsuru olan tarihî gerekçelere de inmez, tarihî etkileri algılamakta yetersizdir. Ya da başka bir ifadeyle tarihi analitik anlamda kördür[22].

Halkın bir kısmının terk edilmiş ya da nispeten az bir nüfusa sahip bir bölgeye yerleştirilmesi üzerine kurulu sömürgecilik örneklerinde, göç eden halk hala anavatanlarının vatandaşlarıdırlar. Yeni varılan topraklarda ana vatanlarının da himaye ya da onayıyla yerel idareler kurdukları bu düzenler, esasında bir açıdan ulus ya da ırklarının, dil, gelenek ve müesseselerin bölgesel bir yayılımı olarak görülebilir. Yalnız anavatandan uzakta bu şekilde var olan bağını sürdüren koloni sayısı az olmuştur. Bunlar ya bağlarını kesip, bağımsız devletler olarak varlıklarını sürdürmüş, ya da idari anlamda temel bağlarını koparmadan varlıklarını devam ettirmişlerdir ki buna da kolonicilikten ziyade emperyalizm demek daha doğru olacaktır. Bunlara örnek olarak da Avustralasya ya da Kanada'daki İngiliz sömürgeleri, "kendi kendilerini yöneten" idarelere ise Cape Kolonileri, Natal gibi ana vatandan göç eden nüfusun az olduğu sömürgeler gösterilebilir[23]. Sadece Kraliçe Viktoria döneminde beş milyondan fazla İngiliz vatandaşı yeni sömürgelere göç etmişlerdi. İngiliz göçmenlerin 19'uncu yüzyılda tercih ettiği noktaların başında tahmin edilebileceği üzere dil, din ve adetler

[21]Amílcar Cabral, "Imperialism, Colonialism, and Neocolonialism", s.247
[22] Herb Addo, *Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism*, s.47-48
[23] John A. Hobson, *Imperialism-A Study*, s.4-5

bakımından zorluk çekmeyecekleri noktalar gelmekteydi. Dolayısıyla İngiliz adetlerinin baskın olduğu, dilinin konuşulduğu ve ortak dini değerlerin taşındığı Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturalya ve Yeni Zelanda yeni bir gelecek peşinde olanlar tarafından daha çok tercih edilmekteydi[24].

Bu noktada belki de Herb Addo'nun ifadeleri salt İngiliz düşünce dünyasını anlamak adına değil, genel Avrupalı yaklaşım hakkında fikir sahibi olmak adına dikkat çekici olabilir. Şöyle ki, emperyalizmi işlediği eserinde Addo, *Eurocentric* yani *Avrupa merkezci* düşünceden bahseder. Buna göre Avrupalı olmayan dünya geri kalmıştır ve Avrupalı olmayanlar da zamanla Eurocentric düşünceyi anlayacaklardır. Yine bunlara göre, Avrupa dünyanın kalanından daha "büyüktür" ve hatta dünya Avrupa olmasa pek de bir öneme sahip olmayacaktır[25].

Oxford Üniversitesi'nin global ve emperyal tarih üzerine uzmanlaşmış olan akademisyenlerinden John Darwin'in emperyalizm ile ilgili yaklaşımı ise, bir ülkenin politik, ekonomik ve kültürel sisteminin bir başka ülke tarafından "asimile" edilmesi olduğu yönündedir. Buna göre, "resmi" emperyalizm bu amaca ulaşabilmek için egemenliğini açıkça hedefine taşır ve burada idari kontrolü sağlar. Buna karşın "gayriresmi" emperyalizm ise ticaret, yatırım ve diplomasiye dayanır ki bunlar çoğunlukla eşit olmayan anlaşmalar, dönemsel silahlı müdahalelerle sağlanır. Böylece emperyal gücün dünya sistemine yeni alanlar eklenmiş olur. Nispeten küçük güçler de bu oyuna dahil olup herhangi bir coğrafî düzlemde oynanabilir. Ancak emperyalizme dair bu karmaşık karaktere daha ziyade batının güçlü devletleri arasında, özellikle de Avrupalı devletlerde rastlamamız mümkündür[26].

Emperyalizmle alakalı çalışmalar yürüten diğer isimlerden farklı olarak Julian Go, konu ile alakalı belli başlı teorileri sınıflandırmıştır. Buna göre:

1. Hobson-Lenin Teorisi: Go, bu isimlerin öne sürdükleri esas iddiayı, İngiltere örneğinde, özetle devletin girişimciler tarafından yeni pazar arayışına itilmesi olarak aktarmaktadır
2. Spencer-Schumpeter Teorisi (Saldırgan Milliyetçilik): Dahilde görülen militarist aktivitelerin halkta oluşturduğu askeri kültürden bahseden Go, aynı

[24] Diana C. Archibald, *Domesticity, Imperialism, and Emigration in the Victorian Novel*, s.1
[25] Herb Addo, *Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism*, s.12-13
[26] John Darwin, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", s. 614

zamanda basında yer alan aşırı milliyetçi söylemleri de aktarmakta, bu teorinin öncülerinin bunları esas aldıklarını dile getirmektedir. Bu aşırı milliyetçi söylemlerin büyük kısmının eğitimli, üst sosyal sınıflara mensup gazetecilerden oluştuğunu belirtip özellikle *The London Times* gazetesinin yayınlarına dikkat çekmektedir.

3. Realist Teori: Dünya liderliği hedefini genel bir hedef olarak gösterip bunun donanma gücüyle ilişkilendirmiştir. Bu teorinin öncü isimleri olarak Go, Modelski ve Thompson'u zikretmektedir. Savunmacı Realizm şeklinde kendi içinde ayrı bir düşünceyi barındıran bu teoriye göre, devletler dışardan aldıkları tehditlere emperyalizmle cevap vermektedir. Yani başka devletler koloniler edindikçe, İngilizler de karşı hamlelerle daha fazla koloni elde etmeye çalışmıştır.
4. Dünya Sistemleri Ticaret Rejimi Teorisi: Bu teori, emperyalizmin serbest pazar/ açık ticarete karşı işlevsel bir alternatif olduğu iddiasındadır
5. Yapısal Rekabet Teorisi: Buna göre devlet çok merkezli safhalarda (multicentric phase) yayılıp, tek merkezli dönemlerde (unicentric periods) yayılmacılığa daha az yönelecektir[27].

Imperialismus und die Orientalische Frage isimli eserinde Mustafa Gencer'in, emperyalizmi direkt ya da dolaylı olarak bir ülkenin başka bir ülke ya da sosyal zümre üzerinde *politik, ekonomik* ya da *kültürel* anlamlarda kurduğu *hakimiyet, kontrol* ya da *nüfuzu* olarak nispeten sade ve anlaşılır tarifini görmemiz mümkündür. Ancak başka isimler gibi kendisi de bunun çok yönlü bir olgu olduğunu, tek bir açıklama ya da teori üzerine oturtulamayacağını ifade etmektedir.

Eserinde emperyalizm teorilerini dörde ayıran Gencer, bunları *ekonomik, sosyal-ekonomik, sosyal-psikolojik* ve *siyasi-tarihi* şekilde incelemiştir. Pek çok başka araştırmada olduğu gibi ekonomik yönüyle emperyalizmi ele alan isimlerin başında sayılan Hobson ve Lenin dışında Neomarksist olarak tanımladığı Luxemberg'in de ismini zikretmektedir. Emperyalizme ekonomik açıdan yaklaşan isimlerin sermayenin yayılmacı siyaset üzerindeki etkisini vurguladıklarından yukarıda da bahsetmiştik.

[27] Julian Go, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939" s.44-45

Hans-Ulrich Wehler'in temsil ettiği sosyal-ekonomik teorinin çıkış noktası batı toplumlarının 1970'ler itibariyle yoğunlaşan karasal ve denizaşırı yayılma hareketleridir. Gencer'in de ifade ettiği gibi teorinin devamı olarak, gelişmiş sanayi toplumlarının dünyanın daha az gelişmiş olan bölgeleri üzerinde oluşturdukları direkt ya da endirekt veyahut başka bir ifadeyle resmi ya da gayriresmi kolonyal hakimiyetini anlamak lazım.

Sosyal-psikolojik teoride öne çıkan aşırı-milliyetçi motiflere dikkat çekilmektedir. Almanya ve İtalya örneğinde, yükselen milliyetçilik akımı yeni hedefler edinilmesine sebep olmuştur. Özellikle Almanya'nın siyasi etkinliğinin uzun süre sınırlanmış olmasının sergilediği denizaşırı emperyal yayılmacılıkta önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Uzun süre kendi birliklerini sağlamak için çaba harcamış bu iki devletin artık var olan güçlerini yeni hedefler beklemekteydi. Bu noktada devletler arasında yaşanan rekabeti de göz önünde bulundurmak lazım. Mesela Avusturya'nın Bosna'yı işgali ve Fransızların Fas'la olan alakalarını bir fırsata çevirmek isteyen İtalya da Kuzey Afrika üzerinde hesaplar yapmıştır.

Gencer'in ele aldığı son grup ise siyasi-tarihi emperyalizm teorisidir. Bu noktada da uluslararası ilişkilerdeki prestij düşüncesinin öne çıktığını görüyoruz. Pek çok siyasetçinin de zamanında bu etkide kalmış olduğu inkâr edilemez.

19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupalı güçler arasındaki emperyal mücadelelerin artık doruk noktasına geldiğini görüyoruz.

Hakimiyetin başka uygulamaları, emperyalizme doğru evrilebilecek ancak her şartta da bu yolu izleyeceği anlamına gelmeyen öncüller olarak görülebilir. Osmanlı Devleti'nin ticari, ekonomik, teknik ve medeniyet bakımından bağımlılığı Avrupalı güçler tarafından emperyalizmin eşiğinde görülmesine sebep olmuştur. Yine buna paralel olarak Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik ve siyasi zaaflarından dolayı Avrupalı güçlerin emperyal hırslarının bir objesi halini almıştır[28].

[28] Mustafa Gencer, *Imperialismus und die Orientalische Frage*, s.14-16

1.2. İngiliz Emperyalizmi

Sınırlarının son hali emperyal güçler eliyle çizilmiş bir dünyada yaşadığımız inkar edilmesi güç bir gerçektir. Son yüzyıla kısaca bir göz attığımızda, Afrika, Asya, Avrupa ve Amerika'yı göz önüne alarak, bildiğimiz pek çok ülkenin sınırlarının önemli ölçüde bu şekilde belirlendiğini hatırlamamız zor olmayacaktır. Bu "sınır belirleyici" imparatorlukların en büyük ve en önemlisi hiç şüphesiz ki üç asra yakın bir dönemde bunu ortaya çıkarmayı başaran İngiltere ya da diğer bir ismiyle Britanya İmparatorluğu olmuştur. Günümüzde var olan devletlerin hatırı sayılır bir kısmı İngilizlerin elinden çıkmıştır[29].

İstilacıların ele geçirdikleri yerlere yerleşirken karşılaştıkları zorluklara, "*barbar ve geri kalmış*" milletler için alınan riskler olarak baktıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak halkları bu *boş ve batıl inanç dünyalarından kurtarma*nın oldukça karmaşık ve kanlı olmuş olabileceğini tahmin etmek de zaten güç değildir.

Kimi tarihçiler İngiltere'yi emperyalizmi en etkin bir şekilde uygulamış devletlerden biri olarak anarken, hiçbir devletin Victoria dönemi İngilizleri kadar emperyal ilişkiler içinde bulunmadığını öne sürenler de mevcuttur[30]. Gelişimini ilerlettiği dönemde İngiliz Emperyalizmi'nin yıllar boyu maddi olarak faydalandığı kölelik sisteminden belli bir zaman sonra yaşadığı "vicdani uyanış" ile kurtulmaya çalışıp, kendilerine "sadık" olan yerleşimcilere "kendi kendilerini yönetme hakkı" bahşettiklerini görmemiz de mümkündür. Ne var ki çoğu hamlenin temelinde serbest ticaret fikrinin yattığını unutmamak lazım. Evet, İngiliz refahının ana dayanağı, hatta bir nevi püf noktası serbest ticarette yatıyordu, ancak dünya barışına katkıda bulunmak adına da ticaret en önemli bir kaldıraç hüviyetindeydi.

Bu dahiyane fikri pazarlamak adına tabii olarak çok güçlü bir lobinin varlığı da söz konusuydu. Britanya İmparatorluğu "iyiliğin gücü" (*force of good*) olarak hareket eden bir nevi düzen koyucu noktasına gelmişti[31].

[29] John Darwin, *Unfinished Empire-Global Expansion of Britain*, s.1
[30] John Darwin, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", s.614
[31] John Darwin, *a.g.e.*, s.1-2

Eldridge, İngilizlerin imparatorluğu statik bir olgu olarak ele aldıklarını öne sürmektedir. Oysaki ona göre imparatorluk gerçekte büyük bir Avrupalı güç ile bir takım güçsüz ev sahipleri arasındaki son derece zayıf bağlardan oluşan bir birlikti[32].

1890'ların sonunda, Hindistan Masası sekreteri John Morley, bir mektubunda belirttiği üzere, Lord Curzon ve diğer bazı başka gerçek emperyalistler, sürdürdükleri Emperyal yayılmacılığa, İngiltere'nin dünya liderliğini koruyabilmesi açısından karşı konulmaz bir zorunluluk, hatta büyük bir sorumluluk olarak bakmaktaydılar[33].

Her ne kadar İngiltere'de emperyalizm ifadesi siyasi olarak 19'uncu yüzyılda kullanılır olmaya başlamışsa da var olan imparatorluk fikrinin temeli daha gerilere dayanmaktaydı. Bunun başlarda, nispeten çelişkili bir karışım olduğunu söyleyebiliriz ki bünyesinde toprak hırsı, idari uygulama, belki de pratik, yasal prosedür ve kültürel hak iddia ediş söz konusuydu. Aslında, İngiltere İmparatorluğu'nun temelini oluşturan kurumsal çerçevenin büyük bir kısmı, Columbus Atlantik'i aşmadan evvel tamamlanmıştı da denilebilir. Egemenlik ve bağlılık, tartışmasız bir şekilde tahta odaklanmıştı ki bu tutum aslında farklı bir ifadeyle merkeziyetçilik demekti. Gerçi ufak bir açık kapı lütfedilmemiş de değildi, kendi iradeleri ile üzerinde değişimler yapmak şartıyla, kendi kanun ve geleneklerini kullanım hakkı da verilmişti halklara. Yerel biat ve yetki dağıtarak yapılan kanunlar, İngiliz emperyal fikrinin başından sonuna kadar temelini oluşturmuştur[34].

Victoria Dönemi öncesi süreçte İngilizlerin kolonyal siyasetleri uğruna İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa ile denizaşırı mücadelelere girdiğini biliyoruz. 18'inci yüzyılın ana özelliği haline gelen büyük emperyal savaşlar 1815'te nihayet sona ermiştir. Bu dönemin sona ermesiyle birlikte İngilizler Avrupalı rakiplerini bertaraf etmiş, emperyal konumu ve denizlerdeki üstünlüğü ile zirveye çıkmayı başarmıştır. Böylece İngiltere aynı zamanda Avrupa'nın lider sanayi toplumu haline de gelmiştir[35].

İngiliz emperyalizminin doruk noktasına ulaştığı kabul edilen Victoria döneminde, gerçekleştirilen yayılmanın bölgesel ve resmi imparatorluk olarak

[32] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.3
[33] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.27-28
[34] John Darwin, *Unfinished Empire-Global Expansion of Britain*, s.13
[35] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.10

belirlenemediği sorunsalı uzun zamandan beri kabul edilmiş bir olgudur. Ancak resmi sınırları ile bilinen imparatorluğun neden bazı bölgelere uzanmış olup başka bazı bölgelerden uzak kaldığı, ya da resmi sınırlar dahilinde olmayan ve de gayriresmi bir şekilde nüfuzu altında tuttuğu bölgeleri neden sonradan sınırlarına dahil ettiği soruları tartışılmaya devam edilen konular olmuşlardır. Bu çıkmazı başka bir ifadeyle, Victoria İngiltere'sinin alışılmışın dışında birbirinden uzakta olan topraklardan oluşan sınırlarının nasıl açıklanacağı şeklinde özetleyebiliriz.

İngiliz Emperyalizm'i Özcan'a göre beş aşamalı olarak ele alınmalıdır[36]. Buna göre:

1. 1763 Paris Antlaşmasına kadar olan genişleme dönemi
2. XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gelen ilhak ve yerleşme süreci
3. I. Dünya Savaşı'na kadar olan modern emperyalizm
4. 1945'e kadar gelen tutunma dönemi
5. 1945 sonrası sömürge imparatorluğunun dağılma süreci

İngiliz emperyalizmine ülke içinde oluşan genel ticaret eğiliminin de etkisi söz konusuydu. 1820'lerde siyasi-ekonomistler, dahili kâr payının düşüşünün, hariçte yapılabilecek karlı yatırımlarla telafi edilebileceğine dikkat çekmekteydiler. 1830'larda, Malthusçu teoriyle de örtüşen bir ifadeyle E.S. Cayley, üretim fazlası sermayenin ve fazla nüfusun yeni ülkeler aramak zorunda olduğu fikrini ortaya atmıştır. 1840'lara geldiğimizde bu fikri Archibald Alison'un, 1864'te ise J. E. Cirnes'in tekrar gündeme getirdiklerini görmek mümkün[37].

Serbest ticaret yayılmacılığı Victoria İngiltere'sinin amansız yayılmacılığının da üstünde bir baskı unsuruydu ve tercih edilen usulü, oluşan şartların neticesinde adeta bir mecburiyete dönüştürmeye çalışıyordu. İngiltere'nin 1850'lerden itibaren artık üretim menfaatleri üzerine yönetilir olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde İngiliz sanayiciler ve sermaye sahipleri iç pazara yoğunlaşmış, iletişim ve endüstrinin gelişimine odaklanmışlardı. Hatta bir süre için yeni üretim tekniklerine dair tekel İngilizlerin elinde bulunmaktaydı. Tüm bu gelişmeler Eldridge'e göre

[36] Azmi Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", s. 299
[37] Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.1-2

19'uncu yüzyılın ortalarında İngiltere'nin patlamasına, dünyanın imalathanesi olarak bilinir olmasına neden olmuştur[38].

Aslında ülkenin gerçek yöneticileri güneyli üst tabakaydı. Bunların büyük kısmı da kapitalistti ve serbest ticaretle uğraşmaktaydılar. Tabii olarak ülke siyasetinde etkin olan bu üst tabakanın ticari meyillerinin, izlenen emperyal siyasette etkili olmadığını düşünmek mümkün olamaz. Mesela Cape Kolonisi, ticaret gemilerinin yakıt ikmali ve ihtiyaçlarını giderebilmeleri için bulunmaz bir ehemmiyete sahipken, Hindistan ise konumu itibariyle vazgeçilmezdi. Zaten Hobson da zenginlerin sermaye ve girişimlerini korumaya yönelik yayılmacı bir siyaset izlemeleri hususunda devlete baskı yaptıklarını iddia etmektedir[39]. Yorumlarıyla İngiliz yayılmasını üstü örtülü olarak meşrulaştırmaya çalıştığı hissedilen Darwin de bu noktada aynı şeyi farklı bir yaklaşımla ifade etmektedir. Ona göre Victoria Dönemi İngiliz yayılmacılığını ardındaki dinamiği sağlayan enerji, hususi İngiliz menfaatleriydi ki, bunları da göçmenler, ticaret ve misyonerler olarak sıralamıştır. Avrupa dışındaki bağımsız bölgeleri "dönüştürmek" bu zümrelerin girişimleriyle olacaktı[40].

Öte yandan İngiliz kolonilerinin çoğu limanlara sahipti ve bu limanların barış dönemlerinde de ticarî anlamda önemi büyüktü[41]. Bu noktada İngilizlerin Hong Kong valisi ve Çin kıyısı kıdemli görevlisi Sir John Browing'in Clarendon'a yazdığı cümleler dikkat çekicidir: "Öncelikle ticaret yapmakla başlayıp akabinde, (ticaret yaptıkları yerleri) yönetmeleri Anglo-Sakson milleti adına olağandışı bir özellik değildir"[42].

Go, Browing'in yorumundan farklı olarak İngiliz emperyalizmini tanımlamış, bunun milliyetçilerin gelgitleri, dahili ekonomik gereksinimler ya da sermaye sahiplerinin ihtiyaçlarından doğmuş olmayıp, daha ziyade yapısal bir rekabetin ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre emperyalizm daha ziyade harici tehditler karşısında ülkenin jeopolitik güvenliği ve ekonomik büyümesinin gerekliliklerinin

[38] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.4
[39] John A. Hobson, *Imperialism-A Study*, s.78
[40] John Darwin, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", s.617; Eldridge bu zümreler içinde, yardımseverler (!), İngiliz valiler ve görevlilerini de zikretmektedir. Bkz. C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.4
[41] Bernard Porter, *The Lion's Share*, s.27
[42] John Darwin, a.g.m., s.618

karşılanmasıdır. Bu nevi tehditler büyük olasılıkla küresel ekonomik sistemin en çekişmeli olduğu zamanda hissedilmiş olmalıdır[43].

Gayriresmi İngiliz etkisinin kapsamı, yayılmacılıklarının en belirgin özelliklerinden biriydi. Bu gayriresmi kontrolün ağları, sanayileşme sürecinde İngilizlerin sürekli artan yeni pazar arayışını karşılamak amacıyla gittikçe genişletilmekteydi. Gayriresmi imparatorluk terimi, P. J. Cain ve A. G. Hopkins'in ortak eserleri *British Imperialism*'de sıkça rastlayabileceğimiz bir ifadedir. İngilizlerin gayriresmi imparatorluğu ya da gayriresmi etki alanını, resmi olana tercih etmelerinin sebebi son derece basitti: gayriresmi etki alanı daha az masraflıydı[44]. Afganistan'ı da gayriresmi etki alanlarından saymak mümkündür. Zira dönem dönem Afgan idarecilerin Hindistan'daki İngiliz hükümetinin nasıl da etkisi altında olduklarını görebiliriz. Özellikle taht mücadelelerinde İngiliz desteğini almak önem arz etmiştir.

Gayriresmi etki alanının başarıyla işletilebilmesi için sınır bölgesinin buna hem istekli olması hem de İngiltere'nin ele geçirici etkisiyle baş edebilecek kapasitede olması gerekiyordu. Bunun için de yerli işbirlikçiler sunabilmeliydi. 1870 öncesinde, resmi ve gayriresmi emperyalizm ağlarını sıkı sıkı kurmaya çalışan İngilizlerin ekonomik kalkınma ve sanayileşmeleri buna rağmen olması gereken noktaya ulaşamamıştı. Ekonomik ve sosyal değişim Afrika ve Asya'daki hızlı ilerlemeye nazaran yetersiz düzeydeydi. Buna alternatif olarak İngilizler etraflarına yönelip, sınırlarında olan ve yarı emperyal güçlere karşı ortak hareket ettikleri idarelerin çöküşlerini gözetlemeyi tercih ettiler. Halbuki sanayileşmekte olup kendileri gibi yayılmacı eğilimler içinde olan başka bağımsız uluslara karşı hamle yapma ihtiyacı hissettiklerinde bu idarelerden istifade etmekteydiler.

Yapılan analizler, İngilizlerin resmi sınırlarını genişletmelerinin esasında zayıflamaya başladıklarına işaret etmekte olup, özellikle de Afrika'da sürdürdükleri yayılmacılığın gayriresmi iktisadi imparatorluklarının güç kaybını telafi etmek için izledikleri basit bir siyaset olduğunu göstermektedir[45].

---

[43] Julian Go, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939", s.45-46

[44] P. J. Cain- A. G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion (1688-1914)*, s.8-9

[45] P. J. Cain- A. G. Hopkins, *a.g.e.*, s.8-9; Darwin bu görüşe katılmamakta, ticari yayılmanın yirminci yüzyılda da sürdüğüne dikkat çekmektedir. Bkz. John Darwin, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", s.616

Gayriresmi emperyalizmle alakalı bir başka yorum ise John Darwin'den gelmektedir. Buna göre gayriresmi emperyalizm, geniş çapta yarı kolonyal ilişkileri kapsamaktadır ve iki farklı model halinde ele alınabilir. "Batı Modeli" olarak tarif ettiği durumda, İngiliz etkisinin neredeyse tamamen özel menfaat ve teşebbüslerde hissedildiğini, sadece zaman zaman diplomat ve kruvazörlerin müdahil olduğunu öne sürmekte, örnek olarak da Latin Amerika'yı vermektedir. Ancak Türkiye'den Japonya'ya kadar tarif ettiği "Doğu Modeli"nin ise hissedilir biçimde daha resmi olduğunu belirtmekte, yurtdışı kadrosuyla idare edilen, vergi tarifeleri, serbest limanları, imtiyazları, üsleri, askeri karargahları ve gambotları bulunan bir yapıdan söz etmektedir. Darwin'e göre gayriresmi imparatorluk ticari-diplomatik bir rejimdir ve belirli bölgelere göre uyarlanabilir.

Mesela Arjantin ve Peru'da, İngiliz hükümetlerinin daha sistematik bir şekilde müdahale etme ve varlıklarını daha resmi bir statüye dönüştürme çabaları kayda değer ölçüde olmamıştır. Yani bu ülkelerdeki kontrol gayriresmi olarak sürdürülmüştür. Her ne kadar etkin İngiliz diplomatlar 1840'larda Peru'da serbest ticaret politikaları için baskıda bulunmuş olsalar da sonuç alamamışlardır. Zira devlet yapısı güçlü, yerel siyasiler de aleni dış müdahalelere karşı çok serttiler.

Çin'de ise İngiliz politikası, fırsatçılık ve ürkeklik karışımı bir tutum sergilemekteydi. İngilizler her ne kadar Mançu hakimiyetini Canton'dan çıkarmak için uygun bir zemin oluşturmuş olsalar da 1850'lerde Kırım Savaşı ve Büyük Hindistan Ayaklanması gibi sebeplerden dolayı askeri güçleri sınırlanmıştı.

1860'lara gelindiğinde ise artık Orta Asya'daki Rus gücü iyice kedini göstermiş, Çin anlaşma sisteminde Fransa ve Amerika'nın da varlıkları hissedilir olmuş, dolayısıyla İngilizler artık Mançu'lara karşı tek yönlü hareket etme kabiliyetlerini kaybetmişlerdi. Bundan böyle İngilizler kendileri ile benzer güçte olup Çin ile ittifak kurabilecek devletlerle sürtüşmekten kaçınmak zorundaydılar.

İngiltere çıkarları doğrultusunda, muktedir olduğu, cüret edebildiği ve gösterilen desteği yönetebildiği yerde siyasi ve ekonomik değişiklikleri adeta zorlamaktaydı. Şartlar müsait olduğunda dış ticaret ile uğraşan müteşebbisler, evanjelistler, arazi spekülatörleri oldukça çabuk bir şekilde Avrupa-dışı politikalara etki edebilmekteydiler. Herhangi bir istikrarsızlık görülmeye dursun, harici müdahale

ve ilhak ihtimali anında büyümekteydi. İstikrarsızlığın dizginlenmesi halinde ise İngilizler gölgede kalıp *gayriresmi* imparatorluklarını sürdürmeyi tercih etmekteydiler. Bu durum aynı zamanda ev sahibi devletin geriye kalan gücü ve İngilizlerin onların jeopolitik konumları üzerindeki hesaplarıyla alakalıydı.

Güçlü topluluk-güçsüz topluluk eşleştirmesinde dikkat çeken bir diğer detay da bu konuyla ilgili bir nevi *ilmi meşrulaştırma*nın da hazırlanmış olmasıdır. Bu noktada meşhur Darwin'in (tarihçi John Darwin'le karıştırılmamalıdır) doğal seçilim teorisine dair doğada güçlü canlıların dahi güçsüzleri yok ettiği, en layık olanın hayatta kaldığı yönündeki hoyrat doktrininin, Avrupalı olmayan milletlerin yok edilişine bir mazeret olarak gösterilmiş olabileceği uzak bir ihtimal değildir. İmparatorluğa dair fikirler kalabalık kitleler üzerinde etkili olmaya başlayıp, milliyetçi kibir ve gösteriş yaygın bir hal aldı. Böylece toplumda, bir zamanlar Roma nasıl dünyayı sömürdüyse tıpkı onun gibi İngiltere'nin de modern dünyanın nimetlerini kendi faydası için kullanması yönünde bir hırs gözlemlenir oldu. Bu dönemin, olası felaket senaryolarından söz edenler ve duruma itiraz edenlerin adeta kenara itildiği bir süreç olduğunu söyleyebiliriz[46].

17'inci yüzyıldan beri İngilizlerin Akdeniz'deki konumları, Avrupa'daki büyük güç iddiaları adına son derece önem taşımaktaydı. 1800'lerle birlikte Fransız ve Rusların yakın doğudaki nüfuzunu Hindistan'daki İngiliz üstünlüğüne karşı son derece önemli bir tehdit olarak görmeleri, Cebelitarık'tan İran'ın doğu sınırlarına kadar olan coğrafyada bir "güvenlik kuşağı" oluşturma ihtiyacı hissetmelerine sebep olmuştur.

Bir başka yaklaşıma göre ise *emperyalizm* ifadesi İngiltere'de Disraeli'nin coğrafî olarak Güney Afrika'da bulunan Zululand ve Orta Asya'da bulunan Afganistan için sürdürdüğü ve pek de sevilmeyen saldırgan politikasının tarifi adına 1870'lerde kullanılmaya başlanmıştır.

Görüldüğü gibi İngiliz dünya siyasetinin, kendi ulusal çıkarları doğrultusunda kati olarak kökleşmiş kavramlar tarafından beslenmekte olup, Avrupa'da dengeleri değiştirebilecek derecede büyük bir güç halini aldığı gerçeği çok açıktı[47].

[46]Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.2
[47] John Darwin, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", s.617-622

Tekrar 1860'lara dönecek olursak, bu yıllar İngiltere içinde ayrılıkçı fikirler ve Manchester Ekolü doktrinlerinin en popüler olduğu dönemdi. Bunlar "Little England" (küçük İngiltere) fikrinin öncülerindendi[48]. Bilhassa 1868-70 yılları iç siyasette anti-emperyalizmin dorukta olduğu dönem olarak tanımlanmaktaydı. Ancak bu siyaset kısa sürede popülaritesini yitirmiş, aynı kıtada olup rekabet içinde olunan devletlere karşı hızlı bir sanayileşme sürecine girilmiştir. Zaten bu üretimin devamında görülen misyoner, tüccar ve filantroplarca desteklenen yayılma hareketi, İngiliz siyasetçileri Afrika ve Pasifik'te bulunup geriye kalan "boş" bölgelere yönlendirmiştir[49].

Kont Carnarvon'un 1878 yılındaki bir ifadesi dikkat çekicidir. Buna göre emperyalizm "İngilizce konuşan devasa bir topluluk"un birbirine bağlandığı, "mantıklı kanunlar, iyi bir hükümet ve iyi düzenlenmiş ekonomi ile…dinin ve ahlakın ışığı altında, en karanlık meskenlerin bile aydınlanabileceği bir sistem"dir ve kendilerinin ana gayelerini oluşturmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, kimi çevreler emperyalizmi bir değerler bütünü olarak görmekteydi. Yalnız bu noktada İngilizce konuşan topluluğun öncelenmesi dikkat çekicidir.

Sahiden de 19'uncu yüzyılın sonlarında İngiltere'de emperyalizmi aydınlanma için bir araç, gurur duyulası bir medeniyet ilanı gibi algılayan kesimler vardı. Oysaki emperyalizm hiçbir zaman net bir şekilde tanımlanmamış, hiçbir zaman yekpare bir fikir ya da usul olmamıştır. İngiliz İmparatorluğu her bir halka farklı bir muamelede bulunmayı tercih etmiştir[50].

İngiliz emperyal politikasına yön veren bir diğer önemli faktörün de izlenen dış politikanın gidişatı olduğunu unutmamak lazım. "Dünyanın imalathanesi" oldukları dönemde, İngiliz donanmalarının Pax Britannica ülküsüyle denizleri dalgalandırdıkları, rakiplerinin varlık gösterememesinin etkisiyle de adeta kendi kendilerini "iyi polis" olarak atadıkları gerçeği, emperyal politikalarını "makul gerekçelere" dayandırmaya çalışan isimlerin dahi ifade ettikleri bir olgudur. İmparatorluğun -özellikle de Hindistan'ın- korunması yüzyılın sonunda Salisbury

[48] Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.28
[49] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.6-7
[50] Robert Johnson, *British Imperialism*, s.2-3; Eldridge Kont Carnarvon'un bu beyanına daha uzunca yer vermektedir. bkz. C.C. Eldridge, *a.g.e.*, s.2

hükumeti döneminin ağırlıklı olarak önem verilen bir siyasetiydi. Tabii olarak İngiliz ulusal çıkarları her türlü sömürgenin menfaatlerinden önce gelmekteydi[51].

Toplum üzerinde de emperyal siyasetin etkileri hissedilmekteydi. Özellikle 1898'de Sudan'ın tekrar ele geçirilmesi ve 1899'da başlayan Boer Savaşı ile beraber emperyal düşünce İngiltere'de artık son derece popüler bir coşkuya dönüşmüştü. Zaten 17 ve 18'in yüzyıllarda İrlanda ve İskoçya asimile edilmiş, Kuzey Amerika da kolonileştirilmişti. Yayılmacı siyasetin de etkisiyle artık vatanseverlik adeta yenilenmiş, militarizm, kraliyete adanmışlık, milli kahramanlardan ve milli kahramanlarla kimlik kazanma, dönemin önemli isimlerine duyulan hayranlık, Sosyal Darwinizm gibi ırkçı fikirlerle harmanlanmış olarak yeni İngiltere'yi oluşturmaktaydı[52].

İngiltere ve Amerika'da, tartışmacılar ve filozoflar ırkçılık ve şovenizm rüzgarları esen yeni ortama düşünsel destek vermekteydi. Sosyal Darwinizm, "güçlünün kazanması" yönündeki güce dayalı politikaları meşrulaştırmaktaydı. Barıştan yana olmak adeta bir zayıflık olarak kabul edilmekteydi. Din adamları dahi bu fikre katılmaktaydı. Hatta içlerinde, İsa'nın çarmıha gerilmesi ile Darwin'i ilişkilendirip, bu sayede durumu meşrulaştırmanın ötesinde, emperyalizm, savaş, saldırı, eziyet ve savaşta ölüm gibi olgular üzerine methiyeler düzenler dahi olmuştu[53].

Kraliyet çatısı altında toplanıp Londra'dan yönetilen İngiltere, çok geniş bölgeler ve denizlerin askeri ve ekonomik hakimiyeti altına girmesi ile "üzerinde güneş batmayan" imparatorluk halini almıştı. 1900 yılına gelindiğinde İngiltere İmparatorluğu dünyanın beşte birine denk gelen 400 milyon farklı ırk ve dini inançlara mensup insanı yönetmekteydi. 3.2 milyon km2 içinde 60 sömürgeye sahiptiler ve bunun 2 milyon km2'den fazlası ve 322 milyon nüfusa sahip en büyük payını İngiliz hakimiyetindeki Hindistan oluşturmaktaydı. Buna ek olarak İngiltere, 24 milyonluk nüfusa sahip 7,6 milyon mil2'lik bir alanda bulunan 5 farklı idareye daha sahipti. Dolayısıyla İngiltere, ticaret, mali hizmetler, iletişim, göç bağlantıları, donanma ve askeri güç olarak adeta *dünyanın merkezi*ydi. İngilizlerin bu kadar geniş alana yayılan bu imparatorluğun üzerinde yürüttükleri idari kontrol kimi yerde despotça, kimi yerde

[51] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.4
[52] Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.3
[53] Bernard Porter, *Critics of Empire: British Radical attitudes to colonialism in Africa, 1895-1914,* Macmillian, s.39-40

ise kendilerine tabi olmuş yerel idareciler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Öyle ki idare edilen halkların büyük bir kısmı hiçbir zaman bir İngiliz'le direkt iletişime geçememiştir bile.

Bölgesel sınırları net bir şekilde belgelenebilirken, İngilizlerin "etki alanı" çok daha genişti. Mesela Güney Amerika, Orta Doğu ve Çin'de, ticaret hayatı, iktisat ve döviz gibi konular İngilizlerle ilişkilerde son derece mühim hususlardı[54].

İngiliz emperyalizminin izlediği net gidişatı tam olarak tarif etmek, herhangi bir ekonomik, kültürel, askeri ya da siyasi modele uyduğunu söylemek mümkün değildir. İmparatorluğun gelişip güçlenmesi uzun bir zaman aldı ve de ele geçirdiği her yeni bölge için farklı gerekçeler üretebildi. Bunun dışında yukarıda da belirtildiği üzere her sömürge için farklı bir taktik izlenmiştir. Bunlardan kimine kendini yönetme hakkı verilip kimine verilmemesi izlenen siyasetin değişken olmasına sebep olmuştur. 16'ncı yüzyılda, anavatandaki merkezi otoritesini tamamladıktan sonra İngiltere, İspanyol ve Portekizlerin izinden gidip yeni zenginlikler aramaya koyulmuştur. 17'inci yüzyılda Kuzey Amerika ve Hindistan'daki sahil karakolları gelişmiş koloniler halini almaya başlamıştı. Ancak Asya'da devam eden pazar arayışları, sürecin devam etmesinin yanında İngilizlerin daha fazlasını istemesine sebep olmuştur[55].

Her ne kadar İngiliz toplumunda gelişmelerden memnun ve ulusunun dünyayı yönetmekle görevlendirildiğine inanan, emperyalizme adeta adanmış bir çoğunluk olsa da gidişattan memnun olmayanlar da mevcuttu. Bir kısım anti-emperyalist insan, izlenen politikaların ülkeye en nihayetinde zarar verecek bir kandırmaca olduğu ve halkın varlığını tehdit ettiğine inanmaktaydılar. Ada halkına yaşanan kanlı katliam bilgileri ulaşmakta, olanlar vicdanları yaralamakta, tüm bunlar izlenen yayılmacı siyasetin ahlaki yönünü sorgulamalarına sebep olmaktaydı.

Bu bakımdan öne çıkan isimlerden biri de Adam Smith olmuştur. Smith Doğu Hindistan Şirketi'nin aç gözlü, tekelci uygulamalarını, altın ve gümüş madenlerin ahmakça aranmasını ve günahsız yerlilerin ülkelerine haksızca el konulmasını kınamaktadır [56]. Edmund Burke'nin, İngilizlerin ilk Hindistan valisi Warren

[54] Robert Johnson, *British Imperialism*, s.1
[55] Robert Johnson, *a.g.e.*, s.3-4
[56] Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.3-4

Hastings'in bednam para yiyiciliğini, zorbalık, melanet, zulüm ve baskı ile suçladığı konuşmasının yankıları da uzun süre akıllarda kalmıştır[57].

Victoria döneminin ilk sosyalistlerinden Robert Owen ise eleştirileriyle İngiliz emperyalizminden ziyade genel dünya barışı adına sesini yükseltmiş, savaşın yaydığı kötülük ve daimî orduların varlığını eleştirmiştir[58].

İngiltere'nin emperyal politikalarından ziyade, farklı ilkeler adına izlenen politikaları eleştiren bir diğer topluluk ise *The Peace Society* (Barış Cemiyeti) olmuştur. 1843 yılında düzenledikleri toplantılarında, siyasetçi William Sharman Crawford'un Çin, Afganistan ve Sind'deki son askeri hareketlerine dair Hristiyanlığın temel ilkelerine karşı olduğu gerekçesiyle sunduğu eleştiri de ses getirmiştir[59].

1.3. Britanya İmparatorluğu'nun Emperyal Gelişimi

16'ıncı yüzyılda başlayan keşifler Britanya İmparatorluk tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Aslında belki İngilizler, Fransa ile aralarında yaşanan *Yüzyıl Savaşları* yüzünden meşgul olmasalardı muhtemelen daha erken emperyal yayılmacılığa başlamış olabilirlerdi. Dolayısıyla Portekiz ve İspanya bu iki güçten önce denizaşırı yayılmacılığa adım atmıştır. 1588'e kadar İngilizler bu anlamda İspanya ve Portekiz'le boy ölçüşebilecek durumda değillerdi. Zaten I. Elizabeth dönemine kadar İngilizlerin genel alakaları deniz aşırı yayılmadan ziyade İrlandalılar, İskoçlar ve Gallilerle aralarındaki birliği sağlamaya yönelikti[60].

İngiliz İmparatorluk tarihi *Birinci İngiliz İmparatorluğu* ve *İkinci İngiliz İmparatorluğu* olarak iki safhada incelenirken, 16 ve 17'inci yüzyıllar için İngiliz İmparatorluğu ifadesini kullanmak tam olarak doğru olmayacaktır. Bunun yanında Birinci İngiliz İmparatorluğu kavramını nerede başlayıp bittiği konusunda da tam olarak bir mutabakata varılamamıştır. İmparatorluğun coğrafi dağılımı her zaman net olmuştur, bir Atlantik İmparatorluğu olan bu devlet Kuzey Amerika'dan Batı Hint

[57] Edmund Burke, *The Works of the Right Honorable Edmund Burke*, s.3-6,
[58] Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, s.23
[59] Gregory Claeys, *a.g.e*, s.27
[60] Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, s.11-12,14

Adalarına kadar uzanmıştır. Ancak Asya, Afrika ve Avustralasya'ya uzanması, İkinci İngiliz İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak kabul edilir olmuştur.

Birinci İngiliz İmparatorluğu'nun daha ziyade ticari bir sisteme dayandığına dair genel bir kabul söz konusudur. Hakikaten de bazen Birinci İmparatorluk Dönemi yerine "Ticarî İmparatorluk" ifadesinin kullanıldığını görmek mümkündür. Birinci İmparatorluğun bir diğer özelliği de denizaşırı yerleşimleriyle biliniyor olmasıydı. Öte yandan idari anlamda, beyaz nüfusun yoğun katılımıyla yüksek ölçüde yerel özerkliğe dayalı yasal düzenlemelerin yapıldığı ve Londra'ya tabi bir yapıdan söz ediyoruz. İmparatorluğun tam olarak ne zaman başladığı net değildir. Victorian'lara göre İngiliz İmparatorluğu Tudor denizcileriyle başlamıştır. Ancak İngiltere'nin 17'inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk olduğunu kabul edenler de mevcuttur. Şayet 1783'de Amerikan kolonilerinin kaybedilmesini Birinci İmparatorluk döneminin son vakası olarak kabul edecek olursak İkinci'nin başlangıç tarihini saptamak adına bir kolaylık olacaktır bu. Bu anlamda başlangıç olarak 1763 ve 1815 tarihlerini esas alan tarihçiler de mevcuttur[61].

16'ıncı yüzyılda zaman zaman İngiltere İmparatorluğu ifadesi kullanılış olsa da bu daha ziyade sahip olunan geleneğin ve Papa dahil yabancı otoriteler karşısındaki bağımsızlıklarının ifadesiydi. Bilhassa VIII. Henry'nin "imparatorluk" ifadesini Roma ile yaşanan ayrılıktan sonra kullandığı bilgisine sahibiz. Zaten 1603 itibariyle İskoçya, İrlanda, Galler ve İngiltere'nin aynı idare altında birleşmesi ile de bu ifade aslında esas anlamını sürdürmüş sayılmaktaydı[62].

Deniz aşırı kolonileşmeyi yürüten İngilizler, bunu sürdürürken Gallileri (Welsh) adeta sessizce oyuna dahil etmişti ancak buna rağmen kolonileşme faaliyetlerini tamamen kendilerine ait olan bir girişim gibi algılamaktaydılar. Zira İrlandalılar ve İskoçların pek azını 18'inci yüzyıla kadar denizaşırı kolonizasyon adına ehil görmekteydiler. Zaten buradan İngilizlerin 1603 itibariyle Britanya Hükümdarına tabi olan diğer halklardan daha ziyade Avrupa yayılmacılığı fikri hususunda "olgunlaşmış" olduklarını anlamak mümkün. Ancak tüm denizaşırı maharetlerine rağmen İngilizler, İspanyol ve Portekizlerin "keşif"lerini yakalamakta

[61] P. J. Marshall, "The First British Empire", s.43-44
[62] P. J. Marshall, a.g.m., s.43; Nicholas Canny, "The Origins of Empire: An Introduction", s.1

zorlanmaktaydılar. Bazı tarihçilere göre deniz aşırı imparatorlukların kurulması yapılan bu keşiflerin kaçınılmaz bir sonucudur.

İngiliz Kilisesinin Papalık'tan ayrılması meselesini de emperyal yayılmacılık açısından ayrıca değerlendirmek lazım. Bu adım her ne kadar popüler anlamda VIII. Henry'nin Aragon'lu Catherine'den ayrılıp Anne Boleyn ile evlenmesi sebebiyle gerçekleşmiş olarak sunulsa da parlamentonun kabulünü sağlayan maddi sebepler de göz ardı edilememelidir[63]. Kilise ayrımı net bir şekilde yapılmış, fakat VIII. Henry'nin ölümünden sonra mezhep odaklı çekişmeler devam etmiştir. VI. Edward'ın kısa süren krallığının ardından VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den olma kızı I. Mary'nin başa geçmesi ve tekrar Papalık ile ilişkileri düzeltmeye çalışması bu açıdan önemlidir. Kanlı olarak anılan I. Mary'nin hakimiyetinden hemen sonra I. Elizabeth'in başa geçmesiyle mezhep mücadeleleri Protestanların lehine dönmüştür[64].

I. Elizabeth döneminin İngiliz emperyalizmi açısından bir diğer önemi ise, denizlerde ciddi ölçüde varlık gösteren diğer Avrupalı güçlerle olan rekabet sonucunda donanma teknolojisinde kaydedilen gelişmeler olmuştur. Yelkenli gemiler alanında gerçekleştirilen bu yenilikler, İngilizlerin dünyanın dört biryanına uzanan emperyal ağlarının en önemli bir aracı haline gelmiştir[65].

Atlantic, Asya ve Afrika'ya dair keşiflere olan ilginin 16'ıncı yüzyılın sonundan evvel sayıca düşük olduğunu biliyoruz. I. Elizabeth dönemine baktığımızda ise, İngilizlerin İspanyol rakiplerine karşı ne kadar geri kaldıklarını fark edip alarma geçtikleri bir dönemi görmekteyiz. Daha fazla risk alınmasıyla bu dönemde ticari yatırımlar sonucunda İngilizler Afrika kıyıları, Levant, Rusya, Hint Okyanusu ve pek çok başka noktaya ulaşmışlardır. Ancak 17'inci yüzyılda gerçekleşen bu faaliyetler, yerleşimle alakalı olmadığı için henüz *emperyal* ya da *kolonyal* olarak adlandırılmamaktaydı.

Eldridge 17'inci yüzyıl İngiltere'sinin deniz aşırı faaliyetlerini daha ziyade ticari olarak yorumlamaktadır. Buna göre İngilizler -1651'da ticaret ve 1696'da denizcilikle alakalı çıkarmış oldukları yasalarla- deniz aşırı ticaretle ilgili düzenlemeler yapmış, böylece ithalat-ihracat ve nakliye ile ilgili bir tekel oluşturmaya

[63] C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.65
[64] C. E. Snowden, *a.g.e.*, s.67-69; Paul Hilliam, *Elizabeth I-Queen of England's Golden Age*, s.40-52;
[65] N. A. M. Roger, "Guns and Sails in the First Phase of English Colonization, (1500-1650)", s.80

çalıştırmışlardır. İngilizler taşımacılığın dışında, taraflar arasında komisyonculuk da yapabiliyordu. Böylece İngiliz ticaret ve sanayisi gelişim gösterip, Sanayi Devrimi'nin başlangıcına ulaşılmış oldu[66].

Denizaşırı girişimleri hararetle savunanlar, gerçekleştirilen faaliyetleri Protestanlığı yaymak adına bir fırsat olarak da görmekteydiler. Bu isimler bunun Katolik Kilisesine karşı gerçek inananların dini bir görevi olduğunu savunmaktaydılar. Zaten İrlandalıların İngiltere potası içinde erimesinde, halkını ilahi bir toplum haline getireceğine inanan İrlandalıların dini referansları da etkili olmuştu[67].

Daha 1570'lerde I. Elizabeth dönemi siyaset adamlarından Sir Thomas Smith, İngiliz "Commonwealth"ini ya da başka bir ifadeyle İngiliz uluslar topluluğunu genişletmenin tek yolunun askeri zaferler sonucunda ele geçirilen denizaşırı noktalarda koloniler inşa etmekten geçtiğini savunmaktadır. Smith'e göre nasıl ki Roma kolonyal yapısı İngilizleri uygarlaştırdıysa, İngilizlerin yeni kolonileri de başka milletlerin uygarlaştırılmasına hizmet edecekti. Smith'den kısa bir süre sonra William Strachey'in de benzer fikirleri savunduğunu görüyoruz. Öne sürülen bu fikirler bize yayılmacı siyasetlerine "uygarlık götürme", "medenileştirme" gibi söylemleri gerekçe gösteren İngilizlerin, bu fikirlerinin hangi temele dayandığını göstermektedir.

Kolonileştirme yerine daha yumuşak bir kullanım sağlamak amacıyla "ekim alanı" ifadesi kullanılmış, Kuzey Amerika'daki pek çok yerleşim yeri "ekim alanı" olarak isimlendirilip 1660'dan sonra bunların idaresi Ticaret ve Ekim Kurulu adı altında toplanmıştır. Kolonileştirmenin üstü örtülmüş ismi olan ekim alanlarının varlığı bize aslında sömürgeleştirmenin sözde coğrafi keşiflerden önce başlamış olduğunu göstermektedir. İrlanda'nın Ulster bölgesi, ilk kolonisi olması hasebiyle, bir İngiliz kolonisinin nasıl idare edildiği ve İngiltere İmparatorluğu'nun nasıl işlediği hususunda fikir vermektedir. Her ne kadar birleşmenin ilk adımını atan yukarıda da adı geçen Kral VI. veya I. James (aynı kişidir) bu birleşmeden etnik olarak ahenk içinde birbirine karışacak bir toplum ummuş olsa da hâkim olan unsur hep İngilizler olmuştur [68].

---

[66] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.11

[67] Nicholas Canny, "The Origins of Empire: An Introduction", s.2-6

[68] I. Elizabeth döneminde bakanlık yapmış olan Smith eserinin birinci bölümünde ağırlıklı olarak "commonwealth" fikrini işlemiştir. bkz. Sir Thomas Smith, *De Republica Anglorum*, s.9-46; ayrıca bkz. Nicholas Canny, a.g.m., s.7-8, 12

VI. ve I. James ile birlikte artık Great Britain yani Büyük Britanya isminin, kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemde "Büyük Britanya İmparatorluğu" ya da "Büyük Britanya Emperyal Hükümdarı" gibi ifadeler, yayılmacı bir çağrışımdan ziyade gerçekleşen birleşmeye atfen kullanılmaktaydı.

Hedeflenen "Sevgi birliği"nin, İngilizlerin devletlerini üniter bir devlet olarak görmek arzusu ve İskoçya'yı siyasi, kültürel ve dini anlamda etkisi altına alma isteği üzerine gerçekleşememiştir. Dolayısıyla "Britanyalı" ve "Britanya" gibi ifadeler akla yayılmacılığı getirmeye başlamıştır.

İngiliz yayılmacılığı adına bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus ise artık Amerika ya da diğer bir ifadeyle Yeni İngiltere'de yerleşim yerlerinin kuruluyor olmasıdır. İngilizleri rakipleri İspanyol, Portekiz ve Fransızlardan ayıran özellik ise, İrlanda'nın kolonileştirilmesi sürecinde edindikleri tecrübeler olmuştur. Zira İrlandalılar, zorlu bir millet olmalarından dolayı Amerikan yerlileri ile kıyaslanarak onlardan "aşağı kalır yanlarının olmadığı" ifade edilmektedir[69].

Farklı dönemlerde farklı motivasyonlarla ilerleyen İngiliz kolonyal yayılmacılığının çoğu zaman esas itme gücü ticaret, nüfuz ve büyüme arzusu olurken, zaman zaman bir yerde kurulan yeni oluşumun esas motivasyon aracı da dini sebepler olmuştur. Buna dair açık bir örnek olarak I. Charles döneminde Amerika'nın Massachusetts bölgesinde (şimdi eyaleti) kurulan Plymouth adlı yerleşim yerini gösterebiliriz. Burası İngiliz reformcu Protestan Hristiyanların "kutsal bir topluluk" inşa etmek adına kurmuş oldukları bir yerdir[70].

II. Charles döneminde gerçekleşen bir olay ise, İngilizlerin doğu yayılmacılığı adına son derece önem taşımaktadır. Kralın Portekiz hanedanından olan gelin adayı Catherine de Braganza için verilen çeyize Bombay da dahildi ve burası 1668'de Doğu Hindistan Şirketi tarafından devralındı. Bombay, salt Hindistan'a yayılma adına değil,

[69] Anthony Pagden, "The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c.1700", s. 34-35
[70] C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.78; ayrıca bkz. John C. Appleby, "War, Politics and Colonization, 1558-1625", s.75

aynı zamanda İngilizlerin Kuzey Afrika'ya da daha rahat ulaşmalarını sağlayan hayati bir nokta olmuştur[71].

17'inci yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hindistan ticareti adına önemli bir gelişme meydana gelmiştir. Doğu ticaretini tekeline alan Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı memnuniyetsizlikler yükselmiş, bu tekeli kırmak isteyen tüccarlar siyasetçilerle de birleşip bir başka şirkete daha ticari imtiyazlar tanınmasını sağlamıştır. Her ne kadar Doğu Hindistan Şirketi lağvedilmeye çalışmışsa da bu bir süre için başarılı olamamıştır. Çünkü Asya ticaretinde durum Amerika'dan farklıydı. Amerika ile gerçekleşen ticari faaliyetlerde çoktan beri tekel kırılmış, tüccarlar bireysel olarak ticaretlerini yürütür olmuştur. Ancak Doğu Hindistan şirketinin sahip olduğu prestij bir şekilde varlığını devam ettirmesine sebep olmuştur[72].

Kraliçe Anne döneminde özellikle Kuzey Afrika ve Akdeniz ticareti anlamında çok kilit bir nokta olan Cebelitarık Boğazı İngilizlerin eline geçmiş, bir müddet sonra onun halefi döneminde ise konumu Ultrecht Antlaşması ile sağlama alınmıştır[73].

18'inci yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan Doğu Hindistan Şirketi bölgede gittikçe güç kazanırken, diğer yandan da Batı Afrika'da Fransızlarla amansız bir mücadele devam etmekteydi. Bu mücadelenin sonunda İngilizler Fransızların en büyük köle ticaret üssünü ellerinden almışlardı. Öte yandan Amerika'da da Guadeloupa, Grenada, Dominica, Tabago ve St. Vincent gibi adaların ele geçirilmesiyle de önemli üslere sahip olunmuş oldu[74]. Yine 18'inci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Pasifik Okyanusu metodik olarak keşfe tabi tutulmuş, Ümit Burnu ve Horn Burnu üzerinden araştırılıp hammadde depolarının ve buna paralel olarak İngiliz mallarına pazar olabilecek yerler belirlenmek üzere doğuya giden direkt ulaşım yolları keşfedilmeye çalışılmıştır[75].

---

[71] Anthony Pagden, "The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c.1700", s.38; P. J. Marshall, "The English in Asia to 1700", s.278; Michael J. Braddick, "The English Government, War, Trade, and Settlement, 1625-1688", s.300; Jonathan J. Israel, "The Emerging Empire: The Continental Perspective, 1650-1713", s.423-429; G. E. Aylmer, "Navy, State, Trade, and Empire", s.467-470

[72] P. J. Marshall, "The English in Asia to 1700", s.282-283

[73] John Hill Burton, *A History of the Reign of Queen Anne*, s.75-89; C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.90

[74] Bruce P. Lenman, "Colonial Wars and Imperial Instability (1688-1793)", s.162

[75] Vincent T. Harlow, *The Founding of The Second British Empire 1763-1783*, Volume I, s.63

III. George Döneminde Hindistan adına önemli bir gelişme olarak, artık buranın bir valilik şeklinde yönetilmeye başlanması ve ilk Hindistan Genel Valisi olarak buraya Warren Hastings'in atanması mutlaka zikredilmelidir. Evvelce sırf ticari görünümde olan gayriresmi imparatorluğun, bu şekliyle resmiyet kazandığını görüyoruz. Doğuda işler iyi giderken, Amerika'da ise bağımsızlık savaşı patlak vermişti. Paris Anlaşmasıyla 13 Amerikan kolonisinin kaybı, İngiltere'de bomba etkisi yaratmıştı[76].

Amerika'yı kaybetmiş olmalarına rağmen Hindistan'daki güçleri İngilizlere Asya'nın başka bölgelerinde aktif olma şansı vermekteydi. Bilhassa Bengal'ın ele geçirilmesi ile İngilizler artık Hindistan'da savaş gemileri ve askeri birlikler bulundurabiliyorlardı. Ancak Hindistan'ın güvenliği o kadar önemliydi ki, 1798'de Fransızlar Mısır'a girince, İngilizler de peşi sıra Orta Doğu'da önlemler alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti ve İran'la ittifaklar kurulup Mısır ve Kızıldeniz'e de donanmalar sürülmüş, Fransızlar Levant'a yaklaştırılmamıştır ancak İngilizlerin Osmanlı ve İran üzerindeki etkisi de devamlı olamamıştır[77].

Bu arada 18'inci yüzyılda İrlanda Protestan kolonyal milliyetçiliğinin Amerikan kolonilerinde emsali görülmemiş bir şekilde yükselişe geçtiğini ifade etmek gerek. Bazı sektörlerde dışlanmış olmalarına rağmen İrlandalılar 18'inci yüzyıl İngiliz Atlantik ekonomisinde faal olmuşlardır[78].

20'inci yüzyılın başlarında Amerikalı tarihçiler, Birinci İmparatorluğun tarih yazımında önemli bir rol oynamışlardır. Dolayısıyla Birinci İmparatorluk dönemi anlatımlarında kolonyal Amerika'ya önemli ölçüde yer ayrılmıştır. Aynı durum Batı Hint adaları adına söz konusu olamamıştır[79]. Zaten Amerika'nın bağımsızlık ilanı da dünya emperyal siyaseti adına önemli bir mihenk taşıdır. Bu kayıp İngilizleri Doğu pazarlarına daha çok önem verip Hindistan ve Çin'e yönelik hamleler yapmaya yönelmiştir. 1600'de kurulmuş olan Doğu Hindistan Şirketi de ipek, baharatlar, çay, kahve ve Çin porseleni gibi ürünlerde çok başarılı bir ticaret seyretmiştir. Öte yandan

[76] C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.99; John Shy, "The American Colonies in War and Revolution 1748-1783", s.322
[77] P. J. Marshall, "Indtroduction", s.25
[78] P. J. Marshall, "The First British Empire", s.45
[79] P. J. Marshall, a.g.m., s.43-44

artık can çekişen Moğol İmparatorluğu'ndan doğan boşluğu da doldurma fırsatını kaçırmayan İngilizler, siyasi güç kazanmayı da ihmal etmemişlerdi.

1815'ten sonraki süreçte, İngilizlerin artık sadece Batı Hint adaları, Kuzey Amerika ve Batı Afrika'nın değil, aynı zamanda doğu ticaret ağlarını da kontrollerinde bulundurduklarını görmekteyiz ki bunlar da Hindistan ve Çin'e uzanmaktaydı. Yine Victoria döneminin başında Avustralya'daki İngiliz varlığı emniyete alınmıştı. Bunun yanında Victoria dönemi başlamadan kısa bir süre önce Navarin Deniz Savaşı gerçekleşmiş akabinde de Yunanistan'a bağımsızlık verilmiştir[80].

İmparatorluğun tüm deniz yolları her ne kadar İngiliz donanmasının sıkı kontrolünde olsa da İngiliz savunma stratejisinin iki zayıf noktası vardı. Bunlardan biri Karadeniz'deki Rus donanması, diğeri ise yine Hindistan'ın karadan bir Rusya tehdidiyle karşı karşıya olmasıydı. Bu noktada konumları nedeniyle Çanakkale Boğazı ve Türkiye'nin bütünlüğü büyük önem arz etmekteydi. Özellikle İstanbul İngiliz yetkililerce tam olarak Hindistan'ın anahtarı addedilmekteydi. Yine Rusya'nın Orta Asya'da Hindistan'ın kuzey batı sınırında bulunan Afganistan'a doğru ilerlemesi ayrı bir tehdit unsuruydu. Bu sebeplerden dolayı, 19'uncu yüzyıla gelindiğinde İngiltere'nin ezeli rakibi Fransa'nın yerini artık Rusya'nın aldığını görüyoruz.

Aynı yüzyılın başlarından, kölelik sorunu üzerine tartışmalar İngiliz gündemini oluşturmaktaydı. Bu dönem artık imparatorluk bünyesinden köleliğin yavaş yavaş kaldırılmaya başlandığı aralık olarak kabul görmektedir. Daha ziyade misyonerlik cemiyetleri bu anlamda kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır[81].

Yine yüzyılın ilk yarısında İngilizler ve Güney Afrika'da yaşayan Dutch Boer'ler yani Dutch çiftçiler arasında geçen mücadeleye de tanık oluyoruz. Olanlar aslında 1815'te Cape'in ele geçirilmesinden sonra arada yaşanan anlaşmazlıkların sonucudur denilebilir. Ancak İngiliz kaynaklarda olaylar "İngilizlerin köleliğe karşı sergilediği özgürlükçü ve insancıl politikaya Dutch Boer'lerin itirazı ve bu sebeple çıkan anlaşmazlıklar" şeklinde rastlamak mümkündür[82]. Bunun sonucunda Dutch

[80] C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.109
[81] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.12-15, 17; ayrıca bkz. C.A. Bayly (edt.), *Atlas of the British Empire*, s.53-56
[82] Ancak Walker Büyük Göç'ün sebeplerini daha detaylı incelemektedir. bkz. Eric Anderson Walker, *The Great Trek*, s.59-105; Ayrıca bkz. Christopher Saunders-Iain R. Smith, "Southern Africa, 1795-1910", s.597-623

Boer'ler Turuncu Nehir'in ötesine göç edip, İngiliz idari alanını terk etmişler, bu olaya da Büyük Göç ya da The Great Trek adı verilmiştir.

İngilizlerin bu dönemde karşı karşıya kaldığı bir diğer sorun ise Kanada İsyanları'dır. Her ne kadar askeri anlamda büyük bir başkaldırı olmamış olsa da Kanada İsyanları'nın en önemli özelliği, siyasi arenada büyük ses getirmiş olmalarıdır. Aşağı ve Yukarı Kanada'da gerçekleşen iki başkaldırıdan oluşan bu isyanların çıkış noktaları siyasi reform talepleriydi[83].

Hemen hemen hepsi birbirine yakın dönemlerde meydana gelen Büyük Göç problemi Kanada İsyanları gibi olaylar, aslında kolonyal politikaların kontrolsüzce yapılan yayılmasının bir neticesi olarak görülmelidir. Artık "Mother Country" dedikleri anavatan ve koloniler arasındaki ilişkilerin boyutu değişmeye başlamıştı[84].

[83] Ged Martin, "Canada from 1815", s.522-545
[84] C.C. Eldridge, *Victorian Emperialism*, s.19-23; C. E. Snowden, *A Brief Survey of British History*, s.115

1.4. Great Game-Büyük Oyun ve Afganistan

İslam ve Hıristiyan dünyası arasındaki çekişmenin tarihi Orta Doğu, Kuzey Afrika ve İber Yarımadasının Araplar tarafından fethedilmesiyle başladı. Aradaki mücadele Haçlı seferleriyle İspanya ve kutsal topraklar olarak kabul edilen Filistin'in geri alınma çabası içinde yüzyıllar boyunca devam etti. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşu batı tarafından adeta bir intikam alma olarak algılandı. Müslümanlar İstanbul'u 1453'te fethetti, 1529'daki Viyana kuşatması ise doğudan gelen bu yeni dalganın pik noktası oldu. Böylece Hıristiyan Avrupa'nın neredeyse her sosyal katmanı adına Yakın Çağ son buldu.

Ancak 16'ıncı yüzyıldan 18'inci yüzyıla kadar süren olağanüstü coğrafi keşifler, sanayileşmeye giden yolu açtı. Avrupa'nın hızlı gelişimine müteakiben Doğu ve Batı arasında ibreler Batı lehine oynamaya başladı. Böylece büyük Avrupalı Devletler, Arap dünyasında özellikle Batı Asya ve Kuzey Afrika'da etkili olma uğraşına girdiler. Samuel Huntington'a göre 1757-1919 arası Müslümanlara ait doksan iki adet bölge gayrimüslimler tarafından ele geçirilmişken, 1820-1929 arasında yaşanan anlaşmazlıkların yarısı Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında vuku bulmuştur[85].

Modern tarih kolonileşmeyi 16'ıncı yüzyılda başlayan keşiflerden itibaren başlatmakta ve ticaretin bir gereği olarak gelişim gösterdiğini kabul etmektedir. İngiltere tarihi de bu keşifler sonucunda ortaya çıkan ticaret yolları ile adeta sarılmıştır ve hiç şüphesiz ki 19'uncu yüzyılın sonuna kadar da İngiliz emperyal gelişiminin esas unsuru olmuştur.

[85] Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, s.210; Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*s.24

Oysaki 15'inci yüzyılın ortasına kadar Avrupa için dünya, ağırlık noktası Akdeniz olan sınırlı bir alandan ibaretti. Kızıl Deniz ve İran Körfezi'nden geçen doğu yolları uzaklarda birleşirken, bunun haricindeki her yer belirsiz bir sisle kaplıydı. 7'inci yüzyıldan itibaren kendini gösteren Müslümanların doğudaki fetihleri, bu toprakların ötesindeki Uzak Doğuyu Avrupalılar için bir muamma haline getirmişti.

Bu bilinmezlik içinde Columbus batıya doğru yol alırken aslında Amerika'yı bilmemekte ve de aramamaktaydı. Esas hedefi Çin, Güney ve Güneydoğu Asya'ydı. Akıllara romantik olarak kazınmış doğunun zenginliği kaşifleri çekmekte, Büyük Kağan'ın ülkesine ve Çin'e ulaşmak için doğu, batı, güney-batı gibi pek çok istikamete doğru yol almaktaydılar[86].

Aslında mantıken ilk kolonyal ve kâşif uluslar İngiliz ve Fransızlar olmalıydı. İkisi de Atlantik rotaları üzerinde yer almaktaydı. Ancak bu ikisi kendi aralarında o kadar meşguldü ki, Yüz Yıl Savaşları denilen uzun ve meşhur çekişmeleri onları bu yoldan tamamen alıkoymuştu. İngilizler bir de Güller Savaşı denilen iç savaşla uğraşmışlardı ki bu da onların oyuna girmelerini geciktiren ayrı bir engeldi. Dolayısıyla Columbus Amerika'yı keşfederken, ya da de Gama Ümit Burnu'nu dolaşırken ne İngilizler ne de Fransızlar henüz İspanyol ve Portekiz'lerle boy ölçüşebilecek boyutta deniz güçleri değillerdi[87].

Tabii olarak keşiflerin meydana gelişi Avrupa adına muazzam ölçüde ekonomik bir devrim anlamına geldi. Böylece dünyanın çehresini tamamen değiştirecek olan paragöz kapitalist bir düzen ve devamında da emperyal yayılmalar başlayacaktı. Avrupa donanmalarının işlerinin bu denli yaver gitmesinin bir diğer sebebi ise Asya'da kendileri ile rekabet edebilecek derecede güçlü donanması olan bir gücün bulunmamasıydı. Bu sebeple mesela Portekizliler baş döndürücü bir hızla Hint Okyanusuna hâkim olmuşlardı. Doğu İmparatorluğu'nun ana merkezi kıyı tarafından kapalı Goa adası olmuştu. Hürmüz adasının alınmasıyla da Portekizler İran Körfezinin kontrolünü sağlamış, Levant[88] ya da Maşrik üzerinden gerçekleştirilen iki baharat ticareti yolundan birini ele geçirmişlerdi.

---

[86] Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, s.11; C. A. Bayly (edt.), *Atlas of the British Empire*, s.53

[87] Gerald S. Graham, *a.g.e.*, s.11-12

[88] Levant Avrupa kültüründe X. Yüzyıldan başlayarak Akdeniz'in doğu kıyılarındaki ülkelere verilen isimdir. Güneşin doğduğu yönü işaret eden bir anlam taşır. bkz. Şerafettin Turan, "Levant", s.145

Öte yandan Columbus'un 1492'deki keşfiyle "Yeni Dünya"yı İspanyollar şekillendirmekteydi. Hint Okyanusundaki Portekizlerse esasında Atlantik'te pek rakipleri sayılmazdı. Zaten 1492'deki ilk temas ile 1531 arasında geçen kısa sürede yaşanan emperyallik tahayyül edilemeyecek hızda gerçekleşmiştir. Bin yıllarca Atlantik ve Pasifik Okyanusları sayesinde korunaklı bir şekilde yaşayan bu topraklar, yaşanan gelişmelerin neticesinde sahip oldukları mahremiyeti kaybetmişlerdi artık.

Yeni dünyada kısa süre sonra Fransızların da dahil olduğu "yer kapma yarışı"na İngilizlerin daha geç katıldığını söylemeliyiz. İngilizler hala çok zayıf ve de kendi meseleleriyle meşgullerdi. Oysaki İspanyollar ve Portekizlerle yarışabilecek ölçüde olmasa da Fransızlar Florida'da bir koloni kurmuş ancak hemen 1565'te İspanyollar bunun önüne geçmişti. İngilizler ise mümkün oldukça denizde İspanyolların karşısına çıkmama çabasındaydı. Bu durum 1588'e kadar sürmüş, 16'ıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde ise İngilizler hala Kuzey Amerika'da bir koloniye sahip olamamışlardı[89].

Öncesinde Uzak doğuya ulaşmak için çeşitli teşebbüsleri olsa da I. Elizabeth dönemine kadar İngilizlerin kayda değer ölçüde deniz aşırı harekatları olmamıştır. Her ne kadar bu dönemde Kuzey Amerika'ya ulaşmayı başaran seferler gerçekleştirilmiş olsa da İngilizler hala sağlam koloniler kurabilmek hem yerliler hem de Avrupalı rakiplerine karşı mücadele edebilmek adına yeterince deneyim sahibi değillerdi[90].

I. Elizabeth döneminin yazarlarından Richard Hakluyt'un 1584 yılında kaleme almış olduğu *A Discourse Concerning Western Planting* adlı eseri, bize İngilizlerin emperyal yayılmalarını hangi motivasyon ile gerçekleştirdiklerine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Hakluyt, öncelikli olarak Hıristiyanlığın müjdelenmesi amacıyla gerçekleştirilmesini gerekli bulduğu denizaşırı seferlerin aynı zamanda Avrupa, Afrika ve Asya'nın tüm zenginliklerinin önlerine sereceğini de ileri sürüp, yığınlara iş ve aş imkânı sağlayacağını ön gördüğü bu girişimi teşvik etmiştir. İspanyolların Batı Hintler'deki sınırlarının da aslında sanıldığı kadar geniş olmadığını belirtip, bilhassa Katolik din adamlarının onları olduğundan daha etkin lehte propagandalarıyla İngilizlerin cesaretini kırmayı hedeflediklerini iddia etmektedir. İngiliz emperyalizminin yeni yeni filizlenmeye başladığı bir dönemde kaleme alınmış bu

[89] Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, s.12-14
[90] Gerald S. Graham, *a.g.e.*, s.14-16

çalışmanın emsallerine elbette ki sonraki yüzyıllarda da rastlamak mümkündür ancak erken dönemde sahip olunan emperyal bilincin anlaşılması açısından Hakluyt'un bu çalışması son derece dikkat çekicidir[91].

Hakluyt'un Hıristiyanlığın müjdelenmesi gereğine dair önerileri anlaşılan o ki sonraki yüzyıllarda da izlenen emperyal siyasetin ana motivasyonlarından biri olmuş olmalı ki, 19'uncu yüzyılda Çin'den Mısır'a İngilizlerin direkt ya da dolaylı hakimiyet alanlarında çeşitli görevler almış olan Charles George Gordon tarafından da benzer fikirler dile getirilmiştir. Afrika'da görev yapan bir grup misyoneri motive edici mektubunda Gordon şöyle demiştir:

"... Sizler O'nun aşkına ve onun altında milletimizin aşkına bu işin bedelini hesap edip bu gemiye bindiniz. Bu işin üstesinden gelmek zorundasınız. Sizler misyoner misiniz? Ben de misyonerim[92]."

Zenginliklerinin hayali kurulan Hindistan'da 16'ıncı yüzyılın başlarında Türkler tarafından Babürlüler Devleti kurulmuş, ancak bölge ikliminin zorluğu ve yeterince Türk nüfus alınamaması gibi sebeplerden dolayı bu devletin gücü zamanla azalmıştır. Gerekli önlemleri almayı başaramayan Babürler, 18'inci yüzyılın ortalarına doğru arda arda önce Nadir Şah, akabinde de Afganistan'ın yeni hâkimi Ahmed Şah Durrani'den darbeler alıp, hızlı bir yıkılma sürecine girmişlerdi. Doğan otorite boşluğunu da 17'inci yüzyıl başlarında kurulan Doğu Hindistan Şirketi dolayısıyla nüfuzlarını genişleten İngilizler doldurmuştur[93].

Öncelikle zenginlik peşinde koşan tüccarlar ve devlet izniyle hareket eden korsanların açtığı deniz rotaları, yeni bir ticari rekabete dönüştü. 1600 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulması İngiliz sömürgeciliği adına atılan en önemli adımlardan biridir. Bu şirketle İngilizler doğuda Hindistan alt kıtasında ticari üsler kurmayla başladı işe. Akabinde Masulipatam, Madras ve Bombay'a hâkim oldular. Devamında ele geçirdikleri yeni yerler ise Singapur, Penang ve Malaka olacaktı. Bu dönemde dünyanın batı kısmında Antigau, St. Christopher, Nevis, Barbados ve Honduras adalarını ele geçirip, Kuzey Amerika'da Virginia, Plymauth, Maryland ve New England adlı kolonileri kurdular[94]. Tüm bunlar 17'inci yüzyıl transatlantik

[91] Richard Hakluyt, *A Dircourse on Western Planting Written in the Year 1584*, s.3-5
[92] Dr. Macaulay, *Gordon Anecdotes, Charles George Gordon R.E.*, s. 128-129
[93] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.397
[94] Azmi Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", s. 299-300

kolonizasyon yoluyla uluslararası dengelerin değişip deniz kuvvetlerinin daha da önem kazanmasının bir neticesinde yaşanan hırslı yer kapma mücadelesinin sonucudur. Kuzey Atlantik ve Hindistan Avrupalılar için yeni savaş meydanlarına dönüşürken, denizlere hâkim olmak aynı zamanda yeni ticaret yollarına da hâkim olmak anlamına gelmekteydi[95].

17'inci yüzyılda Portekizlerin yanında Hindistan'da varlıklarını hissettiren İngilizler ve Hollandalılar bölgeye Malezya'dan sokulmuşlardır. Cucerat limanında kendilerine yer arayan İngilizler'den Türkçe bilen Hawkins meseleyi çözmek için Padişah Cihangir'in huzuruna gitmiş hatta onun hizmetine girerek yakaladığı bu konumla İngilizlere kolaylıklar tanınmasını sağlamıştır. Ancak Portekizler dolaylı olarak tehditle müdahale etmiş, dolayısıyla Hawkins'in bu zaferi pek de uzun ömürlü olmamış, aldığı müsaadeler geri alınmıştır[96].

Moğol sarayındaki bir sonraki İngiliz teşebbüsünün Doğu Hindistan Şirketi adına hareket eden Sir Thomas Roe vasıtasıyla olduğunu görüyoruz. Cihangir'den tekrar Surat'ta ticaret yapma izni alan İngilizler, Portekizlerin hem İran hem de Hollandalılarla uğraştıkları meşgul bir dönemden faydalanmış, bunun yanında bir de ticari ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Ancak bunlarla yetinmek istemeyen İngilizler, daha farklı imtiyazlar kazanabilmek adına şartları zorlamaktaydılar. Bu farklı imtiyazları da Portekizlere karşı Gürkanlara donanmalarıyla yardım etmek karşılığında kısa süre sonra elde etmeyi başarmışlardı[97].

1661'e kadar İngilizler Madras, Bombay (II. Charles'in Portekiz hanedanından yaptığı evlilik neticesinde çeyiz yoluyla İngilizlerin eline geçmiştir.) gibi noktaları ele geçirmiş, Kalküta ise 1696 yılında kendileri tarafından kurulmuştur. Bengal, Madras ve Kalküta İngiliz hakimiyeti boyunca idari anlamda önemli şehirler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir[98].

---

[95] Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, s.19

[96]Rawlinson'un aktardığına göre Hawkins Levant'ta Türkçe öğrenmiştir. bkz. H. G. Rawlinson, *British Beginnings in Western India*, 1579-1657, s.40; Foster, Hawkins'in aslında bir Levant tüccarı olduğunu belirtmekte, o dönem Doğu Hindistan Şirketi için çalışan pek çok kişinin de Levant'ta ticari tecrübe kazanmış şahıslardan olduğunu aktarmaktadır. bkz. William Foster, *Early Travels in India* (1583-1619, s. 61; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s.181

[97] Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.182-186

[98] C. A. Bayly (edt.) *Atlas of the British Empire*, s.54

Gürkanlar hakimiyetinde olan Surat limanında İngilizler kısa sürede ticari hacimlerini devasa oranda genişletmişler, elde ettikleri vergi indirimleri de kendilerine büyük kolaylık sağlamıştır. Ancak 1688'de Hindistan tüccarlarına karşı başlattıkları terör eylemleri, Alemgir Şah'ın İngiliz ticaretini yasaklamasına sebep olmuştur. Yine de ertesi yıl yapılan anlaşma ile İngilizler bir miktar bedel ödeyerek tekrar ticaret yapma hakkı elde etmeyi başarırlar. Bu gibi anlaşmazlıklar dönem dönem tekrarlanmıştır[99].

İngilizler her ne kadar bölgeye gelişlerini "salt ticari" sebeplere bağlayıp, olayların akışından dolayı zamanla hakimiyet kurmak zorunda kaldıklarını iddia etseler de 19'uncu yüzyılın ortalarında, siyasetçi ve tarihçi Thomas Babington Macaulay 10 Temmuz 1833 tarihli konuşmasında adeta itiraf gibi beyanlarda bulunmaktadır. Macaulay'a göre 18'inci yüzyılın ortalarına kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin sadece ticari bir yapı olduğunun düşünülmesi hata olacaktır. Amaçları ticarettir evet ancak bu amaca ulaşmak uğruna şirket en başından itibaren siyasi fonksiyonlarla donatılmıştır. 17'inci yüzyılın başında kurulan şirket 19'uncu yüzyılın ortalarındaki halinin minyatürü olup en yüksek hakimiyet yetkileriyle donatılmıştı[100].

Yukarıdaki itiraf gibi ifadelere rağmen tarihçi Graham, İngilizler ya da Fransızların aslında yıkıcı güç olmadığını, zaten bir harabeye geldiklerini ispat için Moğolların güç kaybetmiş hantal bir yığın durumunda olduğunu iddia etmektedir. Bilhassa I. Alemgir Şah'ın ölümünden sonra Delhi'nin artık talan edilmiş olduğunu, merkeze bağlı yerel güçlerin de bağlılıklarını sürdürmekten vazgeçtiklerini iddia etmektedir. Hindistan'ın bu durumunu Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonraki Almanların durumuna benzetmekte, bu sebeple içinde bulundukları ahvalin Fransız ve İngilizlerin hakimiyet kurmasına açık olduğunu öne sürmektedir[101].

17'inci yüzyılın ortalarında, Hindistan'ın doğu ve güney kısımlarından başlayarak Doğu Hindistan Şirketi artık siyasî varlığını hissettirmeye başladığında, bir zamanlar Hint Yarımadasının büyük bir kısmına hâkim olan Moğolların varlığı artık adeta bir gölge halini almıştı. Yukarıda da söz konusu olan eskiden Moğollara vergi ödeyip bağlılıklarını bildiren yerel güçler artık kendi aralarında mücadele eder duruma

[99] Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s.310-312
[100] Thomas Babington Macaulay, *Speeches*, Volume I, s.245
[101] Gerald S. Graham, *A Concise History of the British Empire*, s.39-40

gelmişlerdi. Oysaki bunların bazısı halen görünürde de olsa Moğollara bağlıydı. Bu ortamda da Doğu Hindistan Şirketi "kendi ticari çıkarlarını korumak adına" yaşanan mücadelelere dahil oldu. İngilizlerin hakimiyet kurma süreci Bengal ve güney Hindistan'da son derece dehşetli oldu. İngilizlere karşı –bilhassa askeri yetenek ve cesaretlerine- son derece büyük bir hayranlık besleyen Ghulam Hussain adlı dönemin tarihçisi bile halkının Doğu Hindistan Şirketi'nin boyunduruğu altında inlediğini anlatmaktadır. Ülke öyle bir talan ediliyordu ki, ölçüsüzce yapılan sömürü 1770 kıtlığının ana sebeplerinden biri olmuştu. Ele geçirilen bu bölgelerden toplanan vergilerle de daha ileri noktaları ele geçirmek adına kullanılacak olan ordular kurulmuştur[102].

1818'de Hindistan'da artık Doğu Hindistan Şirketi'nin hakimiyeti kesinleşmiş sayılmaktaydı ancak İngiliz yayılmacılığının buradaki son noktası 1849'da Ranjit Singh'in ölümünün ardından Pencap'ın da ele geçirilmesiyle tamamlanmıştır[103].

1.5. Büyük Oyun-Great Game

Tarihi olayların gizli kalan gündemine meraklı okuyuculara "Great Game" yani "Büyük Oyun"u sorduğumuzda, alacağımız cevabı kısmen tahmin etmek zor değildir. Muhtemelen "19'uncu yüzyılda Orta Asya'nın kontrolü için daha ziyade İngiltere ve Rusya arasında yaşanan jeostratejik rekabet" şeklinde bir cevap alabiliriz. Her ne kadar bu cevap fazlaca özet olsa da yanlış sayılmayacaktır[104].

Büyük Oyun ya da Great Game ifadesi, günümüzde de ABD ve Rusya arasında Orta Asya'da yaşanan mücadele için kullanılan bir ifadedir ancak geçmişi daha eskiye dayanmaktadır. Akademik ve popüler literatürde iki anlamda kullanılmaktadır. İlki, Orta Asya'da askeri ve siyasi değeri olan bilgileri toplamak ve gittikleri coğrafyada bölge halkının üzerinde siyasi bir etki oluşturabilmek üzere gönderilen İngiliz ve Rus gizli ajanların faaliyetlerini ifade etmek üzere kullanılır ve daha dar kapsamlıdır. İkinci ve daha geniş kapsamlı olan ise, İngiltere ve Rusya arasında yaşanan çekişmeye işaret etmek olup, Hindistan'a kuzey batısından gelebilecek herhangi bir istila sorununu da kapsamaktadır.

[102] Tapan Raychaudhuri, "British Rule in India: An assessment", s.358-359
[103] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.13
[104] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.2

Bu ifadenin kullanımı ilk olarak İngiliz siyasi temsilci Arthur Conolly'nin, Kandahar'a yeni atanmış olan bir diğer siyasi temsilci Binbaşı Henry Rawlinson'a 1840'ta yazdığı bir mektupta, *"Önünde büyük bir oyun, yüce bir oyun seni beklemekte!"* haliyle dikkat çekmektedir. Bir diğer kullanımı da *"...eğer İngiliz hükümeti salt büyük oyunu oynasaydı, -Rusya'ya beklediği her türlü yardımı içtenlikle yapmak ya da İran'la anlaşmak gibi- Hıristiyan milletlerin sahnelemesi gereken şanlı faslı ilk oynamış topluluk olurduk!"*[105]

"Büyük Oyun" terimini ilk kullanan olarak Conolly gösterilse de yaptığı yanlış yönlendirmelerle Hindistan Genel Valisi Lord Auckland'ı Birinci Anglo-Afgan savaşına sürükleyen William Hay MacNaghten'ın ona bu fikri verip vermediği kesin değildir. Her ne ise, MacNaghten, Conolly ile aynı yıl, 1840'ta oynanacak *"güzel bir oyun"*dan bahsetmiştir ki, bu ona göre Herat'ın ele geçirilmesi ve Sihlerin Pencap'a sıkıştırılması demekti. Ona göre bu eylemler Rusya'nın Hive'yi kendi haline bırakmasına sebep olacaktı. Conolly'nin yukarıda belirtilen ve konu ile alakalı ifadelerinde MacNaghten'dan ilham almış olma ihtimali vardır[106].

Peki kimlerdi Büyük Oyun'un oyuncuları? Büyük Oyun'a dair okumalarda rastladığımız isimlere, izlenen siyasete yön vermede –her ne aşamasında olursa olsun- söz sahibi kimselerden bahsediyoruz. İlk gurupta kraliyet ailelerinin mensupları ve üst düzey bürokratları saymak lazım. İkinci gurup, devlet görevlisi olan askeri ve diplomatik temsilcileri, üçüncü gurup ise kâşif, gazeteci ve serbest yazarlardan oluşmaktaydı[107].

Her ne kadar yukarıda da belirtildiği üzere, Büyük Oyun İngiltere ve Rusya arasında yaşanmış olarak kabul edilse de bu siyasi gerilimin aslında başından beri hiç de iki taraflı olmadığı iddiası da mevcuttur. Napolyon savaşlarının bitiminden hemen sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun da tamamen zayıflamış olduğundan emin olunup, beraberinde Rusların da bölgede güç kazanmalarından sonra, Orta Asya ve Güney-Batı Asya, Avrupalı güçlerin tamamının ilgisini çeken bir nokta olmuştur. Mesela 1815'in ardından Avrupalı güçlerin yeniden dengelenmesiyle\ gelişmekte olan güç Almanya, yaşanan tüm hadiselerde zayıf olan tarafı destekleyerek gelişmelerin seyrine

[105] Malcolm Yapp, "The Legend of the Great Game", s.179-198
[106] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.16
[107] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.23

etki etme yolunu tercih etmiştir[108]. Avrupalı devletlerin Büyük Oyun'nu yakından takipleri ve duruma göre pozisyon almaları son derece olası bir ihtimal olsa da biz çalışmamızı bu eksende ele almayacağımız için, sadece bu yaklaşıma yer vermekle yetineceğiz.

Büyük Oyun'la alakalı günümüz çalışmalarında dikkat çeken bir husus vardır. Şöyle ki bu terim artık günümüzde kısmen anlam kaymasına uğramıştır. Öte yandan ifadenin kendisinden, İngiliz-Rus çekişmesinin yaşandığı bu dönemin eğlenceli bir süreç olduğu sonucunu çıkarmak hatalı bir davranış olacaktır. Aksine, neredeyse tüm asır boyunca süren bu gerilim çok ciddi bir meseleydi. Bu yüzyılda sürekli ufukta savaş tehlikesinin hissedildiği siyasi gerginlikler yaşandı. Nasıl ki Avrupa'da yaşanan Yedi Yıl ya da Otuz Yıl savaşlarını tanımlayan ifadeler bu olaylara has ise Büyük Oyun terimi de Asya'da Rusya ve İngiltere arasında yaşanan siyasi çekişmeyi tanımlamaktadır. Ne var ki son zamanlarda bu terim kendine has manasından çıkarılıp, Asya'da yaşanan Çin-Rus ilişkilerini ifade eden alt başlıklar için de kullanılır oldu[109].

Bazı çalışmalar, Büyük Oyun olarak literatüre girmiş siyasî çekişmenin başlangıcını 19'uncu yüzyılın başlarına dayandırmaktadır. Ancak daha eskilere gidip Rusların güneye inme arzusunu dile getiren araştırmalar da mevcuttur. Muhtemelen Rus hareketlenmesi İngilizlerin henüz dikkatini çekmediği için "Büyük Oyun" ismi henüz siyasi arenada kullanılmaya başlanmamıştır. Oysaki I. Petro ya da namıdiğer Deli Petro'nun Hindistan'a ulaşmak adına Türkistan'ın ele geçirmenin ne denli hayati olduğunun farkında olup bu uğurda ciddi meblağlar harcamaya gönüllü olduğu bilinmektedir[110].

Her ne kadar modern çalışmaların çoğunda Rusların güneye inme arzusu temelde Hindistan'a ulaşmak hedefine indirgenmiş olsa da bu arzunun daha derin sebepleri vardır. Başlangıcında ticari hedefler ve kısmen de macera arayışındaki denizcilerin hevesleriyle uzak coğrafyalara açılan İngiliz, İspanyol, Fransız ve diğer emperyalist güçlerin aksine, Rusların doğuya yönelmesinin temelinde bu coğrafyalarda yer alan milletlerle aralarında var olan ve geçmişi yüzyıllara dayanan çekişme yatmaktadır. Rus İmparatorluğu Coğrafya Derneği başkan yardımcısı

[108] Miron Rezun, "The Great Game Revisited", s.327
[109] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.16
[110] Osman Yorulmaz, "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev", s.125

Gospodin Semenov, Charles Marvin'e verdiği bir mülakatta "(Bu ilerlemenin temeli) Tatar esareti dönemine dayanmaktadır." demiştir. Ona göre Slav ırkları ve Türkler arasındaki çekişme devam etmektedir. Hatta 1877-78 Türk-Rus harbi de temelde bu çekişmeden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Ruslar, ele geçirdikleri toprakların halklarını yayılmacılığın ileri aşamalarında kendi hizmetlerine de almaktaydılar. Zaten imparatorluk bünyesinde yabancı tebaanın nüfusu da giderek artmaktaydı. 18'inci ve 19'uncu yüzyıllarda Rus İmparatorluğu çok uluslu bir yapıya büründü. Artık durum Türkler ve Rusların mücadelesi olmaktan çıkmış bunun yerine devasa bir güç ile zayıf hanlıklar arasındaki savaşa dönüşmüştü. Buna rağmen Ruslar işi şansa bırakmak istemiyorlardı. Bu ezici güçlerine rağmen Orta Asya'da bağımsız bir devletin varlığı kendileri adına bir tehdit olabilirdi, bu yüzden de istilalarına devam etmek zorundaydılar[111].

Büyük Oyun'a dair tartışmalardan çıkıp, bunun evveliyatına bakacak olursak önce bu tarihi ifadenin başrol oyuncularından olan Rusların güneye nasıl indiklerini kısaca hatırlamamız gerekmektedir. Rusların güneye inişi 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgali ile başlamaktadır. Gerald Morgan, doğuya doğru gerçekleşen bu istilayı, efsanevi olarak niteleyip, bunun ancak daha eski büyük dalgalarla kıyaslanabileceğini iddia etmekte ve muhtemelen Büyük İskender'in Doğu seferini kastetmektedir. Rus yayılmacılığının dikkat çekmeden ilerleyebilmesini Morgan'a göre üç ana sebebi vardır. Her ne kadar son evresi çok hızlı gelişmiş olsa da başlangıcı daha yavaş ilerlemiştir Rus yayılmacılığının. İkincisi, kendinden önceki istilalara göre, istilalar daha az savaşarak gerçekleştirilmiştir ki bu Asya adına benzersiz bir durumdur. Üçüncü ve en önemlisi de şuydu ki, Avrupa, Asya'da olanlara dikkat kesilemeyecek derecede meşguldü ve ancak olayların son safhasında ne olup bittiğini kavrayabilmişti[112].

Rus güçleri 19'uncu yüzyılda güneye, İran'ın kuzeyine doğru, o dönem ateşli Müslüman ve Hıristiyan boyların yaşadığı Kafkaslar yönüne inmeye başlamıştı. Başlarda, tıpkı iki yüzyıl evvel Rusların Sibirya'ya doğru ilerleyişi gibi, bu durum İngilizlerin çıkarlarına pek de dokunmamaktaydı. II. Katerina, nâm-ı diğer Büyük Katerina, Hindistan'a inme fikrini ciddi ciddi hesaplarken 1801'de de oğlu Paul bu

[111] Mehmet Yetişgin, *How the Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the 19th Century*, s.42-43
[112] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.1

istikamete doğru keşif birlikleri göndermişti. Tüm bunlara rağmen hala kimse Rusları bir tehdit olarak görmüyor, hatta ciddiye almıyordu. Zaten en ileri karakolları da Doğu Hindistan Şirketi'ne tehdit oluşturamayacak kadar uzaktaydı.

1807'ye gelindiğinde ise Londra'ya hem İngiliz hükümetini hem de Doğu Hindistan şirketini alarma geçiren bir istihbarat ulaştı. Buna göre Napoleon Bonaparte, Avrupa'da kazandığı parlak zaferlerin de etkisiyle Çar Aleksander'i, Hindistan'ı İngilizlerin elinden birlikte alıp istila etme konusunda ikna etmiş, birleştirdikleri ordularıyla tüm dünyayı fethedip kendi aralarında paylaşabileceklerini öne sürmüştü. Napoleon'un Hindistan'ı alma niyeti artık açığa çıkmıştı.

Bu plana göre Fransa 50.000 kişilik ordularını İran ve Afganistan yönüne sürüp, Aleksander'in birlikleri ile birleşip İndus'un ötesinden Hindistan'a girecekti. Ancak bu topraklar Avrupa gibi ikmalleri, yolları, köprüleri hazır ve de iklimi ılıman değildi. Napoleon'un bu rotanın üstesinden gelmesi gereken bir ordunun bu coğrafyada karşılaşacağı zorluk ve engellerden hiç haberi yoktu[113].

Önceden İngilizler coğrafi olarak Hindistan'a ulaşan yollara ehemmiyet vermemiş, daha çok deniz yollarının açık olmasına özen göstermişlerdi. Çünkü kendileri en başta deniz yoluyla ulaşmışlardı Hindistan'a. Ancak sahip oldukları rahatlık çabucak ortadan kalkmıştı bu planla. Şimdiye kadar ciddi bir tehlike olarak sayılmayan Ruslar, Napoleon ve Aleksaner'in ordularının birleşme ihtimali üzerine, hele ki bu ordular bir Fransız tarafından yönetilecekse çok daha farklı bir boyut almış sayılmaktaydı. Bundan sonrası için artık Hindistan'a ulaşılması ve muhtemel güzergahların araştırılıp bir an önce haritalanması yönünde bir strateji belirlendi. Böylece en iyi savunma adına nerede yollarının kesilmesi gerekip nerede yok edilmeleri gerektiği yönünde stratejiler saptandı. Aynı zamanda İran ve Afganistan'la da hemen diplomatik temasa geçilip, bu tür bir ittifaka girmelerinin önü alınmaya çalışıldı.

Bu ihtimal hiçbir zaman hayata geçemeyip Napoleon ve Alexander için kısa süre sonra gündemden düştü. Fransız birlikleri Rusya'ya dalıp Moskova'ya kadar gidince Hindistan tamamen unutulmuş oldu. Ne var ki Napoleon Avrupa'ya geri püskürtüldükten hemen sonra Hindistan için yeni bir tehlike doğmaya başladı. Artık

[113] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.2-3

kendilerine daha bir farklı güvenen Ruslar vardı sahada ve bu rakip hem hırslı hem de bir yerlere püskürtülüp yollanacak cinsten değildi[114]. Bilhassa 1814 Viyana Anlaşmasından sonra Ruslar artık yönlerini daha da rahat bir şekilde güneye çevirmişlerdir. 1822 yılında Hive'deki görevinden Rusya'ya dönen Mouravieff, Hive hanlığı'nın Buhara ve Hindistan'la aralarındaki bağlantıyı kesiyor olduğunu belirtip bu hanlığın alınmasının, denizlerin efendisi olan İngilizlerin Hindistan'ını sarsacağını iddia etmekteydi. Yalnız devamındaki 50-60 yıllık döneme baktığımızda dikkat çekilen bir nokta şudur ki, Ruslar koydukları hedeflerle yetinmemiş, mesela Hive'ye ulaştıktan sonra burayı Merv'i ele geçirmek için bir üs, Merv'i ise Herat'a ulaşmak için bir karakol olarak kullanmışlardır[115].

İngilizlerin Orta Asya'da Rus ilerleyişi ve Hanlıklarla temasları adına James Abbott'un Hive'ye gönderilmesi dikkat çekici bir örnektir. Hive'nin *supreme lord*'u yani muhtemelen Han'ı olarak naklettiği Khaun Huzurut, 1840 yılında Hive'de bulunduğunu göz önüne alıp tarihleri kıyaslayarak baktığımızda Allahkulı Han olmalıdır. Arada geçen diyalogda Han kendisine Ruslar, Fransızlar ve diğer Avrupa ülkeleri ile alakalı bilgiler sormakta, Abbott ise bunlara cevaplar vermektedir. İran ile aralarında bir düşmanlık olup olmadığı sorulduğunda ise ustaca İngiliz siyaset adamlığını konuşturup, Müslüman ülkelerin hepsi ile doğal olarak müttefik olduklarını, çünkü Müslüman ülkelerin Avrupa ve Hindistan arasında kaldığını, dolayısıyla bu ülkelerin bağımsızlıklarını sürdürmelerinin İngilizler için en önemli bir hedef olduğunu ifade etmektedir[116].

Peki sonradan İngilizlerin kâbusu haline gelen Ruslar bu kadar ileriye nasıl ve ne zaman gelmişlerdi? Esasında Rusların Asya'nın içlerine doğru yayılması 1480 yılında Altınorda Devleti'nin yıkılması ile başlamaktadır. Elde ettikleri ilk dikkate değer başarıları 1552'de Kazan Hanlığı'nı işgal etmek olan Ruslar, bu hamleleriyle adeta Asya'nın kapılarını açmışlardı. Akabinde Hazar Denizine kadar tüm İdil bölgesine hâkim oldular. Bu bölgenin ellerine geçmesi, kendilerine ticari ve stratejik açıdan büyük bir üstünlük sağlamıştır. Rus tüccarlar çok geçmeden merkezden, İran, Orta Asya ve Hindistan ile ticari trafiği arttırmak adına destek istemiş, bu da merkezin

[114] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.3
[115] H. Sutherland Edwardes, *Russian Projects Against India*, s.1-3
[116] James Abbott, *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khiva*, Volume I, s.88; Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", s.168

yayılmacı siyasetine uyduğu için uygun görülmüş, talepler karşılık bulmuştur. Rus idaresinin bu fikri desteklememesi aslında mümkün değildi zira İdil havzasının İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılan kilit bir nokta olduğu biliniyordu. Devamındaki gelişmeler peş peşe geldi. 1556 yılında Astrahan Hanlığı ele geçirilirken, 1570-80 yılları arasında Kossaklar Rus hakimiyetini kabul ettiler[117].

Hem Astrahan Hanlığı'nın ele geçirilmesi hem de Kossaklara hakimiyetlerini kabul ettirmeleri ile Rusların Asya'ya ve de özellikle Orta Asya'ya doğru ilerleyen yayılmalarına karşı en büyük direnci gösteren Tatarlar, Başkurtlar, Kazak Türkleri ve Moğol asıllı Kalmuklara karşı önemli ölçüde üstünlük sağlamalarına sebep olmuştur. Rusların bu sıçrayışları, Orta Asya Müslümanlarının, Hazar'ın kuzeyinden sağladıkları İstanbul irtibatını kesmiş, kutsal toprakları dini amaçlı ziyaretlerini de engellemiştir. Buna karşı Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen Müslüman halkın bu çağrısı karşılıksız kalmamış, Müslüman devletlerin başı olması hasebiyle meseleye eğilmelerini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Rus ilerleyişine karşı planladığı hamle, Don ve Volga nehirlerini birleştirecek bir kanal açmaktı. Konu ile alakalı Kırım Han'ı ve Kefe valisi görevlendirilmesine rağmen, Avusturya cephesindeki olaylar yüzünden projeye bir süre sekteye uğramıştır. Akabinde kısa süre sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatı da eklenince Don-Volga projesinin ilerlememesine neden olmuştu. II. Selim'in tahta çıkışından sonra dönemin Vezir-i Azam'ı Sokullu Mehmed Paşa hazırlıkların yeniden başlatılmasını sağlamış, ancak yaşanan iç meseleler yüzünden projeyi bizzat kendisinin başında olarak yürütmesine engel olmuştur. Yerine Kefe Valisini görevlendiren Sokullu'nun bu pek isabetli olmayan seçimi ile, Kırım Hanı'nın, özerkliği elinden gidecek düşüncesiyle projeyi sekteye uğratma çabası birleşince ne yazık ki Osmanlı Devleti bu projeyi rafa kaldırmış, dolayısıyla Rusya'nın henüz başlarda olan Asya ilerleyişini çok geçmeden durdurabilme ihtimali de ortadan kalkmıştır[118]

1730'ların başına geldiğimizde Küçük Cüz Kazakları Han'ı Ebu'l Hayr Han'ın Ruslardan destek almak için müracaatı ve bu müracaatın neticesinde gerçekleştirilen görüşmelerin seyri, Kazak bozkırlarının Rus hakimiyetine girmesinde önemli bir

[117] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.398
[118] Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", s.280-282

dönüm noktasıdır. Göstereceği desteğin karşılığında bağlılık yemini isteyen Rusya, adına tam yetkiyle görüşmeleri yürütmek üzere Aleksey İvanoviç Tevkelev'i görevlendirmiştir. Kazakların ortak bir irade gösterememesinin de sonucunda, Ruslar koca bir coğrafyayı savaşsız elde etmekle kalmamış, son derece stratejik bir nokta olan Or Nehri ağzına Orenburg adını verdikleri askeri bir kale de inşa etmeyi de başarmışlardı[119].

Kazakları kendilerine bağlarken, henüz Büyük Oyun terimi oluşmamış, yani İngilizlerin Rusları bir tehlike olarak görmeye başlamamış olduğu bu dönemde Rusların hayallerini anlamamız adına dönemin yetkili devlet adamlarından İvan Krillov'un sözlerine kulak vermek lazım:

> "…Kazaklara güvenmek güç ise de Ebu'l Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük bir kazançtır. Buraya üs yaparak planlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta, Tanrı'nın yardımı ile Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lacivert ve yakut taşlarına sahip olabiliriz…"

Kazan Hanlığı'nın işgali Ruslara Asya'nın kapısını açmıştı evet, ancak Orta Asya'ya sağlam bir şekilde açılabilmeleri adına Orenburg kalesi en az aynı öneme sahip bir giriş olmuştur[120].

Ruslar 18'inci yüzyılın ilk yarısında Rus ileri harekâtı batıdan doğuya olmak üzere İrtiş hattından Omsk (1716), Semipalatinsk (1718), Pavlodar' (1720), Ilek' (1731), Orsk (1735), Orenburg (1743) ve Petropavlovsk (1752)'nin de aralarında bulunduğu çeşitli kalelerle konumunu sağlamlaştırmıştır. "Yeni tebaalarına karşı kendilerini korumak" amacıyla Ruslar, Kazak steplerinin kuzeyine 4000 km uzunluğunda bir hatta yaklaşık 40 kale, yüzün üzerinde de daha küçük üslerle dolu bir hat oluşturmuştur[121].

Rusları pek çok noktada engelleyen İngiliz donanma gücüne karşı onların Hindistan'daki düzenini bozma fikri St. Petersburg'daki kabineye ilk olarak II. Catherine döneminde teklif edilmişti. Dönemin önemli isimlerinden Prens Nassau-Siegen Çariçeye, Buhara ve Kaşmir üzerinden Bengal'e doğru ilerleyip İngilizleri

---

[119] Osman Yorulmaz, "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev", s.125-132; Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'nın Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", s. 290-297
[120] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.399-401
[121] Steven Sabol, *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*, s. 27-28

Hindistan'dan atmaya yönelik bir plan sunmuştu. Hazırlanan bu planın ilk aşaması bir bildiri yayınlayıp Çariçe'nin Moğolları tekrar Hindistan tahtına oturtma niyetini ilan etmek olacaktı. Bu plan her ne kadar Çariçe tarafından olumlu karşılanmışsa da hayata geçirilememiştir[122].

Ruslar Kafkaslara doğru bir daha ilerlediklerinde Hindistan'ın güvenliği yine tehlikeye girince İngilizler Kafkas boylarına destek vererek uzun bir mücadelenin sonunda bu teşebbüsü bir daha boşa çıkarmış oldular. Yine bu Rusların hevesini kırmaya yetmemiş olacak ki, bundan sonra rotalarını doğuya doğru çevirdiklerini görüyoruz. Bu güzergahta geniş çöller ve dağlık araziler üzerinde, Hindistan'ın kuzeyinde kalan bölgelerde eski Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları bulunmaktaydı. Rusların bu yöndeki ilerleyişi hız kazanınca Londra ve Kalküta alarma geçti. Yıllar boyu kimsenin uğramadığı bu topraklar artık hem İngiliz hem de Rusların genç ve hevesli görevli ve kaşiflerinin cirit atıp, olası bir savaş halinde ordularının geçme ihtimalinin olduğu geçit ve çölleri haritalandırmaya çalıştıkları bir coğrafya halini almıştı. Bu haritalar aynı zamanda ileride nerede hangi yeraltı kaynaklarının var olduğunu anlamak adına önemli bir işleve sahip olacaktı[123].

19'uncu yüzyılın ortalarında, bir zamanların İpek yolu üzerindeki antik kervansaraylar ve hanlıklar Rusların ellerine geçmeye başlayınca artık Orta Asya manşetlerden inmez oldu. Her yeni hafta Ruslar'ın emniyette olmayan Hindistan sınırlarına nasıl da bir adım daha yaklaştıklarını aktaran yeni haberler getirmekteydi[124]. Yapılan değerlendirmelerde, Rusların öne sürdüğü, "Rusya'nın doğu ticaretine yeni bir yol açmak" bahanesi eleştirilirken, İngilizlerin de benzer şekilde ticari gerekçelerle Hindistan'da ilerlemiş olduklarının dikkate alınmadığını görmek çok zor değil[125]. Oysaki N. P. İgnatiyev'in de vurguladığı gibi, Ruslar, siyasi hakimiyetlerini Orta Asya'ya kadar genişletmekle diplomatik ve ekonomik avantajlar kazanacaklarının farkındaydılar. Zaten Rusya'nın İngiltere ile ancak Asya'da başarı umudu taşıyarak mücadele edebileceği ve Avrupa ticaretiyle de sadece bu coğrafyada başarılı bir

[122] John McNeill, *Progress and Present Position of Russia in the East*, s.48-49
[123] Robert A. Stafford, "Scientific Exploration and Empire", s. 305
[124] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.4
[125] H. Sutherland Edwardes, *Russian Projects Against India*, s.32

şekilde rekabet edilebileceği ortadaydı[126]. Dolayısıyla İngilizler, içinde bulundukları durumun farkında olan Ruslardan yana boşa endişe etmemekteydiler.

Vambery, "Russia and England" adlı makalesinde, Rusya'nın avukatlığını yapmak istemediğini ancak bu dev imparatorluğun güney sınırlarının başından beri iyi korunmadığını ve bu şartlar altında hedefine giden yolun ortasında durmasının beklenemeyeceğini ifade etmiştir. Rusya güneye doğru ilerlemesini durdurmayacaktır. Vambery, Rusların her bir hedeflerini yutup, hazmedip, tekrar açlık hissettikten sonra yeni bir hedefe yöneldiklerini belirterek ilginç bir benzetme yapmıştır. Öte yandan Vambery, Rusya ve İngiltere arasında olası bir barışın, Rusya yüzünden gerçekleşemeyeceğini, gerçekleşse bile bunun bir barış olamayacağını, ancak bir ateşkes olup, Rusların bunu ihtiyaç duydukları takviyeye sahip olmak ve önlerindeki diğer küçük engelleri ortadan kaldırmak için kullanacaklarını iddia etmektedir. Yıllarını doğu ülkelerinde geçiren Vambery'nin konuyu açıklamak adına kullandığı deyim de tabii olarak doğuya has olmuştur. Buna göre ünlü Türkolog "Bir halıda on derviş kendine yer bulabilir ancak bir ülkede iki krala yer yoktur" diyerek durumu tasvir etmekle birlikte Roma ve Kartacalıların anlaşmaya varma ihtimalinin Ruslar ve İngilizlerden daha yüksek olduğunu iddia eder [127].

Orta Asya'da artık iyice belirginleşmiş olan Rus-İngiliz çekişmesi, siyasi ittifaklara da sebep olmaktaydı. Bu yolda İran ve Rusların birlikte hareket ettiklerini, Büyük Oyun'un bu coğrafi ayağında İngilizlerin kendileri için seçtikleri müttefikin ise Afganlar olduğunu biliyoruz. Ruslar İran'ı Herat ve Merv istikametinde genişlemeye teşvik ederken destek sözü vermiş, İran da hemen doğu istikametinde ilerlemek için hazırlıklara başlamıştı. Karşı cephede İngilizler ise bir yandan Afganları bu duruma hazırlamakta, diğer yandan da Hive Hanlığı ile siyasi temas kurup bu vesileyle Hazar-Hive arasında uzanan yeni bir savunma hattı oluşturmaya çalışmaktaydı. İran 1833'te Herat'ı kuşatsa da İngilizlerin verdiği ültimatomla geri çekilmek zorunda kaldı[128].

Ne var ki İngilizlerin gönderdikleri diplomatlar ve heyetler vasıtasıyla bölgede oluşturduğu güven duygusu, I. Anglo-Afgan Savaşı'yla Afghanistan'ın işgal edilmesi

[126] Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s.12
[127] Arminus Vambery, "Russia and England", s.562-568
[128] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.403-405; Recep Uslu, "Herat", s. 216

sonucunda yerle bir olmuştur. Alınan bu yenilgiyle İngilizler bir süre bölgede aktif müdahalelerden kaçınmış, bu durum da Rusların önünü açmıştır[129].

Yukarıda zikredilen hatalı hamlenin dışında, İngiliz devlet adamlarının Ruslara karşı tavrı zaten karasızlık, tereddüt ve hafif bir hoşgörüyle suçlanmaktadır. Olaylar karşısında coşkun bir şekilde sağa sola koşturan İngiliz yetkililerin aslında hiç de tam olarak elle tutulur sonuçlar almadıkları, kısa süre sonra coşkunun yerini bir yatışma ve aksamaya bıraktığı iddia edilmektedir. Vambery bu durumun Taşkent'ten Buhara'ya kadar gerçekleşen tüm istilalarda tekrar edilmiş olduğunu, bir süre İngiliz kamuoyunda sahte bir insan hakları duyarlılığının esmesinin ardından ne zaman bir yazar durumun vahametini izaha kalkışsa, her iki İngiliz partisi tarafından birden uyarılıp, hatta azarlanıp, durumun faydalı kısmının yani barbar ve fanatik Orta Asya halklarının aslında Rusya'nın lütfuyla medeniyetle tanıştıkları yönünde önlerinin kesildiğini öne sürmektedir[130].

Vambery'nin bu iddiası yabana atılacak türden değildir. Zaten gerçekte, siyasi elitin temsilcileri de dahil olmak üzere Avrupalılar, Orta Asya ve Uzak Doğu'da sömürgeci güçlerin yayılmacılığını, bayağı hurafelerle dolu, zalim, ahlaksız ve sefaletten başka bir şey getirmeyen despot idarelerini, beşerî standartlara ulaştıracak yeni bir düzene dönüştürmesi olarak kabul etmekteydi. Mahalli çevreler bile aynı şekilde batmış durumdaydı. Zaten Avrupalı yolcuların da notlarında dönüp dolaşıp altını çizdikleri hususlardı bunlar. 1850'lerin sonlarında Rusya tarafından görevlendirilmek suretiyle Kaşgar'a gitmiş olan Kazak asıllı Yüzbaşı Çokan Valikhanov şunları ifade etmektedir:

"*Hali hazırda Orta Asya'nın sosyal organizasyonu acınası bir halde, gelişim evresi ise adeta patolojik bir krize girmiş durumdadır. Memleketin tamamı abartısız bir şekilde terk edilmiş su köprüleri, kanallar ve kuyuların olduğu koca bir çölden başka bir şey değildir. Yer yer üzerine bulunan harabeler, dikenli çirkin çalılar ve ılgın ağaçlarıyla dolu ıssız kumlu ovaların üzerinde yaban eşeği sürüleri ve bunlardan biraz daha utangaç ve çekingen sayga antilopları gezinir. Bu çölün ortasında, nehirlerin kenarlarında kavak, dut ve karaağaçların gölgesinde ise küçük vahalar yer alır. Bu resmin tekdüzeliğini tembel ve basiretsiz halkın Allah'a bıraktığı, orda burada kötü bir şekilde işlenmiş pirinç ve pamuk tarlaları, üzüm ve meyve bahçeleri dışında bozacak hiçbir şey yoktur. Bu vahaların ortasında, uzunca zamandır toprağın altında kalmış sayısız antik şehir kalıntılarının üzerine inşa edilmiş olan*

[129] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.407
[130] Arminus Vambery, *The Coming Struggle for India*, s. 64

vahşi ve barbar bir halkın perişan çamurdan virane evlerini görmek mümkündür. Bunlar İslam tarafından ahlaksızlaştırılmış, yerel idarecilerinin siyasi ve dini despotizmiyle ise neredeyse gerizekalılaştırılmışlardır[131]*…"*

Bu konuda İngiliz cenahında aslında itiraf niteliği taşıyan beyanlara rastlamamız da mümkün. Mesela İngiliz dışişleri bakanı Lord John Russel konu ile ilgili fikrini Rusya'nın 1830'lardan 70'lere dek İngiltere büyükelçiliği görevini yürütmüş olan Baron Phillip Brunnov'a şöyle açıklamıştır:

"Ben Rus hükümetinin amaçlarını oldukça legal görmekteyim ve genel olarak hangi medeni güç olursa olsun, barbar ülkeler karşısında yanında yer almışımdır. Biz (İngiltere) Hindistan'da şartlar bizi mecbur bıraktığı için ilerlemek zorunda kaldık ki, bu durum bizi başlarda düşündüğümüz noktadan daha öteye götürmüştür."

Rusya ve İngiltere'nin doğuda ya da *orient*teki rolü ile alakalı düşünceleri örneklendirmeye devam etmek mümkündür. St. Petersburg'da bulunan İngiliz temsilcisinin konu ile alakalı ifadeleri de dikkate değerdir:

"*Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, Orta Asya'da hiçbir sabit sosyal organizasyonda yeterli olamayan yarı vahşi göçebe halklarla temas haline geçen tüm uygar ülkelerin başına gelen şeyin aynıdır. Bu şartlar altında her zaman daha uygar olan toplum, sınırları ve ticari ilişkilerinin güvenliğini korumak için düzensiz ve istikrarsız yapıları yüzünden istenmeyen komşular haline gelen bu halklara karşı hakimiyet kurmak zorunda kalmaktadır*[132]*."*

Bir yanda her iki devlette Asya halklarına dair bu düşünceler adeta birbiriyle yarışırken, öte yandan 1854-56 Kırım Savaşı'ndan sonra meydana gelen gelişmeleri, İngiliz-Rus rekabeti açısından ikinci bir raunt olarak görmek mümkündür. Rusların izlediği rotada Albay İgnatiyev'in Çar'a sunmuş olduğu raporun önemi büyüktür. Özellikle Hokand'ın durumuna dikkat çeken İgnatiyev, ilk adım olarak ivedilikle buranın ilhakını tavsiye etmektedir. Akabindeki hamle ise Buhara ve Hive arasındaki siyasi tansiyonu artırıp, zamanla birbirini güçsüzleştirecek olan bu hanlıkları birer birer ele geçirmek olarak önerilmektedir. Askeri ve siyasî çevrelerce benimsenen bu raporun gereğinin yerine getirilmesi adına gereken hareketlilik kısa sürede sağlanmıştır[133].

[131] Valikhanof and other Russian travellers, *The Russians in Central Asia*, s.47-48
[132] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.33-34
[133] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.407-409

Gerçekleştirilen her bir hamlenin ardından alevlenen Avrupa kamuoyunu yatıştırmak adına Rus dışişleri bakanı Alexander Gorçakov'un Kasım 1864'te yayınladığı bildiri, batı dünyasının hangi gerekçeler karşısında sustuğunu anlamamız açısından önemlidir. Bu bildiri ile Gorçakov, Taşkent'in kapılarına gelmiş olan Rusların, vahşi ve göçebe halklarla muhatap olduklarını, kendi sınırlarının ve ticareti faaliyetlerinin korunması adına bu yayılmanın elzem olduğunu, bu şekilde azgın boyları zapturapt altına aldıklarını iddia etmekteydi. Vurucu hamlesini ileri sürdüğü kıyaslamalarla yapan Gorçakov, kendi yayılmalarını Amerika'da Birleşik Devletlerin, Afrika'da Fransa'nın, kendi kolonilerinde Hollanda'nın ve Hindistan'da İngiltere'nin faaliyetleriyle eşleştirmiş ve aslında bu şekilde Avrupalı devletleri susturacak en önemli argümanı sunmuştur. Bu şekilde izledikleri siyasetin hırstan ziyade *mecburiyetten* kaynaklandığını iddia etmiş ve aslında kararlılıklarını sergilemiştir[134].

Halbuki Afganistan, Hokand, Hive, Buhara ve Kaşgar gibi devletler bağımsız devletlerdi ve içlerinden hiçbiri Rus, İngiliz ve Çin hakimiyetindeki herhangi bir bölgeyi istila etme niyetinde ya da kapasitesinde olmadıkları gibi bunları rahatsız da etmemekteydiler. Buna rağmen Rus, Çin ve İngiliz hükümetleri hiçbir uluslararası hukuk kuralı ve anlaşmaya saygı göstermeyerek bu bağımsız ülkeleri istila etmiştir. Üstelik istila ettikleri bu ülkelerin doku ve yapısına uygun idari sistemler kurmaktan da aciz kalmışlardır. Öte yandan kurdukları idare zalim ve ahlaksızdı. Zaten kötü idareleri yüzünden Türkistan ve Afganistan halkları zulüm görmüş, ekonomik, siyasi ve kültürel hayatlarında büyük ölçüde gerileme yaşamışlardı[135].

1865'e gelindiğinde, kuvvetli surlarla çevrili olan Taşkent Ruslara teslim oldu. Üç yıl sonra ise sıra Semerkand ve Buhara'ya geldi. Bundan beş yıl sonra da ikinci denemelerinde Hive'yi ele geçirdi Ruslar. St. Petersburg'un tekrar tekrar Hindistan'a yönelik herhangi bir emellerinin olmadığına dair güvence verip, her bir hamlenin "artık son" olduğunu temin etmesine rağmen, genel kanı atılan her adımın Orta Asya'nın tamamını Çarlık idaresi altına almak hedefiyle olduğu yönündeydi. Zaten

[134] Dietrich Geyer, *Russian Emperyalism-The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860-1914*, s.89; David Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801-1881*, s. 294; Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*, s.75
[135] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.X

Hindistan için esas tehlike de bu noktadan sonra başlamaktaydı. Esasında Çar'ın en önemli generallerinden bazılarının bu yönde planlar hazırladıkları da sır değildi[136].

İşte Asya'da hâkim olan bu iki gücün sınırlarının arası daraldıkça, Büyük Oyun ya da bilinen ismiyle *The Great Game* kızışmaktaydı. Böyle bir ortamda genç görevliler haritalardaki noksanlıkları tamamlayıp, Rusların hareketlerini gözlemekte, ayrıca şüpheci yerel Hanların güvenlerini kazanıp bağlılıklarını temin etmeye çalışmaktaydılar. Bu noktada Stoddart ve Conolly görevlerinden asla geri dönememiş olarak not edilebilir. Yaşanan süreçte bölgede görülen oyuncuların çoğu Kalküta'dan gönderilmiş profesyoneller olup ya ordu mensupları ya da siyasi ajanlardı ve ulaşabildikleri her türlü bilgiyi toplamak üzere görevlendirilmişlerdi. Tabii olarak Çar'ın "gölgeler turnuvası" olarak isimlendirdiği bu sinir harbinden Rusya adına hareket eden ve daha az profesyonel olmayan aktörler de vardı[137].

İngilizlerin yön verdikleri siyasetin şekillenmesinde, yukarıda da değindiğimiz gibi, bölgeye gönderdiği, İndus ve Hazar Deniz'i arsında adeta cirit atan ajan ve seyyahlarından elde ettikleri bilgilerin önemi büyüktür. Bunlar arasında dikkat çekici ve gelecek vadeden bir isim olarak İskoç asıllı Alexander Burnes zikredilebilir. Bölgede çeşitli diplomatik geziler gerçekleştiren Burnes'in bilhassa Buhara'ya yaptığı yolculuk ve bu yolculuk sırasında uğradığı noktaları anlattığı üç ciltlik *Travels into Bukhara* adlı çalışması son derece ilgi görmüştür. Bu yolculuğu sırasında Kabil'e de uğrayan Burnes'in Dost Muhammed Han ve mensubu olduğu Barakzai kabilesi ile ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Ünü ülke sınırlarını aşmış olan Dost Muhammed Han'ın kendisine yapılan övgüleri fazlasıyla hakkettiğini belirten Burnes, Han'ın çok çalışkan olduğunu, ticareti teşvik ettiğini, adil idaresiyle halkı memnun ettiğini aktarmaktadır. Burnes, henüz kırklı yaşlarına girmemiş olduğunu belirttiği Dost Muhammed'ın ne denli gelecek vadeden bir lider olduğunun özellikle altına çizmektedir. Naklettiği bilgilerden Burnes'in şahsi olarak da Dost Muhammed Han'dan çokça etkilendiğini anlamak güç değildir. Zaten Burnes, batılı meslektaşlarından duymaya alışkın olmadığımız olumlu bir dil ile methettiği bu Han

[136] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.4
[137] Peter Hopkirk, *a.g.e.*, s.4-5; Andrew Porter, "Introduction: Britain and the Empire in the Nineteenth Century", s. 11

ile Hindistan hükümeti arasında bilhassa Afgan-Sih sorunu ile alakalı adeta bir köprü kurmaya çalışmıştır[138].

Tebdil-i kıyafet ile gezip yerel dilleri kullanmalarına rağmen bazı yerler Avrupalılar için pek tekin değildi. Bunlar siyasi açıdan da hassas noktalardı ama buna rağmen Hindistan savunması adına haritalarda yer almalıydılar. Bu noktalarda ise yerli bir çözüm olarak özel yeteneklere sahip Hintli dağlılar kullanılmaktaydı ki, bunlar ya Müslüman din adamları ya da Budist seyyahlardı.

İngilizler Rus tehdidini son derece ciddiye almıştı. Dört asır boyunca ortalama günde 140 km2'yi topraklarına katmış ve 19'uncu yüzyılın başında Hindistan ve Rusya arasında yaklaşık 3.200 km mesafe varken, sonuna doğru bu rakam birkaç yüze düşmüş hatta Pamir bölgesinde otuz km kadar bir aralık kalmıştı[139].

Tabii bir de merkezde olup gazetelerde, kitap ya da broşürlerde tavsiyelerde bulunan yığınla amatör stratejist mevcuttu. Bunların çoğu keskin görüşleri olan savaş yanlısı Rus karşıtlarıydı. Rusları durdurmanın tek yolunun "Forward Policy" yani bir ileri hareket olacağı fikrindeydiler. Bu stratejiyi başka bir ifadeyle "en iyi savunma saldırıdır" fikriyle de özetleyebiliriz. İleri harekâtı savunan kesim, iki seçenek sunmaktaydı. Buna göre ya atik davranıp Ruslardan önce stratejik noktalar istila edilmeliydi ya da arada bir tampon devlet bırakılarak bu devlet kontrol altına alınmalıydı. Bu ekolle hem fikir olup Hindistan'da aktif bir şekilde orduda görev alan İngilizler de mevcuttu.

İleri harekât konusunda diğer meslektaşlarıyla hemfikir olmayanlar da vardı. Bunlara göre Hindistan en iyi şekilde doğal coğrafî sınırları dahilinde, yüksek dağlar, güçlü nehirler, susuz çöllerin ardından savunulabilirdi. Bir de üstelik arada savaşçı yerel boylar da vardı ki bunlar da kullanılabilirdi. Bunca engeli aşmayı başarıp sınırlarına dayanabilen bir Rus ordusu zaten İngiliz güçlerine karşı koyamayacak derecede yıpranmış olacaktı. Aşırı yıpranmış istilacı bir gücü bu şekilde yenmek en mantıklı yoldu. Savunulan bu teze ise *backward policy* ya da *masterly inactivity* yani

[138] Alexander Burnes, *Travels into Bukhara*, s.330-332; W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia*, s.85, 88-89, 98-99
[139] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.5

"geriye dönük" ya da "usta pasiflik" ekolü denmekteydi. Usta pasiflik tezi, ileri harekata göre daha az masraflı bir seçenekti[140].

Morgan, İngiliz tarihçi Geoffrey Wheeler'in İngilizlerin Asya'daki varlığının, Ruslara oranla ne de üstün bir kimliğe sahip olduğunu ispat adına yaptığı değerlendirmeyi nakletmektedir. Wheeler, Rus ve İngilizlerin yayıldığı coğrafyaların birbirine benzerliğine rağmen aslında can alıcı farklılıklara sahip olduklarını öne sürüp, Hindistan'daki nüfusun Orta Asya'dakine kıyasla son iki üç yüzyıl boyunca yirmi kat fazla olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan Asya'nın her iki bölgesindeki iklim şartlarına dikkat çekerken, Orta Asya'nın ikliminin Ruslar açısından elverişli olduğunu, ancak İngilizler için Hindistan ikliminin büyük bir zorluk getirdiğini belirtmektedir.

Bölge kültürlerini de karşılaştıran Wheeler, anlaşılan o ki bu noktada Orta Asya halklarına bir miktar yabancı kalmıştır. Zira Hint kültürünü MÖ 4'üncü yüzyıldan itibaren edebi ve mimari açıdan çok zengin olarak tasvir edip tüm Hint yarımadasına yayılmış olduğunu ve 11'inci yüzyıldan itibaren de İslam etkisiyle gelişim gösterdiğini iddia ederken, Orta Asya halklarının İslamiyet öncesine ait kültürel bir mirasa sahip olmadığını, İslam'ın ise 10'uncu yüzyıl itibariyle yayılmaya başladığını ancak Kazak steplerine bile 15'inci yüzyılla birlikte ulaştığını iddia etmektedir.

İki bölge halklarını da kıyaslayan Wheeler, İngilizlerin önce Maratha ve Sihler, sonraları ise Patanlarla muhatap olduklarını ve bu halkların savaşçı olduklarını iddia etmekte, ancak Orta Asya'daki tek savaşçı halkın Türkmenler olduğunu iddia edip, Rusların işinin aslında daha kolay olmuş olduğunu öne sürmektedir. Bununla kalmayıp, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının ordularının düzenli olmadığı ve aslında disiplin ve silahtan yoksun bir güruh olduğunu iddia eden Wheeler'in bu ifadelerinden Orta Asya halklarını çok da iyi tanımadığını anlamak mümkündür.

Oysaki Evgeny Sergev, Rusların Orta Asya ve Uzak Doğu'da birinden farklı diyalektler konuşan, farklı din ve kültürlere sahip çeşitli yerli etnik grupları birbirinden ayıran doğal sınırları araştırıp öğrenmek zorunda kaldıklarını, bu bölgelerde bulunan ticaret yollarını, savaşçı ve konar göçer boyları pasivize ederek

[140] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, s.6

güvende tutmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Bu ifadeler Wheeler'in yorumuna kısmen de olsa cevap vermektedir[141].

Kendi yorumlarından anlaşılan o ki, Morgan da Wheeler'in yaklaşımından etkilenmiş olmalı ki, benzer bir kıyaslamayı kendisi de yapmaktadır. Buna göre, İngilizlerin ve Rusların hedef aldıkları bölgelerde yayılma siyasetlerini izlerken karşılaştıkları engeller birbirinden farklıdır ve tabii ki de İngilizler daha zor olanı (!) başarmıştır. İngilizler denizaşırı topraklarını savunmaya çalışırken, Ruslar, uğruna pek de savaşmak zorunda kalmadıkları coğrafyadan çok da uzakta değillerdi[142].

Oysaki Rus ve İngiliz yayılmacılığı arasında benzerlikler de vardı. Mesela 19'uncu yüzyılda hala hem Rusya hem İngiltere'de, her iki cenahın aristokratları ve toprak sahiplerinin ilgilerinin, sanayileşme ve ticaretin soğuk pragmatizmine yönelip, Asya ülkelerine doğru ekonomik yayılmacılığı teşvik eder olduğunu görüyoruz. Yine her ikisinde de merkeze uzak bölgeler, görece özerk bir askeri ve idari yapıya sahiptiler. Daha ziyade kariyer yapmak isteyen orta sınıftan insanlar, gönderildikleri uzak bölgeler ve sınırlarda cesaretle görev yapmaktan çekinmemekte, evrensel değerler uğruna hizmet ettiklerine inanmaktaydılar. Bu insanlar yaptıklarıyla romanlara ve şiirlere de konu olmaktaydılar[143].

Benzerliklerin yanında Wheeler'in değindiğinin dışında farklılıklar başka isimlerin de dikkatini çekmiştir. Bir defa Rusya hep karasal bir devlet olarak kalmak zorunda kalmıştır. İngilizler ise daha ziyade bir deniz gücü olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Rusya'daki otokrat Çarlık idaresine karşın, İngilizler merkezde idarelerini liberal düşüncelerle temellendirmeye çalışmış, her ne kadar olgunlaşmamış olsa da temsile dayalı parlamenter demokrasiyi işletmeye çalışmışlardır. İngilizler kendi evlerinde böyle bir idari sistem yürütürken, sömürgelerinde otoriter bir yönetimi tercih etmekte, sadece tamamen "beyaz" sömürge ülkelerinde kısmen istisnalara müsaade etmekteydiler. İngiltere'nin İkinci İmparatorluk dönemini bazı araştırmacılar *Ticaret-Hıristiyanlık* ve *Medeniyet* olmak üzere üç kelimeyle özetleseler de ana vatanında özgürlükçü bir yönetim tercih edip sömürgelerinde otoriter olmayı tercih eden bir yönetimi medeniyetle bağdaştırmak çok da yerinde olmasa gerek. Rus

[141] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.25-26
[142] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.11-13
[143] Evgeny Sergeev, *a.g.e.*, s.26

idaresinde görülmeyen ama İngiliz idaresi altında rastlayabileceğimiz bir diğer husus ise, İngilizlerin yerel yönetimlerde kendilerine bağlılık karşısında yerli idarecileri, yardım ödeneklerini ve özel anlaşmaları tercih etmeleridir. Tahmin edileceği üzere merkez, bu yerel yöneticiler var olan *ahengi* bozdukları taktirde silahlı müdahale etmekten de çekinmemekteydi.

Rus tüccarlar, yerel marketlerde Çarlık yardımıyla bir tekel oluşturmaya çalışmışlardır. Aksi taktirde Rusya-Orta Asya ve Uzak Doğu arasında mal taşıyan tüccarlar, İngiliz ve Çin mallarıyla rekabet edemeyeceklerdi. Öte yandan da İngiliz tüccarları haksız rekabet oluşturmakla suçlamaktaydılar[144].

İlginç bir şekilde Rusların Asya ile sürdürdükleri ticaretin ana hattını 19'uncu yüzyılın ilk yarısında iç ve dış politikalarındaki iniş ve çıkışlar sebebiyle birden fazla defa değiştirmişlerdi. 1820'lerde her ne kadar İran'la olan ticarette bir artış söz konusu olsa bile, bu durum sonraları değişmiş ve yerine Afganistan ve Orta Asya Hanlıkları ile olan ticaret hacminde artış gözlenmiştir. Yaşanan bu değişimin Rusların yayılma stratejilerinin sebebi mi yoksa sonucu mu olduğu müstakil bir çalışmaya konu olabilecek genişliktedir[145].

Yukarıda sözü edilen *ileri harekât* ya da *forward policy* 1840'larda ilk olarak gündeme geldiğinde İngilizler tarafından yeterli özenle tartışılıp değerlendirilmemiştir. Bu harekât, bir Fransız-Rus ittifak ihtimalinin akabinde *Büyük Oyun*'un gündeme gelmesiyle zihinlerde kendisine yer bulmuştur ki bunu da zaten tarihi olayların akışından anlamak mümkün olacaktır. Ancak dikkatten kaçabilecek husus şudur ki, ileri harekât hesaplamaları yapılırken, her ne kadar başarısızlıkla geri çekilmiş de olsa Fransa da göz ardı edilmemiştir. Bu doğrultuda İran'ın olası bir Fransa tehdidine karşı kilit rol oynayabileceği ön görülmüş, dolayısıyla İngilizler bu ülkeyi siyasi etki alanları içine almaya çalışmıştır.

İran üzerinden Fransa'nın gölgesi kaldırılarak güneydeki limanların da varlığıyla İngiliz nüfuzu arttırılmasına rağmen kuzeyde Rus etkisi ilerlemeye

[144] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.27
[145] Evgeny Sergeev, *a.g.e.*, s.29

başlamıştır. Böylece adeta iki ateş arasında kalan İran aslında ne birini ne ötekini yeğlemiştir[146].

İngiltere'nin İran üzerinde nüfuz etmeye çalıştığı bu siyaseti dönemin İngiliz dış işleri bakanı Lord Palmerston yönetmekteydi. Ne var ki İngilizler, Rusya'nın İran'a karşı savaş ilan edip Kafkasları işgal ettiği süreçte beklenen desteği İran'a gösteremeyince, kazandıkları popülariteyi de yitirmiş oldular. Böylece Iran'ı Hindistan savunma sisteminin sınır ötesi bir üssü olarak kullanma ümitleri de ortadan kalkmış oldu. Palmerston her ne kadar durumu ciddi bir Rus karşıtı olan Sir John McNeil'i Tahran'a vekil olarak atamakta kurtarmaya çalışmışsa da müttefiki tarafından terk edilmiş olma havası altında ve Rusya'ya karşı yaşadığı toprak kayıplarını da telafi etmek umuduyla bir dönem İran'a ait olmuş olan Herat'a yönelik hesaplamalar yapmaya başladı. Sonraları bu şehir Afganistan hakimiyeti altına girmiş olmasına rağmen, bu dönemde neredeyse bağımsız sayılırdı. McNeil İran'ı bu hevesinden vazgeçirmekte başarısız olmuş, bu süreçte Palmerston da aradaki ittifakı feshetmişti. Böylece –her ne kadar McNeil hiç vazgeçmemiş olsa da- İran üzerinde İngiliz nüfuzu altında bir tampon ülke dizaynları da tamamen rafa kalkmış oldu.

Bçylece İran'a yönelik bu siyasetin gerçekleştirilebilir olmadığını savunanlar da haklı çıkmış oldular. Zira İngilizler İran'ın sadece güneye deniz yoluyla ulaşabilmekteydi. Halbuki Rusya sınırın öte tarafındaydı ve de üstelik coğrafi olarak üstünlüğe sahipti. Başka bir ifadeyle Ruslar yakın mesafede ulaşımı kolaylaştıran dahili sabit iletişim hatlarına sahipken, İngilizler bölgeye ulaşmak için uzak ve daha masraflı yolları takip etmek mecburiyetindeydi ki bu da pratikte durumu zorlaştırmaktaydı.

İngiltere'nin İran'ı kontrol altına alabilme politikasının başarısızlıkla neticelenmesi, stratejistleri yeni arayışlara itmişti. Bu yüzden Afganistan üzerinde kontrol sağlamak ve Orta Asya Hanlıklarının Rusya'nın eline geçmesini engelleyebilmek gibi yeni hedefler belirlendi. Bu hatlarda belirlenen bir siyasetin hayata geçirilebilmesi, İngilizlerin bölgeye dair yeterli malumata sahip olmamaları yüzünden aslında son derece zordu[147].

[146] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.17
[147] Gerald Morgan, *a.g.e.*, s.18-19

İngiliz-Rus çekişmesi ve Afganistan'ın bu çekişmedeki yerini anlayabilmek adına Emir Abdurrahman Han'ın görüşlerini de dikkate almak gerekir. Değerlendirmelerini otobiyografisinden öğrenme şansımız olan Emir, buna başlamadan önce, hayatı boyunca, bilhassa da Rusya'da[148] ve Rus sınırında geçirdiği yılların kendisine kazandırdıkları, 1880 sonrasında sürekli İngiliz ve Rus siyaseti ve bu devletlerin karakterleri üzerine yaptığı çalışmalardan edindiği bilgiler sonucunda değerlendirmelerde bulunacağını belirtmiştir.

Emir Abdurrahman anlatımlarına başlamadan evvel daha ziyade durum tespiti yapacağını, gerekli gördüğü yerlerde devlet sırlarının açığa çıkmaması adına detayları vermeyeceği de belirtmektedir[149].

İngiliz ve Rusların aslında Orta Asya'da ortak bir hedeflerinin olduğuna dikkat çeken Emir, her ikisinin de Asya kıtasındaki Müslüman devletleri ortadan kaldırma amacında olduklarını belirtmektedir. Bu tespiti yapan Emir, muhtemelen İngiliz elitleri arasında Orta Asya halklarını tasvir için kullanılan Peter Pan teorisini duymamıştır. Peter Pan büyümeyi reddeden bir çocuktur ve aslında bir çocuk hikayesi kahramanıdır. Peter Pan teorisine göre, Orta Asya halkları da gelişmeyi reddetmekte ve daimî bir yönlendiriciye ihtiyaç duymaktadırlar. Bu sebeple gelişmiş halkların himaye ve rehberliğine muhtaçtırlar. Zaten Avrupa kamuoyuna göre Rusya da İngiltere ve Fransa'nın hala orta çağda kalmış olan doğuyu medenileştirme misyonuna yardımcı olmak zorundadır[150].

Tabii olarak Emir yukarıda ifade edilen misyonun derinliğinden uzak, olayı siyasi arenada değerlendirmektedir. Ona göre İngiliz ve Rusların Türkiye, İran, Afganistan gibi devletlerin ortadan kalkmaları ihtimaline çok sevineceklerini, kendi siyasetleri için ve özellikle Rusya'nın hizmetinde birer araç olarak kullanılan bu devletlerin varlıklarının da çok ehemmiyet taşımadığını belirtmektedir. Zaten varlıklarının devamı da Emir'e göre Rusya'nın emellerine hizmet edebildikleri kadardır. Esasında Rusların adı geçen devletleri de bünyesine katmak istediğini

[148] Emir Abdurrahman Han, kendi ifadesiyle 12 yıl Rus çarının misafiri olarak siyasi sürgünde kalmıştır. Bu süreçte pek çok yüksek rütbeli Rus devlet görevlisiyle yakın temas halinde bulunmuş, hatta güvenlerini kazanmıştır. Rus siyasetini yakından tanımasının temel sebebi de budur. bkz. Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s. 271; Rosanne Klass, "The Great Game Revisited", s. 1

[149] Amir Abdur Rahman Khan, *a.g.e.* s. 259-260

[150] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.35

belirten Emir, bunun ilk aşamasının bu devletler ve İngiltere arasındaki dostluğu yok edip, onları İngiltere'ye karşı silaha sarılabilecekleri noktaya getirmek olduğunu iddia etmektedir. Bunun sonucunda da bu Müslüman devletler Rusya'ya mahkûm olacaklardır[151].

Aşamaları kendi siyasi arzuları doğrultusunda yorumladığı hemen anlaşılan Emir'in iddialarında hem ortak hedef göstermesi hem de İngilizler adına bir entrikayı sözde deşifre etmesi bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak Rusların Orta Asya'daki ilerleyişlerini hem bölge halkları hem de Avrupa tarafından kendi haklarıymış gibi gördüklerini destekleyen delillerin sayısı azımsanamayacak ölçüdedir. Bunlardan bir tanesi de *The Economic Journal* adlı aylık olarak St. Petersburg'da çıkarılan bir yayındandır[152]:

"Avrupa'nın öncü kuvveti olarak Rusya'nın onu defalarca tahribattan kurtarma rolü, ona yani Rusya'ya aynı zamanda kendi devletlerinin gelişimini engellemek adına yağma ve cinayetlere teşebbüs etmeye alışmış barbar ordularının bölgelerini ele geçirme hakkı vermektedir. Coğrafi ve tarihi gereklilikler Orta Asya bölgesine komşu bir mülkiyetin varlığını gerektirmekte ve kısmen de olsa çok başlı Asya yılanına karşı süren zahmeti telafi etmektedir."

Tayin edilen siyasi hedeflerin gerçekleşememesi halinde ise Rusya'nın alternatif planı, Müslüman devletleri İngilizlerle paylaşmaktır. Paylaşılan bu topraklarda yaşayan Müslüman halkların İngiltere ile iş birliği halinde silahsızlandırılması da gerekmektedir. Rusya'nın en önemli bir diğer siyasi amacı ise, bu Müslüman devletleri kendi aralarında çatışma halinde tutmak ve İngilizlerle de bağlarını koparmaktır. Emir bu iddialarına da sayısız ilim adamının tuttuğu tarihi kayıtları delil olarak göstermektedir.

Emir, Rusya'da yaşadığı süre boyunca, Türkistan Genel Valisi General Kaufmann ve başka Rus devlet adamlarıyla defalarca siyasi sohbetler yapma fırsatı bulduğunu, Rusların yukarıda zikredilen politikalarından Müslüman devletlere karşı tutumlarından bu sayede emin olabildiğini ifade etmektedir. Kendi ifadesine göre, Emir'in Afganistan'ın başına geçeceğine dair hiçbir emare ve beklenti yoktu. Belki de

[151] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, s.260-261
[152] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.34

bu ihtimalin düşüklüğü yüzünden kimi Rus devlet adamı o dönem Abdurrahman Han'ın yanında fikirlerini rahatça açığa vurmuşlardır.

1875 yılında General Kaufmann'ın Rusya'nın Londra'daki vekili Kont Schouvaloff'a, Rusya ve İngiltere'nin bir ortak hedef ve düşmanının bulunduğu, ortak hedefin Hıristiyanlığı yaymak, düşmanın ise İslamiyet olduğu ve aslında Hindistan'daki İngiliz varlığına bu dinin esas ve tek tehdidi oluşturduğunu bunların İngilizlere karşı ayaklanabileceklerini ön görmektedir. Bu yüzdendir ki, Müslüman devletlerin varlığını sürdürmesi meselesi, Ruslar kadar İngilizleri de ilgilendiren bir konudur ve aslında aralarında paylaşılmalıdır. Bu paylaşım sayesinde Rus ve İngilizler ortak olan sınırları ile daha rahat iletişim halinde olabilecek, İngilizler ihtiyaç halinde Hıristiyan Ruslardan yardım alabileceklerdi[153].

Bir yandan Rus temsilci bu sözleriyle Londra'da İngilizleri barışçıl tutumlarına ve Afganlara olan nefretlerine inandırmaya çalışırken, diğer yandan Şir Ali Han ile temaslarını sürdürüp onu İngilizlere karşı kullanmayı hedeflemekteydi. İzlediği bu siyaset sayesinde Emir'e göre Ruslar, İngilizler ve Afganları savaşa sürüklemeyi başarmışlardır. Rusları bu noktada, hırsıza gidip soyabileceği ev göstermek karşılığında komisyon alan, ev sahibine de gidip hırsızı ihbar ederek komisyon olan ikili oynayan bir komisyoncuya benzetmektedir.

Şir Ali Han'ın Rus kışkırtmalarına kanacak kadar aptal olduğunu ifade eden Emir, İngilizleri de Rusların bu müdahalelerinin hesabını soramamakla suçlamakta, hatta bunu yapacaklarına Kandahar, Kuram, Hayber ve başka eyaletleri Afganistan'dan ayırma gibi yanlış bir siyaset izlediklerini ifade etmektedir. Tabii olarak bu durum, Hindistan ve Rusya sınırlarını birbirine daha da yakınlaştırmış ve Afganistan'ı daha da güçten düşürmüştür ki, zaten Rusların asıl emeli de budur.

Rusya'nın Asya'daki Müslüman devletleri bu gibi müdahalelerle güçsüzleştirmeyi hedeflediği, böylece karşılarında kendi siyasetlerine diklenebilecek bir gücün kalmamasını istediklerini iddia eden Emir, yukarıda adı geçen bu Müslüman devletlerin güçsüzlüğünden ve yaşadıkları kayıplardan avantaj sağladığını ifade etmektedir. Zaten pek çok Müslüman devleti tamamen hakimiyeti altına alan Rusya,

[153] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.261-262

bazısına da kısmen hakimdir. General Kaufmann'ın ifadelerindeki en önemli ayrıntı esasında Rusların İslamiyet'e karşı taşıdıkları düşmanlıktır[154].

Rusların yaklaşımı Afganistan Emir'i tarafından bu şekilde algılanırken, İngiliz gazetelerinden *Times of London*'un 29 Ocak 1873 tarihli sayısında, Rusyanın batının ana ticari güzergahları Akdeniz, Atlantik ve Hint Okyanusuna direkt erişiminin olmadığı ve bu sebeple son iki yüzyıldır olduğu gibi, bundan sonrası için de Rus devlet adamlarının ana meselelerinin güneye inmek olacağı yönünde yorumlar yer almaktaydı[155].

Emir Abdurrahman'ın anlatımından kendisinin bu rekabette genel olarak İngilizleri Ruslara tercih ettiğini anlamak zor değil. Ruslara nazaran İngilizlerin Müslümanlara karşı daha dostane bir yaklaşım içerisinde olduklarını, Müslüman devletlerin bağımsızlıklarını koruma amacında olduklarını ve güçlü kalmalarını önemsediklerini ifade etmektedir. İngilizlerin Ruslar gibi değişmez, katı ve sabit bir siyaset izlemediklerini, başa gelen devlet adamlarının her birinin kendine has bağımsız siyasi bir çizgide ilerlediklerini ve bunun İmparatorluğun kendi siyaseti halini aldığını iddia etmektedir. Emir'e göre İngiliz siyaseti adına değişmez olduğu ifade edilebilecek en önemli görüş, Hindistan ve Rusya arasında var olan Müslüman devletlerin birer bariyer olarak varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürmeleridir. Rusların bunun tam zıddı olduğunu iddia ettiği bölge siyasetinin gerekçelerini ise, salt Hindistan'la sınırdaş olmak isteğinden değil, aynı zamanda olası bir Türkiye, İran, Afganistan ya da Hindistan savaşında diğer Müslümanların kendilerine karşı toplu bir kalkışmaya teşebbüs etmelerinden çekinmesi olarak açıklamaktadır[156].

Emir Abdurrahman Han'a göre, dünya Müslümanlarının geneli zaten İngilizlerin dostluğunu Rusya'ya tercih etmektedirler. Müslümanların her ne kadar İngilizlerden yana daha çok şikayetleri olsa da Emir'e göre Ruslara karşı her zaman İngilizlerin yanında olmayı tercih etmektedirler. Aksi bir durumun söz konusu olması ise ancak buna mecbur bırakılmaları halidir. Adı geçen üç Müslüman devlet –Türkiye, İran ve Afganistan- için Emir'in daha sıkı bir iş birliği önerip, bu üç ülkenin bağını kuvvetlendirecek bir demiryolu projesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Ancak

[154] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.262-264
[155] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.25
[156] Amir Abdur Rahman Khan, *a.g.e.*, s.264-265

böyle bir projenin, bu Müslüman devletlerin güvenlikleri adına önemini, bu hattın Rusya'nın Hindistan'a saldırı olasılığına karşın kuvvetli bir duvar olacağı açıklamasından sonra yapması, önceliğinin sanki Hindistan'ın güvenliği olduğu izlenimini vermektedir. Zaten devamında, yaptığı siyasi anlaşma gereği Afganistan'ın İngiltere'nin onayı olmadan böyle bir projeyi hayata geçirmek adına adı geçen devletlerle bir iş birliğine yönelik herhangi bir teşebbüste dahi bulunamayacağını ifade etmesi de evvelce bahsettiği "bağımsız Müslüman devletleri" yorumlarıyla çelişmekte, tüm değerlendirmelerinde neden İngilizleri önceledeğine –ya da öncelemek zorunda kaldığı- hakkında bize fikir vermektedir[157].

Afgan Emiri Abdurrahman'ın bu kafa karıştırıcı yorumları bir yana dursun, onun uğruna bu denli beyin fırtınası yaptığı Rus-İngiliz mücadelesi ya da Büyük Oyun'un sosyo-kültürel ve uygarlaştırma unsurlarına dair eleştiriler, yukarıda adı geçen Müslüman devletlerin nasıl olup da İngilizlerle seve seve iş birliği yapmaya hazır olacakları sorusunu akla getirmektedir.

1850'lerin ortalarına kadar yarı zamanlı olarak *New York Daily Tribune* gazetesinde çalışmış olan Karl Marx, İngilizlerin Hindistan'da iki misyonu hayata geçirmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Bunlardan biri harap etmek ya da başka bir ifadeyle Asyalı toplumları mahvetmektir, diğeri ise yeniden oluşturmaktır ki bu da Asya'da batı tipli bir sosyal yapı oluşturmayı hedeflemektedir[158]. Marx'in İngilizlere dair bu yorumunu kuvvetlendirecek başka deliller olsa da Rusya cenahında durum bundan pek de farklı sayılmaz. Ya da başka bir ifadeyle, Büyük Oyun'un büyük oyuncularından biri diğerinden çok da farklı değildir.

Çarlık Rusya'nın bir uzmanı, Asya'daki rolleriyle alakalı, yerel halkın medenileşmesine çokça katkıda bulunduklarını, yağmacı yönetim anlayışına son verdiklerini, dahili ekonomileri ileri yöntemlerle ters düşen halkların asimilasyonuna bir itici güç olduklarını, bu çabaları sayesinde eskiden beri kullanılan ticaret yollarının daha emniyetli bir hal aldıklarını iftiharla anlatmaktadır. Tüm bu bilgiler, Emir Abdurrahman Han'ın Müslüman devletlerin İngilizleri tercih edeceği iddiasına biraz kuşkuyla bakılmasına sebep olmaktadır[159]. Zaten modern çalışmalarda da işlenen,

[157] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.265-266
[158] Edward Said, *Oryantalizm*, s.217
[159] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.31-32

batının kendisini doğu dünyasını karanlıktan, modern dünyadan izole edip yabancılaşmadan kurtaran bir kahraman gibi gördüğü fikri, yukarıda zikredilen ifadeleri desteklemektedir[160].

Sahiden de batı dünyasının, Rusların Orta Asya'daki ilerleyişine olumlu bakıyor olma ihtimali yabana atılacak bir iddia değildir. Zaten Ruslar da Asyalı barbarlara karşı Avrupa adına adeta bir kalkan görevi gördüklerini, dolayısıyla hiçbir Avrupa ülkesinin kendilerinin ödedikleri bedeli ödemediklerini düşünmekteydiler. Kısacası Ruslar kendilerini Avrupa'nın bir nevi Mesih'i görmekteydi ki karşı cenahtan da buna dair bir farkındalık ve kabul olması ihtimali, elbette ki Avrupalıyı borçlu hissettirmiştir. Ruslar ve bozkır halkları yüzyıllar boyunca birbirleriyle savaşmışlardı ve bu savaşlar Orta Çağ savaşlarının aksine ağır bedellerin ödenmesine ve çok büyük yıkımlara sebep olmuştu. Bunun dışında, Ruslar Tatar hakimiyeti altında (1237-1480) yaşadıkları küçük düşürülmeleri hiç unutmamışlardı. Yaşadıkları bu süreçten dolayı da sürekli olarak bir eziklik içindeydiler. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca bozkır halklarına karşı içlerinde bir düşmanlık beslemiş, nesiller genel anlamda Müslümanlara, bilhassa Türkler ve Tatarlara karşı bu halet-i ruhiye içinde yetişmiştir. Pek çok Rus yetkili Kazak ve Kırgız Türklerinin Cengiz Han ve Timur'un torunları olduklarını açıkça ifade etmekteydiler ki Ruslar da zaten bunlardan çok çekmişti. Devran döndüğüne göre, sıra artık Ruslarındı ve onlar da bu halklardan atalarının intikamını alıp, aynı yıkımları gerçekleştirebilirlerdi. Rusların doğu yönünde 16'ıncı yüzyılda başlayan istilaları, 13 ve 14'üncü yüzyıllarda bu yönden batıya doğru gerçekleşen akınların karşılığıydı. Oysaki Orta Asya'da yaşayan Türk halkları da birer Moğol istilası olan bu hızlı akınların mağduruydular. Ne var ki, kısa sürede Müslüman-Türk kimliğine bürünen Moğolların değişimi, yanlış bir resim çizilmesine sebep olmuştur. Böylece, Cengiz ve Timur'un yakıcı geçişlerinden daha yeni yeni kendini toparlamak üzere olan bu halklar diğer yönden gelen başka bir saldırıya maruz kalacaklardı. Bu bilgiler ışığında, Emir Abdurrahman Han'ın da daha ziyade Hindistan'ı ele geçirme olarak gösterdiği Rusların doğu hedefinin yeterince isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir[161].

[160] Edward Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, s.121
[161] Mehmet Yetişgin, *How the Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the 19th Century*, s.41-42

Ruslardansa İngilizleri tercih eden tüm yorumlarına rağmen Emir Abdurrahman Han'ın inceden inceye ikincisini eleştirdiği ifadeleri de yok değildir. Mesela İngilizleri, Rusların her yeni istilasına karşı hamle olarak, haritanın öteki ucundan başka bir yeri topraklarına katmaları ve aralarındaki uzaklığı daraltmaları yüzünden eleştirmektedir. Bu şekilde arada kalan Müslüman hükümetlerin gün be gün bölündüğünü, bir zamanalar binlerce kilometre uzaklıktaki Rus-İngiliz sınırlarının artık nerdeyse birleşmek üzere olduğunu iddia etmektedir. Yine de buna rağmen, adı geçen iki güç arasında herhangi bir sürtüşme olması halinde Müslüman devletlerin İngilizlerin yanında yer alacaklarının altını çizmekten de geri kalmadığını görüyoruz Emir'in. Zira doğuda İngilizlerin alacağı bir yenilginin, bu devletlerin Rusya'nın eline düşeceği ve dolayısıyla yok olacakları anlamına geldiğini iddia etmektedir. Hatta İran'ın da aynı şekilde hareket edeceğini, Rus nüfuzu altında olduğu yönünde var olan genel kanının da aslında gerçeği yansıtmadığını iddia etmektedir[162].

Emir Abdurrahman'ın, İngilizlerin her bir Rus hamlesine karşı tetikte oldukları yönündeki iddiasını 21 Kasım 1869 tarihi *New York Times* Gazetesindeki neşirden de onaylayabiliriz. Birbirinden farklı coğrafyalarda adeta Rusların ensesinde olan İngilizler bunu sadece Karadeniz'den Türkiye yönünde, ya da Akdeniz'de yapmamaktaydılar. Rusların Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Türkistan ve Buhara'ya doğru izledikleri hareket de kaygıyla izlenmekteydi. Zira genel kanı Rusların bu ilerleme çabalarının hep *Hindistan İmparatorluğu'nun kuzey-batı sınırına doğru yapılmış tehlikeli askeri hareketler* olduğu yönündeydi. Öte yandan sınırlarının esas kale duvarı olarak gördükleri Hindu Kuş hattı ise itinayla korunmaktaydı[163]

Rusların buldukları ilk fırsatta Hindistan'a saldıracaklarına dair herhangi bir şüphesi olmayan Emir, öte yandan da aslında bunun zorun ötesinde mümkün olmadığını da öne sürmektedir. Rusların böyle bir hesaplarının olmadığını savunanların kimler olduklarını da dört grupta zikretmektedir. Buna göre birinci gruptakiler, Rusların vardıkları her anlaşmayı nasıl da kolayca bozduklarını göremeyecek kadar basiretsiz ve kördür. İkinci grup direkt ya da dolaylı olarak Rus etkisi altında olan kimselerden oluşmaktadır. Üçüncü gruptakiler İngilizlerin gücüne çok güvenip, böyle bir ihtimalin söz konusu olamayacağını savunanlardır. Son

[162] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.267-269
[163] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.31

guruptakiler ise barış yanlıları olduklarını iddia edenlerdir ve bunlara göre -Orta Asya'da adım adım ilerliyor olsalar bile- Ruslara İngilizler karşı müdahalede bulunmazsa, arada bir sürtüşme olmayacaktır[164].

Emir'e göre, doğuda Rusya'ya karşı tek tutunacak dal olarak gördüğü İngiltere'nin buradaki varlığı alternatifsizdir. Hatta İngilizlerin olmadığı bir Asya'da Rusların ilerleyişine diğer Avrupalı devletlerin pay alma karşılığında gayet de razı olacaklarını iddia etmektedir. Öte yandan Rusya'da Hindistan halkının İngilizlerdense kendilerini tercih ediyor olduklarını düşünen bir kesimin varlığına dikkat çekmektedir.

İfadelerinde genelde İngilizleri yeğleyen bir tutum gözlenen Emir'in ara ara inceden İngilizleri eleştirdiğini yukarıda belirtmiştik. Bu eleştiriler çoğunlukla Rusların Orta Asya'daki ilerleyişine karşı yeterince ses çıkarmadıkları yönündedir ve bu iddiasını yer yer farklı ifadelerle desteklemektedir. Öne sürdüğü argümanlardan biri de İngiltere'nin bu tutumunun, Rusya'nın doğu devletleri arasındaki prestijini artırırken, kendi popülaritesini azalttığı yönündedir[165].

Geleceği dair öngörülerini de sıralayan Emir Abdurrahman, Rusların hiçbir zaman Hindistan'ı ele geçiremeyeceklerini, hiçbir Avrupalı devletin bu konuda Ruslarla ittifaka girmeyeceğini iddia etmektedir. Olası Fransız-Rus yakınlaşmasına alternatif olarak, mutlaka bir İngiliz-Alman ittifakının karşı duracağını ve ikincinin birinciye göre tartışılmaz bir şekilde daha kuvvetli olacağını ön görmektedir. Emir bu türde ittifakların dünyayı nasıl bir felakete götüreceği konusunda bize farklı kombinasyon ihtimalleri sunmuş olsa da bunun neticesinin *"tüm dünyaya yayılabilecek en korkunç bir kıta savaşın olacağı"* öngörüsünde maalesef haklı çıkmıştır. Avrupalı güçlere dair tahmininin dışında Emir, Japonya hariç Asya'daki devletlerin olası bir Rus-İngiliz savaşında hiçbir tarafa yaklaşmak istemeyecekleri, sadece ve sadece kendi varlıklarının derdine düşeceklerini, bu sebeple mümkün oldukça tarafsız kalmaya çalışacaklarını iddia etmektedir. Bir diğer iddiası ise, Asya'daki devletlerin, Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki varlıklarını sürdürmelerini istedikleri, bunların bölgede birbirine karşı denge unsuru olduğu yönündedir.

[164] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.269-271
[165] Amir Abdur Rahman Khan, *a.g.e.*, s. 272-273

Afganistan'ın bölgedeki durumu ile alakalı ise Emir, ülkesinin gelişmekte olduğunu, konumu ve durumu itibariyle ne İngilizlerin ne de Rusların göz ardı edemeyeceği bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda iddiası, adı geçen iki devletten hangisi Afganistan'ı kendi tarafında tutmayı başarırsa, o devletin bu mücadeleden galip geleceği şeklinde devam etmektedir. İngiltere'nin Afganistan'la iş birliği yapmayı başarması halinde ise Hindistan'ın Ruslar tarafından asla istila edilemeyeceğini belirten Emir, bu şekilde aslında tarafını belirten ince bir mesaj da vermektedir[166].

Emir Abdurrahman Han, Rusların avantajı olarak, bölgeyi iyi biliyor olmalarını zikretmektedir. Buna mukabil, kısa süreli bölge araştırmaları ve geziler sonucunda yazılan eserlerin ve bunlardan yola çıkarak düzenlenen politikaların asla aynı başarıyı gösteremeyeceğini, hatta bunlardan elde edilen yanlış ve eksik bilgiler yüzünden faydadan ziyade zarar vereceklerini ifade etmektedir.

Afganistan'ın kendi başına bu kuvvetlerden herhangi birine karşı direnemeyeceğini itiraf eden Emir, herhangi birinden gelecek bir saldırıya karşın mutlaka ötekinden yardım almaya ihtiyaçları olacağını belirtmekte, bu noktada Afganlar adına en doğru ve akılcı tercihin ise İngilizlere yakın durmak olduğunu ifade etmektedir. Zira İngilizlerin İran ya da Türkistan'ı ele geçirmek gibi bir niyetleri yokken, Rusların Hindistan adına böyle bir planları olduğunu ve bunu gerçekleştirebilmek için Afganistan'ı da ele geçirmeleri gerektiğini öne sürmektedir. Öte yandan İngilizlerin denizlerde kuvvetli olduklarını, karada olacak bir savaşı tercih etmeyeceklerini belirtmekte, bunla sağlam bir Afganistan varlığının İngilizlerin ne kadar da lehine olduğunu bir kez daha göz önüne sermeye çalışmaktadır. Zaten para ve silah konusunda sıkıntısı olmayan ama asker sıkıntısı olan İngilizlerin bu ihtiyacını, para ve silahtan yoksun olan ama ciddi adam gücüne sahip Afganların da doldurabileceğini belirtmektedir. Öte yandan Rusların adam ihtiyacı olmadığı gibi, parasal güçlerinin de olmadığını da öğreniyoruz Emir'den.

Bu kıyaslamaların ardından Abdurrahman Han, Rusların ileride bir ittifak için Afganlara ne teklif ederlerse etsinler, reddedilmeleri gerektiği, zira onların her daim sözlerini çiğnedikleri yönünde geleceğe dair bir uyarıda bulunmakta, oluşabilecek

[166] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan,* Volume II, s.275-278

tehlikelere dair örnekler sunmaktadır. Temkini elden bırakmak istemeyen Emir, bunları ifade ederken, İngilizlerin niyetlerini değiştirip Afganistan'ı istila etmeyi düşünmeleri halinde Rusya'ya yaklaşacaklarını da belirtmekten çekinmemiştir. Sergilediği bu özgüvene rağmen kendi halkını da Rusya veya İngiltere'yi asla provoke etmemeleri yönünde uyarmaktadır.

Emir Abdurrahman evvelce de belirtildiği üzere yıllarını Rusya'da geçirmiştir. Dolayısıyla kendisinden Rusya'ya dair ayrıntılı bilgiler almamız mümkündür. Buna göre, Rus orduları dört farklı noktada aktif haldedirler. Bunlar Kore-Çin sınırı, Pamirler ve Afganistan yönünde, İran ve de Türkiye'de hazır olarak herhangi bir fırsatı gözlemlemektedir.

Rusların kendi ülkesine saldıramayacağını iddia eden Emir, 1837'de Herat'ın yetersiz bulduğu hâkimi karşısında bile İran ve Rusya'nın aciz kaldığını iddia edip, kendisinin neler yapabileceğini sıralamakta, üstelik tüm Müslüman ülkelerin böyle bir saldırıya karşı kendi yanında yer alacaklarını öne sürmektedir[167].

Olası Rus saldırılarına karşı, hangi noktada ne gibi tahkimat yaptığını anlatan Emir, tüm bu güç gösterisinin akabinde "Rusya, Afganistan ve İngiltere'nin birleşik (united) olduğunu bilmektedir" şeklinde bir ifade kullanmaktadır ki bu son derece manidardır[168].

Emir, İngilizlerin Türkiye ve İran'ı Ruslara karşı çok boşlamaması gerektiğini yönünde tavsiyede bulunmakta, adı geçen devletlerin güçlü bir şekilde varlıklarını sürdürmeleri konusunda İngiltere'nin desteğinin önemini dile getirmektedir. Bununla kalmayıp Afganistan-Türkiye ve İran'ın kendi aralarında üçlü bir ittifak kurmalarının faydalı olacağını belirtmektedir. Hatta daha ileriye giderek, bu üç devletle İngilizlerin aralarının iyi olmasının, tüm İslam dünyasının İngiltere'ye olan bakışını etkileyeceğini iddia etmektedir.

İngiltere ile her türlü iş birliğine dair defalarca vurgu yapan Emir, bu noktada da olası bir saldırıya karşı İngiltere ile beraber hem halklarını zengin ve memnun

[167] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.278-286
[168] Amir Abdur Rahman Khan, *a.g.e.*, s.288

etmek üzere hem de buna karşı koyabilecek bir orduyu hazır bulundurmaları üzerine bu alandaki iş birliğinin altını çizmektedir.

Afganistan'ın kalkınması için sanayi ve ticaretin gelişmesi, halkın refah düzeyinin yükselmesi, idareciler ve idare edilenler arasındaki diyalogun artması, kendi aralarında da halkın çeşitli kesimlerinin daha sıkı bir alışveriş içinde olması gereğini dile getiren Emir, Rusların Asya politikasını taktir etmekten de geri kalamamıştır. Buna göre, Russo-Oriental diye tanımladığı Rusların Türkistan tebaasının, ülke idaresinde değişik mevkilere yükselebilme şansı olduğu, ayrıca Ruslarla bunlar arasında evliliklerin normal kabul edildiğini dile getirmekte, bunu Hindistan'la kıyaslayıp, ne Anglo-Hint ilişkilerinin bu nevi olduğu, ne de Hintlerin kendi aralarındaki sosyal tabakalarda aynı hoş görüyü gösterdiğini ifade etmektedir[169].

Genel olarak baktığımızda, Emir Abdurrahman Han'ın otobiyografisinde, İngiltere, Rusya ve Afganistan adına yaptığı değerlendirmede, Emir'in önceliği İngiliz-Afgan ittifakının gerekliliğine dair argümanların sıralandığını görüyoruz. Rusların güneye inme cesaretini kırmaya çalıştığı aşikâr olan değerlendirmelerinde, buna rağmen yer yer iki tarafa da aba altından sopa göstermeyi ihmal etmemektedir.

Asya'da yaşanan Rus-İngiliz mücadelesi adına, sosyo-kültürel faktörlerle birleşen siyasi ihtirasların, esas hedef olan ekonomik faydaları gölgelediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira ekonomik hedefler olay mahallinde olan askerlerin ve merkezdeki hükümetin ilk önceliği değildi. Öte yandan yazılı kuralları olmayan Büyük Oyun'un oyuncularının kapasite ve kişisel tutkuları, oyunun gidişatı adına önem taşımaktaydı[170].

[169] Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II, s.293-295
[170] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s.35

İKİNCİ BÖLÜM

HENRY WALTER BELLEW'İN TARİH ÇALIŞMALARINDA ORYANTALİZM VE İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN POLİTİKASI

2.1. Henry Walter Bellew Kimdir?

Henry Walter Bellew hakkında bu noktada kısaca bilgi vermek faydalı olabilir. 1834 Nasirabad-Hindistan doğumlu olan Bellew, Bengal ordusunda görevli ve kendisiyle aynı isimli Yüzbaşı Henry Walter Bellew'in oğludur. Oğul Bellew, emekliliğinden sonra İngiltere'ye dönmüş ve 1892 yılında burada yaşamını noktalamıştır. Gördüğü tıp eğitiminin ardından, öncelikle 1854'te Kırım'da hizmet etmiş, hemen ertesi yıl Bengal Tıp Hizmetleri'nde askeri doktor asistanı olarak atanmıştır.

Bellew'in 1857 Afghanistan heyetinin ziyaretine dair yazdığı önemli çalışması, Afgan idaresinin o dönemki gündem ve vaziyeti hakkında bize kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu eser Bellew'in, ileride devamı gelecek olan ve daha ziyade vazifelendirildiği heyetler yahut başka çalışmalarındaki gözlemler ve topladığı bilgilere dayanan eserlerinin ilkidir. Ambala seferi sırasında sunduğu üstün hizmetlerin hemen ardından sivil cerrah olarak Peşaver'de görev yapmış ve tüm sınır boyunda etkili bir isim haline gelmiştir.

1864 yılında *A General Report on the Yusufzais* adında, Kuzey-Batı Sınır Eyaleti olarak isimlendirilmiş bölgede yaşayan boylarla ilgili çok önemli veriler ihtiva eden bir çalışmayı kaleme almıştır. Önemli eserlerinden biri de uzun süre alanının baş

yapıtlarından sayılmış olan Peştu dili Gramer Kitabı ve Sözlüğü olan *Grammer and Dictionary of the Pukhto Language* adlı eseridir. 1871 yılında Sistan sınır hakemliği için atanan heyette görev almıştır. İki yıl sonra ise bir başka görevde, Kaşgar ve Yarkent'e gönderilen elçilik heyetinde yer aldığını ve bölge ile alakalı önemli bilgiler verdiği bir eser ürettiğini görmekteyiz.

Emir Şir Ali Han ile olan dostluğu ve bölge ile alakalı sahip olduğu önemli bilgi birikimi onu çağdaşları arasında siyasi olarak önemli bir noktaya taşımıştır. Bu sebeple Lord Lytton, tam da İngilizlerin Afganistan'la savaş halinde oldukları 1879'da onu Kabil'e en üst rütbeli siyasi temsilci olarak atamayı düşünmekteydi, zira bu göreve ondan daha uygun bir kimse yoktu. Ne var ki Bellew'in sağlık durumu buna el vermedi ve yerine bu görev için Sir Lepel Griffin atandı.

1886 yılında emekliye ayrılan Bellew, bir tıbbiyelinin ordu içinde yükselebileceği en üst noktaya erişmiştir. Kendisi, aynı zamanda üyesi olduğu *Royal Asiatic Society* önünde, emekliliği döneminde pek çok bildiri sunmuştur[171].

1. *Mission to Afghanistan (1857-58)*
2. *A General Report on the Yusufzais (1864)*
3. *Grammar and Dictionary of Pukhto Language (1867)*
4. *March of The Mission to Seistan (1873)*
5. *From Indus to the Tigris (1874)*
6. *Kashmir and Kashghar (1875)*
7. *History of Kashgaria (1875)*
8. *Afghanistan and the Afghans (1879)*
9. *The Races of Afghanistan (1880)*
10. *A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language (1882)*
11. *History of Cholera (1885)*
12. *The Nature, Causes and Treatment of Cholera (1887)*
13. *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan (1891)*

[171] Obituary Notices, "Surgeon-Generl Henry Walter Bellew, M.D., C.S.I.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Oct., 1892), s. 879-904

adlı çalışmalar Bellew'in başlıca eserleridir.

Bunların dışında Bellew, 1891 yılında düzenlenen *International Congress of Orientalists*'de önemli bir çalışma sunmuştur. Bu çalışmasıyla, Yunan ve Afgan boyları arasında var olduğunu iddia ettiği dilbilimsel ve bazı başka hususlardaki özdeşleştirmeleri vurgulamıştır. 1886 yılında emekli olan Henry Walter Bellew 1892 yılında Buckinghamshire'da hayata veda etmiştir[172].

Çalışmamızın bu bölümünde Bellew'in eserlerini içeriklerini göz önünde bulundurarak kategorize edip değerlendirmeye çalıştık. Aşağıda, daha ziyade tarih çalışması hüviyetinde olan *Afghanistan and the Afghans, An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan, History of Kashgaria* ve *The Races of Afghanistan* adlı eserlerini hem oryantalizm hem de İngiliz emperyal politikası bağlamında ele almaya çalışacağız.

2.2. Oryantalizm Tartışmaları Işığında Henry Walter Bellew'in Tarih Çalışmaları

Avrupalılar doğuyu, çok eski çağlardan beri garipliklerle dolu, olağanüstü mistik olayların yaşandığı fantastik bir dünya, şaşırtıcı anlar ve resimlerin yeri olan bir masal diyarı olarak betimlemişlerdi kafalarında. Bu imaj nesiller boyu hafızalara kazınmış bir şekilde devam etmiştir.

Her ne kadar Doğu ile Batı'nın asla bir araya gelmemesi gerektiğini savunan fikirler olsa da bu ikisinin aslında birbirinin ayrılmaz birer parçası olduğunu düşünenler de yok değildi. Johann Wolfgang von Goethe, batı ve doğunun asla birbirinden ayrılamayacağını düşünürken, Rudyar Kipling yer ve gök yerinde durdukça bunların birbirinden uzak kalması gerektiğini dileyecek kadar kati bir fikre sahiptir. Bu iki düşünce arasındaki zıtlık, asırlarca batıda var olan, ama zamanla Kipling gibi düşünenlerin ağır bastıkları bir duygu çelişkisinin tezahürüydü. Doğu kimi yönleriyle tiksinti uyandırıyordu zira garip bir memleketti, anlaşılmaz gizemlerle doluydu ve ilkel insanlar tarafından yönetilen bir bölgeydi. Öte yandan da antik

[172] Obituary Notices, "H. W. Bellew, M.D., C.S.I., Surgeon-General Bengal Army.", *The British Medical Journal*, Vol. 2, No. 1650, Aug. 13, 1892, s. 391–392

bilgeliğin kaynağıydı, sahip olduğu kültürel zenginlikle batıya ilham vermekteydi ve üstün bir medeniyete sahipti. Zaten bir şekilde Doğu, Avrupa'nın kültürel rakibi de olmuştu ve dolayısıyla biri diğerinin en belirgin benzerlerindendi.

Aradan geçen yüzyılların ardından artık Doğu'nun daha ulaşılabilir olduğu dönemlerde bile gidenler bu ön bilinçle gittiler bu memleketleri görmeye. Bir Avrupalı için artık önemli olan Doğu'nun Batı'dan nasıl göründüğü ve o gün içinde bulunduğu durumdu.

Tüm bu Avrupalı milletler, Fransızlar, İngilizler, İsviçreliler, İtalyanlar, hatta bir bakıma Ruslar da dahil olmak üzere "Oryantalizm" ya da bize daha yakın ifadesiyle Şarkiyat adı verilen bu durumu yaşamışlardır. Bunlar Doğu'yu, evvelce algıladıkları, bildikleri şekilde görmeye devam etmiş ve onunla olan ilişkilerini böyle yaşamayı sürdürmüşlerdir. Edward Said bunu bir nevi anlaşma olarak görmektedir ve *Doğubilimi*, *Oryantalizm* ya da *Şarkiyat* ifadelerinin karşılığı olduğunu öne sürmektedir. Doğu tüm bu tahayyüllerin dışında aslında aynı zamanda Avrupa'nın en zengin, en eski ve en geniş sömürgelerini kurmuş olduğu, uygarlığının kaynağı, dillerinin dayandığı temelin ta kendisidir[173]. Çalışmasında Said'e sıkça atıfta bulunan Richard King ise, oryantalizm ifadesinin günümüzde artık doğunun kolonyal istismarını yererek vurgulamak amacıyla kullanılır olduğunu öne sürmektedir[174]. Bu iddiayı reddetmek zordur zira tüm eleştirilerin ötesinde, Avrupa Oryantalizminin doğu ile olan alakası doğunun batı ile olan alakasına göre kolonyal emelleri ile iç içe geçmiş olması yönünde farklılık göstermektedir.

Patrick Porter'e göre ise oryantalizm Batılıların Doğu ya da Orient'i tanımlayıp, yansıtıp, bir taslağa oturtmalarının, coğrafi olarak, özel bir kültür ya da belirli bir değerler sistemiyle de kendilerini onun etrafında konumlandırmalarının tarihidir. "Kendi" ve "öteki" arasındaki iletişim ile ilgili olmakla beraber, batıda yaşanan ve batı ile alakalı olan tartışmalarla, doğu algısının nasıl bir alakası olduğu ile ilgilidir[175].

[173] Edward Said, *Oryantalizm*, s.11-12
[174] Richard King, *Orientalism and Religion, Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, s.83; J.J. Clarke, *Oriental Enlightment: The encounter between Asian and Western thought*, s.3; Jukka Jouhki, "Orientalism and India", s.1-2
[175] Patrick Porter, *Military Orientalism: Eastern War Through Western Eyes*, s.13-14

Oryantalizm çarkının akademik anlamda, sistemli ve bilinçli bir şekilde dönmesi, ilk Genel Vali olarak atanan Warren Hastings dönemine uzanmaktadır. İngilizlerin ticari kar elde etmek adına doğu ülkelerini, bilhassa da Bengal'i pervasızca yakıp yıkmış olduğu bu dönemde, bu verimli eyalet karmakarışık bir sorunlar yumağı olarak ortada kalmıştı. Yaşanan yağma sonucunda Bengal'de emsali görülmemiş bir kıtlık baş göstermişti. Durumun vahametini Horace Walpole'un şu sözlerinden anlamamız mümkündür:

"Biz Peru'da İspanyolları alt ettik, ancak onlar her ne kadar acımasız olmuş olsalar da en azından dini ilkeler uğruna hareket eden kasaplardı. Oysaki biz öldürdük, görevden aldık, yağmaladık, gasp ettik- dahası, Doğu Hindistan Şirketi'nin memurlarının uyguladığı tekel yüzünden Bengal'deki kıtlıkta üç milyon insan telef oldu."[176]

Bengal'in ne şekilde sömürülmüş olduğunu, İngilizlerin kendi sözleriyle itiraf ettiklerini yukarıda görüyoruz. Bu noktada dikkate değer olduğu için Burnes'in Dost Muhammed Han ile İngiltere'nin gelirleri üzerine geçen sohbetinden bahsetmek lazım. İngiltere'nin gelirlerini soran Dost Muhammed Han'ı, kendisine gönderilen Alexander Burnes, Hindistan'da toplanan vergilerden İngiltere'nin faydalanmadığına, elde edilen tüm vergilerin Hindistan'ın kendisi için kullanıldığına, sadece birkaç yüz bin poundun İngiltere'ye kaldığına ikna etmeye çalışmaktadır[177]. Bengal'le ilgili yukarıda bahsi geçen talan edilmenin ardından Burnes'in bir Afgan Emir'ini İngiltere'nin devlet olarak herhangi bir vergi gelirinin olmadığına ikna çabası manidardır.

Zaten 1776'da Amerika halkı İngilizler'e karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelesini kazanmıştı. Dolayısıyla okyanus ötesinde büyük bir kayıp yaşamış olan İngilizler[178], doğuda bu denli vahşi ve öngörüsüz politikalarını sürdüremezlerdi. Uzun soluklu ve kalıcı bir sömürgeci yönetim daha sistemli ilerlemeli ve böyle ani kayıplar gerçekleşmemeliydi. Ekonomik olarak daha çok verim alınabilmesi için de çok yönlü bir sistem gerekliydi. Bu durumun farkına varan Hastings, gerçekleşen değişimin öncüsü olmuştur, dolayısıyla İngiliz Oryantalizmi adına önemli bir isimdir.

Doğu Hindistan Şirketi'nin pek çok çalışanı yerel dillere dair malumat sahibi değilken, Hastings Bengalce ve Urduca'yı iyi derece biliyordu üstelik Farsça'ya da

[176] Horace Walpole, *The letters of Horace Walpole*, Volume V, s.378
[177] Alexander Burnes, *Travels into Bokhara; Being the account of a journey from India to Cabool, Tartary, and Persia,* s.137
[178] Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s.91

yabancı değildi. Anlaşılan o ki, kendisinin "bir yörenin insanlarının kalbine giden en kestirme yolun, onların dilini bilmek olduğu"[179] yönündeki tecrübesi, onun Hindistan'daki İngiliz idareciliğinin eksiğini görmesini sağlamıştır. Yürürlüğe koyduğu yeni uygulamalar, kültür politikaları ve idare tarzı ile Hastings modern Hindistan tarihinin ve İngiliz oryantalizminin şekillenmesini sağlamıştır. Bu süreç Bengal Rönesansı olarak da bilinmektedir. Hastings, Hindistan'daki idaresi boyunca burada görevlendirilecek memurların niteliklerinin değiştirilmesi, Güney Asya dillerini bilen, yerli kültürle haşir neşir olabilecek hoşgörüye sahip görevlilere öncelik verilmesi yönünde adımlar attı. Zira ona göre iyi bir idare için halkın kültürel birikiminin iyi tanınması gerekmekteydi. Zaten Hindistan'ı doğru idare etmeyi başarmaktan başka çareleri de yoktu aslında zira artık Avrupalı halkların yeni bir zenginlik kaynağı arayıp bulmaları mümkün değildi. Ulaşılabilecek her yer zaten sömürgeleştirilmişti.

Böylece Hastings, Hint dillerinde yetenekli, geleneklerini bilen ve saygıyla karşılayan, nispeten Doğululaşmış bir memur eliti oluşturmak yönünde bir politika geliştirdi[180].

Hastings'in bu ideal görünümlü, memurların niteliklerini, hoşgörüsünü önemsediği yeni sisteminin İngiliz oryantalizmi adına ne kadar başarılı olduğu ayrı bir konudur ancak sömürge idaresi altındaki yerel halk adına çok büyük bir değişim olduğunu ve daha az suiistimal edildiklerini söyleyemeyiz. 1772'de Hastings Avrupalı memurlara, iç bölgelerde vergi toplama hakkı verdiğinde bu memurlar piyasayı sonuna kadar sömürerek yetkilerini kötüye kullanmışlardır. Mesela bir kazanç kaynağı haline gelen bu görevle Robert Lindsay Kalküta'daki fil avcılığı tekeli ve pazarlara portakal temini gibi işlerden devasa bir servet edinmeyi başarmıştır.

Bir yandan, idare ettikleri halktan en iyi şekilde istifade edebilmek adına yöntemler geliştiren Hastings, öte yandan içinde bulundukları toplumu şekillendirmek adına atılan adımların da öncüsü sayılabilir. Yerli entelektüel kesim ve sosyal hayatı temeli atılan Avrupalı kurumlarla etki alanlarına almak, hukuk sistemine tesir etmek, geniş ve değişken uygulamaları olan adetleri düzenlemek gibi konularda da Hastings etkilerini görmek mümkündür. Böylece İngiliz kurumları ve Avrupa etkisiyle Hintli

[179] David Kopf, *British Orientalism and the Bengal Renaisance*, s.15
[180] Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s.90-92

elitlerin hiyerarşi ve kontrolünü sağlamış, istedikleri ve ihtiyaç duydukları istikrarı elde etmişlerdir diyebiliriz. Bunun yanında Hastings'in 1781 yılında Kalküta'da kurduğu medreselerin Müslüman alimleri üzerinde benzer etkisi olmuştur. Bu medreselerde İslami metinlerin yanı sıra Farsça metinler yeniden düzenlenip revize edilmiş, böylece Müslüman alimler sınıfı üzerinde de benzer bir etki oluşturularak *"Müslüman evlatlarının kalifiye olup, devlet vazifeleri için güvenilir ve uygun olmaları"* hedeflenmiştir[181].

19'uncu yüzyılın başlarında oryantalizm kelimesi aslında sadece Fransızların öncülüğünde başlayan bir resim sanatını tanımlamak için kullanılırdı. Daha ziyade Kuzey Afrika ve Orta Doğu'dan olmak üzere doğuya ait nesne ve deneklerin resmedildiği bu tür, zamanla İngilizler başta olmak üzere diğer Avrupalı sanatçılar tarafından da geliştirilmiştir. Mimarlık ve tasarım tarihçileri de bu terimi, özellikle İslami olmak üzere, kısmen Hint, bazen de Çin ve Japon gibi doğuya özgü motifler taşıyan çalışmaları ayırt etmek adına kullanır olmuşlardır. Bu durumda oryantalizm ifadesi, kültürlerarası etkileşimin izlerini taşıyan desen, kumaş, seramik, mobilya ve çeşitli bina yapılarını tanımlamak içindi. Son yıllarda, çokça etki yaratmış olan Edward Said'in yorumlarından etkilenerek, bu sanatsal tanımlamalar yeniden gözden geçirilmiştir[182].

Konu ile alakalı çalışan yazarlar da aslında farkındadırlar. Akademik anlamda batının doğu ile, ya da Orient ile ilgilenmeleri, doğuya hâkim olup güç sahibi olma adına gereken pratiği yakalamak adınadır. Warren Hastings'in geliştirdiği, yukarıda da değindiğimiz politikası bu yaklaşımın doğuşunu anlamamızı sağlamaktadır. Bilim adeta bir propaganda aracı, bir saygı ve doğrulama simgesi olarak kullanılmaktaydı[183]. Bellew örneğinde de bu düşüncenin dile getirilişini göreceğiz. Oryantalizm gerçekte batının siyasi, emperyal ya da ekonomik emellerine ulaşabilmesi için doğu ile nasıl baş edilmesi, hangi yollarla muhatap olunması gerektiğinin arayışıydı. Ancak yukarıda da belirttiğimiz ve yüzyıllar boyu batının zihninde oluşmuş olan doğu imajı, bu hedefle ona yaklaştıklarında, bu coğrafya adına çalışmalar yapmaya başladıklarında zihinlerini terk etmemiş, meselelere kültürel ve dini zeminde var olan ön yargılarıyla yaklaşmışlardı. Bir oryantalist işine, batının doğuya hâkim olma ya da yönetme

[181] Christopher Alan Bayly, *Indian Society and the making of the British Empire*, s.53,76
[182] John M. MacKenzie, *Orientalism: History, theory and the arts*, s.XIII
[183] John M. MacKenzie, *a.g.e.* s.1

ayrıcalığını da üzerinde taşıyarak başlamıştı. Dolayısıyla oryantalizm Batı siyaseti ve siyasal yapısını doğuda uygulamak adına atılan somut adımlarla aynı yönde hareket etmişti[184]. Tam bu noktada, Warren Hastings'in sözlerine de yer vermek gerekir:

"Her türlü bilgi birikimi, özellikle de tabi kılarak yönetme hakkı elde ettiğimiz halklarla kurulan sosyal ilişkiler sayesinde elde edilenler, devlet için yararlı, insanlık adına ise kazançtır."[185]

Oryantalizm muazzam bir sistemi kapsamaktadır. Bu sayede İngilizlerin Hindistan'ı idare etme adına saptamalarını gerektiren yöntemler gibi, Batı dünyası doğuyu salt siyasi olarak değil, sosyal ve hatta bilimsel olarak da yönetebilmiştir. Çalışmamıza konu olan *Henry Walter Bellew* gibi oryantalistler, Orient yani Doğuyu salt akademik çalışmalar ve keşifleri için uygun bir saha olarak görmemişler, ona yeniden yapılandırılması ve hâkim olunması gereken bir alan olarak bakmışlardır. Yani Oryantalizm' in akademik ilgisi, Batı'nın yararına ihtiyaç duyulan uygulamaları sağlayabilmek içindir. Aydınlanma dönemi sonrasında Oryantalistler daha ziyade Batılı hükümetlerin emrinde çalışan Hristiyan alimler, Sami dilleri üzerinde çalışan öğrenciler veya İslami İlimlerle alakalı çalışmalar yapan öğrencilerden oluşmaktaydı. 1829 yılında Victor Hugo, Avrupalı devletlerin bu yönde artan çalışmalarını *"Eskiden helenistken artık oryantalist olduk."* ifadesiyle vurgulamıştır[186].

Hindistan'ı idare etme, orada var olan statülerini korumak adına İngilizlerin Afganistan'da seri halinde politikalar üretebilmeleri gerekiyordu. Dolayısıyla bölgeye dair her türlü sosyal ve siyasi bilgiye sahip olmaları bu amaç uğrunaydı. Bellew'in bu sebeple Afgan halklarını tanıttığını biliyoruz. Mesela *Afghanistan and the Afghans* adlı çalışmasının son kısmında, ülkede varlığını sürdüren Afganlar, Patanlar, Tacikler, Hazaralar, Kohistaniler hakkında[187] ayrıntılı bilgiler vermesi, hâkim olunması gereken bir alana dair tanıtım niteliğindedir adeta.

Bellew'in bölgeyi akademik anlamda incelemesine dair başka bir örnek daha sunulabilir. II: Anglo-Afgan savaşına götüren sebepleri ele aldığı çalışmasının bir kısmında da bölgeyi farklı yönlerden tanıtan Bellew'e kulak verelim. Bellew okuyucuyu, Afganistan'ı işgallerine dair var olan bu sorunları kenara bırakıp Afganları

[184] M. Faruk Zain, *Christianity, Islam and Orientalism*, s.165
[185] David Kopf, *British Orientalism and the Bengal Renaisance*, s.18
[186] M. Faruk Zain, *a.g.e.*, s.165-166
[187] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.210-228

tanımaya, Hindistan'la olan alakalarını anlamaya davet ettikten sonra tanıtıcı bilgiler vermektedir.

Kimlere Afgan denildiğini, "Afganistan"ın ne demek olduğunu ancak Afganların ülkelerine "Afganistan" demedikleri açıklanmış, nasıl ki Belucistan, "Beluç"ların ülkesi anlamına geliyorsa, bu kelimenin de bu anlamıyla modern zamanlarda kullanılmaya başlandığını belirtmiştir. Adı geçen iki bölgenin de Horasan olarak isimlendirilen coğrafyaya dahil olduklarını belirtmiş, Afganistan ve Belucistan isimlerinin yalnızca yabancılar tarafından kullanıldığını aktarmıştır.

Horasan ifadesinin "Horistan" kelimesinden gelme olup "ışığın yeri" ya da "doğu" anlamına geldiğini, eski Pers İmparatorluğu'nun en doğu eyaleti olduğunu belirmiştir. Bu noktada "-stan" ve "-istan" eklerinin açıklamasını yapmış, örnekler vermiştir.

Afganların ise kendi aralarında ülkelerine "Pukhtun-khwa" dediklerini, bunun "Pathan ülkesi", "Vatan-khwa" kelimesinin ise "memleket" anlamına geldiğini belirtmekte, anlam üzerine açıklamalara devam etmektedir. Bellew tekrar Horasan ifadesinin genişçe bir bölgeyi karşıladığının altını çizmekte, doğuda İndus batıda Yezd çölüne dek olan bölgeyi içine aldığını, batısında Hindistan, doğusunda İran, kuzeyinde ise Turan ya da Türkistan'ın bulunduğunu belirtmektedir. Arapların Maveraünnehir ifadesini kullandıklarını, karşılığını Transoxiana olduğunu okuyucuya nakletmiştir[188]. Akabinde İranî Horosan'ı da açıklamış, İran'dan sonra, Cengiz Han'ın istilasından bahsetmiş, Cengiz Han'ın ardında bakiyelerini bıraktığına değinmiştir. Cengiz Han'dan önce uzun zamanlar bu bölgeleri ateş-perest İranlıların elinde tuttuğunu, Moğolların ise bölgeye geldikten sonra kimliklerini kaybedip Farsça konuşmaya başladıklarını aktarmaktadır. Babür zamanına kadar bölgenin hâkim dili böylece Farsça olmuş, Peştunca gibi bazı diller ise dağlarda ya da ücra bazı yerlerde konuşulur olmuştur.

İran Horasan'ı için bu ismin, coğrafî ya da millîden ziyade siyasî bir ifade olduğunu belirtmektedir Bellew ve İran hakimiyetinde olmasa isminin bu şekilde değil de esas sahipleri olan Hari'lerin atfen anılacağını iddia eder. Devamında Herat, Khaf

[188] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 180-183

ve Sistan'la olan coğrafî alakasını açıklar[189]. Bunların dışında Bellew Horasan'ın hangi kesimlerinde ve nerelerde Farsça konuşulduğu bilgisini de vermektedir. Yine bölgenin coğrafî yapısını ve iklimini anlatıp, halkı hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmemektedir. Buna göre kuzeyinde yaşayanların açık tenli ya da kızılımsı olduğu, güneyde yaşayanların ise koyu tenli yahut siyahî olduklarını belirtmiş[190].

Bellew'in ayrıntılı bir şekilde hakkında araştırma yaptığı bir diğer topluluk da Yusufzai'lerdir. Bellew bu halkın adetlerini tanıtmada o kadar ayrıntılı çalışmıştır ki, selam verme alma gibi kendi aralarında var olan adabı muaşerete kadar okuyucuya bilgiler sunmaktadır. Öte yandan kadınların toplumdaki yeri, erkekleri ile olan ilişkileri, yeme alışkanlıkları, temizlik alışkanlıkları, giyimleri, açık havada yaygın olan spor aktiviteleri, mizaçları, müzik ve eğlence alışkanlıkları, kadınların süslenme alışkanlıkları, yas tutma adetleri, ağıtlar, ölü defni gibi konularda ayrıntılı bilgiler vermiş, hatta mezar biçimini bir çizim yardımıyla anlatmıştır. Cenaze sonrası işlemleri de anlatan Bellew'e göre, kırkı çıkarma adetini de takip etmektedir Yusufzai'ler[191].

Yusufzai'lerde evlilik adetlerine dair sunduğu bilgilerden, nişanlanma, çöpçatan, isteme adeti, nikah, bunların maliyetlerine dair bilgiler verir, yasaklı dönemleri de açıklar. Yine doğum, sünnet etme, eğitim, meslek edinme, miras, yaşlılık dönemi meşguliyetleri gibi farklı başlıklarda bilgiler sunmaya devam eder. Açıklanan diğer bir konu ise uyarı davullarıdır ve bunların hangi koşullarda işlediğini bize anlamaktadır[192].

Edward Said'in ifadeleri, yukarıda dile getirilen oryantalizmin akademik ilgisine dair anlatımı adeta doğrulamaktadır. Bellew'in çalışmalarından aktardığımız kesitler de zaten buna bir örnektir. Oryantalizm, güçlü bir üniversite geleneği olarak karşımıza çıkabileceği gibi, gezginler, ticari şirketler, hükümetler, askeri seferler, egzotik macera ve hikâye okuyucuları, tabiat tarihi uzmanları ve Doğu'daki belli başlı yerler kendileri için kutsal olan hacılar olarak da kendini gösterebilir. Bunların hepsi için söz konusu yerler, insanlar ve medeniyetlere dair bilgiler son derece önemlidir. Doğu için deyimler sıklaşmıştır ve bu deyimler adeta Avrupalı anlatımlara yerleşmiştir. Ancak bu anlatımların altında doğuya dair yatan bir öğreti katmanı yer

[189] H. Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.184-187
[190] H. Walter Bellew, *a.g.e.*, s.188-190
[191] H. Walter Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s. 212-220
[192] H. Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 221-227

almaktadır. Bu katman Doğunun karakteri, despotizmi, duygusallığı ve buna benzer başka öğelerin bir araya getirilmesiyle pek çok Avrupalının tecrübeleri sonucunda oluşturulmuştur. İleriki bahislerde de değineceğimiz üzere, Bellew'in satır aralarında sık sık "barbar, vahşi, haydut, hırsız, zâni…" gibi ifadeleri tercih etmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. 19'uncu yüzyılda yaşayan her sıradan Avrupalı için, Oryantalizm bir gerçek, bir doğruydu. Dolayısıyla, her Avrupalının doğu ile ilgili söyleyeceği şey ırkçı, emperyalist ve nerdeyse tamamen etnomerkezciydi. İşte ileri kültür düzeyine sahip medeniyetler bireylerine başkaları ile ilişkilerinde, nadiren emperyalizm, ırkçılık ve etnomerkezçiliğin ötesinde bir şeyler sunmuştur. Böylece Oryantalizm, genel kültürel baskıyla beraber Avrupa ve Asya arasındaki farklılık olgusunu daha belirginleştirme eğilimi içinde olmuştur. Şunu söyleyebiliriz ki Batı, Doğu kendisinden daha zayıf olduğu için, genellikle Oryantalizmi ona empoze etmişti ki bu da Doğu'nun farklılıklarını kendi içinde eritmiştir[193].

Oryantalizm denince akla gelen belli başlı birkaç milletten biri olan İngilizler Hindistan'daki hakimiyetlerini yaymaya 18 ve 19'uncu yüzyıllarda başlamışlarsa da Batılıların dünyanın bu kesiminde olan Müslümanlarla olan yakın temasları 17'inci yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Dünyanın belli bir kısmına hâkim olan bu insanların memleketleri bilindiği üzere bundan sonra yavaş yavaş Hıristiyanların hakimiyet alanları olmaya başlamıştı. Bunun çok öncesinde, karanlık çağlar denilen Orta Çağ'da Hıristiyanlar kiliseye saplanıp kalmış olduğu için, kendileri adına yeni olan bu dini araştırma ve tanıma imkanları hem olmamıştı hem de aslında pek hevesli değillerdi buna. Uzlaşmak ya da kabullenmek zaten söz konusu dahi olmamıştı.

Çok daha eskilere gidelim. M.S. 325'te gerçekleşen Birinci İznik Konsili'nin[194] ardından Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmaya başlamıştı. Ancak M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmış, çok geçmeden de M.S. 410 yılında Vizigotlar tarafından Roma şehri yağmalanmıştı. Hristiyanlıkla beraber, Roma'nın çöküşü hızlanmış, Avrupa'nın Karanlık Çağa girişi başlamıştı. Hıristiyanlığın yükselişi, batı dünyası adına karanlık çağın habercisi olurken, üç asır sonra İslam'ın doğuşu, doğuya aydınlanmayı, dini hoşgörünün kapısını aralamıştı.

[193] Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, s.203-204
[194] Leo Donald Davis, S.J., *The First Seven Ecumenical Councils (325-787), Their History and Theology*, s.33-79

Böylece parlak bir İslam medeniyeti doğuda Çin'den batıda İspanya'ya kadar yayılırken, Batı Dünyası bunların çok uzağında kalmıştı.

Aydınlanma çağı bile Batı'nın İslam'a karşı uzun süredir var olan olumsuz yaklaşımın etkilemeye yetmemişti. Batı, sabit kilise dogmalarından kasten ve bilinçsizce doğmuş olan üstünlük duygusunu sürdürmeyi tercih etti.

Günümüzde Oryantalistler Müslüman ve Arap dünyasıyla iştigal etmektedir. Batı'nın dini ve kültürel mazisi, geçmişte olduğu gibi, bugün de Doğu'ya karşı olan siyasi, ekonomik ve hatta askeri politikalarına tesir etmektedir. Başından beri farklılık ve yenilikçiliğiyle İslam, kontrol altına alınması gereken bir sorun olarak görülmekteydi. Öte yandan Batı hafızasına kazınmış haliyle İslam, bir zamanlar Hıristiyanlığın doğduğu kutsal topraklara doğup yerlerini almıştı ve bu topraklar geri alınmalıydı[195]. Georg Wilhelm Friedrich Hegel de oryantalizmin temelinde dini felsefenin yatıyor olduğunu onaylamaktadır ki bu da bir önceki ifadeyi destekler niteliktedir[196].

Batı'nın hafızasına İslam'ın ne şekilde kazındığını anlamak adına Bellew'in History of Kashgaria adlı çalışmasından örnekler bulabiliriz. Bu bakımdan anlatımında Bellew'in Müslümanlarla alakalı bilgi verdiğinde olumsuz ifadeler kullanması dikkat çekicidir. Mesela başka milletlerin akınlarından bahsederken kullanmadığı "insanların korkuya ve telaşa" kapıldığı yönündeki ifadeleri, Müslüman akınları söz konusu olduğunda kullanması, genel yaklaşımını anlamamız açısından önem arz etmektedir. Bu noktada dikkat çekici olan ise, ilk defa Ceyhun nehrini aştıklarını belirttiği Arapların halka dehşet verdiğini belirtme ihtiyacı hissetmesidir[197].

Öte yandan edebi değeri kesinlikle göz ardı edilemeyecek olan Tezkire-i Buğra adlı eserden de bahsederken Bellew bunun son derece absürt bir uydurma olduğunu iddia etmekten çekinmemiş. Akabinde ise içinden nakiller yapmıştır[198]. Oysaki Buğra Tezkiresi, Tezkiretu'l-Buğra ya da Satuk Buğra Han Tezkiresi; Türklerin İslamiyet'le

---

[195] M. Faruk Zain, *Christianity, Islam and Orientalism*, s.166

[196] Hegel, -her ne kadar dinlerdeki tanrı anlayışları ve bunların bireyselliği üzerinden yaptığı açıklamalarla devam etmiş olsa da- oryantalist felsefe ile ilgili anlatımına din felsefesi ile başlamaktadır. *"Die orientalische Philosophie ist religiöse Philosophie; und es ist der Grund anzugeben warum es naeher liegt, die orientalische Religionsvorstellung auch als Philosophie zur betrachten."* bkz. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Erster Teil, s.101

[197] Henry W. Bellew, *History of Kashgharia*, s. 9

[198] Henry W. Bellew *a.g.e.*, s.15-20

tanışmasını sağlayan Satuk Buğra Han'ın[199] efsanevî hayatını, Ebu'n-Nasr Samanî Hazretleri ile tanışıp İslamiyet'i kabul edişini, aile içindeki muhalif güçlerle yaşadığı mücadelesini, çevresinde bir aziz, velî gibi kabul görüp beraberinde lider olarak yükselişini, gaza anlayışı doğrultusunda muzaffer bir nefer olarak yaptığı din savaşlarını, İslamiyet'i yaymak uğruna verdiği mücadeleyi, vefatını ve kendisinden sonra gelen evlatlarının, haleflerinin hayatlarını, onların Buğra Han sülalesinin ezelî hasımlarıyla olan savaşlarını anlatan hikâyelerin bir araya getirildiği muazzam bir eserdir. Efsanevî ve dinî birçok motifle süslü bulunan, dilden dile dolaşarak yeni motifler, epizotlar ve varyantlar kazanmış bu hikâyeler, zamanla yazıya çekilerek kitaplaştırılmış, yüzyıllar boyunca nüshadan nüshaya aktarılmıştır. Böyle destansı bir çalışma için absürt ifadesini kullanmak ancak ve ancak klasik doğu önyargısına sahip oryantalist bir yaklaşımla açıklanabilir.

Türk Asya'sında, popüler bir halk edebiyatı klasiği olma mahiyeti kazandığı bilinen Buğra Tezkiresi, esasen Türk kahramanlığının Satuk Buğra Han ve onun evlatlarının yaşadıklarıyla hayat bulmuş efsanevî bir anlatımıdır. Hikayelerin içerdiği dinî coşku, Satuk Buğra Han başta olmak üzere, örneğin Buğra Han evlatlarından Âla Nur Hanım, Hazreti Ali Arslan Han gibi şahsiyetlerin keramet sahibi olmaları tezkirenin aynı zamanda bir menkıbeler mecmuası, yani bir *menakıpname* olduğunu göstermektedir[200]. Dolayısıyla böyle bir anlatımda hayal gücünü zorlayan ifadelere rastlamak son derece normaldir. Bellew'in bu yaklaşımı, belki de ancak yüzyıllar boyu Batı dünyasını titretmiş Türklerin İslamiyet'le tanışmasını sağlayan ilk resmi makam sahibine duyduğu öfke ile açıklanabilir.

Coğrafi değerlendirmeler sonrasında sıra arkeolojik kalıntılarla ilgili bilgi vermeye gelince Bellew'in kullandığı dil, oryantalizmin dayandığı dini felsefenin, İslamiyet mevzu bahis olduğunda ne yönde sivrildiğini görmek adına bir başka örnektir. Çalışmasında Horasan'ı millî ve siyasî bakımdan değerlendirip, bölgede iki esas ülkenin bulunduğunu, bunların Belucistan ve Afganistan olduğunu ifade ettikten sonra Bellew bilgi vermeye devam etmektedir. Bu iki devletin ayrılmasının yakın dönemde gerçekleştiğini ve bu ayrılmanın daha ziyade siyasî sebeplere dayandığını ifade ettikten sonra Hindistan'da eskiden yaygın olan dinin Budizm, İran'da ise

[199] Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", s.181-182
[200] İsa Özkan, "Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı", s.467-468; Mehmet Turgut Berbercan, "Buğra Tezkiresinden Parçalar", s.431-432

Zerdüştlük olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Bu noktada bölgede her iki dine dair kalıntıların mevcut olduğunu belirten Bellew, Budizm'e dair özellikle Braheo göçebeleri tarafından dikilmiş olan mezar sütunları ve evlilik yüzüklerinden bahsetmektedir.

Bellew'e göre, o dönemki Müslümanlar, Budist chaitiya ya da chorten'lerin temsilcileri olup hala Nepal ve Ladak'da bulunmaktadırlar. Bellew bunların izlerinin Afganlar ve Beluç'lar arasında da sürüldüğünü ifade etmekte, buluntulara dair ayrıntılı bazı bilgiler vermekte. Tam bu noktaya gelince bölgeye gelen Araplardan istilacılar olarak söz etmekte, bunların bahsini ettiği bazı kalıntıları yıktığını, zaten Müslümanların paganlara ait hiçbir kalıntıya saygı duymadıklarını ekleme ihtiyacı hissetmektedir[201].

Genel olarak söz konusu Gazneli Mahmud olduğunda Bellew'in çalışmalarında çoğunlukla olumsuz ifadelere rastlamak mümkündür. Muhtemelen bölgeyi İslamlaştırmasından dolayı olan bu duruma aynı şekilde *A General Report on the Yusufzais* çalışmasında da rastlamak mümkündür. Gaznelilerin gerçekleştirdikleri yağmalardan dolayı ülkede hiçbir mabedin sağlam kalmadığını iddia eden Bellew onları barbar olarak tanımlamaktadır[202].

Bir başka bahiste Bellew'in Budist kalıntıların tanıtımını yapıp, Büyük İskender'in bölgeye gelişini ele almış olduğunu, akabinde de Mahabun dağındaki kalıntılardan bahsettiğini görmekteyiz. Ayrıca bulunan sikkelerden, bunların Yunan, Greko-Baktriyan, İndo-Baktriyan, İskit ve Brahmin'lerin bölgedeki varlıklarını gösterdiğini öne süren Bellew, sıra İslam'ın bölgeye gelişine gelince eserlerindeki genel havaya uygun olarak Müslümanların "yıkıcı, harap edici" olduklarını vurgulamadan geçemiyor[203].

Bellew'in Müslümanlardan kalma olduğunu naklettiği nadir örneklerden biri Kapurdagarrhi'de olduğunu belirttiği bir camidir. Bunun dışında "ziyaret" ve "türbe" olarak tanımladığı yapıtların dikkate değer olmadıklarını, mimari ve tarihi açıdan herhangi bir değer taşımadıklarını belirtmekte hatta daha ileri giderek, Müslümanların bu yapıtlarının tarihlerinin *aptal uydurmacalar*dan oluştuğunu, bunlara inananların da

[201] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.191-193
[202] Henry W. Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s.55-59
[203] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s.110-113

aslında bu yalanların farkında olduklarını, ancak kendi amaç ve zevklerine uyduğu için bu aldatmacalardan hoşlandıklarını belirterek bölümü kapatmıştır[204].

Yine başka bir çalışmasından kontekst İslamiyet'le alakalı bir olguya evrildiğinde Bellew'in seçmeyi tercih ettiği kelimeler, onun da İslamiyet'i doğunun başlıca problemi olarak gördüğünü anlamamızı sağlamaktadır. Bellew, Bitani boyunun alt kollarından bahsederken, bunları Varaşpun, İsmail, Khajin ve Mati boyları olarak aktarır. Boy/kabile açılımlarını açıklayıp, bunların çoğunda görülen *khel* ve *zi* eklerini de ele alır. Bellew bunlardan *khel*in Arapça sanılmasına rağmen, *İslami yozlaşma*nın etkisiyle Sanskirt ya da Hintçe *kula* kelimesinden türeme olduğunu ve *kavim, ırk ve aile* anlamlarına geldiğini, *zi* ekinin ise Farsça *zadan*dan türeme olup, *zürriyet, nesil* gibi anlamlar taşıdığını belirtmektedir. Bellew, Ali-khel, Ali-zi, Musa-khel, Musa-zi gibi örneklerle, uygulamada genelde aynı manada kullanıldıklarını ifade ettikten sonra ayrıca pek çok boy/kabile ismine de yer vermiş ve bunların hangilerinin Rajput ve Hint isimleri olduklarını belirttikten sonra ayrıntılı bir şekilde açıklamayı sürdürmüştür[205]. Bir kelime ekini dahi açıklarken, *yozlaşma* yani *corruption* ifadesini kullanmanın okuyucunun zihninde doğu ile ilgili zaten yüzyıllardır oluşturulan izlenime oluşturduğu katkıyı tahmin etmek güç değildir.

Yine bir başka ifadesinde Bellew, Ghor dağları ve kendi dönemindeki Hazara bölgesi kabilelerinden bahsederken, İslamiyet'in gelişi ile oluşan *kargaşa ve dönüşüm*ün, ulaşım ve erişimi kolay bölgelerde büyük hareketlilik ve yer değişimlerine sebep olduğunu, buna karşın erişimi zor olan dağlarda mukim halkların kendilerini mevcut döneme dek korumayı sürdürebildiklerini nakletmektedir Bellew[206]. Kendisine göre İslamiyet her hal ü karda olumsuzluk getirdiği için, metinlerinde bunun gibi ifadeleri görmek mümkündür.

The Races of Afghanistan adlı çalışmasında ise Bellew, arkeolojik kalıntılardan bahsederken, bunların kendi dönemlerinin gelişmişliği ve medeniyetine dair bilgi verdiklerini, ancak bu gelişmişliğin İslam'ın gelişi, yıkıcı ve bozucu etkisi, geri kafalı

[204] Henry W. Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s.123-151
[205] Henry W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, s.13-14
[206] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s.32

ve hoşgörüsüz kanunları ve durgun ve gerici kurallarıyla sona erdiğini iddia etmektedir[207].

Bellew'in ifadelerinde de örneklerini sıkça görebildiğimiz haliyle, her ne kadar batı dünyasında kendi dinlerinden sonra ortaya çıkmış olan İslamiyet'e karşı bir üstünlük duygusu hâkim olsa da bu dini dünyanın geriye kalanından farklı bir noktaya koyma teveccühünde bulunan isimler de yok değildir. Mesela Dr. Samuel Johnson'a göre özgür ve yüce bir kafa kesinlikle yüksek seviyede merak sahibi olmalıdır. Bu merak, yabancı milletlerin yasalarını ve adetlerini incelemekten daha uygun ve yararlı bir şekilde kullanılamaz. Aradan elli yıl kadar zaman geçtikten sonra Johnson, vazgeçilmez gördüğü merak için iki konunun var olabileceğini iddia etmektedir. Buna göre merak edilmeye değer bir Hıristiyan dünyası, bir de İslam dünyası vardır. Gerisi barbar olarak kabul edilebilir[208].

17'inci yüzyılın ortalarında, İslam, Hıristiyanlığın köken ve özünü konu alan yoğun dini tartışmaların konusu olmaktaydı. Bu dönemde Avrupa'da yaşanan Hıristiyanlık tartışmalarında Katolik ve Luteranlar birbirlerini İslami bir karaktere sahip olup, bağlılarını ise düşman olan Türklerden olmakla suçlamaktaydılar. Oysaki her iki taraf Hıristiyanlığın sorunlarının farkındaydı, İslamiyet bazı Hıristiyanları cezbetmekteydi. Bu sebeple zamanla şiddet ve ihtirasın kaynağı olarak gördükleri İslam ve Türklere karşı birleşme çağrısında bulundular[209].

Yine Rönesans dönemi ustalarının pek çoğunun eserlerinde doğu öykülerinden öğrenilen Müslüman dekorasyonu, kıyafetleri, lüks tüketim mallarının ve hükümdarlarının portrelerinden etkiler görmemiz mümkündür. Bunlar arasında Vittore Carpaccio, Giovanni Mansueti, Lorenzo Lotto, Piero della Francesca ve Bartolomeo Bellano gibi isimler sayılabilir. Yine doğudan ilham alan edebi eserler de verilmiştir. Öte yandan günlük hayatta da Avrupalılarla en sık temas içinde olan Osmanlılardan ilham alınan eşyalar mevcuttu. Mesela hala İngiliz dilinde Ottoman olarak isimlendirilen puflar, 16'ıncı yüzyılda statü sembolü birer nesne olmalarıyla

[207] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.72-73
[208] James Boswell, *The Life of Samuel Johnson, LL.D.*, Volume III, s.304; Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s.1
[209] Michael Curtis, *Orientalism and Islam,* s.34

buna bir örnektir. Bunun yanında halı kültürünün taklidi de zikredilebilir. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Sanatın bir başka alanı olan müzikte de doğuya dair öğeler görülebilmektedir. Bunlar arasında Mozart'ın *Saray'dan Kız Kaçırma*, *Sihirli Flüt*[210], Delibes'in *Lakme*, Borodin'in *Prens İgor*, Rossini'nin *Semiramide*, Verdi'nin *Aida ve Nabucco*'su, Berlioz'un *Troyalılar*'ı, Bizet'in *Cemile ve İnci Avcısı* adlı eserleri, Saint-Saens'in *Samson ve Delilah*'sı, Puccini'nin *Turandot ve Madame Butterfly* gibi eserlerin, batını doğuya dair korkularını betimlemektedirler. Kültürel etkileşime dair ise 17'inci yüzyılda Osmanlı Yeniçeri bandolarının askeri müziklerinin dışında, ritmik vuruş ve perküsyon baterisi -ki "batterie turque" olarak geçmiştir literatüre- ile alakalı tekniklerin Avrupa'da kullanılmaya başlandığını görmekteyiz[211].

Edebiyat alanında da batının doğu izleri taşıyan örnekleri mevcuttur. Buna rağmen pek çok Avrupalı yazar, Orient yani doğuyu, Hıristiyanlık erdemliliği ve Avrupalı yaşam tarzına ters görmekteydi. Osmanlıyı dünyanın en güçlü devleti olarak kabul eden Montaigne'in bu kabule rağmen, Türklerin silahı sayıp, bilgiyi küçük gördüklerini, hükümdarlarının da sözlerini tutmayan zalim fatihler oldukları yönünde fikir beyan ettiğini görmekteyiz.

Genel olarak Avrupalı hikayelerde insancıl yazarlar dahi Doğuya dair eleştirel portreler çizmekteydiler. Anlatımlarda mitoslar, şövalye efsaneleri, olaylar ve propaganda ile ideal bir Avrupa çizilirken, edebi benzetmelerle cesur yürekli Hıristiyan şövalyelerin Sarazen[212] düşmanla nasıl da savaştıklarına yer verilmekteydi. Rönesans hümanistleri söz konusu seküler siyaset ve kültürel meseleler olduğunda, Eskiçağ tarihini, klasik metinler ve hitabet sanatını kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan olumsuz yönde bahisler açmaktaydılar. Mesela 14'üncü yüzyılın önemli isimlerinden Petrarch, Avrupa'nın doğuya karşı medeniyetin kalesi olduğunu iddia etmekte, Julius Caesar'ın geri dönmesi halinde Mısırlı hırsızların Kudüs,

[210] Nasser Al-Taee, *Representations of the Orient in Western Music*, s.123-160
[211]Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s.13-14; Nasser al-Taee, *a.g.e.*, s.4, 92-99
[212] Haçlılara karşı savaşan Müslüman Araplar Sarazan olarak isimlendirilirmiştir. Ancak Türkler ve Sarazan'lar ayrı tutulmuş, geçecekse bahislerde mutlaka "Türkler ve Sarazan"lar şeklinde özellikle vurgulanmıştır. bkz. J. Michaud, *The Saracen or Matilda and Malek Adhel*, Volume I, s.XI-XVIII

Yahudiye, Suriye hatta Mısır'a bile hâkim olmalarının mümkün olamayacağını öne sürmekteydi[213].

Eskiçağ tarihinden bahislerin ön plana çıkarılmasını Bellew'in oryantalist yaklaşımında da görmemiz mümkündür. Yazar *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan* isimli eserinde, özellikle Büyük İskender seferine de değinmekte, pek çok eski Yunan tarihçiden nakiller yapmaktadır. Bellew Yunan tarihçi Strabo'dan, özellikle Büyük İskender seferini de içeren alıntılarla, Hindistan ve batısı ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgiler içinde dikkat çekici iki husus vardır, biri Hintlilerin aslında Orta Asya'da, batı yönünde Pers'e doğru yaşıyor oldukları (Ariana ifadesini kullanmış), diğeri ise Ariani olarak ifade ettiği Orta Asyalıların Büyük İskender tarafından İndus boyuna yerleştirildikleri yönündedir. Hatta yine eski Romalı tarihçi Pliny'nin de bu ifadeleri doğruladığını aktarıp iddiaları sağlamlaştırmaya çalışır.

Bellew alıntı yaptığı General Sir Alexander Cunningham'ı da referans gösterip, Hintlilerin MÖ 4-3'üncü yüzyıllarda Kabil vadisini istila etmiş olduklarını, Baktria İndo-İskit paralarındaki Hintçe ifadelerin de buna en önemli bir delil olduğunu ileri sürer. Devamında, 6'ıncı yüzyıl civarından Eftalit ve Hun paralarından bu etkinin artık görünmediğini, Doğu Afganistan bölgesinin Gazneli Mahmud dönemine kadar tamamen Budizm'le şekillenmiş olduğunu, akabinde ise bunların bölgeden sürüldüklerini iddia eder. Ancak öte yandan da Doğu Afganistan'da özellikle de büyük Rajput boyları adıyla bu putperest Hintlilerin nesillerinin hala yaşadıklarını da belirtir.

Değerlendirmelerini eski Yunan tarihçileri ile sürdürdükten sonra Bellew, coğrafî olarak Afganistan topraklarını, doğuda İndus-Gilgit nehirleri, güneyde Arap Denizi, batıda İran-Kirman-Horasan, kuzeyde ise Hoca Salih'e kadar Ceyhun nehri ve oradan da Harezm çölünden İran Horasanına kadar bir alan olarak tarif eder. Halkı özellikle sekizinci yüzyıldan itibaren tarihte bilinir olsa da kendi isimleri altında tanınırlıkları ve devletleşmelerinin ancak Nadir Şah'ın ardında kurdukları devlet ile olduğunu belirtir[214].

[213] Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s.15, 32-33; William Hazlitt, *The Works of Michael de Montaigne*, s.58; Petrarch bununla kalmayıp, Caesar'ın yaşıyor olması halinde, bir Hıristiyan olacağını da iddia etmektedir. bkz. Nancy Bisaha, *Creating East and West*, s.52

[214] Henry W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, s.1-4

Bellew, antik dönemlerden itibaren bölgede varlık göstermiş olan boyların/kabilelerin, eski Pers dönemi ve İskender dönemi sonrası olarak iki bölümde ele almak gerektiğine dair düşüncesini ve birinci dönem için Heredot'u esas aldığını belirtir. Sonrasında Yunan ve Hintlerin bölgede el ele verdikleri dönem için ise Strabo, Pliny, Arrian, Ptolemy, Curtius gibi eski Yunan ve Roma tarihçilerini esas alacağını ifade eder. Bunun dışında çağdaşı çalışmaları zikretmeyi de ihmal etmez.

Afganistan'ın etnik yapısını ele alırken Bellew, eski Aryanların çağdaş temsilcileri ve sonradan yerleşenler arasındaki ayrımın belirgin olması gerektiğini, ya da başka bir ifadesiyle belli başlı hanedanların arda kalanları ile başıbozuk yağmacıların birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini vurgular.

Heredot'u referans göstererek M.Ö. 5'inci yüzyıl Horasan ve Afganistan'ına dair zikrettiği İran boylarının, 19'uncu yüzyılda karşılıkları olduğunu öne sürer. Buna göre Panthialai'ın Kabil ve Svat nehirleri arasında bulunan bir ilçe olan Pandiali sakinlerinin Pathanlardan gelenek ve görüntü olarak farklı olduklarını; Derusiai'lerin Daruzî'ler tarafından temsil edildiklerini, Herat'ın doğusundaki dağlarda bulunduklarını, Lübnan'daki Drusi ya da Drus'lerin de bunların arda kalanları olabileceğini; Germanoi'lerin İran'ın Kirman bölgesindeki Kirmani'ler tarafından temsil edildiklerini, Daai'lerin Dahistan bölgesindeki Dahi'ler ya da Hazaraların ataları olabileceğini; Afganistan'daki Darbaki'lerin Dropikoi'lerin neslinden geliyor olabileceğini iddia eder ve Sagartoi'lerle alakalı olabilecek herhangi bir topluluğa rastlayamadığını belirtir[215]. Görüldüğü gibi Bellew, eski Yunan tarihçilerini de referans göstererek, okuyucusuna tanıttığı bölge halklarına dair antik dönemlere uzanan incelemelerde bulunmaktadır.

Bellew bunların dışında Büyük İskender dönemi ve hemen sonrası için de pek çok bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Özellikle İndus'un ötesine geçmiş olan bazı Makedon ve Yunan kabileleri ile Afganlar kabileler arasında net isim benzerlikleri olduğunu dile getirmektedir. Mesela Lydio'ların devamının Afganistan'daki Ludi ya da Lodi'ler olduğunu iddia eder ve bunlara Gazneli Mahmud zamanında da orduda yer verildiğini belirterek haklarında bilgi vermeye devam eder. Bunların dışında Miyan,

[215] Henry W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, s.5-7

Thynoi ve Bithynoi boy isimlerini de zikreder[216]. Bellew'in Makedon ve Yunanlar ile Afganistan boyları arasında bağlantı kurmaya çalışması ilginçtir.

Tüm kültürel etkileşim ve kabullerin dışında, oryantalist yaklaşımı eleştiren isimler olduğu gibi, bu akımı savunanlar da vardır. Oryantalizme en ses getirici eleştirileri sunan Said'in aksine David Kopf oryantalistlerin modernleştirme ile alakalı başarılarını övmektedir. Buna göre belirlenen bölgelerin yerel elitleri oryantalistler sayesinde çağdaş Avrupa'nın dinamik medeniyeti ile buluşma imkânı bulmaktadır. Mesela ona göre Hindistan örneğinde, bunlar orta sınıfın biçimlenmesine katkıda bulunmuş, Bengal aydınlarının profesyonelleşmesine yardım etmişlerdi. Okullar açıp, dilleri sistematik bir şekilde düzenlemiş, Hindistan'ı basım ve yayımla tanıştırmış, kitap, dergi, gazete ve başka iletişim araçlarının çoğaltılmasını teşvik etmişlerdir. Çıktıları ise daha ziyade şehirli ama muhafazakâr özellikteydi. Yine Kopf'a göre oryantalistler Hindistan'daki ilk modern bilimsel laboratuvarları kurmuş ve Avrupa tıbbını öğretmişlerdir. Kopf bunların ne durağan klasiklerden ne de yenilikçiliğe karşı olanlardan olduklarını, Hindistan'ın geçmişini tarihselleştirip, Hint fikir adamlarının tarih bilincini canlandırdıklarını iddia etmektedir.

Kopf ve Said'in oryantalizmin katkı mı sunduğu, tahrip mi ettiği yönünde fikir ayrılığı vardır. Şunu söylemek gerekir ki, batılılaştırma ve çağdaşlaştırma arasındaki farkın bu eleştiride iyi anlaşılmış olması gerek. Ancak bu ikisi arasındaki farkı belirlemenin kolay olduğunu söylemek de çok doğru olmayacaktır[217].

Genel olarak şunu söyleyebiliriz ki, Avrupalının doğunun sosyal ve siyasal sistemine dair yorumları İslamiyet'e dair algılarıyla karışmaktaydı. Oysaki İslam dini ile alakalı sahip oldukları bilgiler noksandı. İslamiyet aslında rakip dindi ve buna dair eleştiriler hemen 7'inci yüzyılda görülmeye başlamıştı. Odak noktası daha ziyade İslam dininin peygamberini olumsuz anlatım üzerine kuruluydu. Düşmanlık ve çoğunlukla nefret, Hıristiyan dünyası ve İslam dünyası arasında devam etmekteydi. Hristiyan teologlar için öteki, yani Müslüman düşmandı. Mesela Aquinas, Muhammed Peygamber'in takipçilerini vahşi, cahil, çöl gezginleri ve hatta canavar olarak nitelemekte, kendisini ise, insanları silah zoruyla din değiştirmeye zorlayan biri olarak lanse etmekteydi. Bir başka ifadeyle İslam genelde teolojik olarak yanlış kabul

[216] Henry W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, s. 8-11
[217] Richard King, *Orientalism and Religion, Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, s. 87

edilirken, muhalif, farklı ve tehlikeli olan bir medeniyet olarak algılanmaktaydı. 8'inci yüzyıldan başlayıp 10'uncu yüzyıla kadar Bağdat ve Şam'da süren, 14'üncü yüzyıla kadar Endülüs'te devam eden teolojik çekişmeler, Hristiyan Ortodoks teologlar, Bizans teolog ve hükümdarlarını İslam'ı bir tehdit olarak görmeye devam etmelerine sebep olmuştur.

16'ıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ilerleyişi ile Türklerle beraber Müslüman ülkeler askeri ve siyasi birer tehdit olarak algılanıyorlardı. Doğu'nun despotluğu, kadınların ezilmesi, kölelik, zulüm ve şiddete karşı pasif kalıp, sürü gibi itaat eden toplumlardan İslam sorumlu görülmeye devam ediliyordu[218].

Bellew'in Alexander Burnes'in Orta Asya seyahatlerinden bahsederken birdenbire geldiği nokta zaten yukarıda dile getirilen, İslam ve Müslümanlara olan bakışa, çok güzel bir örnektir. Burnes'in ziyaretlerinin Orta Asya'nın ayrılmaz bir parçası olarak Afganistan tarihine ait bir siyasi devrime işaret etmekte olduğunu ve yeni bir döneme giriş niteliğinde olduklarını iddia eden Bellew, bu dönemin küçük devletçiklerin, orta çağlardan beri kaderini bağlayan belirsizlikten kurtulma ve dünya halklarının ilgisini çekmeye başladığı bir safha olduğunu öne sürmektedir. Bunların sürekli sınırları değişmekte olduğunu ve kendi aralarında hep savaştıklarını belirttikten sonra Bellew'in yorumları bu noktadan itibaren klasik bir oryantalistin bakış açısını yansıtmaktadır. Bölgede yaşanan kargaşanın sebeplerini saptamaya çalışırken sağduyusunu kaybedip sığ bir değerlendirmeye düşmüş ve *"hoşgörüsüz İslam'ın taassup ve cehaletinin, ülkeyi anarşi ve zulümle kıvrandırdığını, halkın küstah ve haset din adamlarının zincirleri arasında köleleştiğini"* iddia etmiştir[219].

Hindistan Yeni Çağ'da salt İngilizler tarafından kolonileştirilmeye çalışılmamıştır. Hatta İngilizler bu topraklara bu amaçla gelen son Avrupa ülkesiydi denilebilir. Ancak kurduğu sistemle bölgede tüm diğer güçlerden daha kalıcı ve uzun ömürlü bir idare kurmayı başarmıştır. 15'inci yüzyılda bölgeye ilk gelenler Portekizler olmuş, akabinde Hollandalılar, İngiliz ve Fransızlar Hint okyanusunda gemileriyle boy göstermeye başlamışlardır[220].

[218] Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s. 31-32
[219] H. Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 42-43
[220] Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s. 72-73

18'inci yüzyılın sonları ve 19'uncu yüzyılın başlarında İngilizler Hindistan üzerinde hakimiyetlerini yaymaya başladıklarında, bunca geniş bir sömürgeyi nasıl yönetecekleri sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Bu sorunun başka bir boyutu da vardı: kendilerini bu hakimiyetin meşruluğuna nasıl inandıracaklardı? Milliyetçilik ülküsünü sanki kendilerine aitmişçesine benimsemiş olan İngilizler, nasıl olacaktı da bu kadar uzak ve kalabalık bir ülkede vicdanları rahat bir şekilde hakimiyetlerini yayacaklardı? Ancak adil bir şekilde yönetirlerse belki bu hakimiyet meşru hale gelebilirdi. Yine de salt bu prensipten yola çıkarak ülke yönetilemezdi. Mesela böyle bir idare nasıl korunacak, başka hangi prensiplerle meşruluk kazanacaklardı?

Adamakıllı ya da başka bir ifadeyle uygun bir toplum nasıl oluşturulabilir, nasıl organize edilebilirdi. Hukukun kuralları ve mülkiyet haklarının ötesinde, İngilizlerin *"uygar"* diyebilecekleri bir toplum için gereken değerler nasıl yerleştirilecekti?

İngilizler Hindistan'da yeni yerler ele geçirirken, yeni toprakların hangi açılardan *farklı* olduğunu belirlemek zorundaydılar. Doğu toplumu ya da kendi ifadeleriyle *oriental society* kurumlarının hangi açıdan Avrupa ile benzerlik gösterdiğini, insanlarının ne ölçüde değiştirilmesi gerektiğini ve kendi kültürlerini ne ölçüde yaşayabileceklerini kararlaştırmalıydılar[221].

Bellew'in görüşleri de bunu doğrulamaktadır. Söz konusu direkt olarak Hindistan değildi evet ama Hindistan adına en önemli bir savunma noktası olan Afganistan'dı. *The Races of Afghanistan* adlı çalışmasında Bellew, neden Afganistan'ı daha iyi bilmeleri gerektiğine açıklık getirmektedir. Bellew'e göre bir milletin tarihi, görüşleri ve amaçlarını bilmek, o milleti kendisine sadık, barışçıl ve memnun bir tebaa haline getirmenin, pozisyonları ve kendi çıkarları adına yönelecekleri İmparatorluğun refahının gönüllü ve aktif koruyucuları haline getirmenin yarısıdır[222]. İçinde bulundukları dönemde, daha ziyade kendi hedefleri uğruna Afgan halkının kim olduğunu, kimlerle muhatap olduklarını, çok geçmeden Hindistan İmparatorluğu olarak kimleri idare edeceklerini bilmeleri gerektiğinin altını çizmektedir Bellew. Bu anlamda ertelemeye de gerek olmadığını, eninde sonunda zaten bu ulusa hâkim

[221] Thomas R. Metcalf, *Ideologies of the Raj*, s. 1-2
[222] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.6

olacaklarını, bu sebeple de bir an önce işe koyulmak gerektiğini vurgulamış, böylece halkın durumu kısa zamanda kabul edeceğini öne sürmüştür.

Bellew'e göre zaten Afganlar pek çok açıdan İngiliz hakimiyetine girmeye elverişli şartlara haiz olup, bunun gerçekleşebilmesi için geriye sadece kendilerinin samimi ve akıllı bir şekilde bu yolda çalışmaları kalmaktadır. Bu durumda Afgan milletini oluşturan çeşitli halkların kökenlerini ve etnik bağlantılarını araştırmak son derece büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmayla aynı zamanda bölgede hakim olan anarşi ve istikrarsızlığın temel nedeninin de anlaşılmış olacağını iddia eden Bellew, bunun en önemli sebebi olarak, sırasıyla İran ve Hint imparatorluklarının hakimiyetinden kurtulmayı başarmış, akabinde de yerel yöneticilerinin idareleri altında toplanmış, ancak aralarındaki tek ortak yön sahip oldukları dini bağ olan, bunun dışında rastlantısal olarak bir arada bulunan heterojen ve barbar insanların kendi aralarında yaşadıkları kabile çatışmaları göstermektedir[223].

İngilizlerin Hindistan'a hâkim olma serüveni boyunca akıllara gelen soru ve endişelerin kulağa son derece insancıl gelmesi muhtemeldir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, 19 ve 20'inci yüzyıllarda oryantalistlerin değerinin artması, oryantalizmin değişen işlevinin bir neticesidir. Hayali ve gerçek olan sınırlar daralıyor, Doğu ve Batı arasındaki ilişkiler Batılıların durdurulamaz pazar arayışları ile yeniden düzenleniyordu. Bunun için yeni kaynaklar aranıyordu ve hepsinden ziyade artık Oryantalizm bir ilmi söylemden ziyade emperyal bir gelenek olma yolunda evrimini tamamlıyordu[224]. Bu durumda yukarıdaki sorular da en nihayetinde emperyal bir geleneğe hizmet etmiştir.

Bu sorular zaten İngiliz oryantalizminin bir ayağının da Hindistan'a odaklanmış durumda olduğunun göstergesidir. Bir nevi kurumsallaşmış olan oryantalizm, aslında Avrupa'nın ve tabii olarak İngilizlerin, Doğu'yu yönetme biçimi, Doğu'nun anlatılma şekli, değerlendirilmesi ve geleneksel olarak öğretilme yöntemidir. Bu, batının doğuya hâkim olma, onu yeniden yapılandırma ve üzerinde otorite kurmasıdır ve hakikaten dikkate değerdir[225].

[223] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.11
[224] Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, s.95
[225] Jukka Jouhki, "Orientalism and India", Diss., s. 3

Bellew'in *Afghanistan and the Afghans* adlı eserinden İngilizlerin yönetim biçimini anlayabilmek adına aslında şöyle bir örnek verebilir: Bellew'in verdiği bilgilere göre güneyde Beluciler, kuzeyde Hindkiler ve ortada da Süleyman ve Hayber tepelerini de kapsayacak şekilde Patanlar yaşamaktaydı. Bu halklar birbirinden farklı diller konuşuyor ve kısmen özgür yaşıyorlardı. Bu Patanların batı yamaçlarda İndus nehri civarında yaşayanları, Bellew'in belirttiğine göre iyi-kötü, dolaylı ya da direkt olarak Kabil kontrolündeydiler. Bunların sınır geçitlerine öte taraftan hâkim olduklarını belirten Bellew'e göre kendilerinin bu sınırın üzerinde olan hiçbir geçide ait kontrolleri yoktu. Dolayısıyla ötesindeki topraklara da hakimiyet sağlanmaktaydı. Bellew'e göre böyle zorlu bir sınırın hakimiyetini -otuz yıl boyunca sürdürdükleri şekilde- kendileri dışında kimse sağlayacak güçte değildi. Zaten Sihler de bu sınıra hâkim olmaya devam etseydiler bunu hakkıyla yapamayacaklardı. Ancak bu hakimiyeti pek çok askeri harekata borçlu olduklarını aktaran Bellew, hep cezalandırmalara mecbur bırakıldıklarını iddia ederken bunun ana sebebi olarak kusurlu sınır hattına işaret etmektedir. Devamındaki satırlar ise sınır çizgisini değiştirme zaruretlerini meşrulaştırma yönünde açıklamalarla doludur. Nefsi müdafaa bu noktada yapılan en tanıdık açıklama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii olarak bu sınır değişiminin geriye doğru çekilme olamayacağını da eklemeyi unutmamış Bellew[226]. Görüldüğü gibi, Bellew sınırlarda yaptıkları askeri harekatlar ve cezalandırmaları birer mecburiyet gibi sunmakta, yapılacak değişiklikler de asla geriye çekilme şeklinde değil de daha da ileriye gitmek olarak öngörülmektedir.

İngilizlerin Bellew gibi onlarca oryantalist, seyyah ve bölgede etkin isim tarafından kaleme aldıkları raporları göz önünde bulundurarak belirledikleri siyasetleri sayesinde, dikkatli adımlar atarak zamanla hâkim olmayı başardıkları Hindistan, yüzyıllar boyunca batı adına bir "arzular ülkesi" olmuştur. Adeta yeryüzünün en değerli hazinelerinin bu topraklarda yattığı, bir nevi imrenme, belki de kıskançlıkla dile getirilmiştir. Zaten coğrafi keşifler hep ona ulaşmak için yapılmamış mıydı? İngilizlerin Hindistan üzerindeki faaliyetleri, adeta bu hazineleri batıya geçirmiştir. Yani "arzular ülkesi" elde edilmiştir. Nihayetinde de ele geçirildikten sonra İngilizlerin doğudaki ana siyasetini burayı korumak belirleyecekti. Hindistan adeta İngiliz sömürgeleri içinde bir baş tacı idi. Birinci dünya savaşında İngilizler bu toprakların adeta etinden ve sütünden faydalanmış, çeşitli cephelerde sürdürdükleri

[226] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 62-64

mücadelelerinde bir buçuk milyon askerin dışında, maddi olarak da bu topraklardan nemalanmıştı. İngilizlerin 1842 Kabil yenilgisinde[227] verdikleri kayıpların kamuoyunda ne ölçüde ses getirdiğine baktığımızda bunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Zaten bu sebeple çokça ehemmiyet verdiği bu sömürgesine giden güzergahlar dahi İngilizler adına önem arz etmiştir. Cebelitarık, Malta, Mısır, Süveyş kanalı, Aden, Bahreyn, Irak, Basra, Benderbuşir, Seylan, Hayber, kısacası Hindistan'a götürecek her bir alternatif güzergâh adına İngilizlerin farklı bir önlem aldıklarını, İngiliz sömürgecilik tarihi üzerine eğildiğimizde görmemiz mümkündür.

Balkanlar, Tibet, Nepal, Baymer, Afganistan, İran ve Türkiye'de Rusya ile yaşadıkları rekabet, her türlü siyasi hamle adına yapılan hesaplar da hep Hindistan gibi değerli bir sömürgeye doğru tesir edebilecek coğrafyalar adına gerek duydukları hakimiyet endişesinden kaynaklanmıştır[228].

Mesela II. Anglo-Afgan savaşına götüren süreci anlatırken Bellew'in ifadeleri, Ruslar ve İngilizlerin bölgede sürdürdükleri ve Great Game-Büyük Oyun adıyla da açıklamaya çalıştığımız rekabetlerinin zaman zaman nasıl yansıdığını, Hindistan'a tesir edebilecek Afgan toprakları üzerinde cereyan eden her türlü hadiseye karşı nasıl da duyarlı olduklarını görmemiz açısından önemlidir. İngilizlerle arası açılan Afgan Emir'i Şir Ali Han'ın, Ruslara yaklaşmasından son derece rahatsız olan İngilizlerin bu duyguları adeta Bellew'in ifadelerine yansımıştır. Anlaşıldığı üzere, İngilizler Kabil'in bir Rus heyetini Kabul edişini, Rusların kendilerine karşı bir meydan okuması olarak görmüşlerdi. Bellew'in bunu ifade şekli çok ilginçtir doğrusu, buranın Tatar bölgesi değil, Hindistan bölgesi olduğu, Türkistan değil Horasan olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur. Hindistan'daki konumlarına önem atfettikleri için Rusların buradaki varlıklarını kabul edemeyeceklerini belirtmiştir. Şunu söylemek lazım ki Bellew'in sabır ve tolerans göstermiş olduklarını belirttiği sözleri aslında bir olgunluk ve oturmuşluk göstergesi değil, İngiliz soğukkanlılığına sığmayan ve oyuncağı elinden alınmış bir çocuk öfkesini hatırlatmaktadır. Bellew, tüm bunların İngilizlerin cesaretini kıramayacağını, Britanya kuvvetlerinin Afgan sınırını geçtiğini ve şu anda

[227] Chrisitine Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan*, s. 38
[228] Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s. 71-72

o topraklarda olduklarını belirtmiştir. Ancak bunu yapmadan evvel Afgan Emir'ine hatasından dönmesi için son bir şans verdiklerini ifade etmeyi de ihmal etmemiştir[229].

Bellew'in bu savaşa götüren gelişmeleri anlatımı, en nihayetinde yine hakaretamiz bir oryantalist söyleme doğru evrilmiştir. Şir Ali Han'ın İngilizleri ülkesine sokmak istemeyişini bir ihanet olarak tanımlayan yazar, bunun hem kendi halkı hem de Hindistan kamuoyu tarafından geniş ölçüde kınandığını iddia etmektedir. Bellew bu durumu Afganların karakterinden başlayıp Dost Muhammed'in kendilerine miras bıraktığı politikaya kadar çeşitli sebeplere dayandırmıştır. Ülkenin önyargı ve cehalet duvarıyla çevrili olduğu, bu haliyle orta çağdan kalma barbarlığın bir üssü haline gelirken, etrafını çevreleyen dünyanın kalan kısmının ise geliştiği noktasına kadar sürdürmüştür. Bu şekilde reddedildikten sonra İngilizlerin güç kullanmaktan başka çarelerinin kalmadığını iddia eden Bellew, gönderdikleri ültimatomun ardından Afgan topraklarına girdiklerini nakletmektedir[230]. Bu ifadelerinden, bir oryantalistin makul açıklamaları olmadığı zaman nasıl da hemen orta çağdan kalma barbarlık gibi sıfatlara başvurabildiğini görebiliyoruz.

Hindistan'ın siyasal anlamda adeta yutulmuş olması akla Darvinizm'le birleşen gizli Oryantalizmi de getirmektedir. Darvin'in teorisinde mevzu bahis olan kuvvetli cins ve zayıf cins münasebeti, ileri olan Avrupalı milletler ve geri kalmış olan diğer milletler arasındaki ilişki ile aslında adeta bilimsel anlamda birbirini destekler nitelikteydi. Böylece emperyalizm sorunu, emperyalizm yanlısı ve karşıtı olan cepheler arasında 19'uncu yüzyılda tartışılmanın ötesinde geri ve ileri olan ırklar, kültürler ve toplumlar bazında ele alınarak bir başka cepheye taşınmıştı. Bu konuda John Westlake'in sunduğu gelişmiş olan güçlerin, dünyanın uygar olmayan köşelerini işgal etmesi teklifi yeterince iyi bir örnek olabilir[231].

Oryantalizm ekseninde direkt olarak Hindistan'ı baz alan tartışmalar, Orta Doğu endeksli olanların yanında bir miktar gölgede kalmıştır. Yine de bu alanda zikredilen önemli isimlerden biri olan William Jones, *Asiatic Society of Bengal*'ın kurucusu olmanın dışında, Asya halklarıyla alakalı engin birikimine binaen otoriteler

[229] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.163-165
[230] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s.174-176
[231] Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, s.206-207; John Westlake'in görüşlerini ayrıntılı olarak incelemek için bkz. John Westlake, *Chapters on the Principles of International Law*, 1894

tarafından akademik Oryantalizmin kurucusu olarak addedilmektedir. Jones'un amacı, Hindistan'ı Avrupa'daki herkesten daha iyi bilmek ve doğuyu öğrenip idare edip, Avrupa ile kıyaslayabilmekti. Bellew ya da Jones gibi Hindistan'la ilgilenen isimler ekseriyetle ya hukukçu ya da tıp hekimi olup, misyonerlik çalışmalarıyla da son derece alakalıydılar. Çoğu oryantalistin görünürde iki hedefi vardı. Biri Hindistan halkının yaşam kalitesini arttırmak, diğeri ise İmparatorluğun merkezindeki sanat ve ilim dünyasına katkıda bulunmaktı. Şunu söylemek gerekir ki, 19'uncu yüzyılda Hindistan'a odaklanmış olan her İngiliz yazarının gündeminde aynı zamanda imparatorluk gerçeğine de bir şekilde değinildiği gözlenebilir. Dahası, ırklar ve emperyalizm ile alakalı her birinin belirli görüşleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri de John Stuart Mill'di. Mill'e göre, özgürlük ve temsili hükümet gibi kavramlar Hindistan'da hayata geçirilemezdi çünkü Hintliler ırk olarak olmasa da uygarlık anlamında geriydiler[232].

Yine Mill, halkı yeterince ileri bir seviyede olan toplumların temsili hükümetlere uygun olduklarını, olmayanların ise, bu seviyedeki toplumlar tarafından yönetilmesi gerektiğini, bu şekilde bir idarenin gayet de meşru olduğunu ve uygar olmayan toplumların bu yöntemle daha ileri bir noktaya taşınmaları gerektiğini vurgulamaktadır[233]. Bunun dışında da Doğu toplumları gibi barbar ya da yarı-barbar halkları yönetmeye en uygun adayın ise İngilizler olduğunu, zira bunların tüm uygar medeniyetler içinde kendi geleneklerine en bağlı olan milletler olduklarını, Doğu'ya hâkim olmuş eski milletler gibi, asimile olup gitmeyeceklerini iddia etmektedir. Oysaki İngilizler çağın en modern taşıma araçları sayesinde önceki çağlara göre avantajlı durumdaydılar ve memleketlerinden çok da kopuk sayılmazlardı. Bir ayakları Hindistan'da iken, diğer ayakları sürekli İngiltere sahillerindeydi[234].

Afganlar da Mill'in barbar, ya da yarı barbar olarak ifade ettiği halklardan kabul ediliyor olmalılar ki, Henry W. Bellew'in Afganların Emir'i yani hükümdarlarından bahsederken rahatça kaleme döktüğü ifadeleri akla onun da benzer bir zihniyet içinde olduğu fikrini getirmektedir. II. Anglo-Afgan Savaşına giden süreçten bahseden Bellew'in Afganistan hükümdarının ülkesini yönetme hakkına ne denli saygı duymadığını, kendi isteklerine boyun eğmemesi üzerine kullandığı

[232] Jukka Jouhki, "Orientalism and India", s.6
[233] John Stuart Mill, *Utilitarianism-Liberty-Representative Government*, s. 382
[234] Lynn Zastoupil, *John Stuart Mill and India*, s. 175

kelimelerden anlayabiliyoruz. Delhi'ye davet edilen Şir Ali, yaşanan son siyasi gerginlikler üzerine davete icabet etmemiştir ve Bellew bunu *Emir'in, kendisini Afganistan'ın tek bağımsız hâkimi olarak gördüğü sinyalini verdiği ve bu durumun şımarık bir barbar tarafından İngiliz kamuoyuna karşı önceden planlanmış provokatif bir hamle olduğu* yönünde yorumlaması dikkat çekicidir. Görüldüğü gibi, doğu halkları için kullanılan, Mill'in de yukarıda aktarılan bu sıfatı, Bellew de siyasi bir gerginliğin yaşandığı dönemde çok rahat kullanabilmiştir. Üstelik kendi ifadesinde, *Afghanistan and the Afghans* adlı çalışmasını, kendi halkını bilgilendirmek için kaleme almıştır[235]. Yani İngiliz halkı 1879 yılında neşredilen bu eserle, bir defa daha bir doğu halkı için bu ifadeyi okumuş oldu. İthamlar elbette bununla kalmamıştır. Bellew, Afganları *dönek* ve *hain* olarak tanımlamakta, kendilerine gösterilen itimadı hak etmediklerini öne sürmektedir[236].

Bellew'in halkları barbar olarak tanımlarken göz önünde bulundurduğu bir unsurun da kabile-boy sistemine dayalı yapıya sahip olmaları olduğunu *A General Report on the Yusufzais* adlı çalışmasındaki ifadelerinden anlıyoruz. Eserinin beşinci bölümünde idari teşkilat ve geleneklerine yer verdiği Yusufzai'lerin, ziraatla uğraştıklarını belirtmekte, hayatlarını yetiştirdikleri ürünler ve sürülerinden kazandıklarını ifade etmektedir. Bu açıklamaların ardından Yusufzai'lerin de diğer barbar topluluklar gibi pek çok kabileden oluştuklarını, çok sayıda alt kola ayrıldıklarını ifade eden yazar, kabileler arası düşmanlıklardan da bahsetmekte, bu uğurda gerçekleştirilen ittifakların olduğunu belirtmektedir[237].

Muhtemelen tüm doğu milletlerini, Mill'le benzer bir açıdan algılamaktadır Bellew. Zira çalışmalarında bu yönde çokça örneğe rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de Moğol ve Türk boyları için açıkça hakaretamiz ifadelerde kullandığı anlatımıdır. Esasında çalışmasının bir kısmında Moğollarla alakalı kısa bilgilere yer vermekte olan Bellew, tam da Türk ve Moğol boylarını tarif ederken dikkat çekici bir şekilde "hırsız, zâni, ahlaksız ve fena" sıfatlarını kullanmaktan çekinmemektedir[238].

Bu yönde Bellew'in bir başka tarifi de Afridilere yöneliktir. Bunların, neredeyse tüm insancıl ve barışsever sıfatlarla tarif ettiği Budistlerin soyundan

[235] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 7
[236] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s. 13-15
[237] Henry W. Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s. 191-192
[238] Henry W. Bellew, *History of Kashgharia*, s.25

geldiğine inanmanın güç olduğunu dile getiren Bellew, hali hazırda Müslüman olan bu halkın, bu şekilde bilinse de aslında hiçbir dine mensup olmadıklarını iddia etmektedir. Bu noktadan sonra ifadeleri şiddetlenen Bellew, bunların hangi dine mensup olursa olsun, medeniyetin en alt mertebesinde ve yabaniliğin sınırında olduklarını, tamamen cahil, kontrol tanımayan, herkesin kendi kralı olduğu, hiçbir idari kontrolün olmadığı, acil bir durumda sadece o anki dürtülerine göre hareket ettiklerini, çoğunluğu hırsız ve katillerden oluşan üç yüz binden daha az kişilik bir camia olduklarını iddia etmektedir. Kendi deneyimlerinin de bu halkın başına buyruk bir komşu karakterinde, hilekâr, güvenmeyen (şüpheci), yırtıcı, hayatta hırsızlık peşinde koşup adam öldürmekten başka hiçbir amacı olmayan, kavga çıkaran inatçı barbardırlar oldukları yönünde olduğunu aktarmaktadır[239].

Mill'in yukarıda zikredilen Hindistan'la alakalı kendinden emin ifadelerini, aslında Said'in yorumlarıyla doğrulayabiliriz. Buna göre, Hindistan Avrupalılar için hiçbir zaman –Müslüman doğu devletlerinin aksine- bir tehdit unsuru olmamıştır. Hatta Müslüman doğu ülkeleri ya da başka bir ifadeyle Müslüman Orient'te olduğu gibi, varlıklarını asla tehlike altında hissetmemişlerdir. Yerel otoritelerin un ufak olması ile beraber oluşan boşluk, ülkeyi Avrupalıların çekişme alanına dönüştürmüştür[240].

Bu noktada belki de bir karşıt görüşe yer vermek gerekir. Mesela Said'in çok bilinen akademik muhalifi Kopf ise, Oryantalizm'in aslında Hindistan'a ne kadar da mesafe kat ettirdiğini savunurken, Cevahirlal Nehru ve başka pek çok Hint yazarın bu yaklaşımdan ne kadar da etkilenmiş olduklarını, oryantalizmin ülkelerine sunduğu katkılar sayesinde kendi tarihlerini yeniden yazabildiklerini buna delil olarak göstermektedir[241].

Bu düşünceler var olduğu gibi, oryantalizm putunu yıkan en önemli ilim adamlarının başında gelen Edward Said'in ardından başka isimler de kendilerince bir aydınlanma yaşamışlardır. Bunlardan biri de Wendy Doniger'dir. Halen Chicago Üniversitesinde çalışmalarını sürdüren Doniger'e göre, Hindistan araştırmalarına dahil olmuş olan Avrupalılar ve Amerikalılar aslında rahat uyuyamazlar. Said'in bu anlamda

[239] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.81-82
[240] Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, s.75
[241] David Kopf, "Hermeneutics versus History", s.496

sarsıcı ve adeta bir mihenk taşı olduğunu ve kitlelerin düşüncelerini değiştirmeyi başardığını kabul etmektedir. Bu çalışmanın yaşattığı uyanmaya kadar, aslında kaybolmak üzere olan lehçeleri, halkbilimini araştıran, mesela Hindistan'dan üzerinden Avrupa'daki Sanskrit çalışmalarını yürüten İngiliz ilim adamlarına hayranlık duyulduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. Özellikle de onlara Hindistan'a dair sahip olunan bilgi ve sevgi adına adeta minnet duyulduğunu ifade edişi, yürütülmüş olan çalışmalara hangi gözle bakılmış olduğunun önemli bir delilidir. Ancak oryantalizme dair yapılan bu sıkı eleştiri ile bu fikirleri değişmiş, İngiliz ilim adamlarının da sömürgeci, kolonyal işletmelere bulaşmış, ayakta tutmuş, hatta körüklemiş ve işlerini kolaylaştırmış oldukları anlaşılmıştır. Doniger'e göre bu sayede akademik birikim ve politik güç arasındaki gizli anlaşmanın varlığı fark edilmiştir ve bundan böyle gidişata dur demeyen akademisyenler de bu günaha ortak olmaktadırlar[242].

Oryantalizm'e bakış açısının değişimine dair MacKenzie de Doniger'le aynı pencereden bakmasa da Edward Said'in meşhur çalışmasından sonra algıların değiştiğini kabul etmektedir. Buna göre Said'e kadar, dünyanın bu fikre olumlu, olumlu olmasa bile nötr bir yaklaşımının olduğunu, evvelinde oryantalizmin ya bilimsel bir esas ya da sanatsal bir hareket olarak algılandığını nakletmektedir. Said'in çalışmasıyla birlikte oryantalizm doğunun, batının kendi kullanımı için oluşturmuş olduğu bir yapı olarak algılanmaya başlanmış ve modern dünyanın en ideolojik kavramlarından biri haline gelmiştir[243].

Günümüzde post-kolonyal eleştiri, bizim düşünce dünyamızda daha geniş yer etmeye başlamıştır. Artık okunan metinlerin, gizli birer alt metinleri olduğu, daha az saygı duyulma ihtimali olan düşüncelerin sansürlendiğini biliyoruz. Bu eleştirel bakış açısı bize, İngiliz Oryantalist ya da bir başka ifadeyle sömürgeci metinlerin "Biz bu vahşi toplumlara medeniyet, iyilik, güzellik, eğitim getiriyoruz" diyen görünür yüzünün aslında "Biz Hindistan'ı sömürüp, soyup, İngiltere'yi zenginleştirebilmek adına askeri güç kullanıyoruz!" şeklinde gerçekleri ihtiva eden bir alt metninin olduğunu okumamızı ve böyle anlayabilmemizi sağlamıştır. Bu bencilliğin altında

[242] Wendy Doniger, "Presidential Address 'I have Scinde'; Flogging a Dead (White Male Orientalist) Horse", s.943

[243] John M. MacKenzie, *Orientalism: History, theory and the arts*, s. 3-4; Daniel M. Varisco da oryantalistlerin yaklaşık bir asır evvel saygın kabul edildiklerini onaylamaktadır. bkz. Daniel M. Varisco, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, s.32

suçluluğun bir ifadesi olarak, yapılanlara karşı hatalı bir günah çıkarma babında geri dönüşümlerin yapılmış olması da muhtemeldir. Bu Hristiyan misyonerliği ile dünyaları çalınan insanların ahiretlerini kurtarma, onlara İngiliz Hukuku getirmek ya da onları demiryollarına kavuşturmak da olabilir[244].

Bellew örneğinde de bunu açıkça görmemiz mümkündür. II. Anglo-Afgan Savaşı öncesinde yaşanan süreci anlatan Bellew, Afganistan'ın güvenliğinin sağlanması ile halkın sanayi ve tarıma yönelip hızlıca Britanya Hindistan'ı için gerçek bir siper haline geleceğini öne sürmüştür. Ona göre Trans-İndus sınırında bulunup İngiliz idaresi altında olan milyonlarca Afganı idare etmedeki başarıları bunun gerçekleşebileceğine dair sağlam bir delildir. Yani aslında Bellew bir nevi ehlileştirilmeye müsait olduklarını da ispatlamaya çalışmaktadır bu halkların. Oysaki bunlar da bağımsız, kontrolsüz ve kanundan uzak boydaşları ile sürekli iletişim içinde olmanın dezavantajı altındadırlar ama İngilizler öyle başarılıdır ki onları dahi medenileştirebilmişlerdir[245].

Yaşananlara karşı bir günah çıkarma ihtiyacı hissedip hissetmediği bilinmez ama, Bellew'in Orta Asya'nın dini dünyası adına da beklentileri olduğunu biliyoruz. Mesela bunu Moğollarla ilgili anlatımlarından anlamamız mümkün. Bellew, Moğol neslinden olup Müslüman olan ilk isim olarak Çağatay ulusundan Mübarek Şah'ı zikretmektedir. Akabinde ise, evvelki iki yüz yıl boyunca kılıç zoruyla gerçekleşen İslamiyet'in yayılışının Cengiz zamanında duraksadığından, bu dinin de diğer tüm dinlerle birlikte eşit şekilde yayıldığından bahseder. Ancak nedense Marco Polo'nun Kubilay zamanında Almalık'ı ziyaretinde, şehrin bir "Papaz denizi" olduğu yönündeki tanımlamasını buna delil olarak gösterir. Tabii olarak sonraki dönemlerde tekrar İslamiyet'in hâkim din olmasından hoşnut olmadığını sözlerinden anlamak güç değil. İlginç bir şekilde Bellew, İslamiyet ve Budizm arasında Orta Asya'da süren "dini rekabet"ten evvel, Hıristiyanlığın bölgede çok yaygın olduğunu, ancak sonradan bu yaygınlığa dair bir iz kalmadığını iddia etmektedir. Bu konuda sorumluluğu Müslüman liderlere yükleyen Bellew, misafir olarak bile Müslüman olmayanların varlığına tahammül edilmediğini iddia edip, içinde bulunulan şartlar altında bunun normal olduğunu varsaymaktadır. Tabii gelecek adına Hıristiyanları Orta Asya'da

[244] Wendy Doniger, "Presidential Address "I have Scinde"; Flogging a Dead (White Male Orientalist) Horse", s.944
[245] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 178-180

güzel günlerin beklediği umudunu okuyucuya aktarmayı unutmamaktadır[246]. Bellew'in dini beklentisi basit bir temenni olarak görülemez. Onun ifadeleri gibi pek çok başka oryantalistin çalışmalarında görülebilecek benzer ifadeler, doğu yaklaşımında dini hedeflerin varlığına da delil niteliğindedir.

Doğuya ait üretilen çalışmaların yürütülen politikaları desteklediği mahiyetinde söylemleri olan bir diğer isim ise Peter Heehs'tir. Kendisinden öğrendiğimize göre, çalışmalarıyla Bengal Edebiyatının öncülerinden biri haline gelmiş Charles Wilkins'in tercüme ettiği *Bhagavad Gita* adlı kutsal Hindu metninin neşri için Genel Vali Warren Hastings'in yazdığı önsöz, aslında Edward Said'in iddialarını doğrular niteliktedir:

> "Üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştığımız topraklarda yaşayan halklarla sosyal iletişime geçmemize yardımcı olacak her türlü bilgi birikimi devlet için faydalıdır!"[247]

Bengal'e geri dönüşünden kısa süre sonra da Hastings'in Oxford Üniversitesi'nde Farsça Kürsüsü kurulması adına yetkililere sunduğu teklif de zaten tasarladığı bu siyaset adına önemli bir somut adım olmuştur. Dil eğitimine dair var olan problemi de Hindistan'a yeni ulaşmış olan genç İngiliz memurlardan Asya Edebiyatına ilgiyle yaklaşabilecek seçkin bir grup oluşturmak suretiyle çözdü. Hastings'in tasarladığı bu siyasete göre yükselmenin anahtarı dil bilmekten geçmekteydi[248].

Ünlü oryantalist William Jones da *Manu Smriti* adlı bir tercüme eserin önsözünde aynı çizgide ifadelerde bulunmaktadır. Diğer adı *Hint Hukuk Müessesesi* olan eserin önsözünde Jones, İngilizceye kazandırdığı bu çalışmanın önemini anlatmak adına, Avrupa siyasi ve ekonomik çıkarları adına çok büyük önem taşıyan halkların bu hukuk kurallarına tanrının sözü gibi önem verdiklerini belirtmektedir. Bu da aslında, siyasi ve ekonomik çıkarlarını önemseyen Avrupalıların bu hukuk kurallarını bilmesini gerektirmektedir. Jones, iyi idare edilecek olan Hintlerin, İngilizlere bir servet kazandıracağını, bu insanların aslında karşılık olarak korunmaktan başka bir şey istemediklerini iddia etmektedir[249].

---

[246] Henry W. *Bellew, History of Kashgharia*, s.39
[247] Peter Heehs, "Shades of Orientalism: Paradoxes and Problems in Indian Historiography", s.173-174
[248] Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s.93-95
[249] William Jones, *Institutes of Hindu Law*, s.XVI

William Hastings'in farkına varıp profesyonel anlamda ilk adımlarını atılmasını sağladığı oryantalizm, yukarıda bahsi geçen Jones gibi, Colebrooke ya da Wilkins gibi başarı peşinde koşan gençler için yöneldikleri alanlarda parlak bir gelecek kazanmalarını sağladı. Her ne kadar çağdaşı olmasa da Henry Walter Bellew de bu akımın bir ferdi olarak, kendi resmi görevlerinin yanı sıra, tarih, dil bilimi, tıp gibi alanlarda sunduğu akademik çalışmalarla oryantalizme hizmet etmiş, verdiği hizmet doğrultusunda İngilizlerin Afganistan cephesi adına otorite sayılabilecek derecede ön plana çıkmış bir oryantalisttir. Çalışmamızda sunduğumuz kesitlerden de anlaşılacağı üzere Bellew eserlerini, fikir, gözlem ve tecrübelerini -isabetli ya da değil- Hindistan Hükümeti'nin Afganistan'da yürüteceği politikalara birer kaldıraç vazifesi görmesi niyetiyle kaleme almıştır.

2.3. Henry Walter Bellew'in Eserlerinde İngilizlerin Afganistan Politikası

Bu bölümünde, oryantalist, dil bilimci, tarihçi ve tıp hekimi olan Henry Walter Bellew'in eserlerinden, daha ziyade tarih çalışmalarında ön plana çıkan ve İngilizlerin Afganistan tutumunu anlamamıza yardımcı olacak olan noktalara dikkat çekmeye çalışacağız.

Bellew'in eserlerinde öne çıkan tarihi bildirimlerden bizi daha ziyade ilgilendirenler kendi döneminde yaşananlardır. Dönemi itibariyle de Great Game'in hamlelerinin sahnelendiğini göz önünde bulundurarak, yaşananların Rusya ve İngiltere arasında yükselen siyasi gerilimin bir neticesi olduğunu unutmamak gerekir. Doğu Sorunu (the Eastern Question) ile Great Game 19'uncu yüzyıl dünya siyasetini meşgul etmiş olan en önemli iki konudur ve birbirinden bağımsız izlenemez. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki gelişmeleri kapsarken, Great Game evvelce bahsedildiği üzere tamamen İngilizlerin Hindistan savunmasına odaklanmıştır. Bu iki hadiseler bütününü birbiriyle iç içe geçmiş birer diplomatik puzzle olarak da tanımlamak mümkündür. Bu haliyle pek çok İngiliz devlet adamı ve diplomatını şaşkına çevirip kafalarını karıştırdığı gibi, askeri ve diplomatik tarihçileri de hayrete düşürmüştür. İngilizlerin 1824-1834 arasında yaşadıkları tecrübeler onlarda, yukarıda adı geçen siyasi sorunlardan birini çözmeleri halinde diğerini de çözebilecekleri algısını oluşturmuştur. Ancak tarihçiler çoğunlukla birini ele almadan ötekini çalışamayacaklarını unutmuşlardır. Arada var olan iki bağlantı oysaki çok açıktır. Rusların deniz gücüyle bozguna uğratılabilecekleri en doğru yer Karadeniz'ken, Rus yayılmacılığının durdurulup Avrupa ve Hindistan siyasi sistemleri arasında oluşturduğu tehlikenin durdurulması için en doğru hareket Türkiye ve İran'ın tampon bölgeler olarak desteklenmesi olacaktı.

Edward Ingram, Great Game'in 1829'dan sonra, Türkmençayı ve Edirne Antlaşmalarına bir misilleme ve kontratak ve Rus-İngiliz ilişkileri açısından bir dönüm noktası olduğunu iddia etmektedir. Bununla İngilizlerin Hindistan'ı Ruslardan korumaları gerektiği sorusunun gündemlerine oturduğunu öne sürmektedir. Ancak İngilizler bundan çok önce, kendileri yerine başkalarını savaştırmaları gerektiğini öğrenmişlerdi[250]. Ingram'ın Great Game'in tetikleyicisi olarak diğer pek çok

[250] Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, s.17, 328

çalışmadan farklı olarak adı geçen iki anlaşmayla Rusların elde ettikleri avantajlara işaret etmesi dikkate değer olup müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek niteliktedir.

İngiltere global erişim ve ekonomik ağını meşhur İngiliz denizciliğine değil de Hindistan Ordusuna borçluydu. Bu da zaten yukarıda, kendileri adına savaştırma gereğini öğrenmiş olduklarının bir kanıtıdır aslında. İngilizler Hindistan ordularında 1750'lerin sonlarına doğru Fransızları örnek alarak yerli Hint askerleri eğitmişlerdi[251]. Avrupa'daki pozisyonlarının aksine İngiltere dünyanın kalanında bir deniz gücünden ziyade bir askeri güçtü. Sahip olduğu istikrar ise küresel gücünü içeriye yansıtarak dünya gücüne dönüştürebilmeyi başarmasından kaynaklanmaktaydı. İngiltere Rusya'yı Orta Asya'da zapt etmeyi başarmalıydı. Rusların Afganistan sınırına ulaşması, Hindistan ordularını garnizon komutanlıkları pozisyonuna sınırlayacak ve dolayısıyla İngiliz orduları emperyal seferlerini yapmaktan alıkonulmuş olacaktı. Oysaki mesela Hindistan Orduları 1801'de Mısır'da, 1945'te de İtalya'da İngiliz emperyal politikalarına hizmet etmişlerdi. Bu iki tarih arasında ise Çin, Yeni Zelanda, Burma, Malaya, Türkistan, Osmanlı İmparatorluğu, Etiyopya, Malta, Güney Afrika ve Batı Cephelerinde hizmet vermişti[252].

1784'ten itibaren Hindistan'daki İngiliz toprakları ve Doğu Hindistan Şirketi çalışanlarının verimli özel ticari faaliyetleri, Avrupa'daki İngiliz adaları nasıl korunuyorsa o şekilde –denge politikasının sağladığı güven ortamıyla- korunmaktaydı. Kendilerine ait bölgeler güçlü bir şekilde yönetilmekte, deniz aşırı ticaretleri etkili bir şekilde donanmaları sayesinde korunmaktaydı. İngilizler tıpkı Avrupa'da yaptıkları gibi siyasi söz ve taahhütlerini asgaride tutarak askerî açıdan sorumluluklarını kısıtlı tutmaya, yenilerini ise üstlenmemeye çalışmaktaydılar. İsveç, Polonya ve Türkiye'yi, orta ve doğu Avrupa siyasetini koruyabilmek adına kullanan Fransa'nın, İngiltere'yi sıkıştırmak adına Hindistan'da ise Maisur'u kullanması bekleniyordu. Karşı hamle olarak ise İngilizler Avrupa'da Avusturya ve Prusya'ya yüzlerini döndü. Böylece Hindistan'daki Maratha Birliği'ne katkı sağlamayı ummaktaydılar[253]. Denge siyaseti bu şekilde sürmekteydi.

[251] Daniel Marston, *The Indian Army and the End of the Raj*, s.7
[252] Edward Ingram, *The British Empire as a World Power*, s.34-35
[253] Edward İngram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia 1797-1800*, s.153

Yukarıdaki iddialara nazaran daha dar bir çerçeveden bakarak sırf Hindistan'ın güvenliğine indirgediğimiz İngiliz Global Siyasetinin Orta Asya ayağının şekillenmesi adına bölgeye adeta salınan İngiliz görevliler aslında çok büyük önem arz etmekteydi. İngilizlerin pek tanımadığı bu coğrafya ile alakalı zamanla sahip oldukları bilgilerin kaynağı bu İngiliz görevli ya da ajanlardı. Bellew'in şahsında dönemin tüm İngiliz temsilcileri ya da ajanları için şunu söylemek gerekir ki, izlenen siyasetin oluşturduğu gerilimin de bir neticesi olarak bunlar özellikle de Yakın Doğu'daki aktivitelerine önem katmak hususunda kaygılıydılar. Çoğunlukla mütevazi ailelerden gelen bu isimler, doğunun ihtişam ve erginliğiyle büyülenmekteydiler. Bunun dışında, kendilerine fırsat verilmesi halinde ün kazanacaklarının da farkındaydılar. Yakın Doğu'nun yarısı zaten Doğu Hindistan Şirketi'nin sorumluluğu altındaydı ve görevlilerinin de yarısı karşyer yapmak niyetiyle Hindistan'dan çıkmaktaydılar. Bunların artık yorulmuş olan ve ihmalkâr yöneticileri ise salt garip isimler ve adeta kancalar bulmaları gerektiği fikrine saplanmışlardı çoğunlukla. Geçici süreliğine dahi olsa adı hiç duyulmamış insanların kaldığı ve yönetildikleri keşfedilmemiş ve aslında kendilerini hiç ilgilendirmeyen yerler hakkında toplanan bilgilerle ilgilenmekteydiler. Çoğu İngiliz, yerel noktalarla yeterince ilgilenmemeleri halinde genel siyasetlerinin bundan etkileneceğini düşünmekteydi. Doğu ile ilgili bilgiler, özellikle de Yakın Doğu ile alakalı olanlar buraları öğrenmek ve anlamak için edinilmiyordu. İngiliz ulusal güvenliği bu bilgilerin toplanarak kendinden emin bir güç oluşturulmasına bağlıydı[254]. Bellew'in Afganistan ile alakalı tarihi çalışmalar oluşturup, bölge halkları hakkında bilgiler sunması da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

18'inci yüzyılın ortalarında Afganlar Ahmed Şah Durrani önderliğinde ilk milli devletlerini şekillendiriyorken[255], İngilizler Doğu Hindistan Şirketi[256] altında Hindistan'ın önemli noktalarına sistemli bir şekilde yerleşiyorlardı. Ticari çıkarlar siyasi alakaya dönüşünce de artık durum İngilizlerin kendilerine has bir askeri güç oluşturmalarını beraberinde getirdi. İlk olarak bu kuvvetler rekabet içinde olunan Fransızlar ve onların Hintli müttefiklerine karşı kullanılmışken, Fransızları etkisiz hale getirdikten sonra[257] yerel prenslikleri kendilerine hedef aldı. Bunun sonucunda

[254] Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, s.321
[255] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, s.26
[256] Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk safhalarına dair ayrıntılar için bkz. Marguerite Eyer Wilbur, *The East India Company: And the British Empire in the far East*, 1-22
[257] Sir Penderel Moon, Hindistan'daki İngiliz-Fransız rekabetine dair ilginç bir giriş yapar. Buna göre İngilizler Hindistan'daki hakimiyetlerini aslında Fransızlarla girdikleri rekabete borçludurlar. Bir

İngilizler askeri kontrolleri altındaki bölgeleri durmaksızın genişletme ihtiyacı hissettiler. Gerekçeleri de her zaman, başarılı bir şekilde ticaret yapmak adına ihtiyacını duyduklarını öne sürdükleri istikrarlı ortamı yaratmaktı. İşte böylece İngilizler kimi zaman diplomasi kimi zaman da askerî harekâtlarının neticesinde Afganistan sınırlarına kadar ilerlediler. Bu ilerleme I. ve II. Sih savaşlarına (1845 ve 1849) dek sürdü. En nihayetinde ise Ranjit Singh'in haleflerinin güçleri kırılınca İngiliz idaresi artık Afganistan sınırına dayanmış bulunmaktaydı.

Tabii Afganistan'ın öte tarafında da ilerleme kaydeden bir güç vardı ki bu da Rusya'ydı. Yalnız onların güney-doğu yönünde gerçekleştirdikleri bu yayılmacı hareketleri başladığında İngilizler çoktan Hindistan'da yerlerini sağlamlaştırmış, nerdeyse bir asırdır bölgede hüküm sürmekteydiler. Ruslar 19'uncu yüzyılın ilk yarısında halen Kırgız bozkırlarını ele geçirmekle meşguldüler. Ancak bunlar ilerlemek adına dolaylı yöntemlere de başvurmakta, adeta gizli eller kullanmaktaydılar. Rusların müttefiki olarak öne çıkan İran Herat'ı kuşatmak üzere ikna edildi. Esasında durum netti, Şah'ı bu projeyi hayata geçirmemesi için ikna etmeye çalışan bir İngiliz diplomatın konu ile ilgili yorumu durumu özetlemekteydi[258].

"Herat'ın düşmesi bizim Afganistan'daki pozisyonumuzu zora sokacaktır. Böyle bir kayıpla neredeyse bütün ülke İran ve Rusya'nın hakimiyet ve etki alanı halini alacaktır.[259]"

Ne var ki Ruslar bu planlarında başarılı olamamış, Eldred Pottinger[260] idaresinde bu kuşatma püskürtülmüştü. İngilizler Şah'ı savaşla tehdit edip durdurana dek Pottinger İran kuşatmasına karşı direnmeyi başarmış, böylece Rusların bu planı[261] bir süreliğine de olsa durdurulmuştu.

20 Ekim 1838 tarihinde Rus Dış İşleri Bakanı Kont Nesselrode, Londra'da bulunan temsilcisi Lord Pozzo di Borgo'ya yazdığı mektuptan anlaşıldığı üzere, İngiliz seyyahların bölgedeki faaliyetleriyle Orta Asya halkları arasında huzursuzluk

bakıma çekişmeden dolayı Hindistan'ı ele geçirmeye daha da azmetmişlerdir. Sir Penderel Moon, *The British Conquest and Dominion of India,* s.11

[258] John C. Griffiths, *Afghanistan,* s.17-18

[259] John McNeill'ın Lord Palmerston'a 11 Nisan 1838 tarihinde yazdığı mektuptan. bkz. J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beluchistan with historical notices of the ountries lying between Russia and India*, s.507-508

[260] Eldred Pottinger'ın Herat kuşatması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ernest Foster, *Heroes of the Indian Empire*, s.100-110

[261] Her ne kadar İngiliz makamlarına aksini beyan etseler de Rusların temsilcisinin Şah'ı Herat kuşatmasına dair cesaretlendirmesi ile alakalı bkz. Draft Note to be presented by the Marquess of Clanricarde to Count Nesselrode, *Accounts and Papers: Volume XI*, s.176-177

çıkardıklarından yakınmış, kendilerinin adil ve eşit şartlar altında ticari rekabetten başka bir şeyin peşinde olmadıklarını belirtmiştir. Ona göre Rusların en önemli emeli, Asya'daki ticarette pay sahibi olmaktır. Orta Asya'daki ticarette İngilizlerin tek başına söz sahibi olmak istediklerini, hatta kıskanç bir şekilde davrandıklarını öne süren Kont, bölge pazarlarında bulunan Rus ürünlerini ise adeta yok etmeye çalıştıklarını iddia etmektedir[262].

Dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Auckland, Afganistan tahtında bulunan Dost Muhammed Han ile iyi ilişkiler içinde olmayı önemsemekteydi. İlişkiler en azından ihtiyati bir dostluk seviyesinde olmalıydı ki Emir Dost Muhammed Rusların etkisi altında kalmamalıydı. Zaman zaman "The Dost" dedikleri Emir, İngilizler arasında kabiliyetli bir idareci olarak bilinmekteydi ve 19'uncu yüzyılın ilk çeyreği boyunca Afganistan'da süren anarşi ve taht mücadelelerinden başarıyla çıkabilmişti. Ahmed Şah Durrani'nin nesli olan Saddozai Hanedanına son verip kendi ailesi yani Barakzai hanedanlığının kurucusu olmuştur. Her ne kadar İngilizlerle olan ilişkilerini dostane bir seviyede tutmak adına son derece büyük bir gayret göstermiş olsa da Dost Muhammed Han maalesef görmesi gereken karşılığı alamamıştır[263].

Henry Walter Bellew, Afgan tarihini ele aldığı çalışmalarında, yukarıda bahsi geçen ve Durranilerin 19'uncu yüzyılın başında son derece çalkantılı dönemler geçirmelerine sebep olan süreci ayrıntılı olarak ele almıştır.

Bellew'in eserlerinde Nadir Şah'ın ölümünün ardından Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan ilk bağımsız Afgan devletinin ilk safhasından başlayarak, içinde bulunduğu döneme kadar vuku bulan olayları ele aldığı ve de çalışmamızı daha ziyade ilgilendiren anlatımlar mevcuttur. Ahmed Şah dönemini anlatırken, Afganların Nadir Şah'tan kalma hazineyi kısa zamanda harcadıklarını ve yerini doldurma ihtiyacı doğduğunu eleştirel bir dille nakleden yazar, seferlerden elde ettikleri ganimetlerin Afganların tek gelir kaynağı olduğunu iddia etmektedir. Bu yüzden Nadir Şah örnek alınarak yirmi altı yıllık hakimiyeti boyunca Hindistan'a yedi-sekiz tane sefer yapıldığını belirtmektedir. Söz konusu seferlerden elde ettikleri yeni hazineler ve

[262] Count Nesselrode to Count Pozzo di Borgo, October 20, 1838, *Accounts and Papers: Volume XI*, s.189 (186-192); ayrıca bkz. John C. Griffiths, *Afghanistan*, s.18
[263] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, s.33-34; John C. Griffiths, *Afghanistan*, s.18-19

varlıklar sayesinde hakimiyetlerini daha da güçlendirmiş olan Afganlar, doğuda Lahor'dan batıda Meşhed'e kadar olan toprakları yönetmekteydiler[264].

Ahmed Şah Durrani'nin vefatının ardından oğlu Timur Şah'ın tahta geçtiğini görmekteyiz. Ancak Timur Şah döneminde, babasının onca seferle doldurduğu hazineler müsrifâne harcanmıştır. İdare işlerinin yerini zevk ve sefa alınca doğal olarak Afgan topraklarında asayiş problemleri ve toplumda bir huzursuzluk baş göstermiştir. Henüz yeni doğan bir devlet olan Afganistan, gelişimini tamamlayamadan erkence gerilemenin başlangıcına girmiştir. Timur'un yirmi yıllık hakimiyeti döneminde, babasının birliğini sağladığı devlet parçalara ayrılmış, Pencap, Sind ve Belucistan arka arkaya Durrani idaresini tanımamaya başlamıştır. Öte yandan batıda da pek çok bölge tekrar İran kontrolüne girmişti[265].

1793'te Timur Şah öldüğünde, yerine herhangi birini vasiyet etmemiş olmakla beraber on tane oğul bırakmıştı. Bu durum, ölümünden 1818'deki Barakzai yükselişine dek pek çok karmaşık taht kavgasının yaşanmasına sebep olmuştur. Dikkate değer en önemli husus ise ülkenin yavaş yavaş parçalanmasıdır. Bu ise daha ziyade Timur Şah'ın ölümüyle çeşitli eyaletlerde –Keşmir, Peşaver, Deracat, Kandahar ve Herat- vali olan oğullarının kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerinden kaynaklanmaktaydı. Ülkeyi kaosa sürükleyen çekişmelerin ardından, bu oğullardan üçü diğerlerine nispeten ön plana çıkmıştı. Bunlar, en büyük oğul olan Zaman Şah, Şüca ül'Mülk, ve bu ikisinin baba bir anne ayrı kardeşi olan Mahmud'tu[266].

Tüm olumsuz koşullarına rağmen Zaman Şah bu mücadeleden galip gelmiş ve ülkesini yeniden toparlamanın yolu olarak Hindistan'a yönelmeyi seçmişti. Tabii olarak bu niyetin söylentisi dahi, o dönem Delhi'ye kadar ilerlemiş olan Doğu Hindistan Şirketi idaresini alarma geçirmeye yetmişti.

Zaman Şah'ın Hindistan seferinden vazgeçişine dair bir miktar ayrıntı vermek belki yerinde olabilir. Zira bu durum yukarıda zikrettiğimiz İngilizlerin denge politikasını nasıl işlettiklerine dair güzel bir örnek mahiyetinde olmasına rağmen Bellew'in çalışmasında konuya ait yeterince ayrıntı bulunmamaktadır. Hindistan'da henüz kimseler Fransa'nın Mısır işgalini duymamışken, İngilizler tarafından Bushire'e

[264] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 18-24
[265] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s. 24-26
[266] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s. 26-30

siyasi temsilci olarak gönderilmiş olan İran asıllı Mehdi Ali Khan[267], İran'la olası bir ittifakın Hindistan'daki İngiliz idaresini daha güvende kılabileceğine dikkat çekmişti. Şayet İran Şah'ı Horasan'a sefer düzenlemesi için ikna edilebilirse, Zaman Şah'ın dikkati de batıya kayacak, böylece yönünü Hindistan'a çevirme ihtimali ortadan kalkmış olacaktı. Hatta İngilizler bu uğurda mühimmat desteğinde bulunmayı dahi teklif ettiler. Kabul edilmesi halinde İran ordusu İngiliz mermi ve silahlarıyla donatılacaktı[268].

Yapılan hesaplardan bir diğer ise, Osmanlı Devleti'ni, İran'ı Afganistan'a hücum etmesi yönünde etkilemesini sağlamaktı. Ancak dönemin Hindistan Genel Valisi Wellesley'in, Osmanlı Devleti ile İran'a olan antipatisi, İngilizlere olan ihtiyacının ötesindeydi. Aynı şekilde Zaman Şah'a bağlı olan Sind Emirlerini eş zamanlı olarak bağımsızlığa teşvik etmek de bu planın bir parçasıydı. Ancak tıpkı Osmanlılar da hesap etmedikleri gibi, Sind Emirlerinin de İngilizlere olan güvensizliklerini göz ardı etmişlerdi. Zaman Şah'ı tercih etmekteydiler. Dolayısıyla bu iki hesap işe yaramamıştı. Buradan aynı şekilde İngilizlerin Yakın Doğu devletleriyle kurulan ilişkilerin önemli bir sebebini görmüş oluyoruz. Her biri sırf genel savunma adına birer tampon devlet olarak düşünülmemiş, lazım olması halinde İngiliz etkisinde siyasi enstrümanlar olarak kullanılmak adına etki altında tutulmaya çalışılmıştır[269].

Afganları evlerinde tutmak için İran'a elçi gönderen ve durumu dengeleme çabasında olan İngilizlerin bu uğraşları gerçekten de Zaman Şah'ın batı sınırındaki bu tehlikeye karşı yerinden oynayamamasına sebep olmuştu. Hareket alanı daralan Zaman Şah'ın, üstüne bir de Barakzai boyunun Muhammedzai kolundan gelen ve kendisinin tahta çıkmasında etkin olan veziri Serdar Payanda Şah'ı idam ettirmesi, olayları iyice çıkmaza sokmuştu. Bellew *The Races of Afghanistan* adlı çalışmasında bu meseleyle ilgili bir ayrıntıya da yer vermektedir. Buna göre, baş vezir Payanda Han aslında tahmininden daha az uysal olan kukla hükümdarı tahttan indirmek için uygun fırsatı bularak, Zaman'ın kardeşi Şuca-ül-Mülk'le, onu tahta çıkarmak üzere ittifak kurmuştur. Zaman Şah'ın onu idam ettirmesi de bunu fark edip karşı bir hamle

[267] Denis Wright, *The English Amongst The Persians*, s.4; Edward Ingram, "How to and how not to negotiate with Iran: Postures of Power in 1802", s.39
[268] Edward Ingram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia 1797-1800*, s.240
[269] Edward Ingram, *a.g.e.*, s.174-175

atmasıdır[270]. Dört yıl hakimiyetinin ardından kardeşi Mahmud onu tahttan indirdi. Ne var ki Mahmud'un bu hamlesiyle aile içi çekişmelerin hız kazandığını, Şah Şuca'nın da sıkı bir takibin ardından nihayetinde Mahmud'u hapsedip, Kabil'de tahta çıktığını görmekteyiz[271].

Katledilen vezirin oğlu Fatah Han ise, Zaman Şah'ın intikamını, onun kardeşi olan Şah Şuca'dan almak niyetiyle Mahmud'u destekleyip 1809'da onu hapisten çıkarmış ve kendisi veziri olacak şekilde onun tahta çıkmasını sağlamıştı. Konuyu bir başka çalışmasında da ele alan Bellew, Mahmud'un Kabil'e geri döndükten hemen sonra Şah Şuca hatırı sayılır bir güçle üzerine yürüyerek 1803'te -Doğu Hindistan Şirketi'nin Delhi'yi aldığı yıl- Kabil'i ele geçirerek Mahmut'u esir aldı. Kabil'de bunlar olurken, İran'ın Kaçar kralı, Herat'ı ele geçirmeye çalıştı ama seferi yöneten Horasan valisi yenildi. Buna müteakiben Hindistan yönetimi, Napolyon ve I. Aleksander'ın iş birliği ile tasarlanan Hindistan seferinden endişelenerek, Şuca-ül-Mülk'le irtibata geçmeye karar verdi. 1809'da Elphinstone ve heyetini Durranî hükümdarıyla buluşup bir anlaşma imzaladıkları Peşaver'e yolladı. Bu anlaşma İngilizler ve Afganlar arasındaki ilk anlaşmadır[272].

İngilizlerin Mountstuart Elphinstone'u görüşmek üzere gönderdikleri dönemde, Şah Şuca tahttaydı ve hakimiyetini kaybetmesine az bir zaman kalmıştı. Ancak İngilizler bu dönemde Afganistan hakkında o kadar az bilgiye sahipti ki, Şah Şuca'nın gayet güçlü bir şekilde Afganistan'ı yönetmekte olduğunu sanmaktaydılar ve bu sebeple de İran üzerinden gerçekleşebilecek herhangi bir Fransız istilasına karşılık ittifak kurabilecekleri en uygun güç olduğunu düşünerek Delhi'den Elphinstone'u yollamışlardı. Afgan devletinin dahili durumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan heyet Şubat 1809'da Peşaver'e ulaşmış ve Napolyon'un Rus ve İran desteğiyle hayata geçirmeyi planladığı Hindistan istilası ihtimalinin yanısıra Şah Şuca'nın hakimiyetini sağlamlaştırması başlıklarına odaklanmıştı. Ancak Elphinstone'un ülke içinde süren karmaşayı anlaması çok zaman almadı. Buna rağmen anlaşma İngilizlerin herhangi bir

[270] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.33-34
[271] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 30-32
[272] Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s.34-35; Elphinstone'un Afganistan ziyareti üzerine edindiği izlenimleri ilginçtir. Afganlar ve eski dönem İskoçlar arasında bir benzerlik olduğuna dikkat çeken Elphinstone'a, halkın basit özgürlük anlayışı ve kaba saba bağımsızlıkları çekici gelmişti. Bundan dolayı onların alışılagelmiş karmaşaları, iki yüzlülüğü ve zaman zaman kendini gösteren zalimliklerine de hoş görüyle bakmıştır. bkz. Theodore Koditschek, *Liberalism, Imperialism, and the Historical Imagination*, s.78

İran-Fransa istilasına karşılık maddi olarak Şah Şuca'yı desteklemesi ve Şah Şuca'nın da böyle bir ittifaka karşı direnmesi şartları üzerine 19 Nisan 1809 tarihinde Peşaver'de imzalandı. Her ne kadar bu anlaşma Afganlar ve İngilizler arasındaki ilk anlaşma olsa da, meyvesini veremedi ve yalnızca dört gün sonra, Şah Şuca'nın durumu daha kritik bir hal aldı. Mahmud Şah'ın Kabil'i ele geçirmesi ile Elphinstone, onun artık tahtta kalamayacağını da anlamış oldu. Her ne kadar Mahmud Şah da Elphinstone aracılığıyla İngilizlerle temasa geçmeye çalışsa da Elphinstone onun mektubunu cevapsız bıraktı. Çok geçmeden, Haziran 1809'da da zaten Elphinstone geri dönmüş, İngilizlerin bu teşebbüsünün tek faydası bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı bulmaları olmuştur[273].

Şah Şuca mağlup olduktan sonra çareyi Lahor'daki Sih Maharaca'ya sığınmakta bulmuştu. Zor durumda olan Şah Şuca'dan yardım vaadiyle ünlü Kuh-i Nur taşını sızdırmış olan Ranjit ileride bunu kraliyet tacına yerleştirilmek üzere İngilizlere aktaracaktır. 1815 yılında ise Şah Şuca'nın Doğu Hindistan Şirketi'ne sığındığını görüyoruz [274]. Bu noktada onun maceralarını kenara bırakıp Kabil'deki olaylara odaklanmalıyız tekrar.

Esasında ülke bu dönemde, Dost Muhammed Han'ın son zamanlarına doğru Herat'ı alıp Afganistan'ı dağılmaktan kurtarmasına kadar, bağımsız bir krallık olmaktan çıkmıştı. Şah Şuca'yı devirip Barakzai'lerin yardımıyla tahta geçen Mahmud, çok geçmeden vezirinin elinde nasıl da kukla bir idareci olduğunu anlamış, ancak pek çok kilit makam Fatah Han'ın yandaşları arasında çoktan paylaşılmıştı. Bu durum Mahmud'un oğlu Kamran'ın dikkatini çekmiş, kısa süre sonra da Fatah Han Kamran tarafından 1818'de öldürülmüştü. Ancak bu durum, Fatah Han'ın akrabalarının isyan etmesine sebep olmuştu. Dost Muhammed Han Celalabad ve Gazni'de hüküm sürmekteydi; Kandahar'la beraber Kalati Ghılzai ve Girishk, Kohndil, Purdil ve Rahmdil'in müşterek idaresi altındaydı; Yusufzai ve Kohat ile beraber Peşaver, Pir Muhammed, Sultan Muhammed ve Seyyid Muhammed'in

[273] J. S. Cotton, *Rulers of India: Mountstuart Elphinstone*, s.63-73; Edward Colebrooke, "Memoir of the Honourable Mountstuart Elphinstone", s. 233-239
[274] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 33-35; Henry W. Bellew, *The Races of Afghanistan*, s. 35

müşterek idaresinde Sih'lere vergi verirken, Keşmir ve Deracat Sihlerin eline geçmişti[275].

İşte İngilizlerin Afganistan ve Afgan halklarıyla Elphinstone'u, İran ile de Malcolm'u[276] göndermek suretiyle 19'uncu asrın başlarında arka arkaya yollanan elçilikleri vasıtasıyla ilk münasebetlerini kurdukları dönemde, Afganistan bu durumdaydı. Afganlar 18'inci yüzyılın sonundan 19'uncu yüzyılın başlarına geçerken, bir yandan Saddozai ailesi iç çekişmelerle boğuşmakta, öte yandan ise İran'da Kaçar Hanedanlığı yerini sağlamlaştırmaktaydı. Buhara, Şah Murad adındaki fanatik dini liderin elindeyken, Belucistan birkaç zamandır güçlü bir Hanlık olarak Kambarai ailesinden olan bir Mihrab Han adında yerel şefin idaresi altındaydı. Henüz Sihler tarafından alınmamış olan Deracat, Peşaver ve Keşmir hala Saddozai'lerin elindeydi. Pencap bölgesi ise Sih liderlerin elinde yeni bir dinin de etkisiyle bir konfederasyon haline gelmişti[277].

Afganların geçmişlerini ve bu karmaşık yapılarını anlatan Bellew, onların *kendi yardımları olmaksızın dost bir komşu olarak bağımsızlıklarını sürdürmelerinin ne denli imkânsız olduğu*nu iddia etmekteydi[278].

1809 yılında yukarıda da bahsedildiği üzere, Elphinstone Peşaver'e, Malcolm ise ertesi yıl İran'a[279] olan üçüncü elçiliğini gerçekleştirirken öte yandan da Hindistan'daki İngiliz varlığına karşı Napolyon önderliğinde bir Fransız-Rus yakınlaşması İngilizleri tedirgin etmekteydi. Afganistan içinde ise yönetim yukarıda zikredilen çekişmelerin ardından son Saddozai Şah Şuca'dan sonra Barakzai ailesine geçmekteydi.

Mahmud'un dışında Timur soyundan gelen kimse kalmamıştı. Barakzai'lerin sonuncusu ise ikinci defa tahta geçtikten sonra Şah Şuca olmuştu. Yarım yüzyıl önce kurucusundan kalan imparatorluğun nasıl da küçüldüğü ise ülkenin tarihine dair

[275] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 36-37
[276] John Malcolm'un kendi döneminde Afganistan, Pencap ve İran'a gönderilen elçiler arasında daha tecrübeli olduğu biliniyordu. Malcolm'un İran'a gönderilmek üzere seçilmesi için bkz. John William Kaye, *The Life and Correspondence of Sir John Malcolm*, Volume: I, s.399-404; Yine aynı çalışmada Malcolm'un bu ilk İran elçiliğinin başarısızlığını da okumak mümkün. bkz. John William Kaye, *The Life and Correspondence of Sir John Malcolm*, Volume: I, s.417-422; ayrıca bkz. Edward Ingram, *The British Empire as a World Power*, s.88
[277] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s. 38-39
[278] Henry W. Bellew, *a.g.e.*, s. 8-9
[279] John William Kaye, *The Life and Correspondence of Sir John Malcolm*, Volume: II, s.1-53

sunulacak özette gösterilecektir. Bu dönemde, Barakzai hakimiyeti Kabil ve Kandahar'la sınırlı kalmış ve Dost Muhammed'in adı en üst otorite olmak üzere bu bölgede "emir" ya da "askerî komutan" olarak geçmeye başlamıştı. Dolayısıyla Alexander Burnes, ülkede öne çıkan isim olması hasebiyle ona gönderilmişti[280].

Burnes hakkında bir miktar bilgi sunmak bu noktada faydalı olabilir. 19'uncu yüzyıl Hindistan'daki İngiliz düzeninin tanınan simalarından olan Burnes'e bu görevin tebligatı 1831'de yapılmıştır. Çalışmasının önsözünde, yapacağı yolculuğun ana amacının, pek az seyyah tarafından bilinen İndus rotasını keşfetmek olduğunu belirtmektedir. Bunun bir diğer anlamı şuydu ki, ilerleyeceği güzergâh üzerinde bulunan devletler hakkında elde edeceği bilgiler, bu gezinin diğer hedeflerinin yanı sıra ileride İngiliz Hükümeti için son derece faydalı olacaktı. Bu yolculukta kendisini daha çok sivil ve herhangi resmi bir görevi olmayan yolcu olarak tanıtmıştır Burnes. Doğal olarak yerel kıyafetlerle, Avrupalı kimliğini ilk bakışta açığa vermeyecek şekilde giyinip hareket etmiştir Burnes bu yolculuk boyunca. 1832 yılının başında çıktığı bu yolculuğun Kabil durağında ilk defa Dost Muhammed Han ile tanışmış, ancak ona da kendisini bağımsız bir İngiliz gezgin olarak tanıtmıştır[281]. Bu ziyaretle elde edilen izlenimlerin belki de İngilizlerin Dost Muhammed Han'ın Afgan tahtına oturmasına izin vermelerini sağlamıştır.

1891 yılında yayınlanmış olan *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan* adlı çalışmasında Bellew'in Barakzai boyunu anlatırken, bunların 1818-1819'dan beri İngilizlerin yardımıyla idareyi ellerinde bulundurduklarını belirtmesi dikkat çekicidir. Oysaki ileride göreceğimiz üzere Sadozailerden Şah Şuca'yı 1839'da ikinci defa tahta oturtan da İngilizler olmuştur. Bir yandan bu bilgiyi verirken, diğer yandan ülkede hâkim unsur olan bu boyun insanlarının İngilizlere karşı yapılan savaşlarda kahramanlıkları ve askeri meziyetler ile ön plana çıktığını iddia etmektedir. Yayınlandığı tarihi göz önünde bulundurarak Bellew'in yaşanan her iki Anglo-Afgan Savaşını kast ettiğini anlamak güç değildir[282].

[280] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s. 40-41
[281] Alexander Burnes, *Travels into Bokhara; Being the account of a journey from India to Cabool, Tartary, and Persia,* s.IX-XVI, 138-139
[282] Henry W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan,* s.163-164; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922,* s.43

Bellew'e göre, Burnes'in ziyareti Orta Asya'nın ayrılmaz bir parçası olarak Afganistan tarihine ait siyasi devrime işaret etmekte olup, yeni bir döneme giriş niteliğindedir. Bu dönem küçük devletçiklerin, orta çağlardan beri kaderini bağlayan belirsizlikten kurtulma ve dünya halklarının ilgisini çekmeye başladığı bir dönemdi. Bunların sürekli sınırları değişmekte ve kendi aralarında hep savaşmaktaydılar. Bellew ülkenin kısa zamanda rahata ereceğini, ancak bunun, iki büyük Avrupalı gücün dengesiyle mümkün olduğunu belirtmiştir.

Bellew Rusya ve İngiltere'nin kaderlerinde bu konuda bir uzlaşmaya varmanın yazılı olduğunu, ancak bunun hırs ve tercihleri doğrultusunda değil de kendilerine ait Asya İmparatorluklarının doğup büyümesi gerekliliğinden dolayı gerçekleşeceğini belirtmiştir. Dikkat çekici bir başka ifadesi de her iki gücün, kuzeyin ve güneyin farklı ülke ve milletlerin doğal sınırlarına ulaşana dek ilerlemeleri gerektiği yönündedir. Ona göre bu noktada, Asya'daki Tatar ve Aryan ırkların tabî, coğrafî, etnolojik ve politik sınırları, Rusya Asya'sı ve İngiltere Asya'sının sınır çizgisi olarak tanınmalıdır. Bellew'e göre bu sınırların nerede oldukları ve İngiltere ve Rusya'yı ayıracak sabit hattın ne zaman belirleneceği ise, zamanla ve olayların akışına göre belli olacak olup, konunun tetkiki ulusal güvenlik açısından önem arz etmektedir[283].

Orta Asya'daki konumları ve Hindistan sömürgelerinin geleceği açısından Orta Asya Hanlıklarının durumu İngilizler için büyük önem taşımaktaydı. Orta Asya'da, Rusların özellikle Hive'ye doğru ilerlemesine karşı elde ettiği avantajı dengelemelerini kolaylaştıracak devletçikler oluşturmak ya da desteklemek zorunda olduklarını farkındaydılar. Zaten yabancı istilacı bir güç olarak, aynı zamanda Avrupa'da büyüyen Habsburg Hanedanlığından yana hissettikleri tehlikeyi de hesaba katmak zorundaydılar. Dolayısıyla bu durum bir an önce çözüme kavuşmalıydı. Zaten Bellew'in *History of Kashgharia* adlı çalışmasında bölge tarihini aktardıktan sonra bu hanlıklar arasındaki mücadeleleri ayrıntılı olarak nakletmesi de bölgede olan bitenle ilgili olduklarının mühim bir göstergesidir. İngilizler Hindistan savunmasının kesinlikle güvende olması gereğini, bunun ise mümkün oldukça ucuz olarak gerçekleştirilmesi gereğini idrak etmişlerdi[284].

[283] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 42-45
[284] Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, s.332

Her ne kadar İngilizler kadar sistematik ve ileri görüşlü bir şekilde olmasa da hanlıklar da İngilizlerin faaliyetleriyle ilgilenmekteydiler. Bellew'in anlatımına göre, Hokand Han'ı Muhammed Ali Han ve Buhara Emiri Bahadur Han arasında 1839'da yaşanan mücadelenin ardından galip gelen taraf olan Buhara Emiri, Zamin ve Oratepe kalelerine İngilizlerin Afganistan'daki faaliyetlerini izlemek amacıyla birer askeri karargâh bırakmıştır[285].

Afganistan'daki Yusufzai boyuna dair kapsamlı bir çalışma olan *A General Report on the Yusufzais* adlı eserinde, kısa bir şekilde İngiliz-Afgan münasebetlerine değinen Bellew, İngilizlerin düzenledikleri harekatları bir paragrafta özetlemiştir. Bu dönemde Alexander Burnes'in Kabil'i ziyaretini de zikretmiş, 1838-41 Anglo-Afgan savaşını, bu ziyaretin sonrasında gerçekleştiğini aktarmış, bu savaşın İngiliz ordularının bir ilerleyişi olduğunu öne sürmüştür[286].

Bellew'e göre zaten İngiltere ve Rusya arasında vuku bulacak olan olayların seyrinin öneminden dolayı bölge tarihi, özellikle de Afgan tarihinin önemle araştırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda 1879 yılında kaleme aldığı *Afghanistan and the Afghans* adlı çalışmasında 17'inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren anlattığı Afgan tarihini, özellikle 19'uncu yüzyılda daha ayrıntılı olarak ele almıştır. Alexander Burnes'in Ruslar ve İngilizler arasında fazlasıyla hararetli bir seviyede olan gerilim döneminde bölge hakkında mühim bilgiler sunduğunu, hem Rus hem İngiliz tarafından onun gibi ajanların sunduğu bilgiler doğrultusunda bu iki gücün, bölgedeki bağımsız devletlerin siyasi ilişkilerine müdahale ettiklerini belirtmektedir. Doğal olarak bu müdahaleler karşılıklı olarak birbirlerinin menfaatlerine ters düşecek şekilde hamleler yapmaya çalışmaktı. Mesela Ruslar, Sihlerin Peşaver'deki operasyonlarına karşılık olarak Herat'ı kuşatmak üzere İran'ı harekete geçirmiştir. Sutlaj'da bulunan İngilizler için Peşaver ne demekse, Hazar'da bulunan Ruslar için de İran aynı ehemmiyeteydi.

Bellew Herat'ın İngilizler açısında taşıdığı önemin üzerinde durma ihtiyacı hissetmiş olmalı ki, değerlendirmelerini sürdürmüştür. Buna göre Afganistan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Herat, aynı zamanda batısından bu ülkenin anahtarı hüviyetindeydi ve bir bakıma da Hindistan'a giden geçidin kapısı gibiydi. Iran

[285] Henry W. Bellew, *History of Kashgharia*, s.86-87
[286] Henry W. Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s.108

ya da Afganlar dışındaki herhangi bir gücün elinde bulunması, İngilizlerin Hindistan'daki güvenlikleri gerekçesiyle kabul edemeyeceği bir durumdu.

Herat'ın bağımsızlığını kesinleştirmekle İngilizler bitik durumda olan Durrani imparatorluğunu Ruslara ve İranlılara karşı bir tampon ülke olarak yeniden ayağa kaldırmış oldular[287].

Bellew Dost Muhammed'in ilk tahta oturuşu, Şah Şuca'nın İngilizler tarafından yeniden Afganistan'ın başına getirilmesi ve I. Anglo Afgan Savaşıyla ilgili yeterince bilgi vermemektedir bize. Onun çalışmasında nispeten belirsiz kalan bu süreci bir miktar açmakta fayda olabilir. Dost Muhammed Kabil'de emirliğini ilan ettiğinde dahili pek çok sıkıntıyla yüz yüze kalmıştır. Bir yandan Saddozai'lerle çekişirken, öte yandan da hakimiyet alanı küçülmekte, ülke adeta parçalara bölünmekteydi. Hariçte ise dört etrafı adeta çevrilmişti. Öte yanda ise batıya yani Afgan topraklarına doğru daha da ilerlemeye hevesli Sihler vardı. Ruslar Afganistan'ın batı sınırlarına ulaşmışlar ve İran'ın Herat'ı geri alma yönündeki emellerini desteklemekteydiler. Öte yandan İngilizler de delegelerini göndermek suretiyle Afganistan ile ilgili niyetlerini açık etmişlerdi[288].

İlk on yıllık hakimiyetinde Dost Muhammed ülkenin birliğini sağlamak ve sınırlı olan hakimiyet alanını Kabil'in ötesine taşımakla meşgul olmuştu. Başlarda Sadozai ailesinin dışında kendi ailesinden olup itaat etmeyenlerle de uğraşmak zorunda kalmıştı. Hariç'te ise ilk etapta onu meşgul eden Sihler vardı. Peşaver üzerinde tekrar hakimiyet kurmayı arzu etmişse de bunu başaramamış, Sihlere karşı konumunu sağlamlaştırabilmek adına İngilizlerle diplomatik iş birliği kurmayı hedeflemişti. Her ne kadar bu amacına ulaşamasa da 1837-38 yıllarında Herat'ı İranlılara karşı savunması için İngilizlerden yardım görmüştü. Ancak yine bu dönemde İngiltere'nin Afganistan politikası agresifleşti ve ülkeyi genişleyip büyüyen Rus gücüne karşı kendilerine bağlı bir tampon ülke konumuna getirmeye doğru evrildi. Aslında Emir İngilizlerle ile anlaşabilmek istiyordu ve onların Kabil'deki esas temsilcisi Burnes de Emir'in Şah Şuca'dan daha güvenilir bir müttefik olduğuna inanmaktaydı ancak Hindistan Genel Valisi Lord Auckland konu ile alakalı kararını

[287] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 45-48
[288] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.111

vermişti, Şah Şuca Sihlerle ortak yapılacak bir İngiliz işgali ile tekrar Afganistan'ın başına getirilecekti. Böylece 1839 yılında Afganistan işgal edilmiş oldu[289].

Dost Muhammed Kabil'i aynı yılın Ağustos ayında terk etti. Ardından İngilizler şehri ele geçirip Şah Şuca'yı ülkenin başına geçirdiler. Dost Muhammed mücadelesini önce Buhara'ya yönelerek, ardından Özbeklerle iş birliği yaparak sürdürdü ancak bu ikisinde de başarılı olamadı. Son olarak zaten isyan halinde olan Taciklerin başına geçip İngilizlere karşı bir başarı elde etse de onlara teslim olup Hindistan'a gitmeyi kabul etti. Bu noktada Dost Muhammed'in aslında başarıya doğru ilerleme ihtimali olduğu halde neden mücadeleyi bıraktığı sorusu akıllara gelmektedir. Şu unutulmamalıdır ki İngilizlerin Afganistan'a geri dönüşü, halkın bir kısmının hala meşru olarak kabul ettiği Durrani ailesinden gelen lideri tekrar tahta çıkarmak görüntüsündeydi. Önemli bir kesimin nazarında hala herhangi bir Durrani hanedanı mensubu tahta bir Barakzai hükümdarından daha fazla layıktı. Öte yandan Buhara'dan dönüşünde aslında etrafında kendisini destekleyecek pek de sadık bir zümrenin olmadığını, Özbeklerin ilk bozgunlarında onu terk edişleriyle anlamıştı. Zaten Kuhistan'daki Tacikler de Dost Muhammed yanlısı olmaktan çok İngiliz karşıtlığından dolayı onunla mücadele etmişti[290].

Ancak Şah Şuca yeniden Afganistan'ın başına geçtiği bu süreçte İngilizlerin beklediği performansı sergileyemedi. Öte yandan oluşan idari boşlukları doldurmaları ve daha kuvvetli bir tampon devlet yaratmak adına gerçekleştirdikleri reformlar, İngilizlerin Afganistan'daki varlıklarını kısa süre sonra tehlikeye atmıştır. Ülkede inanılmaz bir enflasyon yaşanmış, halk büyük ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. Tek bir yılda Kabil'in vergi hasılatı 225.000 rupi'den 900.000'e çıkmış, bu vergiler iltizam usulüyle toplanmıştı. Bunun dışında İngilizlerin varlığından dolayı halkta kısa sürede belirgin seviyede ahlaki bir çöküntü olduğu kanısı uyanmıştı[291].

Afganistan'ın istilası, Şah Şuca'nın yeniden Kabil tahtına oturtulması, Herat'ın İran ve Rusya'nın elinden kurtarılması, Şah Mahmud ve halefi Şah Kamran'ın Herat'ta bağımsız bir hükümdar olarak tanınması gibi hamleler Bellew'e göre İngilizlerin başaralı girişimlerinin sonuçlarıdır. Ona göre hemen ardından gelen başarısızlık ve

[289] Josiah Harlan, *A Memoir of India and Avghanistaun*, s.169-172; Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.114
[290] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.115-116
[291] Thomas Barfield, *a.g.e.*, s.118-121

Kabil'deki facia ise İngilizlerin diplomatik ve askeri bazı hatalarının sonucuydu. İngilizler adına yaptığı en dikkat çekici eleştiri, Şah Şuca'nın tahta oturtulmasının ardından, ona kendisini ülkeye hâkim hissetmesi için fırsat verilmediği ve sergilenen hatalara karşı öne sürülen hiçbir mazeretin de mazur görülemeyeceği yönündedir. Kabil'deki talihsiz olayların, her ne kadar intikamı alınmış olsa da (Pollock tarafından) yaşananlar Afganların hafızalarında kötü iz bırakmıştır Bellew'e göre [292].

Hakikaten Bellew'in de dile getirdiği gibi İngilizler bu süreçte idari pek çok hata yapmıştı. Öncelikli olarak büyük bir toylukla Şah'ı tahta oturttuktan hemen sonra adeta görevi tamamlama rahatlığını yaşamış, kısa sürede maddi hesaplarla merkezden Kabil'e, giderleri kısma emri vermişlerdi. Buna karşılık olarak Kabil'deki görevliler Gılcai liderlerinin yıllık gelirlerini ve mollaların ödeneklerini azaltmışlardı. Zaten var olan ekonomik bunalımın da etkisiyle 1841'de toplu bir ayaklanma gerçekleşti. Ne var ki doğru bir siyasetle bastırılabilecek bu ayaklanma, hatalı bir yaklaşımla daha da büyüdü. Bu ayaklanmada bilhassa Kabil'de oluşan kalabalığın ünlü İngiliz temsilci Burnes'i öldürmesi dikkat çekmektedir. Ancak isyanın tam anlamıyla kontrolden çıkıp İngilizleri kilitlemesi Dost Muhammed Han'ın oğlu Muhammed Ekber'in ayaklanmanın idaresini eline almasıyla olmuştur. Anlaşma yoluna varmak isteyen İngilizler, William Hay Macnaghtan'ın da öldürülmesiyle ordularını tamamen geri çekmek istemiş, ancak bu ordu da Afganlar tarafından yok edilmiştir[293]. 1840 yılına kadar Afganistan içinde yaşanan mücadeleler Müslümanlar arasında cereyan etmekteydi, dini motiflerin etkisi İngilizlere karşı gerçekleşen direnişte olduğu derece etkin olmamıştı zira bu defa muhatap gayrimüslimdi.

Olan bitenin ardından Şah Şuca'nın Kabil'de kalmaya devam ettiğini görüyoruz. Her ne kadar İngilizlere karşı ilan edilen cihada destek verse de gizliden görüşmelerini sürdürmekte, bir an önce İngilizlerin geri dönmelerini arzu etmekteydi. Bunun anlaşılması üzerine de öldürülmüştü. Yerine gelip kendisini Şah ilan eden oğlu Fath ise, Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Ekber tarafından etkisiz hale getirilmiş, 1842 yılında ise son Saddozai hanedanı mensuplarının da Peşaver'e

[292] Henry W. Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 49-50
[293] Bu sürecin nispeten dramatize edilmiş anlatımı için bkz. William Dalrymple, *Return of A King: The Battle for Afghanistan*, s.318-374

kaçmasının ardından İngilizler Dost Muhammed Han'ın esaretine son verip tahta geçmesine izin vermiş oldular[294].

Konu ile alakalı olarak, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan* adlı çalışmasında Bellew Durranileri anlatırken söz Şah Şuca'ya geldiğinde dikkat çekici bir şekilde onun hakkında "kaçak ve bahtsız" ifadelerini kullanmakta ve bunun İngiliz Hükumeti tarafından tekrar atalarının tahtına "oturtulduğunda" bu krallığın kısa bir süre için Durrani İmparatorluğu'nun ismiyle devam ediyormuş gibi gösterildiğini aktarmaktadır[295].

Şah Şuca'nın kısa süre sonra öldürülmesinin ardından yukarıda da belirtildiği gibi İngilizler'e teslim olmuş ve ardından Ludhiana'daki "Princetown"a sevk edilmiş olan devrik Dost Muhammed Han da tekrar makamına dönmek üzere serbest bırakılmıştı. Bellew bu noktada Dost Muhammed Han'ın kendileri için aslında ne denli daha doğru bir "enstrüman" olduğundan ve Hindistan'da sürgünde geçirdiği zamanların onun İngilizlerin gücünü idrak etmesini sağlayıp onu daha da olgunlaştırdığından bahsetmektedir. Hatta bu etkinin zamanla azalmadığını belirtip, Dost Muhammed'in ileride İngilizlerle arasını iyi tutma çabasının bundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Dost Muhammed'in tahta geri dönüşü sırasında Herat Şah Kamran idaresinde bağımsızdı. Kandahar ise Kohndil, Purdil ve Rahmdil kardeşler tarafından yönetilmekteydi[296].

Bellew, bunca kargaşa ve taht mücadelesi yaşayan Durrani Devleti'nin varlığını zaten şans eseri ele geçirilmiş bir hazineye borçlu oluşuna bağlayarak, ülkenin tek geçim kaynağının Hindistan'a yapılan akınlarda elde edilen ganimetler olduğunu ve bu akınların durmasıyla idarenin çöktüğünü iddia etmiştir. Yetkililerin dahili ve harici güvenlikleri açısından gerekli olan ve kendi paylarına düşen görevleri kapasiteleri olmasına rağmen yerine getiremediklerini, hatta harici destek almadan tek bir parça olarak varlıklarını sürdürmelerinin mümkün olmadığını öne sürmüştür. Hatta tarihi olayların da bu fikri doğruladığını, kendi destekleri olmaması halinde Afgan topraklarının çoktan İran ya da Rus hakimiyetine girmiş olacağını iddia etmektedir. Ancak Bellew'in ifadesine göre, bir arada tutma hali Afganistan adına yeni ihtiyaçlar

[294] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.121-126
[295] Henry Walter Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, s.160-161
[296] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 51-52

doğurmuştu ve bu ihtiyaçlar dahili olarak sistemin revizyonu ile gerçekleştirebilirlerdi ki bu da en büyük ve de dost komşularının yani İngilizlerin desteğiyle mümkündü[297]. Ancak sağladıkları bu desteği, Afgan idarecilerin kötü niyetli ve şüpheci yaklaşımlarından dolayı durduklarını belirtip, Afganistan ve Belucistan'dan çekilmelerinin ardından ise sıranın Sind ve Pencap'ın ilhakına geldiğini aktarmıştır. 1849 Sih savaşı sonrasında ise İngiliz ordusu bir yandan Sikharpur ve Bolan ağzına, diğer yandan ise Peşaver ve Khybar'a kadar uzanmıştı. Bellew bu savaşın başlangıcını bir başka eserinde 1845-46 yıllarına dayandırmaktadır. Böylece İngilizler kendilerini İndus boyunca uzanmış olan bu konumda "bulmuşlardır"[298].

Bellew'in verdiği bilgilere bölgede güneyde Beluçlar, kuzeyde Hindkiler ve ortada ise Süleyman ve Hayber tepelerini kapsayacak şekilde Patanlar yaşamaktaydı. Bunlar birbirinden farklı diller konuşuyor ve kısmen özgür yaşıyorlardı. Bu Patanların batı yamaçlarda İndus nehri civarında yaşayanları, Bellew'in belirttiğine göre kısmen de olsa Kabil kontrolündeydiler. İngilizler bu sınırlarının üzerinde açılan herhangi bir geçide hakimiyet sağlayamadıkları gibi ötesinin kontrolüne de hâkim değillerdi. Bellew'e göre böyle bir sınıra -otuz yıldır başardıkları gibi- kendileri dışında kimse sahip olacak güçte değildi ve zaten Sihler de hâkim olmaya devam etseydiler bunu hakkıyla yapamayacaklardı. Ancak bu hakimiyeti pek çok askeri harekata borçlu olduklarını aktaran Bellew, cezalandırmalara mecbur (!) bırakıldıklarını iddia ederken bunun ana sebebi olarak hattın kendisinin kusurlu oluşuna işaret etmektedir. Devamındaki satırlar ise sınır çizgisini değiştirme zaruretlerini meşrulaştırma yönünde açıklamalarla doludur. Nefsi müdafaa bu noktada yapılan en tanıdık açıklama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabi bu sınır değişiminin geriye doğru çekilme olamayacağını da eklemeyi unutmamış Bellew[299]. Özellikle geçitlerin kendi ellerinde olmayışı da sınırlarda bir değişikliği mecburi kılmıştır, ancak bu değişikliğin nasıl ve ne yönde olacağı belirsizdir. Dolayısıyla Bellew'in bu ifadelerinden ileri harekattan başka bir ihtimalin olmadığını anlamamak mümkün değildir. Ona göre değişimi kaçınılmaz kılan yaşadıkları güvensizlik durumudur[300].

[297] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 53-56
[298] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 57-59; Henry Walter Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s.108
[299] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 62-64
[300] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 65

Pencap'ın kendi hakimiyetlerine geçişine dikkat çeken Bellew, bu şekilde milyonlarca Pathan ve Afgan'ı nüfuzları altına aldıklarını belirtmektedir. Emir Dost Muhammed'in oğlu Şir Ali Han'ın, büyük Hindistan ayaklanması sırasında Peşaver'i geri alma hayallerinden bahseden yazar, burada kendi idareleri altında olan Afganların ne kadar da geliştiklerinden övgüyle bahsetmektedir. Hatta ona göre, sınırın öte tarafında kalan Afganlar da bu gelişime imrenmekte, ancak duydukları bu heyecan oralardaki yetkililer tarafından bastırılmaktaydı. Bellew bu noktada ticaret amacıyla yılda kırk bin kadar erkeğin sınırdan Hindistan'a giriş yaptığından bahsederken, yönetici kesim ve hükümet adına görevli olanlar haricinde herkesin İngiliz hakimiyetini dört gözle beklediğini iddia etmektedir. İngiliz idaresine karşı olan bu yaklaşımın, 3-4 yıllık İngiliz hakimiyetinden sonra yaşanan 1843'teki geri çekilme esnasında da aynı olduğunu öne sürmektedir[301].

Bellew'in bir diğer iddiası ise, Dost Muhammed'in tahta çıkışının ardından, İngilizlerin Afgan halkı üzerinde oluşturdukları olumlu imajı yok etmek için her yola başvurduğu yönündedir. Bu bağlamda sınırları kontrol, din adamlarından faydalanma gibi yöntemleri aktarmakta, her türlü kara propaganda ve silahsız Avrupalıların öldürülmesi gibi olayları saymaktadır[302].

Dost Muhammed'in tahta geçişinin ardından son derece ihtiyatlı bir siyaset izlediğini nakleden Bellew, bir dönem diplomatik ilişkiler adına bir boşluk yaşandığını da iddia etmektedir. Peşaver ve Deracat'ta İngiliz karargahların kurulmasının ardından Dost Muhammed'in İndus vilayetlerini hakimiyeti altında birleştirme hevesi kursağında kalmış, hatta Kurram ve Daur vadilerini elinde tutmakla yetinmek durumunda kalmıştı. Akabinde ise Buhara emiri ile kalan hesabını görmek üzere dikkatini kuzeye vermişti. Ahmed Şah Durrani'nin kuzey sınırlarına yeniden ulaşabilmek istemekteydi. 1850 yılının sonunda ise Belh şehrini yeniden ele geçirip Amu Derya'yı sınır edinmişti. Bu noktada Bellew, İngilizlerin Dost Muhammed'e dostane bir şekilde ülkesini toparlayabilmesi için destek verdiklerini iddia etmekte, onun ancak hayatının sonlarına doğru Herat'ı 1863'te aldıktan sonra tek bir hükümdarın idaresi altına alabildiğini belirtmektedir. Devamında ise, yerel yöneticilerin İran ve Rusya ile temaslarından ve çevirdikleri entrikalardan bahsederek

[301] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s. 68-73
[302] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s. 74-75

1854 yılına gelindiğinde dahi Afganistan'ı tek çatı altında toplamak adına önemli bir adım olan Kandahar hakimiyetinin henüz net olmadığını iddia etmektedir. Öte yandan Britanya Hindistan'ı hükümetinin Dost Muhammed'in ülkesine tam olarak hâkim olmaya çalışmasına yönelik çabalarına olumlu yaklaştıklarının ve 1855 yılında imzalanan anlaşmanın altını çizmektedir[303].

Peşaver'de İngilizler'le imzalanan anlaşmaya göre Afganlar, evvelce kendi sınırları dahilinde olan Peşaver'in İngiliz hakimiyetinde olduğunu kabul etmiş, İngilizler ise Herat ve batı sınırlarının güvence altına alınması hususunda destek sözü vermişdi. 1857 yılında yenilenen anlaşma ile İngilizler aynı dönemde yaşanan Büyük Hindistan ayaklanmasında Emir'in tarafsız kalmasını sağlamayı başarmış, bu da onların Hindistan'daki varlıklarını sürdürmeleri açısından son derece hayati bir rol oynamıştır[304].

1855 anlaşmasını babası adına imzalayan Serdar Gulam Haydar ve kardeşleri hakkında bazı bilgiler veren Bellew, kendisinin Afganistan'ın işgali döneminde Hindistan'a nakledildiği ve de Gazne'nin ele geçirilmesinde İngilizlerin hizmetini gördüğü, bunun dışında da Saddozai'lerin elinden kurtarıldığından bahsetmektedir. Bu anlaşmayla arada oluşturulan dostluğa değinen Bellew, akabinde Herat'ta yaşanan gelişmeler üzerine İran'ın Herat'ı işgaline değinmektedir, 1857'de imzalanan anlaşma gereğince yapılan yardımlardan ve gönderilen heyetten bahsetmekte, ayrıca sarayda yerli bir temsilcilerinin olduğunu da eklemektedir. Maddi yardımın ise gönderilen heyetin ülkede kaldığı on sekiz ay boyunca ödenmeye devam edildiğini belirtmektedir. Ancak Bellew'in iddiasına göre, tüm bu yardımlara rağmen Dost Muhammed Kabil'de İngiliz temsilcilerin güvenliğini sağlayamayacağını net bir şekilde dile getirmiştir. Öte yandan Bellew, Kabil yerine yönlendirildikleri Kandahar'da ise güzel karşılanmadıklarını, idarecilerin ise sessiz kalarak bunu desteklemiş olduklarını iddia etmektedir.

Bellew'in naklinden anlaşıldığı üzere Dost Muhammed Han'ın İngiliz temsilcileri yerine İngiliz Hükümetinin Müslüman bir temsilcisini Kabil'e kabul etmesi İngilizlerle diplomatik ilişkilerin makul bir seviyede seyrini sağlamıştır[305].

[303] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.76-80
[304] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.128-129
[305] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 81-84

Bellew'in de içinde bulunduğu heyet tam görev yerine ulaştığında ise İran'la barış sağlanmıştı. Ancak bu defa da 1857 yılında Büyük Hindistan Ayaklanması baş göstermişti. Bu dönemin Afganlar açısından da farklı bir deneyim olduğuna değinen Bellew, Dost Muhammed Han'ın bir dönem verdiği söze sadık kalma ve çıkarlarını gözetme arasında gidip geldiğini iddia etmektedir[306]. Ancak Kabil'de Han'ın bu fırsattan yararlanıp da Peşaver'i geri almamasını aptallık olarak gören bir kesim vardı ki bunların başında Emir'in oğlu Şir Ali Han gelmekteydi. Şir Ali Han, Dost Muhammed Han'dan sonra uzun süren taht kavgalarının ardından Afgan devletinin idaresini eline almayı başaracaktı. Şir Ali Han'ın başka bir anneden olma büyük kardeşi Serdar Azim Han ise Dost Muhammed'in İngilizlere verdiği sözüne sadık kalması yönünde telkinde bulunan cephede yer almıştır. Bu noktada Bellew ayrıntılı olarak Serdar Azim Han'ın, Peşaver'e düzenlenecek bir saldırının başarısızlığı ihtimali üzerine öne sürdüğü olasılıkları da nakletmektedir[307]. Kabil'de bunlar olurken, Pencap da ise en yetkin olan amir John Lawrence, İndus nehrinin doğusunda bulunan topraklardan kendiliğinden çekilmeyi düşünmekteydi. Ancak Bellew'in yorumuna göre sınırda görevli olan sağduyulu bazı memurların direnmeleri bu intihar girişiminin gerçekleşmesini engellemiştir. Yazar aynı zamanda bunları cesur yürekler olarak nitelendirip Britanya İmparatorluğu'nun bunlara çok şey borçlu olduğunu belirtmiş, birkaçının isimlerini saymıştır[308].

Her ne kadar engellenmiş olsa da Bellew bu fikrin tartışılmış olmasının bile kendi dönemindeki Afgan-İngiliz ilişkilerinde var olan kırılmada etkili olduğunu düşünüyor. Böyle bir siyasi zafiyetin, Afganların İndus nehri sınırıyla kalmayıp, Durranilerin bir zamanlar ellerinde bulunmuş olan sınırlara *hatta arada duyduğuna göre* bir zamanlar Ahmed Şah Durrani'nin geldiği Lahor'a kadar olan topraklara dair olan isteklerini dürttüğü yönünde iddiaları da dile getirmektedir. Ona göre Afganlar, bunların hepsini Rusların yardımı ile gerçekleştirmeyi planlamaktadırlar[309].

---

[306] Bellew'in aktardığına göre çok nadir boylar 1857 Büyük Hindistan ayaklanması sürecinde İngilizlerin başını ağrıtmıştır. Yusufzai'lerin o dönemki lideri İnayat Ali Narinji'nin ayaklanmaya katılma isteğinin farkına varan İngilizler, Peşaver'den General Cotton öncülüğünde bir birlikle bunları cezalandırmışlardır. Narinji'nin bir hastalık dolayısıyla vefatının ardından yerine geçen isim de aynı şekilde mücadele etmek isteyince, 1858 yılında yine General Cotton kumandasında bir birlikle ağır bir şekilde yenilgiye uğratılmışlardır. bkz. Henry Walter Bellew, *A General Report on the Yusufzais,* s.97-98

[307] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.85-88

[308] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s.89

[309] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s.90-91

Bellew bu bilgileri verdikten sonra, tekrar Dost Muhammed dönemine, Herat için İran'la anlaşmanın sağlandığı günlere dönmektedir. Herat'ta Serdar Ahmed Han'ın yönetici olduğunu belirtip onun daha çok İran etkisinde olduğunu aktarmakta, hatta İran Şahı adına para bastırdığını iddia etmektedir. Öte yandan Serdar Ahmed Han'ın, Khanikoff öncülüğünde Afganistan'a gelen elçileri de ağırlaması, Bellew'in aktardığı bir başka bilgidir. Bellew, Herat'ın Ahmed Han'ın idaresine verilmiş olmasından dolayı Dost Muhammed ve Kandahar'daki veliahdının duydukları pişmanlığı da dile getirmektedir. Ancak Britanya Hindistan'ı adına Herat'ın yabancıların elinde olmasındansa, bir Barakzai'nin elinde olmasının daha kabul edilebilir olduğunu, buna rağmen meselenin bu haliyle geçici olarak çözüldüğünü ifade etmektedir.

Lumsden başkanlığındaki heyet, Herat meselesi çözüme kavuşturulduktan sonra Hindistan'a geri dönmüş, arkalarında ise Kabil'den İngilizleri bilgilendirmek üzere yerli bir temsilci bırakılmıştı. Ancak İngilizlerle olan ilişkiler yine de Herat meselesinin evvelindeki haliyle seyretmeye devam etti. Bu noktada Bellew Afgan yönetiminin sürekli şüpheci ve reddedici, İngilizlerin ise hakarete varan davranışlara karşı son derece müsamahalı bir tutum sergilediğini iddia etmektedir. Veliaht Serdar Gulam haydar Kandahar'dan Kabil'e geçtikten kısa bir süre sonra 1858 yılında vefat edince, Dost Muhammed Han aynı anneden olma oğlu Serdar Şir Ali Han'ı veliaht ilan etti. Ancak bu durum ailede huzursuzluğa, soylular arasında ise hoşnutsuzluğa neden oldu. Oğulları Belh Valisi Muhammed Afzal ve Kurram Valisi Muhammed Azim'in istekleri ileri gelenler tarafından babasına iletilip, onun ölümünün ardından akabilecek kana dikkat çekildi. Ancak Dost Muhammed tüm bu tavsiyeleri kulak ardı etmekteydi. Oysaki o dönem yaşı yetmişin üzerinde olan Dost Muhammed'in ölümü de çok uzak görünmemekteydi ve sonunda ülke beş yıl süren karmaşaya sürüklenmiş oldu[310].

1862 yılında Herat'ın başında olan Serdar Ahmed Şah ardında herhangi bir varis bırakmadan öldü. Çıkan taht mücadeleleri üzerine Emir Dost Muhammed Han olaya el atma ihtiyacı hissedip, aslında yıllardır beklediği fırsatı yakalamış oldu. Mayıs 1863 yılında üç hafta süren bir muhasaranın ardından Herat şehri Afgan hakimiyetine girdi. İşte bu da Emir'in son büyük işi olmuştur. Dost Muhammed Han, çok geçmeden

[310] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.92-95

Haziran 1863 yılında yetmiş üç yaşında öldü. Halkı tarafından "Emir-i Kebir" olarak nitelendirilen zamanının başarılı ve popüler liderlerindendi ve cesur kişiliği, enerjisi ve savaşlardaki mahareti ile anılırdı. Hızlı ve sert adaletinin yanı sıra her kesimden insan tarafından ulaşılabilir olması gibi özellikleri ile halkın saygısını kazanmıştı. Bu yönlerine rağmen Bellew, Dost Muhammed'in ülkesinin refahı için hiçbir şey yapmadığını, İslam'ın bir köyü olarak, orta çağ cehaletinde, o dönemlerin dini taassubunu yaydığını iddia etmektedir. Bunların yanında rahatsız edilmeden hakimiyetini sürdürebilmesini İngilizlerin hakimiyetini tanıması ve verdikleri desteğe borçlu olduğunu öne sürmektedir. Bu noktada kullandığı ifadeler dikkat çekicidir. Desteklerinin karşılıksız olamayacağını adeta beyan ve itiraf etmektedir. İleri sürdüğü eleştirilerin yanında Bellew, Dost Muhammed Han'ın İngilizlerle olan iş birliğinde kendi menfaatini görebilmek gibi bir meziyeti olduğunu, bunun karşılığını da en nihayetinde ülkesini birleştirmekle gördüğünü ifade etmektedir[311].

Ölümünden sonra yirmi yedi oğlu ve yirmi beş kızı arasından hırslı olanlar, Dost Muhammed'in ikinci tahta çıkışının ardından ülkeye hakim olduğu yirmi bir yıl boyunca Oxus nehrinden Peşaver düzlüklerine kadar toparlayıp bir araya getirdiği ülkede tam dört yıl kesik kesik süren taht mücadelelerine giriştiler. Kızılbaş bir Türkmen anneden doğan babaları Sadozai sülalesinin devrilmesinde büyük rol oynayıp Barakzai sülalesinin ilk hükümdarı olmuştu[312].

Dost Muhammed Han tarafından veliaht ilan edilmiş olan Şir Ali Han, kardeşleri Azim, Afzal, Afzal'ın oğlu Abdurrahman ile taht mücadelelerine girişti. Bellew her ne kadar burada belirtmese de, Şir Ali Han aslında iki yıl boyunca, ufak tefek bazı seferlerin dışında ülkeyi huzur içinde yönetmiştir[313]. Adı geçen üçlü, 1866 Mart'ında Kabil'e hücum ettiler. Emir Şir Ali yenilgiye uğrayıp Kandahar'a kaçarken Afzal 21 Mayıs'ta Emir olarak Kabil'e girdi. İngiliz hükumeti de kendisini usulünce tanıdığını bildirdi. Ancak çok geçmeden 7 Ekim 1867'de koleradan öldü. Onun ardından kardeşi Azim tahta geçse de bu İngilizler tarafından tanınmadığı gibi Afganlar tarafından da kabul görmedi. İki girişiminde de tahtını tekrar ele geçiremeyen Şir Ali Han, İngilizlerden yardım ümidini kesip İran'dan yardım alabilmek umuduyla Herat'a yöneldi. Ardından Kabil'e doğru üçüncü bir denemede bulunsa da Kalati

[311] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.96-99
[312] M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s.9
[313] M. Hassan Kakar, *a.g.e.*, s.10

Ghılzai yakınında 22 Ocak 1867'de bir daha kesin olarak yenilgiye uğradı. Bu mücadelede en gözde ve yetenekli olan oğlu Muhammed Ali, öz amcası Muhammed Emin Han tarafından tekli mücadelede öldürüldü. Bu kayıp üzerine Şir Ali Han yasa boğulup Kandahar'a kapandı. Bir süre sonra Türkistan tarafından bir başka girişimde bulunsa da bir daha yenildi ve üstelik Kandahar'ı da Azim'in oğlu Server Han'a karşı kaybetti[314].

Son olarak Buhara'da Ruslarla görüşmeler yaptıktan sonra Herat'a çekilen Şir Ali Han, burada İran ve Rusya'dan gerekli yardımı alıp tekrar organize oldu. Oğlu Yakup'un 1867'de Meşhed'te İran Şah'ı ile görüşmesi mücadelenin onun lehine dönmesinde önemli bir unsurdur. 1868 Nisan'ında Yakup Kandahar'ı alınca Şir Ali Han, Server Han tarafından ezilen halkın coşkusu eşliğinde şehre girdi. Akabinde Eylül gibi Gazne'ye kadar tüm ülkeye hâkim oldu[315].

Kabil'i ele geçirince Azim Han da İran'a kaçtı. Azim ve Afzal bertaraf edilmiş olmalarına rağmen Afzal'ın oğlu Abdurrahman'ın varlığı hala Şir Ali'nin hakimiyetine karşı bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı[316].

Yalnız Bellew bize bu çekişmeleri aktarırken, karmaşık kavgalar olarak sunup altında yatan sebepleri irdelemekten uzak kalmıştır. Peki oğullar ve torunlar neden taht için mücadele etmekteydi? Emir krallığını Timur Şah Durrani gibi oğulları arasında paylaştırmıştı. Dolayısıyla her biri kendisini başında bulunduğu bölgenin sadece babalarına karşı sorumlu olan müstakil hakimi olarak görmekteydi. Bu müstakil hükümetlerin her birinin kendisine ait askeri gücü vardı ve vergi toplama hakkına sahiptiler. Kendi giderlerini karşıladıktan sonra ihtiyaç fazlasını da Kabil'e göndermekteydiler. Her biri kendi bölgesini dilediği gibi yönetmekteydi ve bunların bir sonucu olarak da hâkim oldukları bu yerleri kendi mülkleri gibi görmeye başlamışlardı.

Bir diğer sorun ise Dost Muhammed Han'ın oğullarının çeşitli annelerden olmalarıydı. Her bir anne farklı bir etnik kökenden gelmekteydi. Aynı anneden olma oğullar ise üvey kardeşlerine karşı güçlerini birleştirseler de bazen onların da kendi

[314] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.104-106
[315] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, s.67-70; Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.136
[316] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.106-109

aralarında veraset ve güç uğruna mücadeleye tutuştukları görülmekteydi. Aynı annelerden olmayan erkekler arasındaki mücadelenin kaynağı muhtemelen farklı ortamlarda yetişip farklı lalalar tarafından yetiştirilmiş olmalarıdır. Yine hanedan çevresi içinde anneler ve bilhassa kumalar arasında yaşanan rekabet ortamının da bir etkisi söz konusu olabilir. Bunların her biri oğullarını daha güçlü, rekabetçi, partizan ve kavgacı yetiştirmekteydiler. Ancak belli nitelikler, binicilik gibi özelliklere sahip olması halinde bir serdar siyasetin öngörülemeyen yönleriyle baş edebilirdi. Serdarların ailelerinde rekabet her zaman rastlanan bir durumdu. Bu rekabet valilerinden uşaklarına, hatta eşlerine kadar dahi kendini göstermekteydi. Yaşanan çekişmelerin tüm bunlarla çok büyük bir alakası vardı. Tabi bu durum serdar arasında yaşanmakla kalmayıp, her birinin etrafındaki asillerin oğullarına da yansımaktaydı. Ne var ki düşmanlık ve çekişme sadece bu halka içinde kalmamaktaydı. Peştunlarun şöyle bir düsturu vardı, boy içinde kuzensiz olmayacaksın, kuzenler içinde kardeşsiz olmayacaksın, kardeşler içindeyse oğulsuz olmayacaksın. Bu yaklaşımdan zaten rekabetin boyutunu anlamak mümkündür. Biri bitse biri başlayan cinsten olan bu çekişmeler olağandı yani. Baba tarafından olan kuzenler arasındaki yaşanan çekişme turburi adı verilen adetten gelme olup, bugün bile hala varlığını sürdürmektedir.

Ancak mevzu bahis çekişmeden doğan iç savaşın esas sebepleri kişiseldi. Serdar Muhammed Afzal ve Muhammed Azam, babaları Dost Muhammed Han'ın veraset konusunda kendilerini es geçmesini büyük bir hata olarak görmekteydiler. Babalarının büyük oğulları olarak ondan sonra tahta çıkmanın birbiri ardına kendi doğal ve yasak hakları olduğunu düşünmekteydiler. Bilhassa vali olmaları hasebiyle kendilerini haksızlığa uğramış hissetmekteydiler. Oysaki hem idari hem askerî açıdan kendilerini ispatlamışlardı. Gerçi onların anneleri yerel Peştun kadınlardı. Şir Ali Han ise bir Sadozay anneden doğmaydı ve dolayısıyla iç hanedan çevresindendi. Yalnız buradan şu sonucu çıkarmak doğru olmaz, Dost Muhammed eşinin etkisi altında kalarak karar verecek bir karaktere sahip değildi. Böyle bir seçim yapmasında başka etkenler söz konusuydu. Bu eşinin onun nezdindeki en büyük itibarı Afganistan kurtarıcısı olarak da bilinen oğlu Vezir Muhammed Ekber Han'ın annesi olmasıydı. Bu sebeple baba Dost Muhammed Han sırayı atlayarak ve belki de adaletsiz davranarak Şir Ali Han'ı kendisine veliaht olarak seçmişti. Bu seçimi hanesini temelinden sarsmakla kalmamış, 20'inci yüzyılın ortalarına dek süren ve halkın arasında da kendini gösteren bir ayrıştırmaya sebep olmuştur. Böylece Emir'in ölümün

ardından, onun gibi üçüncü oğlunu tahta uygun gören Timur Şah Durrani dönemi sonrası olduğu gibi bir iç savaş dönemi yaşanmıştır.

Yaşanan iç savaşta, her biri kendi birliklerine sahip olan, vergisiz topraklara hâkim olan ve gösterdikleri askeri hizmet karşılığında ödenekler alan başka pek çok serdar da katılmıştı. Emir tarafından görevden alınan bu serdarlar ve onlar gibi güç kaybeden boy reis ve ileri gelenleri de mücadelelerde yer almıştır. Yine de bu çekişmelerle ilgili şunu söylemek lazım, Muhammedzai yani Muhammed evladı olan bu serdarlar her şeye rağmen eskiden bazı Sadozay serdarları kadar şiddetle davranmamışlardır. Aynı şekilde taraf değiştiren serdarlara da acımasız muamelede bulunmamışlardır. Ancak bu tercihleri de savaşların daha uzun sürmesine sebep olmuştur. İşte Şir Ali Han'ın tahta çıkışıyla sonuçlanan bu mücadelelerin temel sebepleri bunlardır[317].

Her ne kadar Şir Ali Han Rusya ve İran ile zorlu bir ilişkiye girmiş olsa da İngilizlerin desteğinin devamını sağlayabilme konusunda oldukça kaygılıydı. İngilizlere sunduğu görüşme talebi olumlu karşılanan Şir Ali hemen İngiliz desteğini almaya koşup, başkentte oğlunu kendisine vekil olarak bıraktı. 1869 Şubat'ında yanında oğlu veliaht Abdullah Can ve başvekili Nur Muhammed ile beraber Amballa'da genel Vali Lord Mayo ile görüştü[318].

Ruslar, Herat şehri Kabil yönetimine girdiğinde, sahip oldukları ileri gözetleme noktaları arasındaki hattı kapatıp 1864'te Taşkent'e varmışlardı. Son olarak Afgan iç savaşı sırasında da Semerkant ve Buhara'yı ele geçirerek daha da ilerlemiş oldular. Hemen akabinde ise Amu Derya üstündeki bir ileri karakolu talep ettiler. Tabii olarak Rusların bu ilerleyişi Emir'i endişelendirdi. Dolayısıyla İngilizlerden destek isteğinde son derece ciddiydi. Kendisinin Afganistan'ın kuzey sınırının güvenliğine dair beklentileri ile İngilizlerin önceliklerinin tamamen örtüşmekte olduğunu anladı. Bu yüzden de Kabil ve Hindistan arasında bir anlaşma yolunu aradı[319].

Yaşanan mücadelelerde İngilizlerin tarafsız kalmış olması, olumsuz izlenim oluştursa da bu buluşma ilişkilerin yumuşamasını sağlamıştı. Henry Rawlinson'un Şir Ali Han ve İngilizler arasındaki ilişkiye dair yorumları dikkat çekicidir. Rawlinson

[317] M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s.12-14
[318] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.109-110
[319] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 112-114

Han'ın 1869'a kadar yaşadığı mücadeleli dönemde elde ettiği hiçbir şeyi İngilizlere borçlu olmadığına dikkat çekmektedir. Zaten Şir Ali Han, İngilizlerin başarıdan başka hiçbir şeye önem vermeyen fırsatçı politikasının da farkındadır aslında. Her ne kadar ilişkiler Amballa ziyaretiyle düzelse de, zamanında o Herat'tayken kendisine karşı mücadele eden kardeşleri İngilizler tarafından meşruiyetleri tanınmak suretiyle desteklenmişlerdi. Şir Ali Han'a göre zaten İngilizler kendi çıkarlarından başka hiçbir şeyi önemsememekte ve bunun için en uygun zamanı kollamaktaydılar. Kim güçlüyse ondan yana pozisyon almayı öncelemekte, onu dostları olarak ilan etmekteydiler[320].

Yapılan güzel karşılama, Şir Ali Han'ı ziyadesiyle memnun etmişti zira dile getirdiği istekleri reddedilmesine rağmen ziyaretten memnun kalmıştı. Esas adam ve koltuğunun altında yeni reform planlarıyla dolu bir şekilde ziyaretten geri dönen Şir Ali Han, silah ve para yardımı da görmüştü. Bellew Şir Ali Han'ın dönüşüyle beraber ülkeye adeta bir sükûnet halinin hâkim olduğunu, tüm muhaliflerin seslerini kesip yeni reformlara uyum sağladıklarını belirtiyor[321]. Barfield, Dost Muhammed Han'ın ülkenin son büyük merkeziyetçi mutlak kralı olarak kabul edecek olursak, Şir Ali Han'ı da devleti inşa eden ilk hükümdar olarak tanımlamamız gerektiğini iddia etmektedir[322]. Bu buluşmadaki olumlu hava ile, zamanında İngilizlerin, Şir Ali Han'ın rakibi olan kardeşini desteklemesinin olumsuz izi, tamamen silinmiş olmasa da büyük ölçüde bertaraf edilmişti. Her ne kadar Şir Ali'nin yüklü isteklerinin hepsi karşılanamasa da göz dolduracak bir yardım yapılıp kalanı için ise umut verilmişti[323]. İngilizler bir yandan Afganları kendi kanatları altına alırken, öte yandan Rusları idare etmeyi de unutmamaktaydılar. Lord Clarendon Heidelberg'te, bu görüşmeyi, Rusların Orta Asya'daki ilerlemesiyle Lord Lawrence'in Şir Ali Han'ı destekleme yönündeki siyaseti arasında bağlantı olmadığı yönünde izahat getirmek suretiyle Gorçakof'a teminat vermişti[324].

Ruslar, Herat şehri Kabil yönetimine girdiğinde, sahip oldukları ileri gözetleme noktaları arasındaki hattı kapatıp 1864'te Taşkent'e varmışlardı. Son olarak Afgan iç savaşı sırasında da Semerkant ve Buhara'yı ele geçirip "Jam" sınırına geldiler. Hemen

[320] Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, s.303-304
[321] M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s.15-22; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, s.72-75
[322] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.137
[323] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 110-112; W.W. Hunter, *A Life of the Earl of Mayo*, s.255-262
[324] Henry Rawlinson, *a.g.e.*, s. 303

akabinde ise Amu Derya üstündeki bir ileri karakolu talep ettiler. Tabii olarak Rusların bu ilerleyişi Emir'i endişelendirdi. Dolayısıyla İngilizlerden destek isteğinde son derece ciddiydi. Kendisinin Afganistan'ın kuzey sınırının güvenliğine dair beklentileri ile İngilizlerin önceliklerinin tamamen örtüşmekte olduğunu anladı. Bu yüzden de Kabil ve Hindistan arasında bir anlaşma yolunu aradı[325].

Gerald Morgan, II. Anglo-Afgan savaşının öncesinde, Rusların Afganistan'la temaslarını General Kaufmann'ın 1870 itibariyle yazışmak suretiyle irtibata geçtiğinden bahsediyor. Bilindiği üzere General Kaufmann, Avusturya asıllı olup ailesi bir asırdan fazla bir zamandır Rus hizmetinde olan bir aileden gelmedir ve Rusların ilk Türkistan Genel Valisi olarak atanmıştır. Afganistan'ı İngiliz himayesinde bir devlet olarak gördüklerini, İngilizler ve Rusların iyi ilişkileri olduğunu, dolayısıyla Rusya'dan çekinmelerini gerektirecek bir durum olmadığını iddia ederek yaklaşmıştır. Düzenli olarak Şir Ali Han ile iletişimde kalmak isteyen Kaufmann, arada Buhara ve Hive olmasına, yani direkt komşu olmamalarına rağmen ona komşusu olarak hitap etmesi ilgi çekicidir. Şir Ali öngördüğü Rus tehlikesi yüzünden, Hindistan Genel Valisi'nden sınırlarını güçlendirmesi için yardım istediğinde, Genel Vali 1869 yılında Lord Clarendon-Gorçakof arasında gerçekleşen görüşmeye dayanarak, Emir'in endişelenmesini gerektirecek bir durum olmadığını bildirmişti. Kaufmann Taşkent'teki temsilcisi aracılığıyla iletişimini sürdürmekte ısrarcıydı.

Ancak 1873'te Hive'nin düşmesiyle Şir Ali Han telaşlanmış, Rusların olası bir saldırısına karşı koyabilmek için, Hindistan'a gönderdiği elçisiyle durumunu garantiye alabileceği maddi ve askeri destek talebinde bulunmuştur. Ancak maalesef bu isteği geri çevrilmiştir[326]. Şir Ali Han'ı II. Anglo-Afgan savaşına sürükleyen süreci değerlendirirken, İngilizlerin aşırı özgüvenden kaynaklı bu vurdumduymazlığını da dikkate almak gerekir.

Rusya'nın, Hindistan'daki hakimiyetlerini hedef alarak 19'uncu yüzyılın başında Fransızlarla gerçekleştirdikleri ittifakın ardından İngilizlerin dikkatini çektiğini daha evvel belirtmiştik. Ancak aradaki çekişmenin kızıştığı dönem olarak Kırım yenilgisi sonrasını işaret edebiliriz. Her ne kadar Ruslar hiçbir zaman gerçek

[325] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 112-114
[326] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s. 174-175; Walter R. Ratliff, *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, s. 47

anlamda Hindistan'ı işgal etmeyi planlamamış olsalar da bu ihtimalin İngilizlerin gündemini her zaman için meşgul ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda II. Anglo-Afgan Savaşı öncesindeki dönemi, İngilizler ve Ruslar arasında Orta Asya'da sürdürülen Büyük Oyunun bir parçası olarak görmeliyiz. Büyük Oyun olarak isimlendirilen ve 19'uncu yüzyıl İngiliz ve Rus gündemini meşgul eden siyasi hamleler, bunların dışında başka Avrupalı devletlerin de gündeminin bir parçasını oluşturmaktaydı[327]. Her ne kadar konuyu ele alan modern çalışmaların çoğu, İngilizlerin "forward policy" olarak adlandırılmış ileri harekâtını, II. Anglo-Afgan Savaşının bir sebebi olarak gösterseler de[328], pek çoğunda işlendiği üzere bu savaşın ana nedeni Afganlar tarafından İngiliz heyetinin reddedilmesi değildir[329]. Bellew de zaten bu konuyu ayrıntılı olarak ele almaktadır.

Amballa buluşmasından sonra, II. Anglo Afgan Savaşı'na götüren sürecin öncesinde, Şir Ali İngilizlere tam teslim olmuş olup, Ruslardan aldığı tüm iletileri İngilizlere aktarmakta, bu yolla samimiyetini de ifade etmeye çalışmaktaydı. Gerçi ülkesinde İngilizlerin temsilcilerini kabul etmeye rıza göstermemişti ancak gelecek adına açık bir kapı bırakmıştı. Aslında buluşmadan sonra Lord Mayo'nun Lawrence'e hitaben yazdığı bir mektubunda, İngilizlerin Şir Ali Han'ı Türkistan'da ne de zorlu bir işin beklediğinin farkında olduklarını görüyoruz[330].

Her ne kadar veliahtlığı zamanında hemen tanınmamış, Amballa anlaşmasında da tam olarak istediğini alamamış olsa da Şir Ali Han Hindistan'la olan ilişkilerinde son derece ciddi ve açık davranmış, şimdiye kadar olduğu gibi Avrupalıları ya da Hindistanlıları ülke topraklarından uzak tutmaya çalışmamıştı. Ancak şunu da unutmamak lazım ki, iyi giden ilişkiler yine de Sistan sınır meselesinin gölgesinde ilerlemekteydi. Lord Mayo ile görüşmesinin akabindeki üç dört yıl boyunca ülkesini pek çok Hintli –Hindu ya da Müslüman- ve üç ya da dört Avrupalı ziyaret etmişti. Ancak bu durum uzun sürmedi. İlişkinin seyrini etkileyen iki durum oluştu. Bunlardan biri, pek uygun olmayan narin yapılı sekiz yaşında olan oğlu Abdullah Can'ı veliahdı

[327] Rosslyn Wemyss, *Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier*, Volume II, s. 356-359; James STONE, "Bismarck and the Great Game: Germany and Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1871-1890", s. 151-152

[328] *In 1876, Disraeli appointed Lord Lytton to be Viceroy of India, with a clear and brief reinstate the Forward policy. … As a result of Lytton's close adherence to his instructions, Britain was soon embroiled in a second Afghan war (1878-1879).* bkz. John C. Griffiths, *Afghanistan*, s. 22; Beryl Williams, "Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis", s. 218

[329] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922),* s. 76-82

[330] R. Borsworth Smith, *Life of Lord Lawrence, Volume II,* s. 625

ilan etmesi oldu. Ancak bu durum başka bir anneden olma yaşı daha büyük olan oğlu Yakup Han'ı kızdırdı, ki bu oğlu Kabil'in geri alınmasında yararlı hizmetlerde bulunmuştu. Buna rağmen Şir Ali Han'ın izlediği karşı manevralar Yakup Han'ı Herat'a kaçmak mecburiyetinde bırakıp, halkın desteğini de kendisine çekti[331].

Ancak İngilizlerin Abdullah Can'ın veliahtlığını onaylamaması Şir Ali cephesinde bir şüphe uyandırdı. Bu sırada Sistan sorunu da ortaya çıktı. Bellew her ne kadar Afgan tarafının Sistan sorunun çözüm şekline dair memnuniyetsizliğinin farkında olsa da durumu bir miktar yumuşatmaya çalışmaktadır. Oxus hattı ile Bedehşan ve Wakhan bölgelerinin etrafı çevrilmek suretiyle Afgan sınırının belirlenmesinden dolayı Bellew'e göre aslında Şir Ali'nin güveninin azalmasını gerektirecek herhangi bir durum yoktu[332]. Hatta Emir'in güveninin sarsılmadığına dair bir delil olarak, Sistan meselesini de onların hakemliğine emanet edişine işaret etmektedir. Sistan meselesi arabuluculuğu Sir Frederic J. Goldsmid ve Albay Pollock'a emanet edilmişti. Arabulucu heyet içinde Bellew de yer almaktaydı. Yapılan tetkikin neticesinde, Durranilerin kuruluşundan beri Afganlara ait olan ancak Dost Muhammed Han'ın ölümünün ardından yaşanan belirsizlik döneminde İran tarafından işgal edilmiş bulunan bölgenin[333] İran'a ait olduğu ilan edilmiş ve arada iki tarafın da ihlal edemeyeceği bir sınır hattı çizilmişti. Ancak verilen bu karar Emir Şir Ali Han'ı öfkelendirmiş ve İngilizlere olan yaklaşımının değişmesine sebep olmuştu. Bellew'e göre bu son darbe iki hükümet arasında Amballa görüşmesinden beri atılan olumlu adımlar ve kaydedilen mesafenin pozitif havasını birden tersine çevirmişti[334].

Emir ülkesine ait son derece stratejik bir noktayla alakalı tarafımızdan yaralanmış ve İran'a karşı onuru kırılmış hissetmekteydi. Bunların dışında alınan bu kararın otoritesine zarar vermiş olduğunu ve batı sınırının tehlike altında olduğunu da iddia etmekteydi. Bu da Herat'ın güvenliğinin tehlikeye girmesi demekti. Esasında İran bu sorunu ortaya çıkarmakla –ki Emir arkasında Rusya'nın olduğuna

---

[331] Yakup Han ve babası arasındaki gerginlik için bkz. M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill, Leiden-Boston 2006, s.23-24

[332] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 115-119; W.W. Hunter, *A Life of the Earl of Mayo*, pp.255-262

[333] Henry Walter Bellew, a.g.e., s. 120-121; P. John Brobst, "Frederic Goldsmid and the Containment of Persia, 1863-1873", s.197-198, 206

[334] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.120-123; Brobst, Goldsmid'in aslında Sistan bölgesinin coğrafi olarak Afganistan'a ait olduğu düşüncesini nakletmektedir. Ancak bölgede İran hakimiyeti sağlanmış olduğu için Sistan'ın İran'a ait olmasını daha uygun bulmuştur. P. John Brobst, "Frederic Goldsmid and the Containment of Persia, 1863-1873", s. 210-211

inanmaktaydı- Afganistan'ın güney-batı tahıl ambarında bir gedik açmış durumdaydı. Kandahar ve Herat'ın arasındaki bağlantıya da zarar veren bu durumla zaten savaş olması halinde burada üstünlük İran'ın olacaktı. Emir İngilizlerin konu ile ilgili öne sürdükleri argümanları dayanaksız bulmakta, hatta onların Ruslar ile gizli bir anlaşma yapmış olduğuna dahi inanmaktaydı[335].

İşte Emir Şir Ali bu halet-i ruhiye içindeyken 1873 sonunda D.P. Forsyth başkanlığındaki bir heyetin Kaşgar'dan Belh ve Kabil üzerinden geçip Hindistan'a dönmek üzere izin istediği kendisine bildirdi. Ancak Şir Ali buna müsaade etmedi. Buna rağmen Herat ve Kandahar üzerinden onun izni olmadan geçen heyet, İngilizlerin onun otoritesini tanımadıkları düşüncesine kapılmasına neden oldu. Bu durum ayrıca Herat'tan Kabil'e gelmeye ikna edip, isyan etmek suçuyla hapse attığı oğlu Yakup Han lehine İngilizlerin gerçekleştirdikleri müdahale ile de bir nevi kanıtlanmış oldu. Tüm bunlar Şir Ali tarafından iç işlerine müdahale olarak algılandı. Bellew bu noktada "aslında müdahale etmediklerini, durumun tersine olduğunu" iddia etmektedir. Bunun yanında Emir'e ulaşmadan direkt olarak Bedehşan valisiyle, iletişime geçilmesini önemsiz bir hata olarak sunmakta ve bu durumun Emir'i celallendirdiğinden bahsetmektedir. Tüm bunları Bellew şanssızlık diyebilecek kadar basite indirgemektedir. Her ne kadar bazı başka hataların da varlığına değinse de bunların önemsiz olduklarına hükmedip ne oldukları hakkında da bilgi vermemektedir.

Yaşananlar hem Şir Ali'nin hem de maiyetinin, İngilizlere karşı olan dostane yaklaşımlarından uzaklaşma kararı almalarına sebep olmuştu. Her türlü haberleşme kontrol altındayken İngiliz elçisi de Bellew'in iddiasına göre sıkı gözetime tabi tutulmaktaydı. Tabii olarak Ruslar bu durumdan faydalanmak istediler. Böylece ardı ardına Taşkent ve Kabil arasında Rus temsilci ve ajanlar/vekiller gelip gitmeye başladılar. Bellew, heyetin geliş gidişlerinin dışında yaptıkları görüşmeler hakkında hiçbir malumatlarının bulunmadığını iddia etse de Muhammed Gubar aksini ifade edip, İngilizlerin Gazi Kadir adındaki özel temsilcileri aracılığıyla düzenli olarak bilgi aldıklarını öne sürmektedir[336].

[335] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.122-125
[336] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.126-129; Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afghanistan der Mesir-i Tarikh*, s.605

İngilizlerin bu denli ısrarcı tutumumun aslında tek sebebi, İngiltere'de başa geçen Disraeli hükümetiyle beraber gündeme gelen ilerleme politikasından (forward policy) başka bir şey değildir. Ancak izlenen bu siyaset Afganistan'ın direkt kontrolünü talep etmekteydi. Her ne kadar anlaşmaya açık olsa bile Şir Ali Han için bağımsızlığın kaybedilmesi fazla büyük bir bedeldi[337].

Olayları tek taraflı ele alıp, bu savaşı meşru göstermeyi hedefleyen Bellew'e göre Rus tarafından geliş gidişler bu denli açıkken Hindistan tarafı sıkı denetim altındaydı. Ticari amaçla giriş çıkış yapan Afganların dışında hiç kimsenin giriş çıkışına izin verilmemekteydi. Böylece 1875 gibi İngilizlerle olan ilişkiler kesilip Ruslara dönüş yapılmıştı. Bu yakınlaşma tabii olarak İngilizlerin dikkatinden kaçmamıştı. Emir'in bu tavrı, İngiliz hükumeti ile aralarında Pencap'ın ele geçirilmesi ile komşu olmalarından beri var olan ilişkileri bozmak demekti. Bu arada Bellew, Şir Ali Han'ın tutumunu şimdiye kadar olanın zıttı bir yöne çevirmesiyle, olaylara tek taraflı baktığı, bu tavrın kendisine şimdiye kadar yapılan yardım ve destekleri hiçe saymak demek olduğunu iddia etmekte. Bellew, kendilerinin yaptıkları destek olmasaydı, şu anda birleşmiş bir Afganistan olamayacağını iddia etmektedir. Pencap'ın ele geçirilmesinden beri gösterilen destek tamamen tarafsız olmasa da iki tarafın coğrafi, milli ve siyasî açılardan ortak çıkarlarının göz ardı edilemeyeceğini ifade ederken, bahşettikleri yüksek meblağların onları nasıl da refaha erdirmiş olduğunu hatırlatmaktadır. Esasında onların yaptıkları yardımlarla hedeflerinin, sınırlarında bağımsız bir Afganistan olması isteğinden kaynaklandığını, zaten yapılan anlaşmada da bunun açıkça belirtilmiş olduğunu ileri sürmekte. Kendilerinin son derece uyumlu, muhatapları olan Afganların ise hukuksuzluğa meyilli olduklarını iddia etmiş, onların iç işlerine karışmaktan her zaman kaçındıklarını, çok gerekli reformları onlara dayatmaktan kaçınarak verdikleri desteğin karşılığını beklemediklerini öne sürmektedir[338]. Bellew'in tüm bu iddialarda hiçbir şekilde İngiltere'nin ilerleme politikasına değinmemesi yaptığı değerlendirmelerin güvenilirliğini azaltmaktadır.

Tebaasının kendilerini sürekli olarak reddetme rezaletine, öldürdükleri zararsız insanların hakkını arama isteklerini geri çevirmelerine tahammül ettiklerini belirtip,

[337] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s.140
[338] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.130-134

pek çok İngiliz'in sınırı geçen Afganlar tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir. Bellew'e göre bu şekilde sabır gösteren İngiliz hükümeti, zaman zaman Afgan topraklarından gelen başıboş kabile üyelerinin akınlarına karşı kendisini savunmak ve hatta onlara ceza vermek zorunda kalmıştır. Tüm bunlara rağmen kendilerinin, Afganların Hindistan'a giriş çıkışını sınırlandırmadıklarını, savaş halinde oldukları günlerde bile giriş çıkış yaptıklarını ve Hindistan'da kendilerini daha özgür hissettiklerini iddia etmektedir. Bunların dışında kendi ülkelerinde sürgünde olan prens ve asillerin ihtiyaçlarını gidermek için ödemelerde bulunduklarını kısacası bunların hesabının dökülmesi halinde, Emir'in kendilerine borçlu olacağını öne sürmektedir. Bellew, iki defa Herat'ı İran'dan kurtarıp Afgan hakimiyetini yeniden kurduklarını, bunun kendilerine milyonlarca para ve binlerce cana mal olduğunu, zaman zaman Emir'i girdiği mali krizlerden kurtardıklarını hatırlatmaktadır [339].

Devamında Bellew yaptıkları silah yardımlarına dair rakamlar vermektedir. Buna göre otuz bin tüfek, iki batarya ile uygun diğer savaş malzemelerini onlara teslim ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca talim eğitmenleri ve memurlarını Hindistan ordusu saflarında eğittiklerini ve kendisine silah yapımında yetenekli ustalar temin ettiklerini ifade etmiştir. Tekrar sürgünde olup himaye ettikleri hanedan ailesi üyeleri ve hanedan düşmanlarını zikretmiş, bunlara baktıklarını belirtmiş, geriye ise düşmanlıktan başka bir şey almadıklarından yakınmıştır. Afgan ülkesine İngiliz görevlilerin girişlerine izin vermemiş olduğunu, oysaki İngilizlerin kendi bölgelerinde suç işleyen Afganları cezalandırmadığı ve sınırsız yardım istediklerini ileri sürüp, aldıkları tek karşılıktan yakınmaktadır. Emir'in aslında çok kolay halledilebilecek meseleleri büyüttüğünü ve kendilerinden uzaklaştığını iddia etmektedir. Bellew, çok zamandır üzerinde durulan ve Belucistan Kralı ile olan anlaşmalarının da kendilerine hak verdiği Ketta'da mevzilenmelerini sırf Emir'e hürmeten yapmamış olduklarını ancak onun son tutumu yüzünden yapmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bellew, ayrıntı olarak, yeni atanan Genel Vali Lord Lytton'un konu ile özel olarak ilgilendiğini, hususi yaveri ile Emir'e bir mektup yolladığını, ancak olumsuz cevap alması üzerine çok öfkelenip Ketta harekâtını başlattığını iddia etmektedir. Oysaki Kakar, Lytton'un Konsül'ün çok da gönüllü olmayan desteğini almış olduğu ve Şir Ali Han'a karşı harekete geçirdiği diplomatik atak sayesinde aslında sonucun ancak ve ancak Hindistan ordularının Afganistan'ı istilası ile neticeleneceğinin farkında olduğunu öne sürmektedir. Hatta

[339] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.135-136

Ketta harekâtı da aksine bu yönde bir hazırlık olarak gerçekleştirilmiştir[340]. D.S. Richards'ın naklettiğine göre, Emir'in Lord Lytton'dan gelen Kabil'de bir İngiliz temsilci bulundurma fikrine karşı çekincesi, Rusların da aynı taleple kapısına gelme ihtimallerinden dolayıdır. Öte yandan Lord Lytton, Emir'in Rus General Nicholai Stolietoff ile olan irtibatını öğrenmiş ve buna son derece öfkelenmiş, bu gelişmeler üzerine zaten İngiliz hükümeti birlikleri çok vakit kaybetmeden Ketta'da mevzi almıştır.

Bellew ise zaten Emir'le dostane bir zeminde buluşmaya çaba sarf ettiklerini, evvelce bulunduğu taleplerini karşılamaya hazırlandıklarını eklemiş, örnek olarak da Abdullah Can'ın veliahtlığını onaylamak, eşit şartlarda bir savunma ve saldırı anlaşması ve bunun yanında yüklü bir miktar para ve düzenli bir ödenek gibi düşünceleri saymış ancak aradaki köprülerin Emir tarafından çoktan atıldığını iddia etmiştir[341].

Kakar'a göre ise dayatılan anlaşmada İngilizler Şir Ali Han'ın dış ilişkilerde kendilerine bağlı olarak görevlilerinin Afgan sınırlarında konuşlanmalarına izin vermesini istemiş, karşılığında da Abdullah Can'ın veliahtlığının kabulü ve Emir'in ve hanedanlığının hakimiyetini garantilemeyi vaat etmişlerdi. Bu teklifi kabul etmek her şeye rağmen bağımsız olan Afganistan'ın bir sömürge, bir bağlı devlet olmasını kabul etmek demekti ki, Afganların "kafir" olarak gördükleri İngilizlerin himayesi altına girmeyi hazmetmeleri söz konusu dahi olamazdı. Emir Şir Ali Han doğal olarak böyle bir teklifi reddetmek zorunda kaldı ve böylece savaşa giden yol daha da kaçınılmaz hale geldi. Kakar yukarıda adı geçen Stalietoff'un önderliğindeki heyetin General Kaufmann tarafından adeta zorla gönderildiğini onaylamaktadır. Rusların buradaki hedefi, bir Afgan-İngiliz savaşını ateşlemek ve böylece İngilizlerin Malta'ya Osmanlı'ya destek olması için gönderdikleri birlikleri, Afganistan'la girecekleri bu savaş yüzünden geri çağırmak zorunda kalmaları yönündeydi. Bu şekilde savaş halinde oldukları Osmanlılar'a İngilizler destek veremez olacak, bu siyasi hamleden askerî açıdan karlı çıkacaklardı[342]

[340] M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s.25
[341] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.137-140; Robert Johnson, *The Afghan Way of War*, s.101; D.S. Richards, *The Savage Frontier*, s.75; Lord Lytton, Emir'in Nicholai Stolietoff ile olan irtibatını öğrenir öğrenmez tüm ipleri koparmak istemiştir. Ayrıca bkz. Jules Stewart, *The Khyber Rifles: From British Raj to Al Qaede*, The History Press 2013
[342] M. Hassan Kakar, *a.g.e.*, s.26

Rusların provokatörlüğünün dışında, savaşa kararlı tarafın İngiltere olduğu da açıkça ortadaydı. İlişkilerin kesilmesi gibi bir gerekçenin bahane gösterilmesi bile buna bir delildir. Tıpkı kırk yıl önce Lord Auckland nasıl ilk defa bir Afganistan işgaline karar vermişse, Lord Lytton da Afganistan'ı istila edebileceği bir siyaset düzeneği kurmuştu. Aşağıda Bellew'in iddia ettiği gibi bir ihtimam söz konusu olamazdı zira *forward policy* yani ilerleme siyasetini yürürlüğe koymak için elinden geleni yapmaktaydı. Ona göre er ya da geç Ruslarla karşı karşıya gelmek zorundaydılar. Bunun ötesinde de zaten Hindistan yarımadası idaresinin bu bölgeye yayılması ve burada yaşayan bölük pörçük olmuş halkın Avrupalı değerler ve medeniyetle tanışmaları açısından da yararlı olacaktı. Tabii esasında bu medenileştirme gerekçesi de zaten yayılmacı siyasetleri için öne sürülen bir başka gerekçeydi. Afganistan toprakları binlerce yıllık bir tarihe sahip olup, İslam medeniyetine ait değerleri de bünyesinde eritmişti. Bunun dışında zaten Şir Ali Han da ülkesinin kalkındırabilmek adına reformlar gerçekleştirebilmek için ciddi çaba sarf etmekteydi[343].

Bellew, konu ile, yeni atanan Vali Lord Lytton'un ilgilendiğini, hususi yaverini bir mektupla Emir'e gönderdiğini belirtip, sonucun olumsuz olmasından dolayı Ketta'nın işgalinin başlatıldığını eklemektedir. Yalnız burada akla şu soru gelmekte, bir işgal için önceden hazırlık yapılmadan gelen bir habere göre hareket edilmesi mümkün değildi. Bu durumda İngilizlerin bu işgale önceden niyetli oldukları göz ardı edilemez. Zaten Bellew'in kendisi bile aslında Ketta'yı çoktan işgal etmek istediklerini ancak sırf Emir'e hürmeten yapmadıklarını ifade etmektedir. Bu durumda Emir'in evvelce köprüleri atmaya karar verdiğini ve İngilizlerle savaşa girme konusunda son derece kararlı olduğunu iddia etmek akla uygun gelmemektedir. Afganistan gibi Rusya-İngiltere ve İran arasında kalmış bir devletin mümkün oldukça denge siyasetiyle hareket etme zorunluluğu aşikardır[344]

Afganistan'la bu krizi çözmek adına yapılan görüşmelerin bir neticesi olarak Şir Ali Han, baş vekili Nur Muhammed'i elçi olarak Sir Lewis Pelly ile görüşmek üzere Peşaver'e göndermişti. İngilizlerde Afgan tarafının genel olarak yapılan

[343] M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901,* s.25-26

[344]Sadece bu olayda değil, Afganistan'ın 19'uncu yüzyıl siyasi olaylarının geneline baktığımızda yaşanan gelişmelerde daha ziyade bu üç büyük devletin isimlerini okumaktayız. bkz. Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.79-98

önerilere olumsuz yaklaşma konusunda emir aldıkları yönünde bir ön yargı mevcuttu. Bellew buna delil olarak, Afgan heyetinin sürekli İngilizlerin vakit öldüren politikalarından ve Emir'in memnuniyetsizliğinden bahsedip aslında görüşmelerden önce zaten belli olan konuları tekrarladıklarını öne sürmektedir. Dolayısıyla görüşmeler bir sonuca vardırılamadan sonlandırıldı. Ancak bu noktada İngilizlerin talepleri ile alakalı yeterince bilgi vermemektedir. Oysaki İngilizler, askerlerinin sınır şehirlere yerleşmesi, stratejik noktalara mevzilenip olası Rus tehlikesine karşın buralara kaleler inşa ettirmek talebindeydi. Ne var ki Afganlar buna şiddetle karşı çıkmıştı. Topraklarında yabancı asker bulunduramayacakları hususunda ısrarcı olup, 1855 ve 1857 yıllarında yapılan anlaşmaların geçerliliğini talep etmiştir[345].

Bellew, Şir Ali Han'ın görüşmeler devam ederken aldığı kararların da kendisini doğruladığını, İngilizlere elçi göndermişken, bir taraftan da onlara cihat ilan etmekle meşgul olduğunu ve Celalabad'da bir ordu topladığın nakletmektedir. Bu arada, Peşaver'e ulaştığında sağlık durumu pek de iyi olmayan elçi, Mart 1877'de burada hayatını kaybetmiştir[346].

Akabinde Şir Ali, Hayber geçidindeki Ali Mescit hisarında konuşlanıp Kabil'e çıkan bütün geçişleri kontrol etmeye başladı. Aslında Hindistan tarafından tüm İngiliz tebaasına kapatmıştı ülkesini. Öte yandan Bellew'in naklettiğine göre Afganistan'dan gelen dedikodular ise halkın Emir'in İngilizlere karşı olan tutumunu onaylamadığı yönündedir ancak buna dair somut bir bilgi sunamaz. Kabil'de resmi makamların aksine halkın İngilizleri adaletin bekçisi ve huzur ve refahın müjdeleyicisi olarak görmekte olduğu yönünde bilgilerin kendisine ulaştığını iddia etse de bu ifadeler bir miktar propaganda kokmaktadır. Bellew daha da öteye gidip, Şir Ali'nin Rusları Afganistan'a kabul etmesi yüzünden halkın kendisini hain olarak gördüğünü ifade etmekte hatta pek çok başka olumsuz sıfat sıralamaktan çekinmemektedir.

Bellew, halkın, idarecilerin, soyluların, ezildiklerini ileri sürdüğü bir kısım ileri gelenler, tüccarlar ve çiftçilerin, maruz kaldıkları baskıdan kurtulmak adına İngilizlere umut bağladıklarını hatta kendilerini sevinçle karşılayacakları iddia etmektedir. İngiliz hakimiyeti altında özgürlük ve adalet olduğunu, kazançlarının kendilerine kalacağını,

[345]Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 140-143; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, s.79-80
[346] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.143-144

Rusların ise acımasız ve güçlü olduklarını bildiklerini belirtmekte, geçiş vergilerine rağmen, kalkınmaları için Hindistan'la olan ticarete duydukları ihtiyacın farkında olduklarını öne sürmektedir.

Bellew'in buna benzer propaganda çabasını Yusufzai'lerle ilgili sunduğu raporda da görmekteyiz. Sürekli olarak hakimiyet kurdukları bölgelerde halkın ne denli memnun olduğunu, kendilerini emniyette hissettikleri ve sürüleri ve canları için artık korkmadıklarını özellikle belirtmektedir. Yalnız yabancı bir idare altında olmalarının getireceği huzursuzluk halinden doğal olarak bahsetmemektedir[347].

Afganistan'daki İngiliz varlığına karşı çıkan diğer kesimden bahsederken Bellew, bunların kendilerine yakın olmakla elde edecekleri kazanımların göremediklerini, kör olduklarını ancak despotizmden vazgeçmenin kolay olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla Afgan hükümeti ısrarla İngilizlere kapılarını kapalı tutmuştur bu süreçte. Şir Ali de zaten son zamanlarda birkaç defa halkının İngiliz kontrolüne girmesini görmektense ülkesini kaybetmeyi tercih edeceği ifadesini kullanmıştır. Bellew'in ifadelerinde batıya ait klasik "aslında halk için" ibaresini görmek mümkündür. Buna göre, ülkede artan Rus nüfuzuna karşı İngilizlerin kendi temsilcilerinin güvenliği dışında, Afganistan sınırlarının bütünlüğü adına duydukları kaygı ve Rus entrika ve müdahalelerine karşı halkın özgürlüklerini gözetleme hassasiyeti artırmıştır[348].

İngilizlerin yürüttükleri politikalarında öne çıkan bir faktör de ticarettir. Buna göre Afganistan ve Hindistan arasında artan ticaret de onlara Afganistan'ın *çıkarlarını koruma* görevini vermektedir. Bellew bununla alakalı, Hindistan ve Afganistan arasındaki ticaretin ne denli önemli olduğunu, İran-Buhara-Afganistan hattının her iki devletin ticareti açısından hayati öneme sahip olduğunu belirtmiştir.

Aslında Şir Ali Han İngiliz hükümeti ile olan ilişkisinin öneminin farkındaydı ve kendisini Rusların kollarına atma niyeti de yoktu. Hatta Ruslardan en az İngilizlerden korktuğu kadar korkuyor hatta nefret ediyordu. Her iki tarafı da ülkesinin dışında tutmaya çalışırken, İngilizlerin yanında olmanın hem kendi hem halkının menfaatine daha uygun olduğunu da görmekteydi. Rusya ve İran'ın yahut Türkistan

[347] Henry Walter Bellew, *A General Report on the Yusufzais*, s. 227-229
[348] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.145-151

ve İran'ın yanında olmaktansa İngilizler ve Hindistan'ın yanında olmanın kendileri için daha doğru olduğunu bilmekle beraber, Afganistan'ın da İngilizler için vazgeçilmez olduğunu ve her türlü isteklerinin kabul edileceğini düşünmekteydiler[349]. Bellew'e göre Şir Ali Han çizgiyi aştığını fark ettiğinde ise gururu geri dönmesini engelledi ve Rusların ağına düştü. Her ne kadar Bellew de Osmanlı Devleti tarafından Şir Ali'ye konu ile alakalı gönderilen bir heyetten bahsetse de, ayrıntıları ondan öğrenemiyoruz. 1877-78 yıllarında vuku bulan, diğer adıyla 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı- Rus savaşı sırasında Osmanlı devleti, bir heyet göndererek Afganların da Rusya'ya taarruz etmelerini, bu şekilde Osmanlı devletine destek olup, aynı zamanda İngilizlerle diplomatik ilişkilere girişmelerini temin etmek için bir heyet göndermiştir. 1877 yılında Afganistan'a gönderilen bu heyete fevkalade sefir olarak II. Abdülhamit tarafından Ahmed Hulusi Efendi atanmıştır. Heyetin diğer üyeleri arasında Haremeyn payesine sahip sır kâtibi Mektûbîzâde Ahmed Bahai Efendi de mevcuttu. Diğer bazı kişiler de beraberinde olmak üzere heyet Hindistan üzerinden Afganistan'a ulaşıp zorlu bir yolculuğun ardından Şir Ali Han tarafından kabul edilmiştir. Ne var ki bu elçilik görevinden beklenen sonuç alınamamıştır. Bellew ayrıntıları vermese de böyle bir heyetin Şir Ali Han'ı ziyaret ettiğini ve Afganların İngilizlerle olan anlaşmazlıklarını çözmelerini tavsiye ettiğini nakletmektedir[350].

Afganistan'a gönderilen Osmanlı heyetinden bahsettiğimiz bu noktada, Osmanlı-Rusya ve İngiltere arasında süren gerilimi, II. Anglo-Afgan Savaşına götüren süreci daha iyi anlamak adına hatırlamakta fayda vardır. 1877 yılında Rusya ve İngiltere arasında Asya'da süren gerilimin bir ayağı da batıda sahnelenmekteydi. Bu yılın yaz aylarında yaşanan bir başka savaşın, Afganistan'ın durumuyla alakası olmadığını söylemek yanlış olacaktır. Rusya ve Osmanlı arasında Çanakkale Boğazında üzerinde yaşanan gerilimde, İngiliz donanmaları da Malta sularındaydı. Rusya Çanakkale Boğazını tehdit ettiğinde, İngiliz donanması da Boğaziçi üzerinden seyrederek kendisini gösterdi. İki donanma birbirini tam altı ay boyunca izledi.

1878'in başlarında ise Berlin Konferansı ile yaşanan bu kriz çözüldü. Ruslar bir daha asla Çanakkale'yi tehdit etmeyecek şekilde Türk topraklarını terk ettiler. Ancak bu diplomatik yenilgi Çar ve akıl hocalarının adeta yüreğine oturdu. Avrupa'da

[349] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans,* s.152-154
[350] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s. 154-155; Hulusi Yavuz, "Ahmed Hulusi Efendi", s.90

bozguna uğramış olmak, başka bir coğrafya da milli itibarlarını kurtarmalarını gerektirmekteydi. En doğru noktada da Orta Asya'da hareket edip Türkistan'ı işgal etmek olacaktı. Rus kamuoyu ve basınında da tüm Orta Asya'ya hakim olma zamanının geldiği, bunun Afganistan'ı yönetmekten daha kolay olacağı yönünde sesler çıkmaktaydı. Çok zaman kaybetmek istemeyen Ruslar hemen harekete geçmeyi tercih ettiler[351].

Afganistan'ın İngilizler tarafından işgaline götüren süreci anlatırken Bellew, bir yandan Kabil'de yaşanan tartışmalara değinmekte, öte yandan da Afganların kafalarından geçtiğini düşündüğü değerlendirmelere yer vermektedir. Tüm bu sorgulamaların ardından onların, İngilizlerin kendilerine muhtaç oldukları ve kendileri olmadan yapamayacaklarına olan inançlarını aktarmıştır. Ruslarla Afganları birleştiren bir diğer meselenin, İngilizlerin aksine, Rusya'da elitlerin halkı yönetmesi olduğunu ileri sürüp, bunun sonucunda Rusların tercih edildiğini iddia etmiştir[352].

Afganların Rusları tercihine sunulan en önemli bir sebep olarak bir Rus heyetinin Kabil'e kabul edilmesi olarak gösterilse de Gregory Fremont-Barnes buna, Şir Ali Han'ın bu heyetin gelişinden haberdar olmadığı, Han'ın her iki tarafla da dikkatli bir şekilde her türlü sürtüşmeden kaçındığını, buna rağmen hak etmediği bir pozisyona sokulduğunu belirtmektedir. Özellikle Şir Ali Han'ın bir Rus heyetini hoş karşılayıp, İngilizleri reddettiği iddiası kendisine yapılan bir haksızlıktır[353]. Bu ifade kabul edilebilir görünmektedir zira, Şir Ali Han'ın içinde bulunduğu zorlu durum ile İngilizlere karşı bu kadar kararlı hareket ettiği iddiası arasında bir çelişki mevcuttur. Her ne kadar Bellew, tüm olanlardan İngiliz tarafı olarak haberdar olmadıklarını, heyet Kabil'e ulaşıp günlerce ağırlandıktan sonra konu ile ilgili bilgi sahibi olduklarını iddia etse de evvelce de belirttiğimiz Gubar'ın, İngilizlerin sürekli Kabil'den haber aldıkları yönündeki nakli onu yalanlamaktadır[354].

Mehmet Saray ifadeleri de Fremont-Barnes'i destekler mahiyettedir. Buna göre, Çanakkale sularında diplomatik bozguna uğrayan Ruslar, büyük bir hevesle en başarılı olabileceklerini düşündükleri coğrafyaya yani Orta Asya'ya yöneldiklerinde

[351] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.121-122
[352] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.155-161
[353]Gregory Fremont-Barnes, *The Anglo-Afghan Wars 1839-1919*, s.52
[354] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.161-163; Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afghanistan der Mesir-i Tarikh*, s.605

çok zaman kaybetmeden Kabil'le iletişime geçmek istemişlerdi. Kabil'den müsaade çıkmasını beklemeden 1878 yazında adeta çat kapı bir heyet gönderen Ruslar, bu hamleleriyle Şir Ali Han'ı çok zor durumda bırakmışlardı. Her ne kadar Şir Ali heyeti durdurmak istemişse de çok geç kalmıştı buna. Rusların bu hamlesi, kesinlikle İngilizlerin Hindistan'da izledikleri ileri harekât, ya da diğer adıyla forward policy ile ve de Avrupa'daki başarılı manevralarıyla alakalıydı[355].

Bellew tabii olarak uzun uzadıya, kendilerinin ne kadar büyük saygısızlıklara maruz kaldıklarını uzun uzun anlatıyor. Bunun yanında Kabil'deki yerli temsilcilerinin de kötü muamele gördüğünü, kendileriyle iletişimin ise Şir Ali Han'ın denetimine tabi kılındığını iddia etmektedir. Öte yandan Ruslar ve Afganlar arasında Kabil ve Taşkent hattında ise iletilerin biri gelip biri gitmektedir Bellew'e göre[356].

Ancak Şir Ali'nin varisi olan Abdullah Can'ın 17 Temmuz'da yüksek ateşten vefat etmesi olayların seyrini yavaşlatmıştı. Bellew konu ile alakalı, İngilizlerin sergilemiş oldukları yüksek anlayışa vurgu yapmak adına kırk günlük yas süresini dahi bekledikleri ifade etmektedir. Ancak Saray bunun aksini öne sürmektedir. Buna göre Abdullah Can'ın vefatı üzerine Şir Ali Han, İngilizlerden yas boyunca beklemelerini talep etmiş ancak bu talebi anlayış ve duyarlılıktan uzak bir şekilde reddedilmiştir[357].

İngiliz tarafı Afganistan'a göndermek üzere belirledikleri heyete yol istemek için Afganları iyi tanıyan ve Şir Ali Han ile dostluğu bulunan Sir Neville B. Chamberlain'i önden göndermişti. Ancak İngilizler çok geçmeden heyeti durdurmak adına hazırlıklar yapıldığı anlaşılmıştır. Hatta Dhaka'dan gelen birliklerle Ali Mescit'teki askeri karargahlar sağlamlaştırılmıştı. Ayrıca heyetin çıkışından bir ya da iki gün önce, geçeceği geçide set çekilip çekilmediğinden emin olması için Mirahur Ahmed Han'ı Celalabad valisini görevlendirilmiştir. Ali Mescit'teki komutanı ise, Nawab Ghulam Hasan'ın geçişine izin verdiği için Şir Ali'nin kendisine kızdığını, yola çıkmak üzere olan heyetin gelişini engellemesi yönünde aldığı emrin katî olduğunu, bu heyetin yaptığı uyarılara rağmen ülke sınırlarına giriş yapmaya teşebbüs

[355] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.122
[356] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.165-168
[357] Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.122

etmesi halinde ise onları durdurmak zorunda kalacağını bildirmiştir Peşaver'deki yetkililere.[358].

Bu şekilde günler geçince Peşaver'deki yetkililer Ali Mescit'teki yetkilinin söylemlerini test etmeye ve Hayber geçidini geçmeye karar vermişlerdi. 20 Eylül sabahı heyet Peşaver'den Jamrud'a doğru yola çıkıp, Hayber geçidinin girişinde kamp kurmuş halde beklerken Tümgeneral Cavagnari, Albay Jenkins ve Kaptan Wygram Battye yanlarında kendilerine eşlik eden yirmi dört süvari ve birkaç Afridi temsilci olduğu halde, Ali Mescit'e gidip sahiden geçiş izni alıp alamayacaklarını kontrole gittiler. Komandan Feyz Muhammed Han Binbaşı Cavagnari (yanına birkaç kişi alıp yukarıda sayılan guruptan ayrılmıştır) ile kalenin birkaç yüz metre (yard) ötesindeki bir noktada buluştu ve komutan burada, geçitten geçmeye kalkmaları halinde kendilerine ateş açmak zorunda kalacağını ifade etmişti. Öte yandan aslında Emir'e tabi olan Afridi'leri baştan çıkardıkları ve kendi yanlarına aldıkları için Binbaşı'nı kınamıştı. Cavagnari esas mesele anlaşılıp konuşma hassas konulara doğru ilerlemeye başlayınca ve üstüne de kaleden gelen katılımcılar artınca konuşmayı bitirdi ve iki taraf da el sıkışarak ayrıldı bu noktadan. Ertesi gün gönderilmesi planlanan heyet feshedilip genel valinin mesajını taşıyan elçi de geri çağırıldı. İngilizler tüm zorlamalarına rağmen hala provokatif bir hamlede bulunmadıklarına inanıp, ya da belki de bulunduklarının farkında olup bu hakkı güçlerinden aldıklarını düşünüp, daha iyi bir karşılık beklemekteydiler[359].

Bellew'e göre attıkları dostane adıma verilen bu karşılığa İngiliz hükümetinin güç kullanmaktan başka şansı kalmamıştır. Olanların ardından Şir Ali Han'a bir ültimatom gönderilmiş, 20 Kasım tarihine kadar süre verilmiş, ancak bir karşılık alınamayınca da İngiliz birlikler Afgan sınırından içeri girmişlerdi[360].

Saray, İngilizlerin Şir Ali Han'a bir ders verme kararlılıklarından dolayı, oğlunun ölümünün ardından insani olarak tanınması gereken yas süresine bile müsaade etmek istemeyip Lord Lytton ve danışmanlarının kararı doğrultusunda Afgan sınırını aştıklarını ifade etmektedir. İngilizler üç ana güzergahtan Afganistan topraklarını işgal etmişlerdir. Biri Rus vadisi tarafından, ikincisi Hayber Geçidi'nden

[358] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s.167-170
[359] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.170-173; Peter Hopkirk, *The Great Game*, s.382-383
[360] Henry Walter Bellew, *a.g.e*, s.175-176

Celalabad'a doğru, üçüncüsü ise Ketta'da kısa süre önce konuşlandırılmış karargâhtan Kandahar'a doğru gerçekleşmiştir. İleri harekât, Hayber Geçidi ve Kurram Vadisindeki ufak direnişlerin dışında başarıyla sürdürülmüştür.

İngilizlerin katı tutum ve kararlılığı, Rusların adeta geri adım atmasını sağlamıştı. Rus yetkililer çok vakit kaybetmeden Londra'yı Rus heyetinin geri çağırılacağı yönünde bilgilendirdi. Evvelce çaresizlikten Ruslarla bir anlaşmaya razı olan Şir Ali Han ise, İngilizler ülkesini işgal ettiğinde çaresizce Ruslardan yardım talep etmişti. Ne var ki onu bu zorlu duruma sokan Türkistan Genel Valisi General Kaufmann tarafından bu talebi, Hindu Kuş dağlarından kış mevsiminde asker ve mühimmat sevkiyatının imkânsız olduğu gerekçesiyle geri çevrildi. Şer Ali Han o kadar çaresiz bir duruma düşmüştü ki, aldığı bu ret cevabına rağmen, oğlu Yakup Han'ı kendi yerine Kabil'de vekil olarak bırakıp, Çar'a bizzat yalvarmak üzere yola çıktı. Ne var ki Ruslar Amu Derya boyunca Han'ın ilerleyişine engelleyip, St. Petersburg'a ulaşamamasına sebep oldular. Bir yandan da, İngilizlerle sulh sağlaması yönünde telkinlerde bulunmaktaydılar. Tüm bu olanlara daha fazla dayanamayan Şir Ali Han ise hastalanarak 1879 Şubat'ında Belh'te vefat etti[361].

Aslında Rusya bu süreçte daha güçlü olan pozisyonunu kullanmayı bilmişti. Bu şekilde İngilizlerin korkularından faydalanıp onları yanıltarak oyalamayı başarmış, Hindistan istikametindeki bir sefer için üçlü planını sızdırmıştı. Bu planların yayınlanması ve gözlenen askeri hareketlilik, ciddi oldukları düşünülemese de tam istedikleri gibi İngilizleri telaşlandırmıştı. Oysaki şu açıktı, sırf Rusların Türkistan illerinde yaşadıkları idari zorluklar dahi onların Hindistan'a yönelik böyle bir harekata kalkışmalarına müsaade etmezdi. Rusya'nın merkezi ile aradaki mesafe, iletişimin zor olması ve de aradaki çöller bu ihtimali lojistik açıdan imkânsız kılmaktaydı. Olası tek güzergâh Afganistan ve İran üzerinden ancak yayınlanan planda da bu belirtilmemişti[362].

Her ne kadar Bellew gibi isimler kaleme aldıkları ve yer yer abartılı ifadeleri ile kendini ele veren rapor ve yazılarıyla İngiliz kamuoyunu bu harekatın haklılığına inandırmaya çalışsalar da yapılan bu askeri harekâtı eleştiren isimler de seslerini yükseltmekteydiler. Bu eleştirilerin bir kısmında, I. Anglo-Afgan savaşında verilen

[361] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.122-123
[362] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.175-176

kayıpların hala hafızalarda yer tutması da muhtemeldir. Zaten I. Savaşa sürükleyen nedenlerle II. 'sine götürenler arasında çok büyük bir fark da yoktu aslında. The Times'da Eylül 1878 yılında yayınlanan yazıda, durum sorgulanmaktaydı. Emir'le savaşmanın kendilerine ne kazandıracağı, halkını kendi aleyhlerine çevirmeden O'nu devirme olasılığı, 1839-39 yıllarıyla aynı sonucu elde etmeme ihtimali gibi başlıklar sorgulanmaktaydı. Ahlaki anlamda bu savaşın doğruluğu da eleştirilirken, zorla göndermeye çalıştıkları heyeti Afganların gayet tabii olarak kabul etmeme hakları olduğu da savunulmaktaydı. Lord Lawrence'in eleştirileri üzerine oturmuş bu yazı maalesef herhangi bir etki etmemiştir[363].

Konu ile alakalı pek çok çalışma, II. Anglo-Afgan savaşının ana sebebi olarak Disraeli döneminde esas alınan "forward policy"ye işaret ederken, fitili ateşleyen son hamle olarak da İngiliz heyetinin kabul edilmeyişini zikredilmektedir[364]. Bellew'in notları bize -her ne kadar ana karakteri İngilizlerin haklılığını ispat üzere bina edilmiş olsa da- II. Anglo Afgan savaşına götüren süreçte pek çok ayrıntı vermektedir. Ancak şunu söylemek lazım ki, genel resme baktığımızda, heyetin reddedilişi de Bellew'in bahsettiği tüm ayrıntılar da önemsiz detaylar olarak kalmaktadır. Esas sebep olarak görülmesi gereken husus Disraeli'nin ileri harekât siyasetidir[365].

İleri harekât doğrultusunda İngilizler, Rusların Hive, Buhara ve Hokand'ı almalarına karşılık olarak kendilerini karşı hamlede bulunma hususunda zorunlu hissetmekteydiler. Bu ilerlemeleriyle Ruslar Hindistan sınırından sadece 400 km kadar uzakta kalmaktaydılar ki, bu yakınlaşma İngilizleri son derece tedirgin etmekteydi[366]. Bu endişeyi başka bir ifade ile izah etmek gerekirse, 19'uncu yüzyılın ortasında İngilizler aslında kronik şüphecilik ve yakışıksız görünen bir alarm halindeydiler[367]. Aslında mesele Hindistan'a karşı gerçekleşme ihtimali olan bir Rus akını değildi, İngiliz otoriteleri böyle bir ihtimalin çok uzak olduğundan neredeyse emindiler. Onların daha ziyade endişelendikleri konu, Afganistan'ın Ruslaştırılması ihtimaliydi[368]. Dolayısıyla aslında İngiliz hükümeti ancak mutlak bir Afgan teslimiyetiyle memnun olacaklardı ki, bu da aslında kelimenin tam anlamıyla

[363] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s.178
[364] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, s.77-79
[365] M. Raziullah Azmi, "Russian Expansion in Central Asia and the Afghan Question (1865-1885)", s.119
[366] David Gillard, *The Struggle for Asia* 1828-1914, s.139
[367] Jules Stewart, *On Afganistan's Plains; The Story of Britain's Afghan Wars*, s. 137
[368] John Martinueau, *The Life and Correspondence of the right hon. Sır Bartle Frere*, Volume: I, s. 496

Afganistan'ın işgali demekti. Zaten Bellew'in konuyu detaylı olarak ele aldığı Afghanistan and the Afghans adlı çalışmasının ön sözünde de görüleceği üzere, bu çalışmasını aslında daha çok anavatandaki İngiliz kamuoyunu kendince bilgilendirmek amacıyla kaleme almıştır[369]. Dolayısıyla Bellew'in satırlarından amacının aslında memleketteki vatandaşlarını gerçekleştirilen II. Anglo-Afgan savaşının haklılığına ikna etmeye çalışmak, olası eleştirileri yumuşatmak olduğu izlenimi alınmaktadır. Bir ileri harekât zaten kararlaştırılmıştı ve ana karadaki halkın fikrinin de böyle bir harekatın gerekliliği noktasına getirilmesini gerekiyordu.

Bellew II Anglo-Afgan savaşının sürdüğü dönemde kaleme aldığı The Races of Afghanistan adlı eserinde de Kabil ve Kandahar'ı istila etmiş oldukları günlerde İngiliz siyasi gündemini meşgul ettiği anlaşılan bu ülkeyle ne yapacakları sorunun tartışmaktadır[370]. Son çeyrek yüzyılda sürdürdükleri siyaset sayesinde ayakta durduğunu belirttiği Durrani hükümdarlarının otoriter ve zalim olduğunu iddia eden Bellew, buna karşı önlem almak için ellerine bir fırsat geçtiğini ve bu fırsatı tepmenin mantıklı olmayacağını ifade etmektedir. Afgan Emir'lerden gösterdikleri desteğe karşılık mutlak itaat bekleyen İngilizlerin, herhangi bir itirazı kendilerine muhalefet olarak not ettiklerini görebiliyoruz Bellew'in yorumlarından. Bu sebeple Bellew Afganlara eskisi gibi bir destek sürdürülmemesi gerektiğini savunmaktadır. Önerisi ise ya ülkenin direkt ve açık olarak işgal edilmesi yahut idarenin kendilerince denetlenecek bir temsilciyle dolaylı olarak sürdürülmesi yönündedir. Bellew'e göre İngilizler er ya da geç Afganistan'ın idaresini ellerine almak zorundadırlar. Dolayısıyla da Afganistan'ın, içinde yaşayan halkları ve boyları ile bir bütün olarak iyi bilinmesi gerektiğini ifade eden Bellew, adı geçen eserini de bu amaç için kaleme almıştır. Bu sayede çeşitli kabilelerin birbirinden farklı milli çıkarları ve siyasî eğilimlerinin anlaşılmasına katkıda bulunmayı umduğunu dile getirmektedir.

Simla'da sürdürdükleri harekât sonucunda Durrani'lerin başkentlerini teslim ettiğini belirten Bellew, ciddi bir mukavemet olmadan Kabil'i ele geçirdiklerini iddia etmektedir. Beraberinde ciddi oranda mühimmat ele geçirmiş, askeri yığınakları da imha etmişlerdir[371].

[369] Henry Walter Bellew, *Afghanistan and the Afghans*, s. 5-6
[370] Henry Walter Bellew, *The Races of Afghanistan*, s. 9
[371] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 9-10

Kendilerine yapılan itaatsizliğin unutulmaması gerektiğini belirten Bellew, son yüzyılda meydana gelen olayların inceleneceği çalışmalarda II Anglo-Afgan savaşının da ele alınmasının ilerisi için fayda sağlayacağını belirtmektedir.

Geçmiş ve içinde bulundukları dönem göz önüne alınarak, Afganların kim olduklarını, sahip oldukları Hindistan İmparatorluğu'ndan dolayı direkt iletişime geçmek durumunda kaldıkları ve bir süre sonra da hakimiyetleri altına alacakları bu insanların nasıl bir topluluk olduğunu tahlil etmek zorunda olduklarını belirtmektedir. Bu konunun gerekliliğinin görmezden gelinemeyeceğini, İngilizlerin Afganistan'a hâkim olma hususundaki niyetlerini ne kadar erken açığa çıkarırlarsa, bunun o kadar iyi olacağını, halkın getirecekleri düzene adapte olmalarının böylece mümkün olacağı yönünde uyarılar da sıralamaktadır. Bellew'in tespitlerinden bir tanesi de, Afgan ulusunun yapısı, idarelerini tesis etmelerine son derece elverişlidir. Ancak İngilizlerin meseleye ciddi ve akılcı yaklaşmaları gereğinin de altını çizmiştir[372].

Bellew'in Saddozai ve Barakzai'ler adına yaptığı ilginç bir tespiti de burada aktarmak gerekir. Buna göre, Saddozailer ülkenin ilk bağımsız Şah'ı ya da kralını çıkarırken, Barakzai'ler ise Emir ve diktatörler çıkarmıştır bünyesinden. Şahlar hanedanlığı üç nesil yaşayabilmiş ve temeli ilk Şah'ın ölümünden hemen sonrasına dayanan büyük karışıklıklar sonucunda ortadan kalkmıştır. Emir'ler sülalesi Barazkai'ler ise mevcudiyetlerini varlığını İngiliz desteğine borçluydu. Bellew'in eserini kaleme aldığı dönemde dördüncü kuşaklarını yaşayan Barakzai hanedanlığının başında Yakup Han bulunmaktadır[373]. Kullanılan terimlerin farklılığının mantığını pek anlamayan Bellew, muhtemelen bu diktatörler döneminde Afganistan siyasetinde daha etkin olduklarını da hesaba katmamıştır. Emir ifadesini Afgan hükümdarlar arasında ilk olarak Dost Muhammed Han'ın kullandığını görüyoruz. Zira ülkede Şah unvanını ilk kullanan Ahmed Şah Durrani'nin karizmatik etkisi hala sürmekte, sadece direkt olarak onun soyundan gelenlerin bu unvanı kullanma hakkı olduğu kanısı varlığını sürdürmekteydi. Dost Muhammed ise Emir unvanını kullanarak toplumda var olan bu kanıya gösterdiği saygıyı sergilemiştir. Yine de Şah unvanının etkisi toplumda sürmekteydi ve İngilizler de 1839'da ülkeyi istila ettiklerinde "Şah"ı tekrar başa getirme niyetinde olduklarını da iddia etmekteydiler. Toplumun bir kesiminde hala

[372] Henry Walter Bellew, *The Races of Afghanistan*, s. 10-11
[373] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 20

Barakzai ailesinin tahtın gerçek sahibi olduklarına dair bir eğilim mevcuttu[374]. Bellew bu ayrıntıları dikkate almadan yukarıdaki ifadeleriyle çalışmasında Afgan idarecilerine dair genel bir olumsuz resim çizmeyi tercih etmiştir.

Bu bölümün kapatırken son olarak Bellew'in tarihçiliğine dair kısa bir değerlendirme yerinde olabilir. Tipik bir oryantalist olan Bellew, Said'in yaptığı tarife konu olan Avrupalı örneklere ziyadesiyle uymaktadır. Bunlar kendi algıları doğrultusunda bir İslam çizmekte, tanımlarını farklılıkları gözlemleme üzerine yapmaktaydılar. Bellew gibi örnekler üzerinden Said, Avrupa emperyalizmi ile çerçevesini belirlediği dünya tarihi kontekstinde aydınlanmayı yeniden konumlandırmıştır. Yaptığı incelemeler sonucunda, Aydınlanma projesinin salt Avrupa halkını dönüştürüp başkalaştırmak için değil, aynı zamanda Avrupa'yı diğer milletler üzerine egemen kılma amacı güttüğünü, bu ikisi arasındaki yakın ilişkiyi ortaya sermiştir. "Öteki" ile olan ilişkisini referans alarak, Avrupa kültürünün tıkanmış bazı özelliklerini ortaya çıkarmayı başarmıştır. Öncelikle birbirini takip eden dönemler boyunca Avrupa'nın bu "öteki"ne olan isteksizliğinin geleneksel tarihi dönemler boyunca etki ettiği bilişsel sürekliliği anlamamızı sağladı. Ardından da aydınlanmanın bilgiye yaklaşımının yollarını bize gösterip, -sundukları ölçütlerle dünyanın geri kalanını yargılayarak- Avrupa'yı evrensel şemanın merkezine nasıl oturttuklarını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Doğu Avrupa ile olan ilişkisinde geriydi, barbardı, vahşiydi ve varlığına anlam katan tek şey modernleşmeye ulaşmak için izlediği yoldu ve bunun için de Avrupa'nın rotasını izlemesi gerekiyordu. Buna benzer ifadeleri Bellew'in eserlerinin alt metinlerinde de okumamız mümkündür. Avrupa'nın, ötekini küçümseyerek kendine değer katma eğilimini nasıl ortaya koyduğunu anlıyoruz bu gibi örneklerde. Bir mantık döngüsü içinde Avrupa'nın ötekine yüklediği bayağılığın sunumu bu yaklaşımla somutlaştırılmaktaydı. Böylece Avrupalılara kendi değer ve normlarının, siyasetlerinin nasıl da daha üstün olduğu bilimsel olarak ispatlanmış olmaktaydı.

Bu gibi çalışmalarla, son yüzyılda Avrupa kültürü ve bu kültürün birer ürünü olan çıktılar değerlendirilerek, alt metinlerinde var olan niyetler ve bu yöndeki düşmanlık okunmaya başlanmıştır. Böylece "Doğulu Öteki" üzerinde ayrıştırıcı

[374] Thomas Barfield, *Afghanistan*: *A Cultural and Political History*, s. 111-112

"Oryantalist" tutarsız bir saha inşa edilmekteydi. Artık emperyal tarihçiler arşiv dokümanları dışında, binaları, resimleri, müzik ve romanları, şehirlerin planlamasını ve genel ritüelleri de okumayı bilmek zorundaydılar. Metinler ise farklı açılardan ele alınmalıydı.

Yeni yaklaşımlarla hem kendilerini temsil edişleri ve hakimiyetleri altına aldıkları, ele geçirdikleri dünyaya kendilerini tanıtmaları önemli bir etki oluşturdular. Odaklanılan diğer bir nokta ise hâkim olunan halkları tasvir edip onlarla ilgili bilgiler oluşturma yoluna koyulmaktı[375].

Bellew'in tarihi eserlerinde dikkatini çeken yapıları, halkların gelenekleri ve yaşayış tarzlarını bizlere aktardığını biliyoruz. Bu açıdan onu yukarıdaki tasvir edildiği gibi farklı okumalar yapan, hâkim olunan ya da hakimiyet altına alınması planlanan halklarla ilgili bilgiler sunmaya çalışan oryantalistlerden saymalıyız. Bellew diğer pek çok çalışmasında olduğu gibi, özellikle de *The Races of Afghanistan*'da ve *A General Report on the Yusufzai's* adlı çalışmalarında bize bu minvalde örnekler sunmaktadır.

[375] D. A. Washbrook, "Orients and Occidents: Colonial Discourse Theory and the Historiography of the British Empire", s. 597-599

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BELLEW'İN SEYAHAT RAPORLARINDA İNGİLİZ EMPERYAL POLİTİKASI VE AFGANİSTAN

Pek çok Avrupalı seyyah notlarıyla Orta Doğu ve Hindistan'la alakalı değerli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Kimisi içinde zaman geçirdikleri toplumlarla alakalı eleştirel bir yaklaşımı tercih ederken[376], bir kısmı ise daha olumlu bir tutum takınmıştır. Çok çeşitli insanlar aslında yüzyıllar boyunca özellikle Türkiye ve Hindistan olmak üzere doğu ile ilgili yazılar kaleme almışlardır. 17'inci yüzyılda Moğol İmparatorları Hindistan'da yüz milyondan fazla insanı yönetiyordu. Bu rakam Osmanlı İmparatorluğu tebaasının beş katıydı. Kendilerinden bölge ile alakalı bilgi aldığımız insanlar arasında Kutsal Topraklara seyahat edenler, seyyahlar, maceraperestler, diplomatlar, 15 ve 16'ıncı yüzyıllarda Osmanlı'ya gönderilen çeşitli Venedik elçilik heyetleri, doktorlar, ticari temsilciler ve tüccarlar, sanatçılar, Hıristiyan misyonerler rahipler, Fransız Cizvitler, Türkiye'de kalmış olan eski mahpuslar ve tarihçiler vardı.

Bölgeye dair alaka bazen olumlu, bazen olumsuz bir hal alırken, birbirinden farklı ve kimi zaman karışık sebeplere dayanabilmekteydi. Bu bazen salt batılı olmayan toplumlara dair var olan bir merak iken, çoğunlukla da doğu milletlerinin tuhaf olduğu düşünülen karakterleri, basit zevkleri, İslam ve Hıristiyanlık arasındaki teolojik farklılıkları anlamakla neticelenen dini propaganda, ticaret, altın-gümüş-değerli taş arayışları ve Hıristiyan misyonerlerin Müslümanları kendi dinlerine çekme arzularının sonucunda doğuya yapılan ziyaretlerdi. Öte yandan zengin doğu ülkeleri

[376] Amanda Wunder, "Western Travelers, Eastern Antiquities and the Image of the Turk in Early Modern Europe", s. 96-97

ile işe yarayabilecek ticari imkanları artırmak ya da bu ülkelerden ticari imtiyazlar elde etmek, doğu tıbbının geçmiş başarılarına olan hayranlık, çiçek hastalığına karşı geliştirilen aşı teknikleri –ki bu gelişme Lady Mary Wortley Montague[377] tarafından 1720'de İstanbul'dan İngiltere'ye getirilmiştir-, matematik ilmindeki gelişmeler, astronomi ilmi gibi çeşitli alanların dışında, artan Arap dili çalışmaları ve başka dilleri öğrenmek, üniversitelerde Arapça kürsüleri kurma arzusu, Türk hükümdarların zulmüne duyulan nefret, habis ve sarıklı Türk'e karşı hissedilen korku ve Osmanlı'nın disiplinli ve güçlü ordularının devam eden yayılma ve fetihleri doğuya rağbet gösterilmesinin sebeplerinden bazılarıdır[378].

Oryantal toplum ve rejimlere dair ilk kavrayışların tamamı farklı mezheplere mensup Hıristiyan seyyahlara aittir. Bunların çoğu yetenekli ve hitabeti kuvvetli yazarlar olup hem dini hem de seküler mevzularla ilgilenmişlerdir. 13'üncü yüzyılın sonlarına doğru Marco Polo ve her ne kadar çok muteber olmasa da 14'üncü yüzyılın ortalarında John Mandeville bunlara örnek olarak verilebilir. Kimi maceraperestler ve kimi 16 ve 18'inci yüzyıl seyyahlarının notlarına tam olarak itimat etmek doğru olmasa da bunlar bize tecrübeye dayalı çok değerli bilgiler, sistemli analizler sunmaktadırlar. Tabi bu verilerle kendi dönemlerinin Avrupa'sını Orta Doğu ve İslam'a dair bilgilendirmişlerdir. Daha sonraki dönemlere ait yazmalar için Richard Jones, Montesquieu ve Karl Marx'ı bu anlamda birer örnek olarak zikredilebilir[379].

Alanında uzman olanların dışında bu seyyahların bir kısmı pek de tanınmamaktadır. Daha ziyade tanınır olup etkileyici kabul edilenler arasında Ogier Ghiselin de Busbecq (1520-1592) sayılabilir. Bu isim, günümüz Belçika'sının Flandre adlı bölgesinden gelme olup Habsburglar'ın İstanbul sefiri olarak görev yapmıştır (1554-1562). Avrupa'ya laleyi tanıtan isim olarak bilinmektedir[380]. Cizvit bir rahip olan Giovanni Botero (1554-1562), mücevher ve başka kıymetli ürünlerin ticaretini yapan Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689), Anvers'li olup Londra'ya yerleşen ve Türkiye'ye elçi olarak gelen bir başka tüccar Paul Rycaut (1629-1700), Fransız bir

[377] Lady Mary Wortley Montagu'nun "Bayan S.C.'ye" şeklinde hitabı kodlanmış olarak nakledilen mektubundan, çiçek hastalığı aşısına dair Osmanlı topraklarında kullanılan yöntemden nasıl da hayretle bahsettiğini anlıyoruz. bkz. Lady Mary Wortley Montague, *Letters of Lady Mary Wortley Montague Written During Her Travels in Europe, Asia and Afric*a, s.108-111

[378] Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s.38-39

[379] Michael Curtis, *a.g.e.*, s.39

[380] Edward Seymor Forster, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbequ*, s.XII; ayrıca bkz. Charles T. Forster- F. H. Blackburne Daniell, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbeqo*, Volume: I-II, London 1881

doktor ve filozof olan ve Suriye, Mısır ve Hindistan'ı gezip, Moğol sarayında sekiz yıl kadar doktor olarak görev yapan François Bernier (1625-1688) ve Jean (John) Chardin (1643-1713) adında İran'da bulunmuş olan Fransız Protestan bir kuyumcuyu da bunlara örnek göstererek devam edebiliriz.

Her bir seyyah kendi kişisel hikayesini anlatmış olmakla beraber, hepsi doğu siyaset ve toplumu hakkında benzer söylemlerde bulunmuşlardır. Olumsuz olarak aktarılan görüşlerin çoğu, dünya liderliğinin Osmanlı Devleti'nden batı Avrupa'sına geçme sürecinin başları, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı iç meseleler, doğu ve batı toplumları arasındaki farklılığın gitgide artması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Batı sistemi, feodalizm evresini aşmış, monarşilerin güçleri sınırlanıp, aristokratların ayrıcalıkları artırılmıştı. Bunun yanında kurumsal düzenlemeler ve bağımsız otoriteler sayesinde merkezin gücü sınırlandırılmıştı. Buna kıyasla doğulu sistemlerde hükümdarların güçlerini sınırlandırabilecek bu tür genel kısıtlamalar bulunmamaktaydı[381].

Seyyahların üzerinde durdukları konuların ana başlıkları arasında genel olarak gördükleri olumsuz tablolarla İslamiyet arasında bir ilişki kurma çabası dikkat çekmektedir. Özellikle rastladıkları bireysel ve keyfi uygulamaları, taht kavgaları sırasında zaman zaman aile bireylerinin öldürülmesine kadar varan şiddetli ve acımasız güç mücadeleleri, tebaanın mutlak teslimiyet ve itaati, bir soylu zümresinin olmayışı, var olan zenginlik, savurganlık, yolsuzluk, kimi hükümdarların kötü idareleri, köleliğin hala var oluşu, hükümdarın paralı askerlere özellikle de Yeniçerilere olan bağlılığı, bunların sultanlarının şanı ve dinleri için savaşmaları, askeri faaliyetleri, kadınların ezilmesi, özel mülkiyetin eksikliği, geri ve durgun olan toplum ve tüm bunlarla İslamiyet arasında ilişki kurmaya yönelik bir gayretin söz konusu olduğu görülmektedir[382]. Oryantalizm penceresinden bakıp bu yaklaşımların niyet okumasını Said gibi isimler ayrıntılı olarak yapmışlardır ancak gözlemlenen olayların kültürel ve sosyolojik arka planının yeterince tahlil edilmediğini anlamak güç değildir. Öte yandan aynı dönemlerde İslam coğrafyasından batıyı aynı şekilde değerlendiren seyyahlar, kaşifler ya da misyonerler çıkmamış olduğu için, yapılan hatalı değerlendirmelere cevap verebilecek, ya da bunların karşı cenahta emsallerini

[381] Michael Curtis, *Orientalism and Islam,* s.39-40
[382] Michael Curtis, *a.g.e.*, s.40

gözler önüne serebilecek bir birikim oluşturulamamıştır. Dolayısıyla iddialar ortaya atıldıkları gibi kalmış, ancak son yüzyılda açıklayıcı tahliller görülür olmuştur.

Fransız ve İtalyan seyyahların yanında, en çok dikkat çeken bir diğer gurup ise İngiliz seyyahlardır. Bunların da gözlemlerinden önemli bilgiler elde edilmiştir. İngiliz tarihçi Richard Knolles (1545-1610), seyahatname yazarı Fynes Moryson (1566-1630), seyyah ve şair George Sandys (1578-1644), Hindistan ve Osmanlı Devleti'nde diplomat olarak görev yapmış olan Sir Thomas Roe (1581-1644) ve onun üç yıl boyunca papazlığını yapmış olan Edward Terry, İngiliz diplomat Charles Eliot ve İskoç tarihçi William Eton'u sayabileceğimiz belli başlı isimler arasındadır.

Bunlardan Sir Thomas Roe'nun notları bizim açımızdan dikkate değerdir. Parlamenter kimliğinin dışında İstanbul'da İngiliz kralı I. James'in temsilcisi olarak görev yapmış, 1615-1618 yılları arasında da Doğu Hindistan Şirketi'ni temsilen Moğol Sarayında bulunmuştur. Roe'de pek çokları gibi Moğol Sarayının ihtişam ve zenginliğine hayran kalmış, Moğol hükümdarının huzuruna ilk çıkışını anlatmıştır[383].

Kendilerinden doğu ile alakalı bilgi alınan bayanlardan da ayrıca söz etmek gerekir. Yukarıda zaten Lady Mary Wortley Montague'nün çiçek aşısını Osmanlılardan öğrendiğini yazmıştık. Kendisi 1717-18 yıllarında İstanbul'da görev yapmış olan bir İngiliz temsilcinin eşidir. Özellikle de haremle ilgili aktardığı olumlu izlenimler dikkat çekici olmuştur. Yine başka bir bayan Lady Hester Stanhope (1776-1839)[384], daha sonraki bir dönemde İstanbul'da İngiltere'nin temsilcisi olarak bulunan eşi sayesinde sadece burada yaşamakla kalmamış, bir süre de Bedevi kıyafetleriyle Arapların içinde seyahat etmiştir. Notlarında özellikle Arapların dünyanın en cesur insanları olduklarını belirtip, onları ayrıca hassas ve kibar olarak tanıtmaktadır. Freya Stark[385] (1893-1993) ise Arap çöllerinde seyahat eden ilk batılı kadın olmayı başarmıştır. Güney Arabistan'a kadar giden Stark, Suriye Durzîlerinin yaşadıkları bölgeyi görmüş, Arapça öğrenip, eski tütsü ticaretinin gizli yollarını tekrar bulmayı

[383] Sir Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul (1615-1619),* Volume I, s.106-109; Michael Curtis, *a.g.e.*, s.45-47

[384] Lady Hester Stanhope'un seyahatleri adını taşıyan ve özel doktoru tarafından kaleme alınan eser üç ciltliktir. Lady Hester Stanhope'un İstanbul'a varışı ve burada bulunduğu dönemde yaşanan Yeniçeri ayaklanması dikkate değerdir. Bursa'yı da görmüş olan Stanhope, bu şehir için de neredeyse bir bölüm ayırmıştır. Arap ülkelerindeki seyahatleri ise İskenderiye'den başlamaktadır. bkz. Charles Lewis Meryon, *Travels of Lady Hester Stanhope*, Cilt I, s. 48-136

[385] Stark'ın Hadramut civarında geçirdiği dönemde Kurban Bayramı'na dair izlenimleri ilginç bulunabilir. bkz. Freya Stark, *A Winter in Arabia*, s.145

başarmıştır. Bir başka kadın seyyah olan Gertrude Bell, zengin bir maceracı olmasının dışında akıcı şekilde Arapça ve Farsça konuşmayı öğrenmiş[386], Suriye ve Mezopotamya'nın ayrıntılı haritalarını çizmiştir. Ayrıca kendisi I. Dünya Savaşı'nda İngiliz hükümetine hizmet ettiği gibi, gizemli T. E. Lawrence'e de çalışmalarında yardımcı olmuştur[387].

Gelelim seyyahların ve seyahat raporlarının Hindistan'daki İngiliz idaresi açısından taşıdığı öneme. İngilizler Hindistan'ın doğusuna yerleşmeye başladıkları süreçte Pencap'ta Sih'ler, Afganistan'da ise Kalküta'yı huzursuz eden Durrani İmparatorluğu varlığını sürdürmekteydi. Daha evvel mevzu bahis olduğu üzere, Zaman Şah'ın 1798-99'da güneye doğru yaptığı manevralar, hala hafızalarda izi bulunan Ahmed Şah Durrani'nin seferlerini akla getirmiştir. Doğu Hindistan Şirketi'nin bir diğer korkusu da yine önceki bahislerde söz konusu olduğu gibi, bölgede Fransız ve Rusların ortak bir siyasi harekata girişme ihtimaliydi. 1801 yılında John Malcolm'un Tahran'a, Elphinstone'un da 1808-10 yıllarında Kabil'e ve Charles Metcalfe'ın aynı yıllarda Lahor ve Peşaver'e gönderilmesinin altında yatan sebepler hep bu belirsizlikler olmuştur. Tüm bunların amacı, Avrupa ve Hindistan arasındaki kuzey rotasını korumaktı. Bu bölgede güvenlik hassa bir konuydu.

Avrupa ve Asya sınırları arasında kalan ülkelere dair egzotik malumatın izini sürme dürtüsünün yanında, diplomatik çıkarlar ve ticari ürün talebi gibi sebeplerden dolayı bir dolu İngiliz diplomat ve kâşif bu güzergahları on yıllarca aşındırdılar. Bunların arasında evvelce adı zikredilen Alexander Burnes, Claude Wade ve Charles Masson da vardı[388].

Bu bölümün amacı yukarıda zikredilen isimler gibi İngilizlerin bölgede yürüttükleri siyaset doğrultusunda çeşitli görevler yüklenen Henry Walter Bellew'in seyahat raporları üzerinden İngiltere'nin emperyal politikasını değerlendirmek, Afganistan tutumu ve yaklaşımı hakkında fikir sahibi olmaktır.

---

[386] *The Letters of Gertrude Bell* adlı çalışmada, Kudüs'ten başlayarak ilk çöl seyahatine Kasım 1899'da çıkan Bell'in özellikle Arapça bilgisini ilerletmeyi umduğu dile getirilmektedir. Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, s.55-82

[387] Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, s.49-50

[388] C. A. Bayly, *Empire & Information: Intelligence gathering and social communication in India 1780-1870*, s.128-129

Henry Walter Bellew'in belli başlı dört seyahat raporu bulunmaktadır:

1. Afganistan Siyasi Elçilik Raporu (Journal of a Political Mission to Afghanistan) /1857[389]
2. 1872'de İndus'dan Dicle'ye (From the Indus to the Tigris in 1872) /1874
3. Sistan Görevi Yürüyüşü Kayıtları (Record of the March of the Mission to Seistan) /1873
4. Keşmir'den Kaşgar'a: 1873-73 Kaşgar Elçiliği Yolculuğunun Anlatımı (Kashmir to Kashgar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-74/1875

Her bir seyahatle alakalı siyasi olaylar sırasıyla ele alınacaktır.

3. 1. Herat Meselesi ve 1857 Büyük Hindistan Ayaklanması

19. yüzyılda Orta Asya, gelecekteki tarih çalışmalarında "Büyük Oyun" ya da İngiliz dilinde bilinen adıyla "Great Game" olarak nitelendirilecek olan, daha evvel de ele almış olduğumuz Rusya ve İngiltere arasındaki çekişme ve siyasi oyunlara sahne olmuştur. Bu çekişmede, taraflardan Rusya genel anlamda agresif ve yayılmacı bir siyaset güderken, İngiltere'nin hamlelerinin daha ziyade ihtiyatlı ve sahip olduğu varlıklarını korumaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür[390]. Ancak ortak nokta olarak iki taraf da siyasî anlamda adeta tetikteydi, Ruslar Orta Asya'da, İngilizler ise Güney Asya'da.

Hiç şüphesiz İngiltere'nin Hindistan sömürgesi adına yaşadığı dönüm noktalarından biri de 1857'de başlayan ve ciddi bir sarsıntı geçirdiği büyük ayaklanma olmuştur. Ancak İngilizler her ne kadar madden ve manen kendilerince ağır bedeller ödemiş olsalar da büyük bir konsantrasyonla bu sarsıntıyı atlatmayı başarmışlardır.

[389] Çalışmanın bir diğer adı *Journal of a Mission to Kandahar in 1857-58* şeklinde geçmektedir. bkz. Henry Walter Bellew, *Kashmir to Kashgar*, iç kapak
[390] Steve Sabol, "*Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti"*, https://www.tarihtarih.com/; Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz rekabeti", s. 397-416

Bu hassas dönemde İngiliz yetkili makamlarının, kuzey-batılarında bulunan komşuları Afganlara karşı son derece titiz bir siyaset izledikleri görülmektedir. Britanya Hindistan'ının, bir de kuzey-batıdan çatışma yaşamayı kaldıramayacağı bir siyasi ortamın olduğu bu zaman dilimi, on yıllardır İngilizlerle sıkıntılar yaşayan Afganlar adına da bu bulunmaz bir fırsat sayılmıştı. Oysaki bunların isyan eden Hindistan ordusu ve halkıyla gerçekleştirecekleri eş zamanlı harekâtı, aslında İngilizlerin Hindistan'daki varlığına dair sonun başlangıcı da olabilirdi. Afganların ayaklanma sürecinde İngilizlerin başını ağrıtmamalarının sebeplerinden biri ise, ayaklanma patlak vermeden hemen önce kendileri adına önem taşıyan Herat meselesi üzerinde İngilizlerle vardıkları mutabakat olmuştur. Bu süreci anlayabilmek adına, Herat meselesi ve Büyük Hindistan ayaklanmasının birbiriyle olan bağlantısını daha iyi tahlil etmek gerekmektedir.

Afganistan'ın bu dönemine dair bizi bilgilendiren kaynaklardan biri, aynı yıl İngiliz yetkililerce Kandahar'a gönderilen heyetin bir üyesi olan Henry Walter Bellew'in, gerçekleştirdikleri ziyaret hakkındaki raporudur.

Bellew'in 1857 Afghanistan heyetinin ziyaretine dair yazdığı *Afganistan Siyasi Elçilik Raporu (Journal of a Political Mission to Afghanistan)* adlı çalışması, Afgan idaresinin o dönemki gündem ve vaziyeti hakkında bize kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma Bellew'in, ileride devamı gelecek olan ve daha ziyade vazifelendirildiği heyetler yahut başka vesilelerde yaptığı gözlemler ve edindiği bilgilere dayanan eserlerinin ilkidir. İki ana bölümden oluşan bu raporun ilk bölümünde Afganların kökeni, tarihi, Afganistan coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü, tarihi yapıları, Afgan halkının yapısı, fiziki görüntüleri ve kendisine aktarılan hikayelere yer vermiş, ikinci bölümde ise yola çıkışlarından itibaren başlayıp, yer yer siyasî değerlendirmeler de yaparak, durak durak, adeta bir günce havasında yaşadıklarını kendi gözünden yorumlayarak aktarmıştır.

Bellew, İngiltere'de yaşanan gelişmeler üzerine adı geçen raporunda şöyle bir ifadeye de yer vermektedir:

> *"Hindistan'da ayaklanmalar baş göstermişti ve onların (heyetin) Afganistan'daki durumu daha kritik bir hal almıştı. Buna rağmen, Binbaşı Lumsden'in mükemmel tutum ve yerinde kararları ile, heyet Kandahar'daki pozisyonunu, Hindistan'daki ayaklanmalar bastırılana dek korumuştur.*

Bu şekilde (heyet), Britanya İmparatorluğu'nun selamet ve muhafazasına büyük oranda yardımcı olmuştur. Sadece Kandahar'daki heyet ve idaresini yürüten başkanın varlığı, serin kanlı ve cesur tavrı bu çok zorlu ve değişken şartlar altında, Afganların Hayber'den geçen geçitlerinden akın edip Peşaver'e saldırmalarını engellemiştir." [391]

Özellikle heyetin *Britanya İmparatorluğu'nun selamet ve muhafazasına büyük oranda yardımcı olmasın*a dair yukarıda geçen beyan dikkat çekici bir şekilde iddialıdır.

Afganların bu dönemde, yani 1857 Hindistan Ayaklanması sırasında, doğu sınırlarının ötesinde olup bitene karşı tepkisiz kaldıkları ortadadır. Ancak bu tutum yalnızca Kandahar'da bulunan heyetin varlığıyla oluşturduğu bir tesirin sonucu muydu yoksa başka faktörler de söz konusu muydu?

Öncelikle, 1857 Hindistan Ayaklanmasının hemen öncesindeki Afgan-İngiliz ilişkilerini inceleyip ardından kısaca 1857 Büyük Hindistan Ayaklanmasını hatırladıktan sonra Henry Walter Bellew'in yukarıdaki iddiası ışığında bu dönemde İngiltere'nin Afganistan'a karşı izlediği tutumu ele alalım.

3.1.1. Barış ve dostluk antlaşması

Yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve İngiltere arasında Orta Asya siyaseti üzerine var olan gerginliği, tarafların karşılıklı olarak birbirlerine siyasi manevralar yaptığı bu rekabet döneminin bilahare Great Game olarak adlandırıldığını önceki bölümlerde açıklamıştık. Yer yer Orta Asya'nın dışına da taşan bu rekabet, Hindistan Ayaklanması'ndan kısa bir süre önce uluslararası arenada hassas bir dönemden geçilmesine sebep olmuştur. Adeta satranç oynayan bu iki devletin, daha rahat manevralar yapabilmek adına farklı coğrafyalarda birbirinin önünü kesmeye çalıştıklarını görebiliriz. Mesela 1854'te bunun bir tesiri olarak Kırım'da Rusya ve Britanya İmparatorluğu bir kez daha karşı karşıya gelmişti. Bu durumda İngilizler, kendilerini başka cephelerden sağlama almak yönünde bir arayışa girmişlerdi ki, gözler tekrar Orta Asya'da Rusya ve Britanya Hindistan'ı arasında sıkışmak üzere olan ve önemi artan Afganistan'a çevrilmekteydi[392]. Hatırlanacağı üzere İngilizler ilk defa Napolyon'un Ruslarla iş birliği yaparak onları Hindistan'dan atma planlarının

[391] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s.90-91
[392] W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan, A Study of Political Developments in Central and South Asia*, s. 122

yapıldığı yüzyılın başlarında Afganlarla siyasi ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişlerdi.

Evgeny Sergeev, Rus Dış İşleri Bakanı Nikolai Giers'in yıllar sonra, 1880'lerde Baron Morenheim'e konu ile alakalı, Kırım Savaşı'nın İngiliz-Rus ilişkilerinde keskin bir dönüş yaşanmasına sebep olduğunu, sonrasında ise Rusların İngilizlerle mücadele etmek adına yeni silahlar bulmaya ya da izledikleri siyasete ters olan çareler aramaya koyulduklarını itiraf etmişti.

1854 yılında Rusların sabık Tahran elçisi ve dönemin Omsk valisi Alexander Duhamel ve bir coğrafyacı ve seyyah olan Platon Chikhachev, I. Nicholas'a Hindistan'ı istila etmek adına rapor sunan ilk Ruslar olmuşlardı. Bu rapora ek olarak Hindistan'a doğru sürdürülecek olası bir sefer için kullanılabilecek rotanın taslak bir haritasını da sunmuşlardı. Her ikisi de Afganistan ve İran'ın stratejik anlamda bu doğrultuda gerçekleştirilecek bir askerî harekât için son derece önemli olduğuna dikkat çekmişlerdir. Chikhachev bu yönde bir askeri operasyon için iki aşamalı bir plan oluşturmuştu. Buna göre ilk adım olarak Herat 15 bin kişilik bir birlikle ele geçirilecek, ardından 30 bin kişilik bir ordu ile Kandahar üzerinden Lahor'a doğru yol alınacaktı [393].

Yukarıda dile getirilen rekabetin bir neticesi olarak bu gibi planlar hazırlanmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın yayılmacı politikası varlığını, Afganistan'ın batısında da hissettirmiş ve buna bağlı olarak İran'ı, Herat'ı almak üzere desteklemişti[394].

Herat üzerinde hakimiyet iddiası olan Emir Dost Muhammed Han'ın ise buna karşın, konumunu destekleyecek bir müttefik arayışına girdiğini görmekteyiz. I. Anglo-Afgan savaşı ve akabinde aldıkları yenilgiden sonra, uzun zamandır ilişkileri düzeltme çabasında olan Hindistan'daki İngiliz yetkililere olumlu cevap vermesi de zaten bunun bir neticesiydi.

[393] Evgeny Sergeev, *The Great Game 1856-1907*, s. 70-71
[394] Smith, İngilizlerin Herat meselesindeki endişelerini gayet açık bir şekilde açıklamaktadır. bkz. R. Bosworth Smith, *Life of Lord Lawrence*, C.1, s. 500-501; John C. Griffiths, *Afghanistan*, s. 18; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, s. 63-64; Arminius Vambery, *The Coming Struggle for India*, s. 118-146

Elbette ki İngilizlerin ilişkileri toparlama niyetleri, sadece zor durumda kalan Afganlara destek amaçlı değildi. Bir yandan da Herat üzerindeki olası bir İran hakimiyetinin hemen ardından gelecek tehlikenin, bir Rus nüfuzu olacağını görmekteydiler ve bu da arzu ettikleri son şeydi[395].

Böylece taraflar, karşılıklı yakınlaşmanın ilk meyvesi olarak 13 Mart 1855 tarihinde Peşaver'de bir barış ve dostluk anlaşmasına imza attılar. Afgan tarafını Emir Dost Muhammed'in veliahdı Gulam Haydar Han, İngiliz tarafını ise Pencap idarî amiri John Lawrence temsil etmekteydi[396].

Ancak 1856 yılında İran'ın Herat'ı işgal[397] etmesi üzerine iki taraf durumu daha da pekiştirme ihtiyacı hissetmişti. İşgal Ekim 1856'da gerçekleşmiş bunun üzerine İngilizler de aktif olarak donanmalarını İran körfezine göndermek suretiyle savaşa dahil olmuşlardı[398]. Bu gelişmeler üzerine bu defa bizzat Emir Dost Muhammed Han'ın katılımıyla İngilizler ve Afganlar arasında görüşmeler yinelenmişti.

İngilizleri yine John Lawrence'in temsil ettiği bu ikinci görüşme ile, hatları daha belirgin ikinci bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre İngilizler, İran'la savaş sürdüğü sürece, aylık bir ödemeyle Afganları maddi anlamda desteklemeye söz verirken, karşılıklı olarak sınırların son halinin tanınacağı teminatı da verildi. Bu aynı zamanda Afganların, İngilizlerin Peşaver'deki hakimiyetlerini kabulleri anlamına gelmekte ve ayrı bir önem arz etmekteydi. Zira bölge aslında yakın yakın zamana kadar Afgan hakimiyetindeydi[399].

Anlaşma metninde geçen bir diğer ibare ise, aynı yıl içinde İngiliz tarafından Afganistan'a, gelişmeleri izlemek ve verilen ödeneğin kullanımını takip amacıyla bir heyetin yollanacağı yönündeydi ki[400], bu da evvelce mevzu bahis olan heyetin oluşturulma ve gönderilme sebebidir.

---

[395] T. Rice Holmes, *A History of The Indian Mutiny*, s. 28
[396] R. Bosworth Smith, *Life of Lord Lawrence*, C.1, s.460-461
[397] Recep Uslu, "Herat", s. 460-461
[398] Elena Andreeva, *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*, s. 16; Greaves, İngilizlerin aslında I. Anglo Afgan Savaşında verilen kayıplardan dolayı bu savaşa girmeye pek hevesli olmadıklarını dile getirmektedir. bkz. Rose Greaves, "Iranian Relations with Great Britain and British Indian", s. 394
[399] Thomas Barfield, *Afghanistan, A Cultural and Political History*, s. 128
[400] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s. 89

3.1.2. 1857 yılı İngiltere'nin Afganistan heyeti

1857 yılında Afganistan'a gönderilen bu heyetin başına muhafız alayı komutanı Binbaşı Harry B. Lumsden atanmış, kardeşi Üsteğmen Peter S. Lumsden onun siyasî yardımcısı ve yukarıda adı geçen asistan-cerrah Henry W. Bellew ise heyetteki tabip subay olarak belirlenmişti. Bunların dışında heyette iki tane yerli isim bulunmaktaydı ki bunlardan biri Emir'in sarayındaki güvenilen İngiliz ajanı Nevab Fuydar Han, diğeri ise Kandahar'a dek kendilerine eşlik edecek olan Gulam Server Han Hagvani'dı[401].

R. Bosworth Smith, heyette bir doktor gönderilmesinin nedenini, heyeti Kandahar'da popüler hale getirmek ve olası zorluklara karşı mukavemet gösterebilmelerine yardımcı olabilmek şeklinde açıklamaktadır[402].

Ziyareti bu raporun esasını oluşturan heyet, Gulam Haydar Han ve John Lawrence'in ilk anlaşma yaptıkları tarihten tam olarak iki yıl sonra yani 13 Mart 1857 yılında Peşaver'den Afganistan'a doğru yola çıkmıştır. Tek başına İngilizlerle mücadele edebilecek seviyede olmayan İran Rusya'dan destek istemiş ancak bu işin teşvikçisi olan Rusya, birliklerini Hazar'da toplamasına rağmen harekete geçmemiştir. Dolayısıyla Şah heyet henüz Kandahar'a varmadan önce Paris Antlaşması ile Herat'tan geri çekilmeyi kabul etmiştir[403].

Ne var ki bu bilgi 13 Mart 1857'de yola çıkmış olan heyete yoldayken ulaşmıştır. Ancak yapılacak ziyaret kararlaştırıldığı şekliyle devam etmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak heyetin Afganistan'daki konumu da farklılık arz etmiştir.

Bellew, Hindistan'da dikkatlerin Büyük ayaklanma öncesinde daha ziyade İran-Afganistan sınırındaki meseleye ve savaşa odaklanmış olmasından dolayı, kapıda bekleyen bu tehlikenin habercisi olan sinyalleri algılayamadığını belirtiyor[404].

[401] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857,* s. 90
[402] R. Bosworth Smith, *Life of Lord Lawrence*, C.I, s. 526
[403] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 215; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, s.64; Mehmet Saray, The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan, s.97
[404] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.98-99

3.1.3. 1857 Hindistan ayaklanması

Hindistan'da patlak veren ayaklanmanın tarihinin Herat'ın işgali, 1857'de Afganlarla yapılan anlaşma ve İran'ın geri çekilmesinin ardından gerçekleşen Paris Antlaşması ile birbirini izlediğini görmekteyiz[405]. Mayıs 1857 tarihinde Meerut'da patlak veren ve kısa sürede ülkenin kuzeyine yayılmış, İngiltere İmparatorluğu'nun her bir kurumunun şoka girmesine neden olmuştur[406]. Hindistan Ayaklanması olarak bilinen bu kargaşa dönemi, neredeyse Britanya Hindistan'ının sonunu getirmek üzere olan bir yerli asker isyanıydı. Halkın da yerli askerlere destek vermesiyle geniş katılımlı bir başkaldırıya dönüşen bu harekât, Hindistan'a on dört ay süren bir iç savaş dönemi yaşatmıştır[407].

Ayaklanmanın boyutlarını anlamak için Tapan Raychaudhuri'nin ifadelerine kulak *vermek lazım:*

"1857'deki büyük isyanla imparatorluk tümüyle mahvolmuştu. Ancak bu isyan sırf bir askeri başkaldırı gibi anlatılıp yanlış tarif edilmiştir. Yaşanan halkın ve askerin ortak isyanıydı. Bu durum çoklu, karmaşık nedenlerin bir neticesiydi ve kuzeyden, Orta Hindistan'dan olmak üzere farklı kesimlerden halkın, birikmiş olan öfkesinin bir yansımasıydı. Bunların arasında malına mülküne el konan prensler, hoşnut olmayan askerler, Doğu Hindistan Şirketi'nin ordusunda silah altına alınan canından bezmiş köylüler vardı. İsyancılar şiddetli vahşi suçlar işlemiş ve aynı vahşi yöntemlerle karşılık görmüşlerdi. Hatta Hindistan'daki İngilizler daha kanlı yollarla intikam almaktaydılar. İsyan ırkçı bir nefreti miras bıraktı ve bu nefret yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiye her yönüyle yansıdı."[408]

İngilizleri derinden sarsan bu isyanın haberini heyet ilk olarak dolaylı bir kaynaktan, Kandahar'da bulunan Serdar Gulam Haydar Han'ın sarayında görevli bulunan ve sabahları heyeti düzenli olarak ziyaret eden General Faramuz Han'dan öğrenmişti. Buna göre, Serdar, babası Emir Dost Muhammed Han'dan gelen özel bir ulak vasıtasıyla Hindistan'daki yerli askerlerin umumi isyan haberini almıştı. Faramuz

[405] F. W. Buckler, "The Political Theory of the Indian Mutiny", s.72-73
[406] J. P. C. Laband, "The Nature of the Indian Mutiny: A Changing Concept", s.27
[407] G. W. Forrest, *A History of the Indian Mutiny*, Volume I, s. 30-38; Henry Frederick Malcolm, *Complete History of Hindostan, from the earliest times to the present day; with full particulars of the recent Munity in India*, s.3-4
[408] Raychaudhuri özellikle *mutiny* ve *rebellion* gibi İngilizce'de farklı anlamlara gelen iki kelime kullanmıştır. Bunlardan *mutiny* sadece askeri bir başkaldırı anlamı taşırken, *rebellion* kelimesi halklar ve askeri birliklerin ortak başkaldırısıdır. bkz. Tapan Raychaudhuri, "British Rule in India: An Assessment", s. 359; ayrıca bkz. Kaushik Roy, "The Beginning of the People's War in India", s.1720-1728

Han bunun dışında bazı detay bilgiler de iletmiş ve heyet bu haber karşısında adeta şok olmuştur. Öyle ki ilk etapta doğruluğundan şüphe duyup, kaygı içinde kendi özel postalarını beklemeye koyulmuşlardır[409].

Ne var ki haberlerin doğruluğu duyulup yayılmaya başladıktan sonra durum hem heyet hem de Afgan hükumeti adına kaygı verici boyuta ulaşmıştır.

Hükumete karşı yapılan dahili baskının yanı sıra, heyete karşı düzenlenen bazı sivil tertipler de bu dönemde etkisiz hale getirilmiştir[410]. Oysaki bunlar sadece Kandahar cephesinde göğüslenen baskılar olup, Afgan yönetiminin İngilizlere karşı harekete geçmesini zorlamaya yönelikti.

Kabil'de yaşadığı muhalefete karşı direnen Dost Muhammed Han ile ilgili aşağıdaki yorum hem içinde bulunduğu toplumu hem de duruma itidalle yaklaşan şahsiyetini anlamamız bakımında önemli bir ayrıntıdır:

> *"Şahsî tutum ve topluma karşı tavır olarak Dost Muhammed Han, kendi fikrini savunmak için münasip ve mümkün olan her türlü yolu açıkça ortaya koyar. Soğukkanlı, öngörülü, hükümette bilge ve savaş alanında mahir bir kumandandı. ... Her ne kadar herkesçe sevilen bir lider olmasa da tavizsiz otorite kurabilen ve aylak Afgan halkıyla nasıl baş edilebileceğinin farkında olan ilk adamdır."*[411]

Afganlarla ilgili ifadesi kulağa çok objektif gelmese de Mohan Lal'ın Emir Dost Muhammed Han hakkında kaleme aldığı biyografik eser, İngilizlerle yapılan anlaşmayı sürdürebilmek için Afganlara karşı direnen adamın nasıl bir kimliğe sahip olduğu hakkında bize fikir vermektedir.

Bellew bize Kabil'de Dost Muhammed'in İngilizlere saldırmayışına karşı gösterilen tepkilere dair aldığı haberleri şöyle aktarmaktadır:

"Birkaç gündür şehirde (Kandahar'ı kast ediyor) Kabil'de, Emir'in Peşaver'deki İngilizlere saldırması için bir ayaklanma hazırlandığı söylentileri dolaşmakta. Emir'in din adamlarını, halkı cihada teşvik etmemeleri konusunda uyardığı ve İngiliz Hükümetiyle olan dostluğunu açıkça dile getirdiği ve Peşaver'de yakın zamanda yapılan anlaşmaya sadık kalacağını dile getirdiği

[409] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s. 253-254
[410] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.255-256
[411] Mohan Lal, *Life of the Amir Dost Mohammad Khan of Kabul*, Volume I, s. 236-237

söylenmektedir. Bunun dışında Hayber geçidi de Afridi ve Mahmand Patanlarının olası bir ayaklanma ihtimaline karşı kapalı tutulmaktadır."[412]

Bir yanda İngilizlere karşı cihat çağrısı yapan din adamlarına direnmek gibi zor bir yol, öte yanda ise apaçık bir gerçek yatmaktaydı ki, İngilizler Hindistan'da çok kritik bir dönemden geçmekteydi ve sahiden bu durum çok ciddi bir siyasî fırsata çevrilebilirdi. Afganlar organize bir şekilde Hindistan'daki isyancılarla ortak hareket edebilseler, İngilizlerin Hindistan'dan atılmasıyla belki tarihin akışı bambaşka bir yöne gidecekti. İngilizler de bu durumun farkındaydılar zaten. Önce Peşaver kaybedilebilir, sonra Pencap, ardından da belki tüm Hindistan ellerinden kayıp gidebilirdi[413]. İngiliz Hükümeti'nin içinde bulunduğu bu zor durumu Bellew de teyit etmektedir. Hindistan'da aldıkları bazı haberlerden bahsettikten sonra gelişmelerin Hindistan'da İngilizler açısından pek parlak gitmediğini ifade ettikten sonra şahsi endişelerini de dile getirmiştir[414].

Şayet Afganlar direnişçilerle eşzamanlı bir harekata girişebilselerdi, İngilizleri ciddi bir sarsıntıya uğratıp belki de Hindistan'daki idarelerine son vermeyi başarabilirlerdi. Böylece 19'uncu yüzyıl dünya tarihine ciddi bir etkide bulunmaları da hayal olmaktan öteye gidebilirdi. Muhtemelen İngilizler bu tehlikeyi sezmiş olmalı ki, Afganlarla aralarında bir anlaşma olmaması durumunda önce Peşaver, sonra Pencap, en nihayetinde ise Hindistan'ın ellerinden gidebileceği endişesini taşımaktaydılar[415].

İngilizlerin bu korku ve panik hallerini daha iyi anlatabilmek için, 1855 ve 1857 yıllarında yapılan her iki anlaşmayı da Britanya Hindistan'ı adına imzalayan John Lawrence'in ayaklanma öncesi ve sonrası tutumu, konu ile alakalı en net bir örnektir. Her iki anlaşmadan önce de Afganlarla yakınlaşma fikrine karşı direnen Lawrence, onlarla yapılacak en iyi anlaşmanın, aslında onlarla mümkün oldukça az ilişki içinde olmak olduğunu savunmaktaydı. Ancak olaylar İngilizler adına öyle beklenmedik ve ani ilerledi ki, sergilenen panik ve endişe hali ne denli gafil avlandıklarını ortaya koymaktaydı.

---

[412] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s. 269
[413] Charles Allen, *Soldier Sahibs*, s. 281-282
[414] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 291-292
[415] Charles Allen, *a.g.e.*, s.281-282

Lawrence kısa sürede sadece fikrini değiştirmek zorunda kalmayıp, daha da ileri gitmiş ve İndus nehrine kadar olan toprakları Afganlara geri vermeyi konuşur olmuştu. Ona göre içinden geçilen dönem çok hayatiydi, esas olarak var güçleriyle elden giden Delhi'nin isyancılardan geri alınmasına konsantre olunmalı, İndus'un kendilerine geri verilmesiyle Afganlar kazanılmalıydı. Zaten kendilerini toparladıklarında, geri verdikleri bu toprakları tekrar alabilirlerdi de[416].

Lawrence, İndus'tan geri çekilmeye dair bu fikrini çok ısrarla savunmuş olsa da yapmış olduğu bu teklif nihayetinde dönemin Hindistan genel valisi Lord Canning tarafından geri çevrilmişti[417].

Tüm bu şartları göz önüne alıp, üstüne bir de Bellew'in yukarıdaki nakline bakacak olursak, gerçekten de heyetin Hindistan Ayaklanması döneminde farklı bir misyon üstlenip beklenmedik bir başarıya imza atmış olması ihtimal dahilinde görünmektedir.

Sanki Lawrence her ne kadar yapılacak dostluk anlaşmalarına karşı görünse de bir şekilde ikna edilmiş, akabinde gönderilen heyet henüz görev yerindeyken ayaklanma patlak vermiş ve nasıl bir şans eseridir ki, aslında bambaşka bir amaç için bölgede olan bu heyetin oluşturduğu etki Britanya Hindistan'ını adeta uçurumun kenarından kurtarmıştır.

Yukarıdaki yorum bir şekilde mümkün görünse de devletler arası ilişkilerin bu kadar basit denklemlerden oluşmadığı aşikârdır. Bu noktada yapılan anlaşmalara Lawrence'in şiddetle karşı koymasına rağmen, hangi gücün bunları hayata geçirdiği ve Afgan cephesinden de Dost Muhammed Han'ı bu anlaşmalara sadık kalmak adına hangi faktörün motive ettiğini daha iyi anlamak gerekir. Bunun için de anlaşmalar öncesindeki safhayı daha net görmek lazım.

1855 ve 1857 anlaşmalarını göz önüne alıp, içinde bulundukları durumu düşündüğümüzde Afganların, İran ve Rusya karşısında, Britanya İmparatorluğu gibi bir güçle denge siyaseti gütmelerini anlamak zor olmayacaktır. Aynı şekilde Orta Asya ve Kırım gibi çeşitli cephelerde rekabet içinde olduğu Rusya'ya karşı İngilizlerin

[416] Colonel G.B. Malleson, *The Indian Mutiny of 1857*, s. 272-274
[417] W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan; A Study of Political Developments in Central and South Asia*, s.130

Afganları yanlarına çekmeye çalışmaları da Büyük Oyun siyasetinde dengeyi bulmak adına atılmış olağan bir hamledir. Ancak şaşırtıcı olan yakın denilebilecek bir geçmişte I. Anglo-Afgan savaşı gibi kötü anılara sahip olan tarafların, bu kadar kısa zamanda bu noktaya gelebilmeleri ve üstüne Hindistan Ayaklanmasının sunduğu fırsata rağmen Afganların anlaşmalara bağlı kalmalarıdır.

Zaten Bellew de eserinde karşılıklı güvensizliklerden ve bunların sebepleri olarak I. Anglo-Afgan Savaşı ve Sih meselelerinden bahsetmekte, ancak bunun yanında İran'ın her iki taraf için ortak bir tehlike arz ettiğini de zikretmektedir[418].

Yine de anlaşmalar yapıldıktan sonra, hafızalardaki tüm kötü izlere rağmen Afganlar sözlerine sadık kalmış ve de anlaşmayı bozmamışlardır. Dost Muhammed'in, Hindistan Ayaklanması döneminde İngilizlere karşı cihat ilan edilmesi yönünde yaşadığı dahili baskıya direnmek için elindeki en büyük tutanağı bu anlaşmanın ta kendisiydi belki de. Anlaşmayı imzaladıktan sonraki ifadesi de zaten bu ittifakı ne kadar ciddiye aldığının bir göstergesidir:

"İngiliz hükumetiyle bir anlaşma yaptım ve ne olursa olsun, sözümü ölene dek sürdüreceğim!"[419]

İngiliz tarafında, yukarıda belirttiğimiz gibi, anlaşmaya karşı olan Lawrence'e rağmen bu fikri hayata geçirip ülkesi adına siyasî bir deha örneği gösteren isim ise, verdiği emeğin ödülünü ileride çok enteresan bir şekilde yine Lawrence'in kendisine kaptıracak olan Herbert B. Edwardes'tir[420].

Edwardes, 1853 yılında Peşaver'e şef *(commisioner)* olarak atanmış ve atandıktan sonra, Britanya Hindistan'ının Kabil'e karşı tutumunu gözden geçirip, aradaki düşmanlığın tüm yaşanmışlıkların doğal bir sonucu olduğunu ve bu düşmanlığın İngilizlerin aleyhine olacağını idrak etmişti[421].

Kabil'in dostluğunu kazanmaya çalışmanın bunun ilk adımı olduğunu anlayan Edwardes, döneminin Hindistan genel valisi Lord Dalhousie ile istişare amaçlı

[418] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s. 87-88
[419] T. Rice Holmes, *A History of The Indian Mutiny*, s.75
[420] Holmes bu konuda Lawrence'i eleştirir, onu bu siyasî başarının mükafatını sahiplenmekle suçlar T. Rice Holmes, *a.g.e.*, s.75
[421] Emma Simpson, *Memorials of the Life and Letters of Major-General Herbert B. Edwardes*, Vol. I, s. 228

paylaşmıştı konuyu. Aralarında geçen yazışmalardan, Lord Dalhousie'nin de Edwardes'le hem fikir olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, üstü olan Pencap idarî amiri Lawrence konuya son derece mesafeli, hatta muhalif bir yaklaşım içerisindeydi.

Bunun gerçekleşmesi ona göre imkansızdı ve kendisini çok basit bir şekilde ifade etmekteydi:

"Buna karşı olmamın iki sebebi var: (1) Afganlarla asla anlaşma yapamazsınız, (2) velev ki yapsanız bile, ona asla sadık kalmayacaklardır!"[422]

Lawrence'in tutumu yüzünden Edwardes tüm yazışmaları direkt Dalhousie'nin kendisiyle yürütmek durumunda kalmıştı. Zira Dalhousie bu hamleyi desteklemekteydi. İkisinin de anlaşmaya dair hemfikir oldukları hususlardan biri, İngilizler adına anlaşmada çok ayrıntılı yükümlülüklerin bulunmamasına özen gösterilmesi gereğiydi.

Kendileri için esas olan noktalar ise Afganların, İngilizlerin sınırlarını tanınmaları ve de onların düşmanlarıyla ittifak içine girmemeleriydi. Aynı şartlar için kendileri de söz vereceklerdi. Edwardes'e göre herhangi bir sıkıntı yaşanması halinde Afganlara yapılacak yardım kesinlikle insan gücü ya da görevli memur şeklinde değil de maddi olmalıydı.

T. Rice Holmes Bu safhadan bahsederken, Edwardes'in Dost Muhammed'in güvenini kazanmış olduğunu belirtmektedir. Aslında anlaşmayı İngilizler adına imzalamak üzere de Edwardes atanmıştı, ancak kendisi, onca emekten sonra daha etkili olacağı düşüncesiyle bunu uygun bulmayıp Dalhousie'ye bu fikrini iletmişti. Ona göre, "*Pencap'taki en etkili kişinin anlaşmayı imzalaması, onu daha sağlam kılacaktı*." Bu kişi de Lawrence'di. Ülkesinin menfaati adına olduğuna inandığı bu anlaşmanın hayata geçirilebilmesi adına sarf ettiği efordan sonra bu yaptığının büyük bir fedakârlık olduğunu belirtmek gerekir zira, 1857-58 Hindistan Ayaklanmasının yaşanmasıyla anlaşma farklı boyutta bir önem kazanmış, İngiliz hükümeti adına adeta bir can simidi hüviyetine bürünmüştü. Muhtemelen anlaşmada imza sahibi olmanın da değeri farklı olmuştur. Zaten Lawrence'in ileride bu anlaşmanın kredisi üzerine

[422] Emma Simpson, *Memorials of the Life and Letters of Major-General Herbert B. Edwardes*, Vol. I., s.235-236

konması ve Edwardes'in onca emeğinin karşılığını alamaması da tam da bu sebeptendir. Görüşmede bizzat bulunan imza sahibi Lawrence'dir ve ileride onun adı anılacaktır[423].

Lawrence'in itirazına rağmen, tüm bu müzakerelerin ardından, anlaşmanın ilk, yani 1855 hali imzalandı. 1857'de imzalanan ikinci anlaşmadan evvel ise Herat İran tarafından işgal edilmiş ve buna karşılık ilk göz dağı olarak İngiliz donanmaları Iran körfezine doğru hareket edip Buşir (Bushir) adasına çıkarma yapmıştı. Ancak İngilizler durumlarını, Afganlarla olan ittifaklarını güçlendirerek daha bir sağlama almak niyetindeydiler. İşte bunun neticesi de Peşaver 'de 26 Ocak 1857'de imzalanan ikinci anlaşmaydı[424].

Bu ikinci anlaşmanın şartlarından biri olarak Kandahar'a gönderilen diplomatik heyetin Afgan topraklarındaki varlığı, Paris Anlaşması ile İran'ın geri çekilmeyi kabulü ve Hindistan Ayaklanmasının patlak vermesiyle tehlikeli bir duruma düşmüştü.

Hintlerin ileride "Kurtuluş Savaşı" olarak anacakları bu ayaklanmayla ortak hareket edip iş birliği yapma fikrine Dost Muhammed'in gösterdiği tepkisizlik Afganlar tarafından itirazla karşılanmaktaydı. Oysaki Dost Muhammed'in bir tek sözü ile bütün boylar Britanya Hindistan'ının Kuzey-Batı Sınır Bölgesi'ne yığılabilir, Peşaver geri alınabilirdi. Böyle bir mücadeleyi kazanma ihtimallerinin olmadığına dair realist ve öngörülü yaklaşımı, ya da ileride Ruslara karşı İngilizlerin desteğine ihtiyaç duyabileceğini hesaplamış olması, Dost Muhammed'i bu nevi bir adım atmaktan alıkoymuş olabilir. Yahut aynı anda batıda İran-Rus ittifakı, doğuda da İngilizlerle karşı karşıya gelmek durumunun Afgan devletinin sonu olabileceğini görmüş olması da ihtimaller dahilindedir. Herhangi bir ittifaktan kaçındığına dair aşağıdaki söylemi zaten meseleyi hangi perspektiften ele aldığını anlamamız açısından dikkate değerdir:

"Buhara Kralının sözlerine itimat edip de İngilizlerle yaptığım böylesi iyi bir ittifakı nasıl bozabilirim? Buhara Kralının doğru olduğunu bilseydim asla İngilizlere katılmazdım.

[423] Emma Simpson, *Memorials of the Life and Letters of Major-General Herbert B. Edwardes*, Vol. I., s.237-238; Konuya dair ayrıntılar için bkz. T. Rice Holmes, *A History of The Indian Mutiny*, s.74
[424] Colonel G.B. Malleson, *The Indian Mutiny of 1857*, s. 26

Onların bir gün benim krallığımı da Buhara krallığını da kendi topraklarına katacaklarını bilmeme rağmen. Dolayısıyla bu ittifaka girdim ve mümkün oldukça bunu sürdüreceğim.!"[425]

Ön görüsünün bir kısmı tam isabetli olmasa bile, Dost Muhammed Han, İngilizlere karşı, Hindistan Ayaklanmasına rağmen, başarılı olamayacaklarını önceden kabullenmişti. Elbette ki Bellew'in de dahil olduğu heyetin Afganların zihinlerini, verdikleri söze ve anlaşmaya dair taze tutmuş olması ihtimal dahilindedir. Ancak Bellew'in iddia ettiği haliyle, Afganları "kuzey-batı sınırlarına akın etmekten alıkoyan" en önemli gücün bu heyet olduğunu söylemek, siyasî ortam gözden geçirilince isabetli görünmemektedir.

Dost Muhammed'in tutumu, öngörüsü ve şartları iyi değerlendirmiş olması, ancak kendi gücünü ve düşmanının kapasitesini iyi tahlil etmiş olmasına bağlanabilir. Yine onun yukarıdaki sözlerinden, İngilizlerin 1857 Hindistan Ayaklanmasını atlatacaklarını öngördüğünü de anlayabiliyoruz. Böyle bir mücadeleden uzun vadede karlı çıkmayacağının tahmin etmiş olmasının yanında Orta Asya'daki "Büyük Oyun"u tam anlamıyla idrak etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Elbette ki 1855 ve 1857 anlaşmaları yoğun siyasî hesaplamalar sebebiyle hayata geçirilmişti ancak şunu da unutmamak lazım ki, bu anlaşmalar, Dost Muhammed Han'ın bu dönemde sergilediği politik duruşun hem sebebi hem de bir bakıma sonucu olarak gösterilebilir. Zira bu tutumu için yapılan muhalefete karşı kendisini, verdiği sözü gerekçe göstererek de savunduğu görülmektedir. Yani bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, anlaşma olmasaydı, Afganları Britanya Hindistan'ına saldırmaktan alıkoyması mümkün olmayabilirdi.

Bu tutumuyla Dost Muhammed salt öngörülü bir devlet adamı olduğunu göstermekle kalmamış, aynı zamanda 1863 yılında İngilizlerin yardımıyla Herat'ı ele geçirmek suretiyle başka bir somut karşılık daha almıştı. Herat'ın bu suretle ele geçirilmesiyle Emir, Peşaver dışındaki tüm Afgan ülkesini hakimiyeti altında bir araya getirmeyi başarmıştı[426].

[425] Thomas Barfield, *Afghanistan, A Cultural and Political History*, s.129; Holmes de bu ifadenin son cümlesine yer vermiştir eserinde. bkz. T. Rice Holmes, *A History of The Indian Mutiny*, s. 75
[426] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, s.65

Değerlendirmemizi sonlandırırken tekrar Edwardes'in İngiltere adına başlattığı aslında yeterince karşılığını da göremediği siyasî manevrasının önemini yinelemeliyiz. Her ne kadar kendisi Hindistan Ayaklanmasını öngörerek bu hamle için çalışmış olmasa da, Afganlarla dostane ilişkiler sürdürmenin İngilizlerin menfaatine olacağını ve Hindistan'daki konumlarını güçlendireceğini idrak etmiştir. Öngörüsünü yalnızca bu fikri ortaya atmakla değil, aynı zamanda ayaklanmanın en sıcak zamanlarında İndus'a kadar olan bölgeden geri çekilip burayı Afganlara bırakma fikrinde ısrar eden Lawrence'e direnmekle de göstermiştir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Bellew'in yukarıda belirtilen iddiasını tam olarak onaylayamasak da Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'da yaklaşık bir asır daha süren varlığını Edwardes ve Emir Dost Muhammed'in öngörülü siyasetlerine borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar Emir bu yaklaşımını, Afganların Orta Asya'daki kritik konumunu hesaplayarak sergilemiş olsa da durum 1857 Hindistan Ayaklanması sürecinde İngilizler adına adeta hayat kurtarıcı olmuştur.

3. 2. Sistan Sınır Meselesi

Bellew'in dört seyahatnamesinden biri de *March of the Mission to Seistan*- Sistan Görevi Yürüyüşü olup, İran ve Afganistan arasında var olan Sistan sınır meselesine hakem tayin edilen heyette bulunması hasebiyle kaleme alınmıştır.

Sistan, İngilizlerin Büyük Oyun hesapları doğrultusunda büyük devletlerin sömürgelerine dair meydan okumalarına[427] direnebilmesi adına önemsediği bir coğrafyaydı. Çalışmamızın bu bölümünde Bellew'in adı geçen eserini kaleme alma sebebi olan Sistan sınır meselesini ve bu meseleye İngilizlerin yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

19 ve 20'inci yüzyıllarda İngiltere'ni Orta Doğu'da tampon devlet olarak varlığını sürdürmesini arzu ettiği devletlerden biri de İran'dı. Beklenti, bağımsız bir İran'ın Rusları Hindistan sınırlarından kolayca uzak tutacağı yönündeydi. Ancak tampon bir İran'ın iki temel problemi vardı. Başta Napolyon Savaşları'nda, 1907 ve 1941'de İngilizlerin bazı politikalarının ağırlığı altında ezildi. İkinci olarak ise Sir Frederic Goldsmid'in de belirttiği üzere, vergi aldığı bölgeleri güvenli ve saygın bir şekilde yönetebilme gücüne sahip değildi. İran'ın tarihi ya da etnik anlamda kendisine ait olması beklenen ancak siyasi kontrolü altında olmayan, *irredenta* olarak ifade edilen pek çok bölgesi vardı. Özellikle de 19'uncu yüzyıl Kacar hanedanı için bu söz konusuydu ve Kacarlar bu bölgelerin hakimiyeti için baskı yapma uğraşındaydılar.

Goldsmid'e göre, Türkiye gücünü aşacak bir durumda olmasaydı, İran Bağdat ve Kerbela için de uğraş verirdi. Bunların yanında İran'ın, kuzeyden Ruslar, güneydense denizle varlığı sınırlanmıştı. Dolayısıyla İran'ın yayılmak için tek bir istikameti kalıyordu geriye, bu da Afganistan ve Belucistan'a doğru ilerlemek demekti. Bu noktada da ortaya çıkan esas sorun şu ki, İran'ı yönelmek istediği istikamet, kuzeyden Rusya'nın hedeflediğiyle aynı bölgelerden oluşmaktaydı. Bilindiği üzere Rusya'nın hedefi Hindistan'daki İngiliz idaresiydi. Ana hedefine giden yolda stratejik olarak değerinin artmasından, ya da başka bir ifadeyle, Hindistan'a giden kapıları tutuyor olmasından dolayı, Rusya açısından İran'ın önemi de artmaktaydı. Bunları göz önünde bulunduran İngiltere'nin amacı ise, Rusları uzak tutarak İran'ı belirli bir alanda hapsetmekti. İran'ı belirli bir alanda tutmayı her ne

[427] Roberst Johnson, "The Great Game and Power Projection", s.83

kadar onun daha güçlü bir tampon devlet olması hesabıyla lehine bir sonuç olarak gösterse de İngilizler, esas amaç tabii olarak Hindistan sömürgesinin güvenliğini sağlamaktı[428]. Bu noktada ilk akla gelen rakipleri metinlerde sürekli tekrarlanan Rusya'dır ancak bu önlemi genel olarak algılamak lazım. Sistan meselesiyle alakalı İran ve İngiltere'nin çıkarlarını bu minvalde değerlendirmek lazım.

Sistan sınır meselesinin diğer tarafı olan Afganistan, Hindistan hükümetinin Birinci Afganistan İstilasından büyük bir darbe alarak çıktığı bir topraktı. Bu yenilgiyle İngilizlerin ülkeyi sınırlarına dahil ederek başına da bir kukla devlet adamı koyma planı bir süre için suya düşmüştü. Yaşanan sürecin ardından İngilizler sadece olayları gözleyip, gelişmelerin kendi yönetimlerine herhangi bir olumsuz yansımasının olmamasını dileyebilirdi. Ancak batı ve kuzey-batı sınırlarının nasıl korunacağı sorusunun tek cevabı hala pek çok Hindistan idarecisi açısından Afganistan olarak kalmaya devam etmişti. Tıpkı İran'ın güneyinde Hindistan rotasındaki hayati önem taşıyan limanlar gibi, Sistan ve Belucistan da batı yönündeki savunması açısından son derece önemliydi[429].

Zamanla Hindistan'ın güvenliği açısından bu kadar önemli olan İran'la bir ittifak ihtimali Büyük Oyun'da daha da önem kazanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bağımsız bir güç olarak İran, eski rakip Rusya'dan yana gelebilecek herhangi bir manevrayı engelleyebilmek adına daha etkili olacaktı. Özellikle Sistan gibi İran ve Afganistan arasında durumu çekişmeli olan bir bölgenin, İran'ın bir parçası olması ve bu şekilde Hindistan'daki İngiliz hakimiyetinin güvenliğine sağlayacağı muhtemel katkı, Napolyon döneminden beri dikkat çekmekteydi. Öte yandan İran, Afganistan ve Belucistan sınırlarının kesiştiği önemli bir noktadaydı[430]. Bu sebepledir ki Hindistan'daki İngiliz hükümeti 19'uncu yüzyılın başlarında bölgeyi daha iyi tanımaları adına ilk heyetlerini yollamaya başlamışlardır[431].

Hatırlanacağı üzere, Rusya'nın 16'ıncı yüzyılda başlayan yayılmacı politikası 19'uncu yüzyılda hız kazanmış, 1865'de Taşkent, 1868'de Semerkant istila edilmiş ve bu durum İngilizleri ciddi şekilde endişelendirmiştir[432].

[428] P. John Brobst, "Sir Frederic Goldsmid and the Containment of Persia 1863-1873", s. 197
[429] Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, s. 76
[430] Rose L. Greaves, *Persia and the Defence of India 1884-1892*, s. 18
[431] Rose L. Greaves, "Sistan in British Indian Frontier Policy", s. 90
[432] Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması", s. 62,69

Rusların yayılmacı siyaseti tabii olarak burada da faaliyetlerde bulunmalarını beraberinde getirmekteydi ve İngilizlerin endişeleri haksız değildi bu noktada. Mesela 1857 sonbaharında II Alexander Orta Asya'ya doğru iki tane keşif heyeti göndermiştir. Bunlardan biri Rus dışişleri bakanlığı Asya departmanına bağlı bir oryantalist olan N. V. Khanykov diğeri ise yakın geçmişte Londra Ataşeliği görevinde bulunmuş olan ve Orta Asya'da bir ileri harekât siyasetinin izlenmesi fikrini hararetle savunan N. P. İgnatiyev'di. Khanykov'un keşif yolculuğu Horasan ve Afganistan'a, İgnatiyev'in ki ise Hive ve Buhara'ya yönelik gerçekleştirilmişti. Ticari ve askeri malumat toplamanın dışında öncelikli olarak Khanykov özellikle Kabil, Kandahar ve Herat gibi Afgan merkezlerini ziyaret etme talimatı almıştı. Bu ziyaretlerde aldığı talimat doğrultusunda Emir Dost Muhammed Han'a, Rusya imparatorunun, Afganistan'ın bir İngiliz istilasına karşılık direnebilecek ölçüde güçlü bir ülke olması arzusunu aktarıp onu buna inandıracaktı. Bir diğer görevi ise Hazar'ın güney doğusunda, Horasan ve Sistan'da bulunan düzensiz ve asi kabileleri İran'a bağlamaktı. İran'ın sınırları net olmayıp halkı tam olarak sadık olmayan bu istikrarsız doğu eyaletleri, bu haliyle Rus ve İngiliz entrikalarına son derece açıktı. Ruslar da kendi politikaları doğrultusunda İngilizlerin bölgede etkin olmasını önlemek istiyorlardı[433].

Görüldüğü gibi İran bu iki güç arasında kalmaktaydı. Durumu her iki taraf adına ayrı bir önem taşıyan bu devlet Büyük Oyun denilen siyasi çekişmede kimi zaman üçüncü bir destek kuvveti olurken, kimi zaman ise var olan önemi azalmakta, ancak bir piyon olarak kalmaktaydı. Afganistan'ın bir eyaleti olan Herat'ı ele geçirme arzusu, Hindistan'ı güvenliği açısından engellenmişti ancak bu yenilgi, doğuya doğru sürdürebilecekleri bir yayılma adına tüm umutlarını da boşa çıkarmış değildi. İlk belirlenen noktalar da Sistan ve Belucistan olmuştu ki bunlar aslında yeni yeni keşfedilmiş hedefler değildi. Tarihte çok defa İran hakimiyetini yaşamışlardı. Sonunda mesele çözüme kavuşturulmuş olsa da İngilizler 1863-1873 yılları arasında on yıl boyunca İran'ın bu yönde topraklarını yaymalarına engel olmaya çalışmışlardı[434].

Sistan 18'inci yüzyılın başlarında İran toprağıyken elden çıkmış ancak 1736'da Şah ilan edilen[435] Nadir kısa sürede bu eyaleti tekrar ele geçirmiştir. Ölümün ardından Ahmed Şah'ın Afgan devletini kurma çalışmaları ile Sistan tekrar İran'ın elinden

[433] David Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1914*, s. 106
[434] P. John Brobst, "Sir Frederic Goldsmid and the Containment of Persia 1863-1873", s. 197-198
[435] Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, s. 82

çıkmıştır. Yeni Afgan devletinin sınırları 1773'te Ahmed Şah Durrani'nin hayatını kaybettiği dönemde Amu Derya'dan Umman Denizi'ne, oradan Satlec ve İndus nehirlerinden Horasan ve Kirman'a kadar uzanmaktaydı. Ne var ki Ahmed Şah'ın ölümünün ardından Afgan Devleti'nin hızlıca çöküşe doğru gittiğini görmekteyiz. Devletin birer birer eyaletlerini kaybettiği bu dönem için Sistan eyaleti adına karanlık bir sürecin işlediğini söyleyebiliriz. Bir süre neredeyse bağımsız bir konumda varlığını sürdüren eyalet, bu süreçte ne İran ne de Afgan taraflarının dikkatini çekmiştir. Her iki devlet de kendi iç işleriyle o kadar meşguldü ki Sistan adeta görmezden gelinmişti. Uzun süren karışıklıklar ve ardından her iki taraf kendine gelir gelmez İran ve Afganistan, Sistan bölgesi üzerine çekişmeye başlamıştır. İran'ın ardı ardına Herat üzerinde hak iddia etmesi ve her çıkışında da başarısız olması, yeni bir arayışa girip yüzünü Sistan'a çevirmesinin bir başka sebebidir[436]. Firoozeh Kashani-Sabet, İran'ın Herat yenilgisinden sonra usulca ve hissettirmemeye çalışarak bölgeye nüfuz ettiğini, bunu silahsız yaptığını iddia etmektedir[437].

Bölgede Afganistan nüfuzunun zamanla kaybolması, yerine İran'ın üst otorite olarak tanınmaya başlanması adına Bellew'in notlarından şu örnek verilebilir. Ekip Turbat Hydari'de adlı bir yerleşim yerinde mola vermiştir ve burada yaşayan Tatar asıllı Carai (Karay) adlı bir aileden söz eder. Nadir Şah'ın ölümünün hemen ardından Durranilerle iş birliği yapmayı tercih eden bu aile, Afgan Devleti'nde çözülme yaşanmasıyla beraber Haf'tan (metinde Khaf) Bicistan'a kadar olan bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Sonraları Abbas Mirza zamanında İran hakimiyeti altına alındıklarını anlatan Bellew, bundan sonra ailenin nüfuz ve servetinde azalma görüldüğünü, halihazırda da şehrin bir İranlı idareci tarafından yönetildiği ifade etmektedir[438]. Mojtahed-Zadeh, Ahmed Şah Durrani'nin ardından İran'ın hala içinde bulunduğu istikrarsız durumdan kurtulamadığını, Zand ve Kacar aileleri arasındaki mücadelenin sürdüğünü belirtmektedir. Sistan'da hâkim olduğunu belirttiği ailenin adını ise Keyani olarak nakletme, bunların antik dönemde yaşamış İranlı Keyanian ailesinin temsilcileri olduğunu ileri sürmektedir. Bu aile Ahmed Şah Durrani'nin oğlu Timur Şah'ın hakimiyetini sonradan kabul etse de 18'inci yüzyılın başında Afganistan'da süren taht mücadeleleri İran'ın işine yaramıştır. Yazarın belirttiğine

[436] Sir Owen Tudor Burne, "Seistan Arbitration Case", s. 1-2
[437] Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804-1946,* s. 33
[438] Henry Walter Bellew, *March of the Mission to Seistan,* s. 95-96

göre 1810-1840 arasında Fath Ali Şah Kacar hakimiyetindeki İran, Sistan, Horasan ve Belucistan olmak üzere pek çok yeri tekrar ele geçirmiştir. İranlı yazarın iddiasına göre, 1857 Paris Antlaşmasıyla Afganistan ve İran bölge ile alakalı karşılıklı olarak hak iddiasında bulunmuşlardır[439].

D. L. Bradley kaleme aldığı İran Sözlüğünde, Sistan sınır meselesi ile ilgili, İran Şahı'nın Hindistan hükümetinden hakemlik yapmasını talep ettiğini, İngilizlerin kendi çıkarlarını korumayı önceledikleri̇nden İran'ın Afganistan toprakları üzerindeki bu hesaplarını zayıflatmak arzusuyla meseleye önce mesafeli yaklaştığı ve Şah'ın buradaki hakimiyetini tanımadıklarını ifade etmektedir[440].

Hindistan hükümetinin meselede yeterince kararlı bir duruş sergilemediği yukarıdaki tutumun da anlaşılmaktadır. Bu durum da 1863'te İran'ın adeta işini kolaylaştırmıştır. İlk gevşemesini iki tarafın aralarında "silah gücüyle"[441] anlaşıp konuyu bir sonuca bağlamalarını tavsiye ederek gösteren İngilizler, İran ve Afganistan'ı kozlarını paylaşmaya teşvik etmiştir. İranlı siyaset bilimci ve tarihçi Pirouz Mojtahed-Zadeh her ne kadar -görece izin sayılabilecek- bu çağrı üzerine hemen de harekete geçmediğini iddia etse de İran adına bu ifade esasında adeta bir zafer niteliği taşımaktaydı. Zaten kısa süre sonra zaten İran'ın bölgeye birliklerini gönderdiğini görmekteyiz[442].

Bellew'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Afganistan cephesinde belli bir süre kimse Sistan'a dikkatini vermemiştir. Mojtahed-Zadeh'nin yukarıda belirtilen beyanı da aynı doğrultudadır.

Dost Muhammed Han'ın ölümüyle yaşanan mücadelelerin ardından tahta geçen Emir ülkenin hakimiyetini eline geçirip yerini sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz İran'ın Sistan'ı işgalini protesto etmiştir. İran'ın bunun üzerine alarma geçmesiyle de sadece İran ve Afganistan değil, İngilizler açısından da hücum hareketleri adına önemli bir operasyon üssü konumundaki bu bölge önemli bir siyasi mesele haline gelmişti.

---

[439] Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, s. 213-214
[440] D. L. Bradley, "Sistan Arbitration Commission", s. 600-601
[441] Sir Owen Tudor Burne, "Seistan Arbitration Case", s. 3-4
[442] Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Small Players of the Great Game*, s. 180

Mojtahed-Zadeh, İran'ın Sistan üzerinde tarihi olarak hakimiyeti hakları olduğunu savunmadaki kararlılıklarını anladıktan sonra İngilizlerin sağduyulu bir karar alarak Afganistan'ın taleplerini savunmaktan vazgeçtiklerini, İran'ın Sistan üzerindeki iddialarını tanımaya yöneldiklerini öne sürmektedir[443].

İngiliz hükümeti, Sistan'ın tamamına hâkim olmasının İran'ın engelsiz bir şekilde Afganistan'a ulaşması demek olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla iki tarafın da onayıyla konuyu kendileri adına makul bir noktaya çekebilmek için bir hakem heyeti tayin ettiler. Etraflı incelemelerle iki tarafı da ortak noktada buluşturmak iddiasındaki bu heyetin başına Tümgeneral Sir Frederic Goldsmid getirilmişti. Goldsmid heyetin son kararını verecek olan hakimiydi. Heyette ayrıca Hindistan Genel Valisi Lord Mayo'yu temsilen General Pollock ve oryantalist Dr. Henry Walter Bellew[444] de yer almaktaydı.

Belgelerden anlaşıldığı üzere İranlı yetkililer, sonucun apaçık bir şekilde ortada olduğu, İngilizlerin kendileri adına olumlu bir karar vermek zorunda oldukları yönünde bir hava estirmişlerdir. İngilizler, bu yetkililerin tüm amaçlarının İngiliz heyetini itibarsızlaştırmak olduğu yönündeki hissiyatlarını da belgelerde dile getirmektedir[445].

Konu ile ilgili İran tarafının argümanları daha çok tarihi mülkiyet hakkına dayanmaktaydı. Buna göre antik dönemlerden beri Sistan'ın kendilerine ait olduğunu ve bunun böyle devam etmesi gerektiğini öne sürmekte, konunun delile ihtiyaç duyulmayacak kadar açık bir şekilde ortada olduğunu iddia etmekteydiler. Afganlar ise, Ahmed Şah döneminden beri Sistan'ın kendi hakimiyetleri altında olduğu, son dönemde yaşanan belirsizliklerin ise sadece ülke içinde yaşanan kargaşa döneminden kaynaklandığı yönünde bir savunma yapmaktaydılar[446].

Afgan hükümetinin kendini geçici bir belirsizlikle savunduğu bu dönem ve öncesi ile alakalı Bellew'den de bilgi almamız mümkündür. Buna göre, Sistan'ın Afgan yönetimi tarafından idari anlamda ihmali Sadozayların son dönemlerinde yaşadıkları taht kavgalarına kadar dayanmaktadır. Zaman Şah'tan sonra başa geçip,

[443] Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Small Players of the Great Game,* s. 177
[444] Percy Sykes, *A History of Persia,* Volume II, s. 362-363
[445] Sir Owen Tudor Burne, "Seistan Arbitration Case", s. 7
[446] Sir Owen Tudor Burne, a.g.m., s.8; Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804-1946,* s. 34

yaşanan hanedan devrinde başarısızlığa uğrayan Mahmud Şah, Herat'a kaçmıştı. Bu istikrarsız dönemde Sistan'da da karışıklıklar yaşanmıştı ancak beyleri, İran tehlikesine karşı yine de Herat'ı Afganistan hükümeti lehine savunmayı tercih etmişlerdi. Herat kuşatmasının akabinde yaşanan İngiliz işgali sürecinde ise Sistan beyleri neredeyse bağımsız olmuşlardı. Bellew, Herat'a hâkim olan Kohndil Han'ın Sistan üzerindeki faaliyetlerini de ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Aktardığına göre Kohndil'in Afgan hükümetine karşı İran desteğini arama gayreti 1855'te ölmesiyle neticesiz kalmıştı. Bu ölümle beraber Dost Muhammed'in Kandahar'ı ele geçirdiğini, aynı dönemde Sistan'da ise Kohndil'in oğlu Ali Han'ın hüküm sürdüğünü nakletmektedir. 1856'da ise İran açıkça Herat'ı işgal etmiş, İngilizlerin olaya müdahalesi ile 1857 Paris Anlaşması imzalanmıştır[447].

Ali Han'ın sürdürdüğü İran etkisindeki yönetiminden duyulan rahatsızlık üzerine Sistan'da etkili olan isimler onu infaz etmişlerdi. Bunun üzerine İran intikam almak hazırlığına girişmiş ancak İngilizler böyle bir hareketin 1857 Paris Anlaşması'nı ihlal edeceği yönünde uyarıda bulununca Ali Han'ın yerine geçen Taj Muhammed'i tanımak zorunda kalmıştır. 1862'ye kadar bağımsız bir şekilde idaresini yürüten Taj Muhammed, Dost Muhammed'in Herat'a ilerlemesi üzerine İran'a bağlılığını bildirmeyi tercih etmiştir. Ancak İran durumu kâfi görmeyip, Dost Muhammed'in Herat'a ilerlemesinden dolayı var olan rahatsızlığını İngiliz hükumetine iletmiştir. Bunun ardından 5 Kasım 1863'te İran hükümeti, Lord John Russel tarafından Sistan'ın kendilerine bırakıldığı yönünde bilgilendirilmiştir[448].

Bellew'in anlatımlarına baktığımız zaman aslında Sistan ile ilgili aşağıda da dile getirilecek olan İran'ın kendinden emin tutumunun çok da yersiz olmadığını, zaten İngilizler tarafından bölge hakimiyetinin sözünü almış olduklarını görüyoruz.

Herat'ı ahir ömründe hakimiyet alanına dahil eden Dost Muhammed Han 9 Haziran 1863 yılında hayatını kaybetmiştir. Onun ardından Afgan tahtına çıkan oğlu Şir Ali Han, hakimiyetinin başlarında kardeşleri ile taht mücadeleleri yaşamış, bu süreçte ise, Sistan üzerinde İran entrikaları daha da artmıştı. Sistan'ın ileri gelen isimleri her ne kadar Kandahar hükümetine bağlılıklarını bildirip yardım dilemiş olsalar da merkez adeta kendi derdine düşmüş, konuyu ihmal etmişti zira Şir Ali Han

[447] Henry Walter Bellew, *March of the Mission to Seistan*, s.141-144
[448] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.145-146

kardeşleri ile uğraşmakla meşguldü. 1866 baharında ise İran ordusu Sistan'ı işgal edip, egemenliklerini sağlamlaştırmak adına Nasırabad'da bir kale inşa ettiler. Ancak İran bu noktada durmadı. Sistan'da görevlendirdikleri boy, hemen yan yana oldukları Beluclar ve Afganları rahatsız etmeye devam etti[449]. Bu arada İran'ın Sistan'ın hangi kesimine hâkim olduğunu netleştirmek adına şu açıklamayı yapmak elzem olabilir. Sistan bölgesi, *Esas Sistan* olarak adlandırılan daha derli toplu olan kısım ile *Dış Sistan* olarak adlandırılan daha uzak ve nizamsız iki kısımdan oluşmaktaydı. İran'ın hakimiyet kurduğu bölgesi de Esas Sistan'dı[450].

İran'ın kendine olan güvenini sadece haklı olduklarının farkında olmaları şeklinde açıklamak eksik kalacaktır. İngilizlerin kendilerini desteklemeyi görev edindiklerini, halkı, ordusu ve hükümetinin son dönemde yaşadığı ve önemli atılımlarda bulunmalarını sağlayan gelişmeleri teşvik etmek amacında olduklarının farkında oldukları muhtemeldir. İngiliz hükümeti, bu şekilde İran'la arada bir yakınlık kurmaya çalışmakta, bağımsızlıklarını sürdürmek uğruna Ruslarla yakınlaşmalarının önüne geçmeye amaçlamaktaydı[451].

İngilizlerin bölgede Rus nüfuzuna dair endişeleri yersiz sayılmazdı. Bölgede çok merkezi olmayan noktalarda dahi Ruslara rastlamak mümkündü. Buna Bellew'in anlatımlarında da rastlayabiliyoruz. Yolculuklarında zaman zaman birkaç gün dinlenip etrafı keşfetmeyi tercih eden Bellew ve ekibi 19-23 Mayıs tarihleri arasında Şahrud adlı bir noktada mola vermişlerdir. Yerleşim yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi veren Bellew, Şahrud'un Tahran ve Astarabad ile telgraf iletişiminde olduğunu, burada üç tane iyi durumda saray ve bir postane bulunduğunu aktardıktan sonra, iki Rus ve iki Rus Ermeni'si tarafından işletilen bir ticari şirketin bulunduğunu belirtmektedir. Şirket Bellew'in naklettiğine göre on iki yıldır burada faaliyet göstermektedir[452].

İran Ruslara daha da yaklaşsın ya da yaklaşmasın, Lord Russel'in yukarıda da belirtilen beyanı üzerine zaten aslında bölgede önemli bir otorite olan İngilizlerden Sistan hakimiyeti ile ilgili onay almışlardı aslında. Dolayısıyla Şir Ali Han, durumdan haberdar olarak ya da değil, tahtını garantiledikten sonra Sistan için boşuna uğraş vermekteydi. Henüz sınır heyeti meselesi belirmeden, 1870 yılında Şir Ali Han'ın

[449] Henry Walter Bellew, *March of the Mission to Seistan,* s. 146
[450] F. J. Goldsmid, "Journey from Bunder Abbas to Mash'had by Sistan", s. 88
[451] Rose L. Greaves, *Persia and the Defence of India 1884-1892,* s. 20
[452] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s. 115

Sistan üzerine sefer yapmaya niyetlendiği dönemde, İran'ın bölgedeki varlığını korumak adına kararlı olduğunu görüyoruz. Her türlü saldırıya karşı direnmeye hazır oldukları, bölgeyi tıpkı Horasan ve Kirman gibi Şah'ın hakimiyet alanı olarak gördükleri, Afganların herhangi bir teşebbüsünün iki ülke arasında açık savaşa sebep olacağı açıkça ortadaydı[453]. Şir Ali Han'ın açıktan İngiliz desteği göremeyip, tek başına da böyle bir mücadeleye girmeyi göze alamamış olması muhtemeldir.

Hakem heyetinin başında bulunan Frederic Goldsmid, İranlıların iddialarına katılmamakta, eskiden hâkim oldukları bölgenin bir asırdır ellerinde olmadığına işaret etmekte, bunun yanında da Sistan yerel beylerinin hal ve tavırlarının, halkın genelinin bir İran idaresini arzu ettikleri yönünde kendisinde bir izlenim bırakmadığını belirtmekteydi. Bunların yanında Goldsmid, Afganistan'ın her geçen sene Sistan üzerindeki hakimiyetini gevşettiği gerçeğini de es geçmemekteydi. Onun önerisi, bölgeyi iki ülke arasında paylaştırmak yönündeydi. Buna göre Helmend nehri esas alınarak, nehrin sağ yakasında kalan toprakların Afganistan'a, sol yakasında kalanın ise İran'a verilmesini tavsiye etmekteydi[454]. Bu durumda daha verimli alan İran'a kalmış olmaktaydı. Louis Dupree varılan hükmü her iki tarafın da protesto ettiğini iddia etmektedir[455].

Ludwig Adamec Sistan sınır meselesini "Goldsmid Award" (Goldsmid Kararı) olarak ele almıştır. Sistan'ın belli kısımlarını İran'ın işgal ettiğini, 1872'de neticelendirilen bu kararla da sınır olarak belirlenen Helmend nehrinin iki tarafı da memnun etmediğini belirtmektedir. Helmend nehri suyunun kullanımı ile ilgili net bir hüküm getiremeyen bu kararın ardından su kullanımı anlaşmazlığı devam etti. 1873'te yapılan Helmend Suyu Anlaşmasını ardından Afgan tarafı ancak 1877'de bu anlaşmayı onaylamıştır[456].

Yukarıda belirtildiği gibi bu sınır hakemliği heyetinin üyelerinden biri de Bellew'di. Bellew heyetin yaptığı keşif gezisi sırasında üzerinde ilerledikleri

[453] Firoozeh Kashani-Sabet, "The Diminishing Domains of Qajar İran", s. 219
[454] F. John *Goldsmid, Eastern Persia*, s. 410-414; Sir Owen Tudor Burne, "Seistan Arbitration Case", s. 9
[455] Vasilii Vladimirovich- W. Barthold, "Sistan, the southern part of Afghanistan and Baluchistan", s. 72; Louis Dupree, "The Age of the European Imperialism: Nineteenth Centurey A.D.", s. 404
[456] Ludwig W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, s. 141; Richard Trapper, sınır hattının heyet ve İran'ın ortak hareketiyle, Afganistan'ın razı olmadığı bir şekilde noktalandığını belirtmektedir. Richard Trapper, "Introduction", s. 34

güzergaha dair önemli bilgiler sunduğu bir rapor tutmuştur[457]. Yakubabad'dan 8 Ocak 1872 tarihinde Tahran istikametinde başlayan yolculukları yaklaşık beş ay sonra, 5 Haziran'da sona ermiştir. Raporu incelendiğinde Bellew'in her durakta sıcaklık ölçümü yapması, basınç ölçümü yoluyla yüksekliği belirlemesi gibi ayrıntılar dikkat çekicidir. Bunun yanında özel bir gayretle geçilen güzergahı en detaylı bir şekilde anlattığını görmek mümkündür. Güzergahın sonuna gelindiğinde ise Bellew Sistan'ın coğrafi sınırlarının tarifini yapıp, fiziki özellikleri, iklim, toprak yapısı, yetiştirilen ürünleri, hayvanları, ülkedeki tarihi kalıntı ve harabeleri, eski ve modern tarihi, yerleşik halkını, bunların konuştukları dili, dini yaşantıları ve hayat tarzlarını, ülkedeki tarım faaliyetleri ve endüstriyi ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

Ancak Bellew'in sınır meselesiyle alakalı net bir yorum yapmaktan kaçınması, sınırın hangi güzergâh üzerinde ilerlemesinin daha doğru olacağı, hangi boyların Afgan tarafında kalması, hangilerinin İran tarafında kalması yönünde dair bir fikir beyan etmemesi dikkat çekicidir. Yalnız şunu söylemek gerekir ki, son yedi yıldır İran idaresi altındaki kesimle ilgili takdirlerini dile getirmekte, bu bölgelerin maddi olarak son dönemde ne denli gelişmiş olduğuna vurgu yapmaktadır[458].

Bunun dışında Bellew'in konuya yaklaşımı daha ziyade bölge hakkında bilgi vermek, güzergâh tarifi yapmak ve halkını tanıtmakla sınırlı kalmıştır. Bellew'in raporunda denli ayrıntılar sunmayı tercih etmesi, İngilizlerin Sistan bölgesine dair gelecek planlarının bu sınır meselesinin halliyle rafa kalkmayacağının en önemli bir göstergesidir.

Zaten ileriki tarihlerde yaşanan olayların akışı bu fikri desteklemektedir. *Forward Policy* yani yayılmacı siyaseti daha sakin ve panikten uzak bir şekilde yürüten Lord Salisbury, askeri sınırların tampon devletlerin desteklenebileceği ve değişken boyların kontrol edilebileceği noktalara taşınmasını arzu etmekteydi. Bu doğrultuda 1870'lerde Sir Robert Sandeman'ın Kalat yönünde ilerleyip Belucistan'ı kontrol altına aldığı harekâtı desteklemiştir. 1890'da da Hindistan hükümeti yetkililerini, İran-Afganistan ve Belucistan hattında yaşayan yarı bağımsız boyların bulunduğu ve olası bir Hindistan saldırısını engelleyebilecek ve İran'a askeri yardımda

[457] Obituary Notices, "Surgeon-Generl Henry Walter Bellew, M.D., C.S.I.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Oct., 1892), s. 879-904
[458] Henry Walter Bellew, *March of the Mission to Seistan*, s. 146

bulunulmasını mümkün kılacak Sistan'a bir demiryolu hattı döşemek konusunda baskı yapmıştır[459]. 1884 yılında Rusların Merv'i işgali ve ertesi yıl yaşanan Afganistan problemi, İngilizlerin demiryollarını Ketta'ya kadar uzatmasına sebep olmuştur. Bunun devamında ise, Rusların Kandahar'ı içine alabilecek herhangi bir muhtemel planın önünü kesmek amacıyla da bu demiryolunu Sistan'a kadar uzatmayı değerlendirmişlerdir. Ne var ki Hindistan'daki İngiliz Hükümeti 20'inci yüzyılın başlarına kadar ortaya atılan bu fikri hayata geçirememiştir[460]. Bunun dışında Ruslara karşı, karşı bir darbe indirebilmek hesabıyla Sistan'daki sulama sistemini yenilemek şeklinde bir fikir de tartışılmıştır.

Sistan'ı Hindistan savunma planına dahil etmek için gerekli olan ilk şart, bölge ile ilgili kesin ve yerel bilgilere sahip olmaktı. Ancak bölgeye gidebilen Avrupalıların sayısı çok değildi. Dolayısıyla Bellew'in bölgeyi gezmesi ve sunduğu rapor İngilizler açısından önem arz etmektedir. Zaten "Goldsmid Sınır Komisyonu" olarak da adlandırılan bu heyet, ileride bölgeye yapılacak araştırmaların da ilkiydi[461].

Bellew'in raporunda sadece yol aldıkları güzergahın geçtiği coğrafyaya dair bilgi vermeye odaklanması ve sınır meselesinin nasıl neticelenmesi gerektiğine dair fikir beyan etmemesini göz önünde bulundurarak, kendisinin heyette karar verici bir pozisyonda olmadığını, çalışmasının sadece ileride yürütülecek hamleler ve alınacak stratejik önlemler adına İngiliz hükümetine bölge hakkında bilgi sunmak amacıyla kaleme aldığını öne sürebiliriz.

Kendisinden öğrendiğimiz, 5 Kasım 1863 tarihinde İran hükümetinin, Lord John Russel tarafından Sistan'ın kendilerine bırakıldığı yönünde bilgilendirilmesi, aslında 1872 yılında alınan bu kararın, kısmen göstermelik olduğunun, İngilizlerin meselede karar verici görünmek ve durumu kendi siyasi öncelikleri doğrultusunda şekillendirmek adına buna tevessül ettiklerinin bir delili sayılabilir[462]. Netice itibariyle İngilizlerin uygun gördüğü şekilde Sistan iki ülke arasında paylaştırılmış, durumdan kimse memnun kalmamıştır.

[459] David Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1914*, s. 154-155
[460] Rose L. Greaves, "Sistan in British Indian Frontier Policy", s. 96
[461] Rose L. Greaves, a.g.m., s. 91-92
[462] Henry Walter Bellew, *March of the Mission to Seistan*, s. 145-146

3. 3. İndus'tan Dicle'ye

Bellew'in bu seyahatnamesi üzerinden İngiliz emperyalizmi ve Afgan politikasını daha iyi değerlendirebilmek adına, öncelikle seyahatin gerçekleştiği dönemin Great Game'in hangi safhasının denk geldiğini anlamalıyız. Bu yolculuk, Hive'nin Rusya'ya ilhakıyla aynı yılda yani 1873 yılında gerçekleşmiştir. Biz çalışmamızın bu bölümünde Great Game'in, seyahatin gerçekleştiği coğrafyada olan hareketlenmelerini hatırlayıp, Hive'nin işgaline kadar gelen sürece kadar Bellew'in notlarını da göz önüne alan bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Bellew seyahat ettiği bölgeyi kuzeyde Hazar ve Türkistan vadisi, güneyde İran ve Arap körfezi olarak işaret ettikten sonra, en uç doğu ve batı sınırları olarak ise Indus ve Dicle nehir vadileri şeklinde tarif etmekte, verdiği sınırların siyasi sınırlar olmadığını ancak dikkat çekici şekilde benzer özellikler barındırdığına işaret etmektedir[463]. Eserlerinde görmeye alıştığımız haliyle bu geniş bölgenin nehirlerini, su akışlarını, çöllerini, platolarını, iklimini, otlakların verimliliğini anlatmıştır. Bölge tarihi anlatımlarında duygu ve düşünce dünyasını yansıtmamayı başaramayan Bellew, Cengiz, Timur ve Arap hakimiyetinin bölgeye sadece yıkım getirmiş olduğunu, hiçbir zaman da bölgenin kendine gelemediğini iddia etmiştir[464].

Bellew'in tarif ettiği sınırların bir kısmını içine alan Orta Asya, uzun dönemler için, yerli tarihçilerden çok yabancı gezginler açısından daha zengin bir coğrafya olmuştur. Muhakkak ki bir yabancının notlarından belirli bir bölge için en sağlıklı bilgileri aldığımızı iddia edemeyiz, bu özellikle de yerel tarih bilgileri açısından geçerli olabilir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, bir yabancı seyyahın gözlemleri, bize o toplumla alakalı, yerli bir ismin sunamayacağı, farkında olamayacağı bazı ayrıntıları da aktarabilir. Binalar, yerleşim, gelenek-görenekler ve günlük hayatın doğal akışı gibi başlıklarda, o toplumun içinden çıkan herhangi birinin dikkatini çekmeyecek pek çok ayrıntı, yabancı bir gözlemcinin dikkatini çekebilir. Elbette ki çalışmamızın ana ismi olan Bellew gibi isimler, salt görüp duyduklarını yazarak bizi bilgilendirmemektedir. Bu notlar aynı zamanda yazarlarının arka planını, geçmiş birikimini ve hem şahsi hem de içinden çıktığı toplumun niyetini anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Orta Asya tarihini ana hatlarıyla öğrenmenin dışında, Avrupalı yazarların Avrupalı olmayan

[463] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 6
[464] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 11-16

toplumlara bakışını da anlayabiliyoruz bu notlardan. Aynı yazarın varsa seri halinde birbirinden farklı zamanlarda tutulmuş seyahat notlarını incelediğimizde de Avrupalı seyyahların bakış açısında yaşanan değişimleri görmek mümkündür ki bunlar da geniş perspektife dayalı başka çalışmalar için son derece yararlı olabilir[465].

Henry Walter Bellew'in *From Indus to the Tigrus* adlı eseri, iki nehrin arasında kalan coğrafyayı kaplayan belli başlı iki devlet olduklarını göz önüne alacak olursak, daha ziyade Afganistan ve İran toprakları hakkında bilgi vermektedir. Burada özellikle Afganistan'ın Orta Asya'nın bir parçası olarak kabul edildiğini hatırlatmamız lazım. Bu yüzdendir ki, Bellew'in söz konusu seyahatnamesi de Orta Asya'da gerçekleştirdikleri seyahatler ile İngiliz hükümeti adına bilgi toplayan isimlerle bir bakıma aynı kategoride değerlendirilebilir.

Genel olarak seyahat raporları, seyyahın geçtiği güzergâh hakkında, ilgi çekici, zaman zaman eğlenceli bilgiler vermenin dışında, önemli ayrıntıların öğrenildiği bilgi kaynakları olmuştur. Orta Asya, Rusların hakimiyeti altına girmiş toprakları da dahil olmak üzere, Avrupalıların uzun süre hakkında çok bilgi sahibi olamadıkları, nispeten bilinmeyen topraklardı. Bu uzaklığa rağmen maddi imkanları üst düzeyde olup meraktan uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanan seyyahlara rastlamamız mümkün olduğu gibi, İngiliz hükümetine siyasi tavsiyeler verebilmek için bu seyahatleri tercih eden ve kendini bir nevi sefir sayan isimler de olmuştur. Bunlardan ilkinin nakillerine nispeten temkinli yaklaşmak gerekir. İkinci grup ise hamiyetperver duygularla gördükleri ve işe yarayacağını düşündükleri her türlü bilgiyi İngiliz hükümetine sunmak üzere not almışlardır. Hatta bir kısmının -daha ziyade Rus topraklarında- aşırı meraktan tutuklandıkları da olmuştur[466].

Bellew'in notlarında İngilizlerin bu not tutma yönüyle alakalı bir anekdota rastlamamız mümkündür. Şöyle ki yazarımız, bir Afgan görevli ile aralarında geçen ilginç diyalogu aktarır. Bellew'i not alırken gören Afgan ona İngilizlerin her gördüklerini not etme alışkanlıklarının farkında olduklarını, kendi memleketlerini

[465] Michael Beard, "European Travelers in the Trans-Caspian before 1917", s. 590
[466] Roger W. Pethybridge, "The Merits of Victorian Travel Accounts as Source Materials on Russia", s. 10-11

kendilerinden iyi bildiklerini dile getirir. Bellew de belki de derin amaçlarını gizlemek arzusuyla bunun ulusal bir adet olduğu yönünde bir açıklama yapar[467].

Bellew'in amacından farklı olarak sırf macera yaşamak için seyahat edenlerin yanında, doğa bilimleri araştırmaları için seyahat edenler, jeologlar, coğrafya uzmanları, kuş uzmanları, botanikçiler, astronom hatta meteorologların da çalışmaları için seyahat ettiklerini görmekteyiz. Seyahat notlarından faydalanılan diğer gruplar ise tüccarlar, daha entelektüel bir grup olarak dil bilimciler ve misyonerler de sayılmalıdır[468].

Tüm bu görünen meslek gruplarının dışında, Great Game uğruna, zaman zaman tehlikeli işlere de bulaşmış bir grup vardır ki tahmin edileceği üzere bunlar İngiliz Gizli Servisi için çalışmış olan ajanlardır. İngiliz ajanlar, bilhassa Rusların her türlü hareket ve etkinliğini izlemek üzere talimat almışlardı. Ruslara odaklanılmasının ana sebebi, evvelce dile getirildiği gibi, Great Game dahilinde bu devletin Afganistan ve İran ya da Hindu Kuş üzerinden Hindistan'daki İngiliz hükümetine karşı yürütebileceği bir askeri hamle ihtimalidir. Hatırlanacağı üzere Great Game olarak isimlendirilmiş olan mücadele, İngiltere'nin en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı korumak ve Asya'daki üstünlüğünü devam ettirmek amacıyla 19'uncu yüzyıl boyunca yürütülmüş bir siyasi mücadeleydi.

Daha ayrıntılı olarak tanımlamak gerekirse, aslında bu mücadele, yukarıda dile getirilen amaçlar uğruna, tehlike potansiyeli taşıyan durumlar ve Asya liderlerini müttefik olarak kazanabilmek adına lazım gelen istihbarat bilgilerinin toparlanması ile alakalıdır diyebiliriz. 19'uncu yüzyılın neredeyse tamamında İngilizlerin Asya'daki esas rakibi Ruslar olmuştur. İngilizler bu gücü, özellikle büyük ordusu ve Orta Asya'da Hindistan yönünde süren amansız ve hızlı ilerleyişi yüzünden izleme ihtiyacı hissetmişlerdi. Dolayısıyla bu sebeplerden belirtilen süreç içinde İngiliz hükümeti çeşitli dallardan görevlilerini sahaya salmışlardır. Bunlar güzergahlar, saldırı birlikleri ve bu birliklerin gücü, bölgedeki Han, Emir, Bey ve diğer nüfuz sahibi liderlerin dost

[467] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 153-155
[468] Roger W. Pethybridge, a.g.m., s. 12-13

ya da müttefik olması için gerekli diplomatik hamleler hakkında bilgi toplamak ve karşı istihbarat elde etmek gibi görevlerle görevlendirilmişlerdi[469].

Orta Asya'nın genel manzarasına baktığımızda, bölge siyasi olarak parçalanmıştı. 18'inci yüzyılın sonlarında bölge pek çok devletçiğe bölünmüş vaziyetteydi. Bunlar eski Moğol İmparatorluğu'nun bakiyeleriydi. Siyasi sistemlerin dışında dini ve etnik anlamda da pek çok ayrılık söz konusuydu. Ancak kar getirebilecek iş alanlarındaki eksiklik ve yüklü miktarda vergi alınabilecek geniş bir köylü sınıfının varlığı, Hindistan istilasının İngilizlere karşı konulmaz şekilde cazip gelmesine sebep oldu.

Hindistan'ın kuzeyinde bulunan sıradağların ötesinde ise zorlu ve uç şartlar altında yaşayan dağlılar mevcuttu. Kıt olan kaynaklar ve zorlu ulaşım uğruna bitmek bilmeyen rekabet geleneğinin varlığı yüzünden aralarında bir savaş kültürü oluşmuştu. Örneğin kuzey-batıda, savaşçı ve Sünni olan özel bir grup vardı ki bunları İngilizler Pathanlar[470] olarak isimlendirmişti. Hint yarımadasının batısına doğru İndus nehrinin karşı kıyısında ise Sind ve Belucistan olarak bilinen topraklar vardı. Sert çöl iklimi ve uzak konumuyla bu bölgeler yabancıların hemen girmeye cesaret edemedikleri yerlerdi. Daha batıda ise güçten düşmek üzere olan İran vardı. İran'ın kuzey doğusuna doğru ise Orta Asya dediğimiz bölgenin ta kendisi yatmaktaydı. Kafkas Dağlarının, Pamirlerin ve Tanrı Dağlarının, Karadeniz, Hazar ya da Aral Denizinin kestiği yarı çöl ve bozkırlardan oluşan engin bir alandan söz ediyoruz. Daha evvel ifade edildiği gibi, bu geniş coğrafyada birden fazla bağımsız devlet, vaha şehirlerinin etrafında kümelenmiş durumdaydı. Pamirlerde göçebe dağlı Kırgızlar, Karakurum'daki çöl Türkmenleri gibi topluluklar kolay itaat altına alınacak türden değillerdi. Yine benzer bir düzen Afganistan için de geçerliydi. Kabil idarecilerinin otoritesi şehirlerin ötesinde çok da kuvvetli değildi, zaman zaman Kandahar, Herat ve Mazar gibi şehirlere dahi ulaşamadığı oluyordu güçlerinin. Bu şehirleri de belirli dönemlerde merkezden bağımsız hareket eden devletçikler olarak görmek mümkündür[471].

[469] Robert Johnson, *Spying for Empire: The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947*, s. 21-22
[470] Pathanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Olaf Caroe, *The Pathans 550 B.C.-A.D.1957*, London 1958
[471] Robert Johnson, *a.g.e.*, s. 22-23

Bellew İslamiyet'in bu bölgeye gelişini kötülüğün kaynağı olarak lanse ettikten sonra, kısaca Durrani'lere kadar getirip burada sunduğu tarih özetine nokta koyduktan sonra Türkiye-İran ve Afganistan ile ilgili yorumlar yapmaktadır. Kırım Savaşı'nın Avrupa'nın hasta adamı Türkiye'yi aydınlatıp iyileşmeye yönelttiğini, artık yeni hasta adamın komşusu olan İran olduğunu işaret edip, bağnazlık ve barbarlığa gömülmüş olan Afganistan'ın ise ölmek üzere olduğunu iddia etmektedir. Kendilerinin ise tedaviyi reddeden komşularını kendi hallerinde bırakamayacaklarını, ilgisiz kalamayacaklarını öne sürmektedir[472]. Dikkat edilirse, bahsi geçen üç devlet de İngilizlerin Ruslara karşı varlığını sürdürmelerini önemsedikleri devletlerdir. Bu açıdan Bellew'in bu üç devlete odaklanması elbette ki tesadüf değildir.

İngilizlerin Afganistan toprakları üzerinde Rus varlığına dair endişeleri ve bu ülke üzerinde arada yaşanan rekabet, stratejik mekânsal koşullar üzerinden algılanmaktaydı. Afganistan, Rusların Hindistan işgali için bir hazırlık meydanı olarak algılanıyordu ki, esasında ne bu ülke halkının bağnazlığı ne barbarlığı ne de başka bir sebep İngilizleri *tedaviye* ya da *ilgisiz kalamamaya* itmekteydi. Sadece I. Anglo-Afgan Savaşı, ya da Bellew'in bu notları tutmasından birkaç yıl sonra vuku bulan II.'si değil, 1838-1919 arasında yaşanan her üç İngiliz müdahalesi de onların ülke üzerinde olmasından korktukları bir Rus etkisinden kaynaklanmaktaydı[473].

Bellew'in ilgisiz kalamayacakları yönündeki vurgusu aslında daha o zamandan ikinci Anglo-Afgan savaşına dair bir işaret olarak da yorumlanabilir. Benzer göstergeleri çalışmasının farklı yerlerinde okumak mümkündür. Mesela yolculuğunun bir durağı da Afganistan'ın Kandahar şehri olan Bellew'in izlenimlerini aktarışının alt metninde, gelecekte gerçekleşecek olan bir İngiliz harekâtını okuyabiliriz. Çalışmasının beşinci bölümünde, Kandahar'ı anlatan Bellew, halkın bir zamanlar onların idaresi altında ne denli mutlu ve müreffeh olduğuna, özlemle bunun tekrarını beklediklerine, bu durumun abartı olmadığına, bunun -kısa sürmüş olsa da- adil ve yardımsever İngiliz hakimiyetinin bir neticesi olduğuna inandırmak istemektedir okuyucuyu. Bu savını desteklemek için de son on yılda şehirden yüzlerce ailenin, daha adilane idareler altında yaşamak üzere ayrılmış olmaları bilgisini sunmaktadır. Corps of Guides birliğinde gayriresmi olarak görevli olan bir kimseyi isim vermeden

[472] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s.4-5
[473] Tony Ballantyne-Antoinette Burton, *Empires and the Reach of the Global 1870-1945*, s.37

zikredip, bu kişiye yerel halktan gelen malumatın olduğunu belirtmektedir. Buna göre çok sayıda insanın heyetteki İngiliz generali görmek ve şikayetlerini iletmek istedikleri, 1857-58 yıllarında şehirde bulunduğu dönemde Bellew'in ücretsiz olarak sunduğu sağlık hizmetini ise yüzlerce insanın hatırladığı gibi bilgilerin bu görevli kimseye iletildiğini belirtmektedir. Bellew halkın perişan durumda olduğunu anlattıktan sonra, idari sıkıntılardan, çok başlılıktan ve vergi yükünden bahsedip, İngiliz, İranlı ya da Rus kim olursa olsun, dışarıdan gelebilecek bir istilanın halk tarafından sevinçle karşılanacağını iddia etmektedir[474].

Kandahar halkının ideal bir nizam içinde yaşadıklarını hayal etmek elbette mümkün değildir. Özellikle uzun yıllar yaşanan taht mücadelelerini düşünecek olursak halkın ne denli yıpranmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. Ne var ki Bellew yakın zamanda Şir Ali Han'ın kardeşleri ile olan taht mücadelelerini ve şehrin bunun önemli ayaklarına şahit olduğunu göz ardı etmek istemekte gibidir. Özellikle mücadelelerin, Hindistan'daki İngiliz hükümetinin uzun süre izlemede kalmayı tercih etmesinden dolayı uzadığını göz önünde bulundurursak, akla ülkenin istikrarının istenip istenmediğine dair farklı soruların gelmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla Bellew'in bu ifadeleri okuyucusunu, ileride Hindistan hükümetinin bölgeye yapması muhtemel harekatları meşru göstermek çabasından başka bir şey olamaz.

Bellew'in ifadelerinden tekrar bölgedeki Rus-İngiliz rekabetine dönelim. 19'uncu yüzyılda, Rusların amansız bir şekilde Asya'nın bir ucundan diğer ucuna hızlı ilerleyişi ve Çarlık görevlilerinin övünç dolu ifadeleri, göründüğü kadarıyla İngilizlere, İngiliz kolonilerinin baş tacı olan Hindistan'da sahip oldukları üstün konumun tehdit altında olduğu hissini vermiştir. Her iki imparatorluk da Avrupa'daki Napolyon savaşlarından başarılı bir şekilde çıkmıştı ve bu başarının meyvesini yemek istiyordu. Özellikle İngiltere, batı ve doğu arasında adeta bir dünya ticaret merkezi haline gelmiş, Napolyon Savaşlarıyla ticari anlamda kendi yerlerini almak isteyen Fransızların bu çabalarını boşa çıkarmayı başarmışlardı[475]. Ancak birinin ilerleyişi, öteki için tehdit sayılmaktaydı. Rusların aktivitelerinin onlara yönelik bir niyeti olmadığına dair yaptıkları her türlü beyan İngilizlere adeta düşmanın kendini saklamak için bilinçli olarak oluşturduğu bir sis perdesi gibi görünmekteydi. İngilizler 1839-

[474] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s.148-150
[475] Shigeru Akita, *Gentlemanly Capitalism, Imperialism and Global History*, s.45

1898 aralığında devamlı olarak St. Petersburg'a diplomatlar gönderip görüşmeler düzenleme ve Hindistan sınırlarını korumak adına askeri seferler yapmanın derdine düşmüşlerdi. Buna rağmen Rusya on yıllar boyunca yeni bölgeleri ele geçirmeye devam etmekteydi. Buna, Orta Asya'da İngilizler ve Ruslar arasında tampon bölge olarak kalması gerektiği kabul edilen yerler de dahildi. Hindistan'daki İngiliz yetkililer bu yüzden, kendi sınırlarının ötesinde bulunan yerel yöneticileri ve hükümdarları kazanmak, Hindistan yarımadasına doğru gerçekleşen tüm girişimleri araştırmak, saptamak ve gözlemek gibi görevler yükledikleri görevlilerini bölgeye göndermekteydiler. Bu istihbarat girişimi, Great Game'in başka bir ayağıydı[476]. İşte yazarımız Henry Walter Bellew'in tuttuğu seyahat raporları da bu istihbarat girişimine hizmet sunmak üzere kaleme alınmıştır. Bellew'in direkt olarak bir ajan olduğunu söyleyemeyiz. Zira resmi görevli olarak gittiği elçilikler de mevcuttur. Ancak her seyahatinde tuttuğu notların genel amacı hükümetini bilgilendirmektir.

Bellew eserinin 18 Nisan 1873 tarihine Peşaver'de kaleme aldığı önsözünde, son yarım yüzyılda Rusların Orta Asya'daki hızlı ilerleyişinin dikkat çektiğini, bu gelişmenin Orta Asya'da var olan devletlerin önemini arttırdığını ve Avrupalı politikacıların gözlerini bu coğrafyaya çevirdiğini ifade etmektedir.

Bellew'e göre, dönem dönem bu coğrafyada bulunmuş olan seyyahların tuttukları notlardan bölge halkı, buralarda yaşanan anarşi, bağnazlık ve bunların içinde bulundukları çöküşe dair bilgi alınabilmektedir. Rusya'nın süren Hive operasyonu ise, bu ülkeyi Avrupa medeniyetinin etkisine açık hale getirmekte, Amu Derya vadisine kadar bölgenin hakimiyetinin kapılarını açmaktadır. Bu gelişmelerin Hindistan'daki varlıklarını tehdit eden en ağır bir dönem olduğunu belirten Bellew, dolayısıyla Rusya ve İngiltere arasında kalan Asya varlıklarına dair her türlü bilginin artık son derece dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin de bundan yola çıkarak İndus ve Dicle nehirleri arasında gerçekleştirmiş olduğu yolculuğuna dair notları yayınlamaya karar verdiğini belirtmektedir[477].

Bu durumda Rusların, Hive'yi almaya kadar ilerleyen Orta Asya yayılmacılığının 19'üncü yüzyılda yaşanan gelişimini Hive'nin Ruslar tarafından işgaline kadar kısaca hatırlamakta fayda vardır. Yüzyıllar boyunca Rus topraklarından

[476] Robert Johnson, *Spying for Empire: The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947*, s. 23
[477] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. III-IV

Orta Asya'ya kervanlar dolusu tekstil, metal ürünler ve şeker taşınmış, karşılığında ise ham yün, pamuk, halı, değerli taşlar ve sanat eserleri alınmıştır. Bu ticaret hızla büyümeye devam etmiş, ancak 1839'da İngilizlerle arada olan rekabet doruk noktasına ulaşınca geçici olarak sekteye uğramıştır. İngiliz malları, aradaki mesafe ve zorlu iletişim şartları yüzünden Rus ürünleriyle uzun süre rekabet edememişlerdir. 1851-61 yılları arasında Orta Asya'daki Rus ticareti neredeyse üçe katlanmış, Rus üretimi ürünlerin ihracatı buna göre altı katına çıkmıştır[478].

Kırım yenilgisiyle Orta Asya'nın stratejik değeri ve prestijini arttırmıştır. Ruslar batıda Sir Derya'ya doğru ilerlerken, doğuda 1854 yılında Verny Kalesini inşa etmişlerdi[479] ve bir sonraki hedefleri olan Hokand'a doğru yol almaktaydılar. 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında artık Ruslar Orta Asya'yı İngilizlere karşı bir tehdit olarak kullanmışlardır.

Prens Alexandr Bariatinsky'ye göre 1850'lerde Hazar Denizi'nin doğusuna doğru bir demiryolu inşa etmek Rusya'nın ekonomik ve askeri pozisyonunu kuvvetlendirip İngilizlerin etkisini azaltacaktı. Orta Asya'nın ticari potansiyelinden yararlanabilmek için ise Maliye Bakanı Iu. A. Gagemeister'in tavsiyesi, Müslüman hanlıklar Hokand, Buhara ve Hive'nin alınması yönündeydi.

1860'larda Rus piyade erleri uzun namlulu silahlarla donatılmıştı, buna karşın hanların birlikleri eski tip tüfekler kullanmaktaydılar. 1865'te General 100.000 nüfuslu Taşkent'e taarruz etmişti. Rusya'nı Orta Asya'daki en iyi organizatörü olan Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 yılında ise Semerkant'ı işgal etmiş, Zerefşan nehriyle bağlantılı kanalların ağını kontrol ederek tüm Buhara'yı eline almıştı. Buhara Emiri ise Ruslara önemli ticari ayrıcalıklar tanımış ve 1873'te Hive'nin düştüğü seferde, ne kadar sadık bir müttefik olduğunu Ruslara ispatlamıştı. Ruslar ticareti için artık Amu Derya'da, Volga ve Yenisey kadar rahattı[480].

1864-68 yılları arasında yaşanan hızlı ilerleme İngilizleri alarma geçirmiştir. Küçük Rus kuvvetleri Türkistan vahalarındaki Müslüman şehirlerini çok asker ve para harcamadan elde etmeyi başarmıştı. Rusya ele geçirilen bu yeni bölgelerden çok

[478] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", s. 168
[479] Verny kalesi günümüzde Kazakistan'ın başkenti Almatı'da olup, şehrin kuruluşu bu kalenin yapımına dek gitmektedir. bkz. G. Patrick March, *Eastern Destiny: Russia in Asia and the North Pacific*, s. 140
[480] Harold T. Cheshire, "The Expansion of Imperial Russia to the Indian Border", s. 94

zaman geçmeden ekonomik faydalar sağlamıştır. 1866'da Taşkent'in ilhakı Rusların Hanlıklar ve Çin Türkistan'ı ile olan ticaretini tırmandırmıştır. Bunun yanında ham pamuk ve ipeğin önemli bir kaynağı olan Buhara'ya yaklaşmış oldular. Pamuk fiyatlarında 1860'larda görülen aşırı artış ile de Orta Asya'da pamuk elde edebilecekleri kaynak arayışına girmişlerdir.

Konu ile ilgili kaynaklara ve diğer çalışmalara bakıldığında, İngilizlerin Orta Asya'daki bir Rus ilerleyişine sahiden karşı mı oldukları, karşı iseler neden bunca mücadele içine girildiği zaman zaman kafa karıştırmaktadır. Mesele pek çok İngiliz idareci Rusların Orta Asya'daki ilerleyişine felsefi olarak bir anlam yüklemeye çalışmaktadır ki, bu durum iki ülke arasında yaşandığını bildiğimiz dolaylı çekişmeyi sorgulatmaktadır. 1864'te Lord George Clarendon, Arminius Vambery'ye yaptığı izahat buna bir örnektir:

"Rusya'nın Orta Asya'daki politikası, bizim Hindistan'daki ilerleyişimizle benzerlik göstermektedir. Onlar nasıl kuzeyden güneye doğru ilerlemek zorunda kaldıysa, biz de güneyden kuzeye doğru yol aldık. Ruslar uygarlık adına hizmet etmektedir, dolayısıyla Buhara'yı almaları bu noktada bizi pek endişelendirmeyecektir[481]."

Bellew'in seyahatnamesinde de Clarendon'un bu beyanını doğrulayacak nitelikte ifadeler mevcuttur. General Pollock'la Sistan'a doğru yaptıkları seyahati kısaca özetleyen Bellew, bu görevden sonra Hindistan'a geri döndüğünü belirttikten sonra, bu çalışmasında, mümkün oldukça politik yorumlardan kaçınacağını belirtmişse de bundan tamamıyla uzak kalamamaktadır. Hızla gelişen batı medeniyetinin bu ilerleyişinden kendisini soyutlamaya çalışan doğunun bunu tam olarak başaramadığını belirtir. Hindistan'ın İngiliz eliyle gelişmiş bir medeniyetle tanışmış olduğunu hatırlattıktan sonra, sınırların hemen ötesinde bilinen barbar ve ilkel yaşamı görmenin tekrar mümkün olduğunu öne sürer. Yine diğer cenahtan Asya'nın içlerine doğru ilerleyen Rusların da belirli bir medeniyet seviyesinde olduklarını belirtir. Clarendon'dan farklı olarak Bellew, Rusların pek çok şeyi Avrupalılardan öğrenmiş olduklarını öne sürmekle beraber, onları kendi medeni seviyelerinde kabul etmediğini

[481] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", *The Russian Review*, Vol. 33, No.2 (Apr.1974), s. 168-170

hissettirmektedir okuyucuya. Ancak buna rağmen ifadelerinde bu ilerlemeye dair bir onaylama sezmemek mümkün değildir[482].

Sadece Orta Asya değil, Asya'nın geneli ve Afrika'nın aslında emperyal yayılmacılık döneminde medeni dünyanın dışında kabul edildiği bilinen bir gerçektir. Gerileme halinde olan yerel imparatorluklar, emirlikler ve boyların Avrupalı devletlerle ortak menfaatlerinin olmadığı, aynı değerleri paylaşmadıkları kabul edilmekte, dolayısıyla yürütme yetkisi Avrupa'da uygun olan koşullar ve usullere bağlı kalarak sürdürülmemekteydi. Farklı bir ifadeyle söylemek gerekirse kendi ülkelerinde önceledikleri özgürlüklerin bu coğrafyalarda var olmasına gerek duyulmamaktaydı[483].

Her ne kadar Rusların yayılmacılığına İngiliz cenahından tepkiler olduğu, bu ilerlemeyi endişeyle izledikleri iddia edilse de bu protestolar iletilirken kibar bir diplomatik dilin kullanımına özen gösterilmiştir. Oysaki 1860'lara gelindiğinde Rusya ile Afganistan-İran sınırı arasında kalan tek bağımsız devlet Hive Hanlığıydı. Bu hanlığın da zaten hem stratejik hem de ekonomik sebeplerden çok zaman geçmeden alınması gerekiyordu[484].

Diplomatik olarak oldukça yumuşak bir dilin kullanılmasına özen gösterilmesine rağmen, İngilizler içinde yaşanan sürecin ardından Türkistan'ın Rusların Cezayir'i, yani "imparatorluğun büyük askeri okulu" olacağını iddia eden isimler yok değildi. Amu Derya'nın geçilmesi halinde, Rusların İngilizleri rahatsız edeceğine, hatta belki de Hindistan'dan atabileceğine inanılmaktaydı[485]. Bu farklı yaklaşımlardan anlaşılacağı üzere, İngilizler Rusların kendi istedikleri noktaya kadar ilerlemesine razıydılar ve yaşanan siyasi gerilim, Hindistan'ın güvenliğinin tehlikeye girme ihtimali üzerine duyulan endişeden ibarettir diyebiliriz.

İngiliz-Rus sınırlarının yakınlaşması ile alakalı Bellew'in görüşlerine de göz atmak gerek. Rusların gittikleri yerlere düzen ve disiplin götürdüklerini, ancak bunu despotik bir askeri nizam içinde yaptıklarını ifade eden Bellew, Hindistan'daki İngiliz İmparatorluğu ve Rusların arasında kalan bölgenin adeta bir bariyer hüviyetinde

[482] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 1-2
[483] Phillip Darby, *Three Faces of Imperialism: British and American Approaches to Asia and Africa 1870-1970*, s. 12
[484] W. F. F. Grace, "Russia and the Times in 1863-1873", s. 96
[485] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", s. 170

olduğunu belirtmektedir. Ancak Bellew bu durumun çok uzun süremeyeceğini, eninde sonunda iki tarafta birbirinden farklılık gösteren bu medeniyetlerden birine karşı arada kalan bölgenin yenik düşeceğini ön görmektedir. Bunlardan yola çıkarak kendilerinin bölgeye daha bir ehemmiyet göstermeleri gerektiğini, özellikle de hatalı bulduğu Afgan savaşının (I. Anglo-Afgan Savaşı) İngilizlerin bölgedeki imajını zedelemiş olduğunu belirtip, bölgede görev yapmış herkesin de bu fikre katılacağını iddia etmektedir.

Bellew her ne kadar siyasi yorumlardan kaçınacağını söylemişse de görüldüğü üzere kendisini bundan alamamakta ve yorumları bu yöne kaymaktadır. Rus-İngiliz sınırlarının yakınlaşmakta olduğu bir dönemde eserini kaleme alan yazar, İndus ve Dicle arasında gerçekleştirdiği yolculuğa dair bu seyahatnamenin bölge ile alakalı doğru bir resim çizmesi, halkının ana karakterini tanıtıp içinde yaşadıkları toplumun durumunu aktarmakta yardımcı olmasını umduğunu belirtmektedir[486].

Bu seyahatten çok değil altı yıl önce, St. Petersburg Türkistan'da kalıcı bir idari yapı oluşturmaya karar vermişti. Temmuz 1967'de Çar II. Alexander, General Konstantin Petrovich von Kaufman'ı Türkistan'ın ilk Genel Valisi olarak atamıştı. İstila edilen ülkelerin Rusya'ya bağlanabilmesi için ise askeri, siyasi ve mali açıdan tam olarak yetkilendirilmişti. General Kaufman Orta Asya'nın siyasi düzenini yıkıp hanlıkları kati bir şekilde dağıtarak Türkistan sınırlarını genişletmiş ve bölgede Ruslar adına etkileyici bir imaj oluşturmuştur. Oluşturduğu askeri idare, iç düzeni sağlamış, mümkün olan her alanda yerel adet ve kurumları ortadan kaldırmıştır[487].

Kaufman'ın oluşturmaya çalıştığı etkileyici imaj etkisini göstermiş olacak ki, bu başarıyı onaylar ayrıntılara Bellew'in eserinde de rastlayabiliyoruz. Yolculuğunun sonlarına doğru Kasr-ı Şirin'de Türk sınırına ulaşan Bellew, her ne kadar burada, geldiği İran topraklarında var olan salgından dolayı karantinaya alınıyor olsa da dikkat çekici bilgiler toplamayı da başarıyor. Mecburi olarak kaldığı karantinada bulunduğu süreçte Hakim Beg isimli bir Buharalı ile tanışan yazarımız, bu kişiyle Rusların Orta Asya'daki durumu ile alakalı aralarında geçen diyalogu aktarmaktadır okuyucusuna. Hakim Beg, Türkistan'da Rus idaresinden nasıl da memnun olduklarını, ne kadar adil olduklarını, halkın onları kendi yerli hükümdarlarına tercih ettiklerini aktarmaktadır.

[486] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 3
[487] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", s.171

Halktan yaklaşık yirmi bin kişinin Rus sivil ve askeri hizmetinde olduğunu, Semerkant'ta yaklaşık on iki bin kişilik kuvvetli bir Rus gücünün bulunduğunu, o ülkesinden ayrıldığı sıralarda Hokand ve Yarkent'e sefer düzenlenmek üzere olduğunu ve üç yıla kalmaz Buhara Emirinin de topraklarını Ruslara teslim edeceği yönündeki tahminini de aktarmaktadır. Hive dahil tüm toprakların kısa sürede Rus hakimiyetine gireceği, tüm esirlerin Ruslar tarafından serbest bırakılacağına dair ön görülerinin yanında, Hakim Beg on yıl içinde Rusların Hindistan'a doğru ilerleyecekleri yönünde iddiasını da dile getirmektedir[488]. Hakim Beg'in verdiği bilgilerin doğru olmadıkları bilinmekle beraber iddialarının altında yatan sebeplere ya da gerçek kimliğine dair bilgi alamıyoruz. Ancak Bellew bu ifadelerden çok etkilenmiş olacak ki ayrıntılı olarak bunları not etmiştir.

Şu bir gerçektir ki Orta Asya halkları pek çok defa Rus işgallerine karşı direnmiştir ve bu direnişler memnuniyetin değil ancak ve ancak memnuniyetsizliğin bir neticesi olabilir. Hakim Beg'in sözünü ettiği Hokand'da mesela 1875-76 yıllarında her ne kadar başarılı olunamasa da Ruslara karşı cihat ilan edilmiştir. Öte yandan genel olarak istila edilen toprakların Rus yerleşimcilere pay edilmesi de halkı rahatsız etmekteydi. Zaten Çarlık Rusya'nın son yıllarında da Orta Asya'da bir ilk olarak halkların geniş kitleler halinde isyan etmiş olduklarını görmekteyiz [489].

Kaufman'ın ilk yıllarında İngilizler aslında çoğunluk olarak, Rusların daha da ileriye doğru hareket etmelerinin onların gücünü aşacağını, bunu başaramayacaklarını düşünmekteydiler. Hatta olası bir Rus saldırısına dair yaptıkları değerlendirmelerde de bir miktar rahatlık görmek mümkündür. Mesela Hindistan Genel Valisi John Lawrence'in ifadelerine göz atmak gerekir:

"Bizim bölgesel ve bölgeye dair bilgi anlamında üstünlüğümüz var. Rusya ilerledikçe daha da büyük bir alanı zapt etmek zorunda kalacaktır. Ne kadar savunmasız alanı tutarsa, o kadar büyük bir alanda isyanla karşılaşma ihtimali olur, dolayısıyla bunların ekonomik ağırlığı da o denli artar."[490]

Lawrence idaresi üzerinden İngiliz tutumunu, bir miktar daha Afganistan üzerinden değerlendirmek adına, Şir Ali Han döneminde İngilizlerin ülkede yaşanan iç savaşa karşı takındığı tutumu ve devamını hatırlamak gerekir. Sonucunda Şir Ali

[488] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 458-459
[489] Hina Khan, "Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response", s. 46-47, 49, 54
[490] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", s. 172

Han'ın galip geldiği Afganistan iç savaşına karşı İngilizler, zaman zaman bir o tarafa bir diğer tarafa destek teklif etmişti. Bu arada Rusların Afgan sınırına doğru durmak bilmeyen ilerleyişi, Lawrence gibi konuya daha rahat yaklaşan bir İngiliz idarecinin yaklaşımını değiştirmeyi başarmış, Londra'ya St.Petersburg'la görüşmelerin başlatılmasını teklif etmiştir. Amacı tarafların etki alanına dair bir mutabakata varılmasıydı. Daha yumuşak bir emperyalist olan Lawrence'e göre bu teklifi yerine getirilseydi, İngilizler bu geri kafalı bağnaz Buhara ve Hokand hükümetlerinin ve bozkırlardaki vahşi boyların yerine medeni bir Rus hükümetinin varlığını son derece hoş karşılayabilirdi[491].

Rusların ilerleyişini sakin karşılayıp Semerkant'ta yaşadıkları duraklamaya dikkat çeken büyükelçi Buchanan, Rus devlet adamlarının, uzak bölgelerin zor savunulduğunu anladıklarını iddia etmekteydi. Zaten Kaufman'ın birlikleri de Hindistan'ı tehdit edemeyecek kadar da küçüktüler. Ancak ünlü bir oryantalist olan Henry Rawlinson, Rusların Hanlıkları işgal edeceğini ve Hindistan'a giden yolda Afganistan'a nüfuz edeceklerini ön görmekteydi.

1870'lere gelindiğinde ise, Rus basını ve devlet adamlarının Türkistan'ın önemi ile alakalı fikir ayrılığına düştüklerini görmemiz mümkündür. Kaufman, Harp Bakanı ve Golos Gazetesi, bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik zeminde sağladığı kazançları savunmaktaydı. Kaufman, özellikle de ticari potansiyeli, pamuk ve ipek tedariki açısından gelecek vadetmesi gibi gerekçelerle Taşkent-Orenburg demiryolunu yapımından yanaydı[492].

Öte yandan 30 Mart 1883 tarihli Times'da da Buchanan'ın görüşlerine paralel olarak şöyle bir yorum görmek mümkündür:

"Türkistan Rusların kısıtlı kaynaklarına bir yüktür ve uzun süre de böyle olacaktır. Bunun yanında da başka yönlere doğru hareket etmelerini engelleyecektir. Orta Asya görevlerinin ne olduğunu belirlemeden ya da bunu anlamaları için gerekenleri algılamadan büyük bir hırsın ateşli bir özlemini ona (Rusya'ya) vermişti."

1872 yılı sonbaharında Rusya başbakanı, Hive'ye karşı ceza niteliğinde bir seferin gerçekleştirileceğini ilan etmişti. İngiliz hükümeti durum karşısında

[491] M. Raziullah Azmi, "Russian Expansion in Central Asia and the Afghan Question (1865-85)", s. 113
[492] David MacKenzie, a.g.m., s. 172-173

rahatsızlığını dile getirmesi üzerine ise, Londra'ya, işgalin geçici olacağına dair teminat veren bir heyet gönderilmişti. Bu açıklamalar nasılsa İngiliz dış işlerine yeterli gelmiş, kısa sürede tansiyon düşmüştür. İngilizler olayı bir krize dönüştürmemeyi tercih etmiş, yapılan hareketin ahlaki kısmına takılmamayı kendileri adına daha yararlı görmüşlerdi.

27 Aralık 1872 tarihli *The Times* gazetesinin yorumu ise şöyleydi:

"Biz Rusların barbar Türkistan'daki ülkelerine müdahalelerini engelleyemeyiz ve de engellemeyi arzu da etmemeliyiz. Rusların şu sıra muhatap olduğu Hanlıklar, bizim bildiğimiz Asyalı sisteminden tamamen farklıdırlar. İki imparatorluk arasında oluşma ihtimali olan tehlikeli düşmanlığın dışında, kimse Rus orduları ve ticaretinin ilerlemesinin, bir aydınlanma ve refah ilerlemesi olduğunu inkâr etmeye yeltenemez."

Gazetenin, Hive'nin geçici değil de daimî olarak işgal edildiği ortaya çıktığında dahi yaklaşımı çok rahattı:

"Hive'nin kısmi ya da tamamen işgali İngilizlerin doğudaki çıkarlarına ancak Rusya'nın bu yöndeki büyümesinin İngiliz-İran ilişkilerini etkilemesi halinde ters düşecektir."

Muhakkak ki kimse bu önde gelen makalelerden ülkenin bir savaş gerginliğinin içinden geçtiğini tahmin etmezdi ancak durum böyle değildi. Bu rahat beyanların yanında, gerilim kokan haberler de gelmekteydi. *The Spectator* gazetesi, İngiliz Dış İşlerinin, Rusların İran'ın başkentini işgal edeceğine dair bir tertibin peşinde olduklarını açığa çıkarmıştı. *The Telegraph* gazetesi ise, daha keskin bir dil kullanmayı tercih etmişti:

"Her ne kadar Paris Anlaşmasını yeniden düzenleyip Karadeniz'deki eski kuvvet temellerini iyileştirmiş olsak da direkt olarak Boğaziçi, Süveyş Kanalı ya da Amu Derya ile irtibat halinde olacak temasları kabul edemeyiz. 1852'te İmparator Nicholas, İngiliz kızgınlığının açık olan işaretleri yanlış anlamıştı. Bu minvalde yeni bir hatanın olması halinde benzer bir neticenin alınmasına sebep olabilir."[493]

Ancak durum yorumlardaki seyirde ilerlememiş, Ruslar bu topraklarını genişletmeye devam edip, olanların da stratejik önemini arttırmıştı. 1873 yılına gelindiğinde de Hive, Ruslara bağlı bir devlet haline getirildi. Rusya Amu Derya'ya doğru ilerledi. Bu yeni kazanımlarla artık Türkistan direkt Avrupa'dan ikmal

[493] W. F. F. Grace, "Russia and the Times in 1863-1873", s. 96-97

sağlayabilirdi. Üstelik Rusya Türkmen bozkırlarında tutunabilirdi. İran'a sınır olmasıyla da Herat, İran körfezi ve Afganistan'ın adeta anahtarı hükmüne gelmişti. Hindistan adına Hive'nin düşüşü, ağırlık merkezini Afganistan dağlarından İran ve Türkmen ovalarına kaydırmıştı. St. Petersburg'da bulunan İngiliz temsilcisinin bildirdiğine göre, Rusya, İran ve Afganistan'ın varlığını tehdit edebilir, bu da Hindistan'ı tehlikeye atabilirdi.

Hindistan ordusu komutanı, Hindistan'ı savunmak için ellerinden ne geliyorsa yapmaları gerektiğini, Rusların yakınlarında dolaşmasına müsaade edemeyeceklerini ve de ileride İran sınırlarını geçme ihtimalini kesinlikle engellemeleri gerektiğini dile getirmektedir. 1876 yılında Hokand Hanlığı'nın ele geçirilmesi ile Ruslar Buhara ve Hindistan'a daha yakın olmuşlardı. Burası Fergana Eyaleti olarak ilhak edilerek Türkistan'ın en zengin parçası haline gelmişti. Ruslar ele geçirdikleri her yeni toprak parçasının, kendilerine imrenen İngilizlerin kalbine bir hançer gibi saplandığının farkındaydılar[494].

Peki ne zaman duracaktı Rusların ilerlemesi? Aslında sorunun cevabı son derece basittir. Alexis Kausse'nin de ifade ettiği üzere Ruslar, yenemeyecekleri kadar güçlü bir devletle karşı karşıya gelmeleri halinde ilerleyişlerine son vermek zorunda kalacaktı. Bu basit ve mantıklı cevabı çok önceden Lord Palmerston'un da öngördüğünü biliyoruz. Ruslar cesaret edebildiği sürece müzakerelerini sürdürüp muhatabını ayartmaya, kelime oyunu yaparak açıklamaya çalışarak ilerlemekteydi. Şayet muvaffak olamazlarsa da uzaklaşmayı tercih etmekteydi. Rusların ilerlemeye dair ülküsü savaşmak değil diplomasi sanat ve oyunları üzerinedir. Savaşmak imparatorluğu ciddi bir şekilde zayıflatabilecek bir eylemken, bunu İngilizlere karşı gerçekleştirmek öldürücü olabilirdi[495]. Görüldüğü gibi Great Game'de Rusların da kendilerine göre farklı taktikleri vardı.

Great Game'e dair Edward Ingram'ın bazı yorumlarına da yer vermekte fayda olabilir. Buna göre İngilizler 19'uncu yüzyılın başlarında Hindistan'a yapılması muhtemel bir saldırıya karşı koyabilecek güçte değillerdi. Hatta iddiasını daha ileri götüren yazar, en güçlü oldukları dönemde bile İngilizlerin askeri gücünün maddi

[494] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", s. 175; Hina Khan, "Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response", s. 46-47
[495] Alexis Sydney Krausse, *Russia in Asia*, s. 146, 291

güçlerinin önüne geçemediğini, aslında daha ziyade zengin olduklarını belirtir. Ingram'a göre Great Game'in esası, kendince ilk hür toplum olduğunu var sayan ilk endüstrileşmiş ülkenin, üstün teknolojisi, buhar gücü, demir ve pamuğundan faydalanıp Orta Asya'yı ele geçirmek ve ekonomisini kalkındırmaktır. İngiliz mallarından sonra, İngiliz değerlerinin de bölgeye yerleştirilmesi, özellikle de özel mülkiyet hakkından söz eder. Emeğin karşılığının güvence altına alınmasıyla göçebeler yerleşik hayata geçecek, hayvancılık yapan boylar tarafından çevrelenmiş vaha şehirleri ise Avrupa modeline uygun şekilde sınırları belirlenmiş bölgesel devletlere dönüştürülecekti böylece. Yani Great Game kısmen de sınırların çizilmesiyle alakalıydı.

Great Game'in Orta Asya ayağının Yakın Doğu'dan ayrı düşünülemeyeceğini daha evvel ifade etmiştik. Hatta İngilizlerin Hindistan'ı korumak adına Asya'da sürdürdükleri Great Game'in bir diğer ayağı, bu kıtadaki mülklerini Avrupalı güçlerden emin kılmak adına Osmanlı toprakları üzerindeki hesaplarıdır ve bu da *Doğu Sorunu* olarak adlandırılmıştır. Bu iki siyasi olgu birbirinden ayrı tutulamaz. İngilizlerin Orta Doğu'daki bu durumları, pek çok İngiliz diplomasisi ve emperyal tarih uzmanını yanılgıya düşürmektedir. Napolyon Savaşlarının ikinci safhasını kronolojik bir ayrım hattı olarak kabul edip, Orta Doğuyu coğrafi olarak Tebriz'in güneyinden Bağdat'a, oradan da Süveyş Kanalına yönelen bir çizgiyle ikiye ayırmışlardır. Bu durumda İngilizlerin Afganistan ve İran'da, İstanbul ve Kahire'de ne işlerinin olduğunu anlatmak imkânsız hale gelmiştir[496].

Yakın Doğu'da değişiklik ihtimalleri fark edilince, bir kargaşa yöneticisi olarak İngilizler, bu defa da istikrarı öncelemeye başladılar. Aslında tüm bölgeyi kendileri kontrol etmek istemeseler de kendilerinden başka bir güç de bölgeye hâkim olmamalıydı. Bu durumda tampon devletlerden oluşan, hemen ardından ise vasal devletlerin olduğu iki ayrı hatta ihtiyaç olacaktı. Tampon devletler Türkiye ve İran olmalıydı, kurdukları ticari ağla oluşturmayı hedefledikleri Hive ve Buhara ise vasal devletleri oluşturacaklardı. Tampon bölgenin ardında vasal devletlerden oluşan ikinci hat İran körfezinden İndus, Sind ve Pencap yoluyla Afganistan'ı kapsamalıydı. İngram'ın bu tarifi bize aşağı yukarı Bellew'in İndus-Dicle arasında seyahat ettiği bölgeyi çizmektedir. Fırat nehri-Halep civarının İndus-Attock-Peşaver dolaylarına

[496] Edward Ingram, "Approaches to the Great Game in Asia", s. 449-450

kadar uzanan bir coğrafya İngiliz Deniz kuvvetleri, İngiliz bayrağı ile Ruslardan önce damga vuracakları bölgede İngiliz mallarını taşıyan tüccarların emniyetini sağlayabilirdi[497].

Yukarıdaki ifadeler bizim, Bellew'in seyahatinde neden İran'a da yer verdiğini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Gelelim bu seyahatte İran'a dair tutulan notlardan birkaç örneğe. Mesela çalışmasının on birinci bölümünde Bellew Meşhed'i anlatırken şehirde var olan İslam'a ait kutsal yerleri sıralamaktadır. Tabi Bellew'in çalışmalarında sıkça rastladığımız oryantalist söylemleri sonrasında görmeden geçemiyoruz. Buna göre Meşhed de diğer tüm İslami merkezler gibi kötülük ve ahlaksızlığın diz boyu olduğu bir yerdir, hamam ve pazarları da düzenbaz ve kumarbazlarla doludur[498]. Yine İran'da korumalarından birine, İran hükümetinin neden akınlarıyla güvenliği tehlikeye sokan Türkmenlere karşı köklü bir önlem almadığını soruyor. Cevaben "maddi" gerekçeleri öne süren koruma, Rusların Türkmen sorununu çözebileceğini, bunu yapmaları halinde de bütün İran halkının güvenini kazanacaklarını iddia ediyor[499]. Mutlaka ki Bellew'in tuttuğu bu notlar, İran'ın tampon devlet olarak varlığını sürdürmesini arzu eden İngiliz hükümetinin değerlendirmesine sunulmak üzere kaleme alınmıştır. Zaten İngilizler İran'ın topraklarında yaşayan boylar ve dini guruplar üzerindeki kontrolü sağlamak zorunda olduklarını, istikrar için bunun gerekli olduğunu ve İran'ın dış ilişkilerini, direkt olarak yönetme olmasa da yönlendirmelerinin gerekli olduğunun farkındaydılar. Bunu Rusların değil kendilerinin başarması lazımdı. Ancak, tıpkı Türkmençayı anlaşmasının İran üzerinde oluşturduğu Rus etkisine benzer bir şekilde, Hive ve Buhara'nın düşmesi de benzer bir netice verecek, Rusların Orta Asya'daki başarılı ilerleyişleri ile onlar tarafından himaye edilen bir devlet durumuna düşmüştür [500].

Tampon devlet ve vasal devletlerle ilgili yukarıda belirtilen düşünceler, İngilizlerin Yakın Doğu'nun bazı kısımlarına olan ilgisinin tür ve seviyesini şekillendirmiştir. Osmanlı sınırları 1829'da haritada çizildiği haliyle korunuyordu. İngilizler sadece sınırlarla ilgilenmekteydiler o dönem için. İçeride olanları göz ardı

[497] Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", s.163-165; Bayly de bazı devletlerin mecburen bağımsız bırakıldıkları, bazılarının ise sömürgeleştirildiğini ifade etmektedir. bkz. C. A. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, s. 60-61
[498] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 366
[499] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 387-388
[500] Edward Ingram, "Approaches to the Great Game in Asia", s. 451

etmeyi tercih etmekteydiler. Yine de Sultanın ordusunu sınırlarını Ruslardan koruyabilmelerine yetecek ölçüde geliştirip büyütmesi beklentisini de taşımaktaydılar. Rusların Akdeniz'de bir deniz kuvveti haline gelebilmelerini arzu etmediklerinden, Osmanlı Devleti'nden Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını koruyabilmesini beklemekteydiler. Öte yandan Balkanlarda olanlarla direkt ilgilenmemekteydiler. İngilizlerin Asya gücünü Avrupa dengelerinden uzak tutacak yerler Batum, Erzurum, Bağdat, Suriye ve Mısır'dı[501].

Bu değerlendirmelerin üzerine Bellew'in Bağdat izlenimleri akla gelmektedir. Bağdat'ta Osmanlı nizamından çokça etkilenen Bellew, askeri kışlalara yaptıkları ziyaretler için, kırmızı başlıklar (fesleri kastederek) olmasa Fransız ya da Alman kışlalarında olduğunu düşüneceğini belirtip ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bağdat'tan ayrılışında, Avrupa'nın hasta adamının (Osmanlı'yı kast ederek) muhakkak ki iyileşmekte olduğu kanaatini eklemesi dikkat çekicidir[502].

Osmanlı Devleti gibi, İran da haritada çizilmişti. Kuzey batısında, Türkmençayı anlaşmasındaki sınırları koruması gerekmekteydi. Bu Rusları da tatmin etmeliydi. Zaten kendileri de bunu şart koşmuştu. İran'ın tehlike arz edebilecek sınırları kuzey ve doğu sınırlarıydı. Ya kuzey sınırı Etrek Nehri boyunca çizilmeli ya da Hive ve Buhara'nın dönüşümüne dek değiştirilmemeliydi. Böylece Transcaspia olarak tarif edilen bölge taksim edilebilirdi. Doğuda da İran, Herat üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmeliydi.

Afganistan'a erişim, İndus ve Sutlej nehirlerinin ticari yollar olarak gelişim göstermeleriyle sağlanmalıydı. Sind ve Pencap'a olan erişim engelsiz olmadığı müddetçe pek bir şey halledilemezdi. Dolayısıyla Asya'daki Great Game İngilizlerle kuzey-batı sınırlarındaki devletler arasındaki ilişkinin yakınlığı ve yoğunluğuna bağlıydı. Her ne kadar İngilizler bu devletleri ilhak etmek istemeseler de birbirleriyle olan ilişkilerini değiştiremezlerdi. Sind, Pencap ve Afgan hükümdarlar, İngilizlerin arzu ettiği şekilde birbirleri ile geçinmek zorundaydılar. Bu şekilde İngiliz ticareti desteklenmiş olacaktı ama bu aynı zamanda tebaalarının yeni model İngilizlerin Asyalı birer kopyaları olmaları anlamına gelmekteydi[503].

[501] Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", s. 165-166
[502] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s. 469-471
[503] Edward Ingram, a.g.m., s. 166-167

Yukarıda Lord Palmerston'un öngörülerini ve Krausse'nin yorumlarını dile getirmiştik. Krausse kronik bir Rus karşıtıydı (russophobe). Rusya ve İngiltere arasında yaşanan çekişmeyi değerlendirmeye çalışan bu zat, her iki tarafta hem Rusya hem İngiltere'de devlet adamları ve de bilim adamlarının defalarca değerlendirmiş oldukları bu konuyu dile getirmekteydi. Aslında Krausse İngilizler adına endişeliydi, Asya için yaşanan bu mücadeleyi kaybedip yaklaşık elli yıl içinde üçüncü sınıf bir güç haline gelme ihtimali onu tedirgin etmekteydi. Ona göre Rusya dünyanın gördüğü gelmiş geçmiş en büyük tiranlıklarından biriydi ve çarlık yıkılmaya mahkûmdu.

Ancak Krausse'nin endişeleri boşaydı. Aradaki mücadelede Rusya çoğunlukla zayıf olan taraftı. Mesela 1880'lerin sonlarına kadar Orta Asya'da demiryolu inşasında bulunmamışlardır. Oysaki İngilizler bu tarihe dek Hindistan'da yaklaşık 16.000 km uzunluğunda bir demiryolu ağı inşa etmişti bile. Bunun dışında İngilizler İran'ın güneyinde petrol çıkarıp işlemek üzere dünyanın en büyük petrol işletim hakkını elde etmişlerdi. Bir sanayi devrimi yaşamamış olan yarı-Asyalı ve yarı-feodal Rusya, İngilizlerin gelişmiş kapitalist sistemleriyle mücadele etmede yetersiz kalmaktaydı. Hatta askeri açıdan sahip oldukları kaynaklar İngilizlere kıyasla son derece zayıf kalmaktaydı. Rusya'nın Hindistan'a saldırma ihtimali ancak Afganistan üzerinden gerçekleştirilebilirdi. Bunlardan biri Taşkent-Semerkand-Belh-Kulm-Kabul üzerinden, diğer ise Bakü-Hazar Denizi-Merv-Herat-Kandahar üzerinden Hindistan'a varan güzergâh olabilirdi ancak. Tüm bunların dışında zaten gelişmişlik olarak İngiltere ile baş edemeyecek seviyede oluşu ve güney-batı Asya'nın topografyası Rusya'nın bu mücadeleyi istediği gibi neticelendirmesine engeldi[504].

Rezun'un yaklaşımına rağmen, Rusların elde ettikleri başarıyı küçük de görmemek lazım. Evet iki devlet tam olarak denk değildi, ancak 1870'lerde Ruslar Buhara ve Hive'yi hakimiyeti altına almışken, Afganistan'ın idaresi için aynı hamleyi yapabilmeleri umulan İngilizler aynı başarıyı göstermemiş, Afganistan bağımsız kalmıştır. Öte yandan İran üzerindeki anlaşma durumu ise, Ruslar tarafından savaş riskinin ortadan kaldırdıkları ve İngilizlerle bölgenin ekonomik hakimiyeti adına sürdürdükleri çekişmeyi kazandıklarına dair bir işaret olarak algılanmaktaydı. Bu arada İngilizler ise Hindistan'ı olası bir durumda kendilerine saklayabilmek adına

[504] Miron Rezun, "The Great Game Revisted", s. 324-328

lazım olacak orduları ve para kaynağını nereden bulacakları sorununa çözüm arama peşine düşmüşlerdi[505].

İngilizler hayal ettikleri çift hatlı tampon ve vasal devletlerden oluşan planlarını istedikleri gibi gerçekliğe kavuşturamamışlardı. 1870'lerde İngilizler Orta Asya'da daha ziyade savunma pozisyonunda kalmışlardı. İnisiyatif almaktan ziyade tepki veren, yerel şartları birbirine geçirmekten aciz bir tutum içindeydi. II. Afgan işgali dahi, Rusların Merv'i işgali üzerine durumu önceden kavrayıp engellemek adına yapılmış bir hamle değil, bir reaksiyondu. Bu noktada akla, aynı fikri paylaşmak mümkün olmasa da, Lord Curzon'un, İngilizlerin dönüp dolaşıp gene aynı noktaya geldikleri yönündeki eleştirisi gelmekte[506]. Rusya rekabetine karşı sıkıntıları aşıp baskı yapmanın zorluğunun yanında, 1882'den sonra Sultan'ın muhalefeti ve Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya'dan oluşan Üç İmparator Antlaşması'nın verdiği baskı yüzünden İngilizler, on beş yıl kadar bir süreyi -1870'lerden 1890'ların başlarına kadar- Hindistan'ı savunup savunmama sorunsalı ekseninde dönerek, çekişme içinde geçirdiler. Aslında bu, İran ve Afganistan arasında bir seçim yapma zorunluluğunu beraberinde getirmekteydi onlar için.

İngilizler Afganistan'ın ötesinde pek çok bölgede sürdükleri güç mücadelelerin de bir neticesi olarak I. Dünya Savaşından muazzam bir zaferle çıkmışlardır. 1919 haritalarına baktığımızda, İngilizlerin en geniş sınırlarına ulaştıklarını görebiliriz. Hindistan'daki İngiliz idaesinin istikrar ve güvenini ve Avrupa dengelerini tehdit eden tüm güçler bertaraf edilmişti. Birinci Dünya Savaşına giren devletle, bu savaşı atlatan aynı değildi[507].

Görüldüğü gibi Great Game ve bölgeye dair İngiliz Emperyal politikası Bellew'in seyahatnamesinden okuyabildiğimizden ibaret olmayıp, daha geniş bir coğrafya ve zaman dilimini kapsamaktadır. Anlatımlar genişletilebilir, çekişmelerin cephelerini tarif için birbiriyle iç içe geçmiş ancak farklı coğrafyalarda yaşanan olayları sunulmaya devam edilebilir. Ancak bu durumda Afganistan özelinden uzaklaşmış sayılırız.

[505] Edward Ingram, "Approaches to the Great Game in Asia", s. 450
[506] Edward Ingram, a.g.m., s. 449
[507] Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", s. 168-170

Bellew'in İndus ve Dicle nehirleri arasında yaptığı seyahatin notları, yukarıda kesitler verilmeye çalışılan Great Game'in tam da Hive'nin Ruslar tarafından işgaline denk gelen bir evresinde yaklaşık olarak Afganistan-İran hattını kapsayan bir gezinin ürünü olup, siyasete yön veren isimler tarafından dikkate alınmadığı ya da halka sunulmadığı düşünülemez.

3. 4. Kaşmir ve Kaşgar, 1873-74 Kaşgar Elçiliği Yolculuğu

Bellew'in bu yolculuğu, Hindistan'daki İngiliz idaresi tarafından gönderildiği Kaşgar elçiliği ile alakalıdır. Çalışmamızın bu bölümünde Bellew'in *Keşmir ve Kaşgar: 1873-1874 Kaşgar Elçiliği Yolculuğu* adlı raporundan yola çıkarak Hindistan'daki İngiliz idaresinin Kaşgar Hanlığı politikası hakkında fikir sahibi olmaya çalışacağız. Ancak bunu ele almadan önce heyetin bu ziyareti gerçekleştirdiği Kaşgar Hanlığı ve Yakub Beg'in şahsı hakkında bir miktar bilgi vermek yerinde olacaktır.

Bellew çalışmasının başında gidilecek bölgeyi, Hindistan'ın kuzeyi olarak işaret edip, halkının daha ziyade Çin Tatar'ları (Chinese Tartary) olarak tanımlandığını, bölgenin son zamanlarda Avrupalıların dikkatini çekmeye başladığını aktarmakta, buna sebep olarak da Rusya'nın doğuya doğru ilerlemesini sunmakta bize. 1862-63'te gerçekleşen devrimle bu bölgenin Çin'den koptuğunu, devamında ise güneye doğru genişlediğini aktarmaktadır.

Akabinde ise İngilizlerin bu yeni gelişen güç ve bu bölge ile ticaret yapma arzularını dile getirmekte, yeni liderin de Ruslar yerine kendilerini tercih ettiklerini iddia etmektedir. Bu sebeplerden dolayı Kaşgar Ülkesi ve onun hükümdarı Atalık Gazi kimdir sorularının cevaplarını arayacaklarını belirtmektedir. Bellew isim vermeden Atalık Gazi'nin aslında içinde bulunduğu ortamın karanlığından faydalanarak hakimiyeti altında olan bölgeleri gasp ettiği yorumunda bulunmuş, kısaca okuyucusunun, bu gaspçı ya da hakimiyeti zorla elde eden bu kimse ile kurulan iyi ilişkilerin belli başlı olaylarını sunduklarını ifade etmiştir[508].

Bellew son on altı-on yedi yıldır kadim Çin yönetimini zora sokan bir İslami canlanmadan söz etmekte, bu canlanmanın Taiping İsyanı, Panthay Ayaklanması, Dungan Devrimi gibi olaylarla batının dikkatini çekmiş olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan Panthay ve Dungan İsyanları modern çalışmalarda da, Müslümanlar Çinlilerin öncülüğünde geçmiş olarak nakledilmektedir. Bu isyanlar farklı noktalarda olsalar da genel amaçlarının hükumeti kendi lehlerine etkisiz hale getirmek olduğunu

[508] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. V-VI; Dungan Devrimi ve Panthay Ayaklanması, Çin'in Türkistan ve Yünnan eyaletlerindeki hakimiyetini sırasıyla 1863-1877 ve 1855-1873 arasında baltalamıştır. Çin ilk olarak 1759 yılında ele geçirdiği Doğu Türkistan hakimiyetini Yakub Beg'in ölümünün hemen ardından 1878 yılında tekrar sağlamıştır. bkz. Archibald Rose, "Chinese Frontiers of India", s. 214-215

ve bu anlamda benzer bir karakter taşıdıklarını belirtmiştir. Bellew'e göre ise bu isyanların temel nedeni isyancıların Çin'deki Buda hakimiyetinin yerini İslamiyet'in almasını sağlama hedefidir. Bellew'in, dediği gibi sahiden yaşanan uzun süreli isyanların da etkisiyle Çin'in hakimiyeti sarsılmış, üstüne bir de 1857-1860 yıllarında Fransa ve İngiltere ile girdiği savaşlar iyice zayıflamasına sebep olmuştur. Zaten Doğu Türkistan'da Yakub Beg'in Çin kuvvetlerine karşı elde ettiği başarılarda bu yıpranmışlıkların payı büyük önem taşımaktadır [509].

Öte yandan Bellew'den öğrendiğimiz kadarıyla bölgede yaşanan yönetim değişikliği ve gelişmelere dair yeni bilgiler Yarkent ve Hotan'lı tüccarlar vasıtasıyla Hindistan'a gelmektedir. Bu vesileyle oluşan yeni talep ve açılan pazar, Himalayalar'ın kuzeyi ile ticaret yapma fikrini doğurmaktaydı. Yine Hindistan Hükümetinin 1866'da Palampur fuarını ticareti teşvik etmek amacıyla düzenlediklerini anlatan Bellew, bu fuarın güzel neticeler verdiğini belirtmiştir[510].

3.4.1. Kaşgar Hanlığı ve Yakub Beg

Kaşgar Hanlığının kurulmuş olduğu Doğu Türkistan bölgesi, Çin, Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Rusya ile çevrili olup, stratejik olarak Asya'nın en önemli coğrafyalarından birini oluşturmaktaydı. 600.000 km2'si çöllerle kaplı olan bu ülke, üzerinde birbirinden farklı ekosistemleri barındırmanın yanı sıra, Altay Dağı Karanlık Dağ ve Tanrıdağ gibi dağların da bulunduğu 1.823.418 km2'lik zorlu bir coğrafyadır. Bunun yanında Manas, Tarım Deryası, İli gibi başlıca nehirler de bölgenin su ihtiyacını karşılamaktadırlar. Doğu Türkistan yer altı madenleri açısından da son derece zengin olup, pek çok bakır, demir, altın, gümüş, petrol ve kömür yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Hoten, Yarkent, Kaşgar gibi şehirler ise bölgenin en önemli şehirlerindendir. Bunların yanında tarihi ipek yolu güzergahı da Doğu Türkistan üzerinden geçmektedir[511].

Bellew'in bölgeyi tarifinde ise farklı bir dil kullanımını görmekteyiz. Buna göre, Britanya Hindistan'ın en batı ucunda bulunan bu bölgenin, batı dünyasında "Doğu Türkistan" ifadesinin dışında aynı zamanda "Çin Türkistan'ı" olarak da

[509] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. VI-VII; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 317-318
[510] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. XIII;
[511] Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti", s. 5

bilindiğini belirterek kendilerinin bölgede ilişki içinde olacakları merkezin ise Kaşgar olduğunu ifade etmiştir.

Yazar akabinde Doğu Türkistan'a dair bilgiler vermeye devam eder. Buna göre *Chinese Tartary* olarak ifade ettiği bölge, (Çin) imparatorluk yönetimi tarafından, kuzeyde Cungar (*Zunghar)* ya da Moğolistan (*Mugholistan)* ve güneyde ise *Kaşgar* ya da *Doğu Türkistan* olmak üzere Tanrı Dağları ya da Kutsal (Celestial) Dağlar tarafından iki ana bölüme ayrıldığını ifade etmektedir. Buraların *İla* il idaresi tarafından Gulca merkezli yönetilmekte olduğunu nakletmiş Bellew. Bu bölgenin kuzeyinde yani dağların kuzeyinde kalan kısmı Çinliler tarafından "Tian Shan Peh Lu" yani "Tanrı dağlarının kuzey tarafı" şeklinde isimlendirilmekteydi[512].

Ancak sayılan bölgelerin büyük kısmı seyahatin gerçekleştiği dönemde artık Rus hakimiyeti altındadır. Adı geçen İla artık bir Rus askeri garnizonu iken Cungar'ın büyük bir kısmı da Rus kontrolündedir. Bura Kaşgar'la direk sınıra sahip olup, Hoca (Khoja) ailesi tarafından yönetilen Hokant ile de doğrudan iletişim halindedir[513].

Bellew Kaşgar Hanlığının nüfus dağılımı hakkında genel bir bilgi vermektedir. Buna göre, birbirinden bağımsız olarak yaşayan toplulukların konfederasyon şeklinde bir araya geldiklerini, bunların her birinin bir merkezinin olduğunu, yerleşimin de bu merkezin etrafında toplandığını kaydetmiştir.

Kaşgar bölgesinde, Vahan ve Sarıkol hariç on üç adet yerleşim/topluluk olduğunu belirten Bellew, Vahan ve Sarıkol'daki Ari topluluğun Türk ve Tatarlardan farklı menşe ve dile sahip olduğunu iddia etmektedir. O dönemki yönetim altında bu yerleşimlerinin her biri Dadkhwah adlı direkt hana bağlı idarecilerle yönetilmekteydi. Bellew bu yerleşim yerlerinin isimlerini sıralamayı da ihmal etmemiştir[514].

Bölgenin nüfusu, bitki örtüsü, edebiyat, mimarisi ve üretimine dair bilgi veren Bellew'e göre bu zenginliklerin iyi bir şekilde idare edilebilmesi için, Orta Asya'daki Müslümanlardan beklenmeyen ölçüde ileri bir idareye ihtiyaç duyulmaktadır ki, bu yorumuyla Bellew'in aslında Müslümanların buna ehil olmadıkları yönündeki

[512] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. VII
[513] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. VII-X
[514] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 2-4

düşüncesini anlamak zor değildir. Bunların dışında Bellew bölgenin, Hıristiyan Büyük Britanya hükümeti ve Rusya arasında bunların tampon olduğunu ifade etmektedir[515].

Kaşmir vilayetini anlatırken, hâkim kültür ve yaşayışa da değinmiştir Bellew. Yaygın olan Budizm'in yanında çok erkekle evlilik hususunu anlatmış (aynı aileden erkek kardeşlerin bir bayanla evlenmesi adetini) ve bu iki olgunun birbirlerini beslediklerini iddia etmiştir. Ona göre, bu durum ve Budizm ülkedeki şartların bir neticesi olup ülkeye en uygun olan geleneklerdir. Bunlar aynı zamanda –nispeten verimli olan kuzey ve güney ülkelerde yayılan İslamiyet'e karşı kendilerini korumalarını sağlamıştır. Bu fikrine dayanak olarak da, 16'ıncı yüzyılda Yarkent tarafından gelen Müslüman seferlerine karşı direnebilmiş olmalarını göstermiştir. Tabi bu açıklamalar yapılırken de Müslümanlar şiddet kaynağı olarak işaret edilmiş alt metinde. Öte yandan bu şiddet düşkünü topluluklar arasında sakin, düzenli ve barış içinde yaşamayı başardıkları için, evlilikle alakalı bu kusurlarının da aslında mazur görülebileceğini belirtmiş[516].

Tarihi açıdan Doğu Türkistan sırasıyla Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Büyük Moğol İmparatorluğu, Çağatay Hanlığı ve Timuriler'in hüküm sürdüğü bir bölge olmuştur. Timur'dan sonra Saidiye Yarkent Hanlığının kurulduğunu görsek de, bunun ömrü çok uzun sürmemiş, Moğol Kalmuklar'ın yıkımına uğramıştır. Ardından bir asırdan az olmak üzere (77 yıl) Hocalar döneminin yaşandığını görmekteyiz bölgede. Ancak bu dönemde içerde görülen hizipleşme ve mücadeleler sonucunda yaşanan bölünmüşlük hali Çin'e adeta davetiye çıkarmış, sene 1755'ye geldiğinde ise Doğu Türkistan Çin işgaline uğramıştır. Çok sayıda isyan ve başkaldırıya rağmen bölge 1864 yılına kadar Çin hakimiyetinden kurtulamamış, halk ciddi baskılar sonucunda baş eğmeye zorlanmıştır. Sonunda 1865 yılında, Çin'de merkezi otoritenin de zayıflamasıyla Doğu Türkistan bu işgalden kurtulmayı başarmıştır. Aynı dönemde zaten Yakub Beg de tarih sahnesindeki yerini almıştır[517].

1820-1860 yılları arasında komşu Hokand Hanlığına sığınmış olarak hayatını devam ettiren Hocalı ailesi mensupları öncülüğünde isyanların yaşandığını görmekteyiz. Bellew bu isyanlardan bahsederken, içinde bulunduğu 19'uncu yüzyıl

[515] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 12
[516] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 118-119
[517] Yelda Demirdağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", s.232 Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti", s.5-6

içinde en az dört defa Doğu Türkistan'da Çin'e karşı isyan yaşandığını ifade edip, bunların başarılı olamayışını da Hocaların (Khojas) beceriksizliğine bağlamaktadır. Anlatımında, Çin'in her bir geri dönüşünde aldığı intikamlara rağmen yine de yerel halk tarafından tercih edildiğini iddia etmekte ki bu ifadeler pek gerçekçi gelmemektedir[518].

Zaten Bellew'in yaşanan son isyanın 1857 yılında, Hokand tarafından Hoca Veli Han önderliğinde gerçekleştiğini anlatırken tercih ettiği ifadeler, meselelere hiç de tarafsız yaklaşmadığının bir başka kanıtıdır. Buna göre, Ruslar, Hokand'ın en önemli kısımlarını işgale *mecbur* kalmışlardı. Bu karışık dönemde Yakub Beg'in Kaşgar'ı Çin hakimiyetinden kurtardığını, bu başarıyı da Andican ve Hokant'tan aldığı desteklere borçlu olduğunu belirtirken, Kaşgar'a dair sürdürdüğü anlatımlarında yoğun ve objektif görünmeyen eleştirilerde bulunmaktadır. "İslam'ın tiranlığı haricinde" Kaşgar'da çokça haksızlık yaşandığını ve bunların Hindistan basının da dikkatini çektiğini belirtmekte, Atalık Gazi Yakub Beg ülkeye hâkim olmadan evvel, ülkenin böyle bir süreçten geçtiğini, artık Sunni-Ortodoks karakterde katı bir İslami yönetimin var olduğunu iddia etmektedir. Bellew nakillerine devam ederken, Yakub Beg'in amacının ülkeyi İslamlaştırmak olduğunu iddia etmekte, hatta bunu ifade ederken asimilasyon kelimesini kullanmaktadır. Gayrimüslimlerin İslamiyet'e zorlandığını iddia ettikten sonra, Asya'daki büyük Avrupalı güçlerle kurmaya niyet ettiği iyi ilişkilerin kendisini aydınlatması umudunu eklemeyi ihmal etmemiş[519].

Modern çalışmalarda Yakub Beg'in özellikle Andicanlı paralı askerler ve Andicanlı tüccarlar tarafından desteklendiği zikredilmektedir. Tabi çoğu yerde Yakub Beg'in, kalabalık Orta Asya prenslerinin içinden kendisini sıyırıp yükselebilecek derecede mahir olup hem İngilizler hem de Ruslar tarafından tanınması mutlaka ki dile getirilmektedir.

Her ne kadar kimi çalışmalardan Yakub Beg'in başarısı küçümsenmeye çalışılsa da, kendisi pek çok önemli Orta Asya tarihi uzmanı tarafından döneminin öne çıkan liderlerinden biri olarak zikredilmektedir. Orta Asya'da yüzyılın son gerçek bağımsız lideri olarak ya da *Orta Asya'nın nesiller boyunca çıkardığı en büyük*

[518] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 26-28; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s.317
[519] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 28-32

adam[520] olarak anılmanın yanında Nadir Şah'tan sonra Asya'da ortaya çıkan en sıra dışı hükümdarlardan biri olup hem iyi bir idareci hem de iyi bir askerdi. Uzun zamandan beri ne barış ne de emniyeti yaşayamamış bir bölgeye ikisini birden getirmeyi başarmıştır. Shaw, onunla ilgili gözlemlerini şöyle aktarmaktadır[521]:

"O (Yakub Beg) halkını büyük bir kısmını soğutmadan mükemmel bir düzen ve emniyet sağlamıştı. Halk bu güç gösterilerinin kendi menfaatleri uğruna, onlar için olduğunu hissetmekteydi. O (Yakub Beg) her gün Kaşgar'ın girişinde iki ya da üç saat oturur ve onların şikayetlerini dinlerdi. Bazı yaşlı kadınlar ve köylüler için gelip meselelerini aktarmak, sert bir dille şikâyette bulunmak gayet alışılmış sıradan bir durumdu. Yakub Beg ise buna karşı sadece gülümserdi."

Notlarında Yakub Beg için genelde olumlu olmayan ifadeler kullanmayı tercih eden Bellew de, Atalık Gazi'nin Tatar bozkırlarının modern Napolyon'u olarak nitelendirmektedir[522]. İngilizlerin Napolyon antipatisini göz önünde bulunduracak olursak bu ifade de pek olumlu sayılmaz aslında. Bellew'in çalışmasından da istifade ederek kaleme aldığı *The Life of Yakoob Beg* adlı eserinde Demetrius Charles Boulger, Yakub Beg ile alakalı daha ileri giderek, hakimiyetini şiddet ve teröre dayandırdığını, dış politikada ise nispeten daha cesur adımlar attığını, ancak bu durumun da zaman zaman kararsızlık ve tereddütlerden dolayı aynı seyirde ilerlemediğini iddia etmiştir[523].

Kiernan da Yakub Beg'in dış politikada Çin ve Rusya gibi iki düşman kuvvet arasında kaldığını, bu sebeple kırılgan bir pozisyonda bulunduğunu belirtmektedir. Buna rağmen ya Çin tehlikesinin onu tekrar zorlamayacağını, ya da Tungan şehirlerinin aralarında bir bariyer gibi kendisini koruyacağını düşünmekteydi. Atalık Gazi'nin -belki de Çin'den gelebilecek tehlikeyi yeterince ciddiye almadığı için- doğuda mücadele ettiği zamanlarda sürekli gözü batıdaydı. Kaşgar şehri İstanbul'dan uzaktı ancak Pekin'e de pek yakın sayılmazdı. Urumçi'den yaklaşık 1100 km uzak, Semerkant'tan ise 800 km'den daha yakın bir konumdayken, 1867'den itibaren Rus idaresinde olan Batı Türkistan'ın başkenti olan Taşkent şehriyle de arada 650 km kadar bir uzaklıkta bulunmaktaydı. Kaşgar'ın batısındaki dağ geçitleri güneydekilere nispeten daha az zorlu olup, batıdaki bu geçitlerin ötesinde bulunan Ruslar hızla

[520] V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s.318
[521] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.144; R. B. Shaw, "A Visit to Yarkand and Kashgar", s.131
[522] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 303
[523] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. VII

ilerlemekteydiler. Yakub Beg'in konumunu sağlamlaştırdığı süreçte ise Hokand, Buhara ve Hive'deki direnişler daha da bir ivme kazanmıştı ki her biri bağımsızlıklarını sürdürebilmek adına son çırpınışlarını sergilemekteydiler. Taşkent 1865 yılında, Buhara Emirliği'nin adeta kutsal şehri olan Semerkant 1868 yılında, Hive 1873'te ve son olarak Hokand 1876'da Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kalmıştı.

Bu süreçte Taşkent'ten Yakub Beg'e ulaşan yardım çağrıları yükselmekteydi. Tabi bu şehirler bir bir Rus idaresine girerken Buhara Emirinin izlediği siyaset dikkat çekmektedir. Tüm diğer hanlıkların birer birer Ruslar tarafından yutulmasına sessiz kalan, hatta yaşadıkları yenilgilerin ardından kendi ordusuna katılmaya çalışan askerleri kabul ederek adeta bundan istifade etme peşinde olan Emir'in durumu ibret vericidir[524].

Sçz konusu Yakub Beg, Muhammed Yakub Beg tam adıyla 1820 yılında Taşkent yakınındaki Pişkent'te kadı Pir Muhammed Mirza'nın oğlu olarak dünyaya gelmiş olup dedesi de kadıdır. Babasının Timur soyundan geldiğine dair iddialar olmakla beraber gerçeği yansıtmamaktadır. Döneminin etkili simalarından olan Şeyh Nizameddin Yakub Beg'in dayısıdır. Dini ağırlıklı eğitim almış olduğu için kendisinin de kadı yahut imam olması beklenirken, kendisi kariyerini farklı yönde çizmeyi uygun görmüştür. Yakub Beg Taşkent valisi olan eniştesi Nur Muhammed'in referansıyla Hokand Hanlığı ordusuna kabul edilmiş, 1845'te Hokand Han'ı Hudayar Han'ın dış ilişkiler memuru olarak vazifelendirilmiştir. Yine aynı yıl koşbegi rütbesiyle Akmescit kumandanı olarak da atanan Yakub Beg, 1853'te Ruslara karşı burayı yirmi altı gün boyunca sıkı bir şekilde savunmuş[525], ancak Rusların eline geçmesine engel olamamıştır.

[524] V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s.318-319

[525] Hondong Kim'in yine Akmescit savunmasıyla alakalı, bu bilginin doğru olmadığı, Kaşgar'a gelen Yakub Beg'in yabancılardan çok kendi dindaşlarını öldürdüğü yönünde bir iddiası mevcuttur. bkz. Hondong Kim, *Holy War in China: Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877,* s.75; Forsyth'in hazırlattığı 1873 yılındaki ziyaretlerine ait raporda Yakub Beg'in hayatıyla, özellikle de ilk yılları ve mücadelesiyle alakalı bilgiler vermektedir. bkz. Thomas Douglas Forsyth, *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, s.97-99; Montgomerie'nin kaleme aldığı ve Mirza adlı bir gezginin Yakub Beg'i ziyaretini de anlatan makalesinde, Yakub Beg'in hayatıyla ilgili kısmen doğru bilgilere rastlamak mümkündür. T. G. Montgomorie, "Repost of the Mirza's Exploration of the Route from Caubulto Kashgar", s.192

Yakub Beg saray politikalarının karmaşasından hazzetmediği için askeri hayatını sürdürmeyi tercih etmiş, Hokand Hanının ordusunda hizmet vermeye devam etmişti. 1863'te Çimkent Komutanı olmuş, ancak ertesi yıl yine Ruslara yenilmiştir. Bu yenilgilere rağmen halk arasında çok büyük bir üne kavuşmuştur. Ancak zamanla oluşan bu ünü, Hokand ordusu başkomutanı Alim Kul'un kendisine karşı husumet beslemesine sebep olmuştu. Hokand Hanı Hudayar Han, Rusların sınırlarında olduğu bir dönemde bu iki komutan arasında bir sıkıntı yaşanmasını istemediği için Yakub Beg'i, Buzurg Han'ın yardımcısı olarak Hokand kuvvetlerini yönetmek üzere atadı. Bu görevi sırasında Buzurg Han'ın idari yetersizliğini fark eden Yakub Beg, zamanla kendi askeri ve idari kadrolarını oluşturdu. Bir süre sonra Buzurg Han'ı devre dışı bırakıp, Yenihisar, Kaşgar Yenişehir'i, Yarkent ve Hoten'i hakimiyeti altına aldı. Akabinde Aksu, Kuça ve Karaşehir'i kontrol altına aldıktan sonra, ustaca stratejileri, becerikli diplomasi yeteneği, iş birliği yapmaktan kaçınanlara karşı sergilediği kararlı tutumu sayesinde Buzurg Han dahil önünde durabilecek herkesi bertaraf etmeyi başarmıştır. Özellikle Buzurg Han'ı önce Yenihisar'a, ardından da Hac görevi için Mekke'ye göndermiş, onun yokluğunda yerini sağlamlaştırmıştır[526]. Atalık Gazi'nin Buzurg Han'ı yerinden edip başa geçmesine Bellew de çalışmasında yer vermiş ancak hırs ve fırsattan yararlanma gibi ifadeleriyle Yakub Beg'in hakimiyetini sağladığı sürece eleştirel yaklaşımını açığa vurmuştur[527].

1867 yılına gelindiğinde, Yakub Beg'in Atalık Gazi Ba-Devlet unvanıyla kendisini Kaşgar Hanlığının yeni hâkimi ilan etmiştir. Zaten hakimiyet öncesinden başlamak üzere 1864-68 yılları arasında bir yandan Çin ile, diğer yandan da Doğu Türkistan'daki bağımsız şehir devletleriyle mücadelesini sürdürmekteydi. 1868 itibariyle artık Çin'in bölgeden çıkarıldığı genel olarak bilinmekteydi[528]. 1870'de Yakub Beg, Çinliler ve Dunganlıları Urumçi'den uzaklaştırmışken, ertesi yıl Kulca hariç tüm Doğu Türkistan'ı hakimiyeti altına almıştı. Her ne kadar *Holy War in China* isimli çalışmasında Yakub Beg ile ilgili son derece uç iddialara yer vermeyi uygun bulmuş olsa da Hodong Kim'in dahi bir buçuk yıl gibi bir süre içerisinde Yakub Beg'in

[526] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, , s.144-145; Mualla Uydu Yücel, "Yâkub Beg", s.277
[527] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. X-XIII
[528] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s.214

Urumçi dahil bölgede kontrol sağlayışını hayret verici bulduğunu bu noktada aktarmak gerekebilir[529].

1865 yılı öncesindeki karışık durum yüzünden Yakub Beg'in önünde belli başlı dört görev belirmişti. Öncelikle yabancı ve Kırgız Müslümanları kendi safına çekmesi gerekmekteydi. Akabinde Yenişehir'deki Mançu askeri karargahının sayısını düşürmek ve Buzurg Han ile olan durumunu netleştirmek zorundaydı. Son olarak da Kaşgarya üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırmalıydı. Sırasıyla ciddi bir başarı ile önünde duran bu meseleleri birer birer halletti[530].

Bağımsızlığını ilan ederken Yakub Beg'in eski bir Türk unvanı olan ve yukarıda belirttiğimiz *Atalık Gazi* unvanını tercih ettiğini görüyoruz. Sadettin Gömeç Yakub Beg'in bu unvanının Buhara Emiri Muzaffereddin'in kendisine verdiğini, hatta bazı kaynaklarda, bu unvandan dolayı Kaşgar Hanlığının Atalık Gazi Devleti olarak zikredildiğini belirtmektedir[531]. Yakub Beg bunun yanında merkezi anlamda güçlü bir İslam Devleti kurma hedefiyle ilerlemekteydi. Birlikte çalışmayı tercih ettiği isimler, daha ziyade Hokand'dan olanlar olup, yerel ihtilaflara karşı müsamaha göstermeyen profillere sahiptiler.

Kurduğu idari yapı, Doğu Türkistan'ın kalbi üzerinde on yıldan fazla bir süre ona etkili bir kontrol fırsatı vermiştir. Bedevlet unvanının dışında, Osmanlı İmparatorluğu tarafından kendisine "Emir'ül Müminin" unvanı da tevdi edilmiştir[532].

Bellew'in dahil olduğu heyet, Yakub Beg'in bu unvanı alışına şahit olmuştur. Yarkent'e ulaşmalarının ertesi gününde Bellew, Atalık Gazi'nin kendisine gönderilen Emir ül-Mü'minin unvanını aldığını ve akabinde biat ettiği Osmanlı Sultanı adına para bastırdığını nakleder. Bundan bir gün sonra da heyet aşağıda tekrar belirtileceği üzere, Atalık Gazi'yi ziyaret edip, İngiltere kraliçesi ve Hindistan valisi tarafından ayrı ayrı kendisine gönderilen mektup ve hediyeleri sunmuştur. Getirdikleri hediyeler arasında

---

[529] Kim, Yakub Beg'in bir baça/baka (bacha) yani eğlencelerde dans eden erkek çocuğu olduğu, dansı ile ün kazanarak edindiği ilişkiler sayesinde kariyer basamaklarını bir bir tırmandığı yönündeki bir iddiaya yer vermektedir. Bu şekilde eğlence dünyasında yer alan erkek çocukların cinsel olarak da kullanıldığına dikkat çeken Kim, yüklü servet edinebildikleri ya da idari anlamda önemli yerlere geldiklerini öne sürmektedir. bkz. Hondong Kim, *Holy War in China: Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877*, s.73-75

[530] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, TTK, Ankara 2003, s.145

[531] Sadettin Y. Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", s.150

[532] Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.145-146; Mualla Uydu Yücel, "Yâkub Beg", s.277

en büyük ilgiyi, dikiş makinasının çektiğini belirten Bellew, makinenin ününün Moskova'dan buralara evvelce gelmiş olduğunu eklemiş. Bunun dışında bir de telgraf aleti getirdiklerinden ama buna şüphe ile bakıldığından bahsetmektedir Bellew[533].

İçinde bulunduğu coğrafyanın üç önemli gücü olan İngilizler, Ruslar ve Çinlerin arasında kalmış olan Yakub Beg'in 1877'deki vefatının hemen ardından Kaşgar Hanlığının kötü kaderi kendini göstermiş, kısa süre sonra yaşanan taht kavgalarının da ardından Çinlilere yenik düşmeleriyle Doğu Türkistan işgal edilmiştir[534].

Bellew, mücadelesi sırasında Atalık Gazi'ye Kaşgar'da yüzden fazla Afgan'ın katılmış olmasını anlatırken, bunların ticaretle uğraştıklarını, ancak kişisel tercihlerinin dışında ayrıca dini sorumlukları gereği Tungani İsyanı'nda işlerini kenara bırakıp Atalık Gazi'ye destek verdiklerini nakletmektedir. Her ne kadar kazanılan zaferde büyük paylarının olduğunu belirtse de bu Afganların, bunların şerefli savaşçılar olarak değil de, despot bir hükümdarın bir nevi esiri gibi hareket etmiş olduklarını iddia etmektedir Bellew. Esaretlerini ise, burada yaptıkları evliliklere bağlamakta, istemelerine rağmen ülkeyi terk edemediklerini iddia etmektedir. Yeni hükümdarın, hiçbir kadının ülkeyi terk etmesine izin vermediğini belirtip, yaşanan savaşlar ve katliamlar dolayısıyla nüfusun azalmasını buna gerekçe göstermekte, kaçmaya teşebbüs edenlerin ise hızlı bir şekilde infaz edildiklerini öne sürmektedir. Heyete bu kuralı açıklayan Afgan yetkili ise durumu, kişinin buradan bir kimseyle evlenmeye karar verip vermemekte serbest olduğu, ancak evlenmeyi tercih etmesi halinde ülkeyi terk edip gidemeyeceği yönünde izah etmiştir[535].

3.4.2. Doğu Türkistan üzerinde emperyal rekabet

Hindistan'daki İngiliz yetkililer bağımsız Doğu Türkistan Devletinin lideri Yakub Beg'e özel bir alaka duymaktaydılar. Ülkesini ve sarayını ziyaret eden İngilizler ağız birliği etmişçesine Bağımsız Tataristan dedikleri bu devletin hararetli birer savunucuları haline gelmişti. Zira Yakub Beg, ticari ve siyasi bir ortak olma yolunda gelecek vadetmekteydi. Hatta İngilizler neredeyse beklenen kahraman olarak görmekteydi onu. Elde ettiği başarılar sayesinde Timur ve Babür gibi büyük bir Orta

[533] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 304-305
[534] Mualla Uydu Yücel, "Yâkub Beg", s.278
[535] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 246-247

Asya fatihi olması beklenmekteydi. Öyle ki bir süre için Rusların ilerleyişini durdurup topraklarını Çin Seddi'ne kadar uzatarak Orta Asya'daki Müslüman devletlerin birleşmesine öncülük edebileceği dahi konuşulur olmuştu. Kaşgar'dan gelen elçiler işte bu beklentilerle Hindistan İngiliz hükümeti tarafından kabul görmekteydi.

Yavaş yavaş yaklaştıkları Doğu Türkistan ile alakalı tam olarak belirlenmiş bir sınıra sahip olmayan Ruslar, ancak 1860 Pekin Anlaşmasıyla[536] bu hattı netleştirebilmişlerdi. Daha kısa zaman önce belirlenmiş bu sınırdaki gelişmeleri takip eden Rusya, her ne kadar İngilizler kadar büyük bir iştiyakla olmasa da Yakub Beg'in ilerleyişini ciddiyetle takip etmekteydi. Onların alakasını cezbedecek en az üç husus vardı. Birincisi, Yakub Beg'in başarısı, Rusların Hanlıklar ve Batı Türkistan üzerindeki sömürgeci faaliyetlerine karşı bir tehdit unsuru oluşturabilirdi. Ancak bir başka açıdan da ticari anlamda fayda sağlanabilir, bir kaynak olabilirdi. Öte yandan İngilizlerin Doğu Türkistan üzerinde nüfuz oluşturması da Rusların Asya'nın içlerine olan ilerlemesine karşı bir tehlike olabilirdi. Zaten aslında bir dönem Rus Türkistan Genel Valiliği Kaşgar üzerine sefer planları yapmış, ancak Hive meselesinin daha ön planda olması gereği onları bunu gerçekleştirmekten alıkoymuştur. Bunun üzerine ilişkilerini ticari zemine oturtmayı amaçlamış ve bu alanda bir anlaşma yapmak istemişlerdi. Ticari konular arada gerginliğe sebep olmaktaydı. 1868'de Kaşgar'a gönderilen Reinthal da, buradan Taşkent'e ve bir yıl sonrasında da St. Petersburg'a gönderilen Mirza Muhammed Şadi de karşılıklı olarak olumlu karşılanmamıştı. Yakub Beg, Rusların ticaret adı altında casusluk faaliyetleri yaptıkları ön bilgisi ile ticari bir anlaşmaya yanaşmamaktaydı.

Rusların buna cevabı sert olmuş, hatta kuzey batı sınırlarına asker yığıp 1871 yılına kadar Yakub Beg'in hakimiyetini tanımamayı tercih etmişlerdir. Doğu Türkistan'ın kuzey-batısındaki Kulca üzerinde İli nehri boyunca, kendi sınır güvenliğinin tehlike altında olduğu bahanesiyle kontrol sağlanmışlardı. Bir yandan bu yapılırken, diğer yandan, bir Çin hakimiyetinin bölgeye geri gelmesi halinde bölgenin iade edileceği ilan edilmişti. Rusların izledikleri bu siyasetin bir diğer sebebi ise, Çin ile olan ilişkilerinin zarar görmemesini önemsemeleriydi. Boulger, buna ek olarak Rusların, Yakub Beg'in İngilizlerle iyi ilişkiler içine girip kendilerinin reddetmesinden gücendiklerini özellikle vurgulamaktadır. Bir diğer iddiaya göre ise Rusların açıktan

[536] Geoffrey Wheeler, "Sinkiang and the Sovyet Union", s.56

düşmanlığı, Yakub Beg'in son anda Rus heyetini kabul etme kararı vermesiyle engellenmiştir[537].

İngilizlerin bölgeyle ilgilenmesi üzerine strateji değiştirip direkt temasa yönelen Ruslar, 1872 yılında içinde mühendis, topograf, tüccar gibi çeşitli alanlardan görevlilerin bulunduğu bir heyet göndermiştir. Bu heyetin amacı ülke hakkında genel bilgiler toplamak, İngilizlerle olan ilişkilerini incelemek ve Kaşgar Hanlığı ile bir ticari anlaşma imzalamaktı. Heyet anlaşmaya varma konusunda muvaffak olmuş ve 20 Haziran 1872 yılında içeriğinde pek çok ayrıcalığı barındıran bir ticari anlaşma imzalanmıştır[538]. Kiernan, 1871 yılında Kaşgar'dan Hindistan'a gönderilen İhrar Han'ın elçiliği üzerine İngilizlerin Rusları Yakub Beg'e yaklaşma konusunda ikna etmiş olduklarını, böylece Rusların ertesi yıl 1872 yılında Baron Kaulbars'ı gönderdiklerini iddia etmektedir. Boulger'e göre, ticari anlamda Ruslar çok önemli ayrıcalıklar elde etmemişlerdi. Onun dikkat çektiği iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan biri böyle bir anlaşma yaparak Yakub Beg'in ülkesini Rus ticari ajanlara açmış olduğu ve böylece ülkeyi bir nevi Rusya'nın Türkistan Genel Valisi Kaufmann'ın ayakları altına attığı hususudur. Diğeri ise Kaşgar Hanlığının daha hasmane bir yaklaşımı olmasına rağmen, ilk olarak Ruslarla anlaşma yapmasıyla İngilizlerin dışlanmış olduğu, onlarla daha sonra bir anlaşma yapıldığı meselesidir[539].

Orta Asya'nın bu iki gücüne, İngilizler ve Ruslara dair Bellew'in yorumları dikkat çekicidir. Buna göre güneydeki Ari'lere karşı İngilizlerin hakimiyet hakkı neyse, kuzeydeki Tatarlara karşı Rusların hakimiyet kurma hakkı da aynı ölçüdedir. Bu haliyle her iki taraftaki ırka da barbarlık yerine medeniyet öğretilmiş olacaktır. Aslında kendi var olan idareleri yerine bunlara refah, barış ve özgürlük sunulmaktaydı. Ruslarla aralarındaki tek farkın, İngilizlerin bunu uzun bir zaman zarfında, Rusların

[537] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg,* s.212: V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s.319-320; G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95,* s.45; Rawlinson, Batı Türkistan Müslümanlarını önemli ölçüde hakimiyeti altına almış olan Rusların, bu kadar yakınında güçlenecek yeni bir Müslüman güce karşı nasıl da olumsuz baktığını vurgulamış, bu yüzden bir süre izlediği siyasetle Kaşgar Hanlığını yıldırmayı hedeflemiştir. Mesela arada var olan ticari anlaşmaya rağmen Yakub Beg'in Ruslarla olan ticareti baltaladığı iddiasında bulunmuşlardır. Henry Rawlinson, *England and Russia in the East,* s. 346

[538] Yelda Demirdağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", s. 234; G. J. Alder, *a.g.e.*, s. 50

[539] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg,* s.219; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 325

ise bunu hızlı ancak olgunluktan uzak bir şekilde yerine getirmesi olduğunu iddia etmektedir Bellew.

Bellew'in bölgede Rus-İngiliz rekabetine dair yorumları dikkat çekicidir. *Nasıl ki Sutlej ve İndus nehirleri bize doğal bir sınır sunmuyorsa, Tatar bozkırlarının nehirlerinin de onlara aynı şekilde bir sınır vermediğini görmeliyiz* diyor Bellew. Güneyde kendileri nasıl ilerlemek zorunda kalmış ve bazı devletçiklerin hakimiyetine tesir etmişlerde, Rusların da aynı mecburiyetten kuzey kesimde onların benzer bir siyaset izliyor olduklarının kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla Rus yayılmacılığı Bellew'in gözünde meşrudur.

Asya'nın bu iki Hristiyan kuvvetinin sınırlarının öngörülen yakınlaşmasının - Rusya beklenmedik bir yavaşlama göstermediği sürece- muhtemelen çok uzak bir gelecekte olacağını ön görmekte olan Bellew, sınırdaş olmakla alakalı İngilizleri ilgilendiren kısmın ise, uygun bir şekilde kendi haklarını koruyup onlarınkine saygı duymaktan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu noktaya gelindiğinde ise geçitlerin üzerinden kuzeydeki komşularla ve Hıristiyan dünyasının kalanıyla tokalaşmaları ve beklemeleri gerekmektedir. Bellew bu değerlendirmesini "Tanrı onun (Rusya) Asya'nın bu en büyük günah bataklığını medenileştirmesini hızlandırsın!" ifadesiyle sürdürmektedir[540].

Hem İngiltere hem Rusya'nın Doğu Türkistan üzerinde ekonomik, siyasi ve stratejik çıkarlarının var olduğu ortadaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a olan alakası biraz daha farklıydı. Aralarında olan bağ, dini ve etnik kökenliydi. Osmanlı Türkleri ve Doğu Türkistan Türkleri hem Müslüman'dı hem de Türk'tü. Osmanlı Padişahı Halifelik sıfatıyla İslam dünyasının aynı zamanda önderi konumundaydı, dolayısıyla İslam dünyasındaki herhangi başka bir yerden olduğu gibi, Doğu Türkistan'daki Müslümanların da refah ve emniyetinden sorumluydu. Bunun üzerine bir de var olan etnik ortaklık, aradaki bağlantıya daha büyük bir anlam kazandırmaktaydı. Bu sebeple elinden geldiği, imkanları el verdiği ölçüde kendilerine yardım elini uzatmaya çalışan Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan halkının hayatında ayrıca bir önem ve tesiri söz konusuydu[541].

---

[540] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 411-415

[541] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.146-147; Sadettin Y. Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", s. 151

Osmanlı'nın bu tutumunun yanında Yakub Beg'in meşruiyetini bu elden onaylatma isteğini Kemal H. Karpat onun, kaprisli yerel Hocaların ilk olarak kendi kişisel saltanatlarını önceledikleri anlamasına bağlamakta, dolayısıyla Müslümanların lideri sıfatını taşıması hasebiyle daha yetkili ve güvenilir bir dayanak olarak Asya'nın en batı ucundaki bu Türk İmparatorluğunun desteğini almaya yöneldiğini öne sürmektedir[542].

Osmanlı Devleti de zaten en başından itibaren Kaşgar Hanlığının kuruluşundan haberdardı. 1865 yılında İstanbul'a gelen Hokand elçisi Seyyid Yakup Han Töre'nin verdiği bilgiler sayesinde de Kaşgar'ın durumu hakkında ayrıntılı malumat sahibi olmuştu Osmanlı yönetimi[543]. Daha evvel yardım talebinde bulunan diğer Türkistan Hanlıklarıyla kendi meselelerinden dolayı yeterince ilgilenememenin ıztırabını çeken Osmanlı, Yakub Beg'e mümkün oldukça alaka göstermeye çalışacaktı. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'a gönderdiği yardımların ve bölgeye karşı ilgili bir siyaset izlemesinin altında, Rusların Kaşgar yönünde Hindistan'a doğru ilerleme ihtimaline karşı tedbirli olmak isteyen İngilizlerin bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ni teşvikinin buluması da muhtemeldir.

1873 yılında Yakub Beg, yine Seyyid Yakup Han Töre ile Sultan Abdülaziz'e, Osmanlı Devleti'ne tabi olma isteklerini iletmiştir. Yakub Beg'in Sultan'a mektubu şu şekildedir:

"...Bu arada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cüret ettik. Biz acizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilave buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun..."[544]

Osmanlı Devleti, Çin'in doğrudan karşılık verebilecek durumda olmayışının da rahatlığıyla, dikkat çekici bir şekilde Yakub Beg'e yardımda bulunmaya çalışmıştır. Sultan Abdülaziz, Kaşgar Hanlığına 2000 adet tüfek, 6 adet Krupp topu, Kaşgar'da imal edebilmeleri için kapsül ve barutun dışında, ordularını eğitmeleri için de subaylar göndermiştir. Ayrıca Yakub Beg'e Osmanlı Devleti tarafından Emir'ül Müminin unvanı da aynı heyetle iletilmiştir. Çok büyük bir sevinçle karşılanan bu yardımların

[542] Kemal H. Karpat, "Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans: A Reinterpretation", s. 17
[543] Gönder Seyyid Yakup Han Töre'nin bu ziyaretinde hem Hokand hanlığı hem de Kaşgar Hanlığını temsil ettiğini öne sürmektedir. bkz. Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti", s. 9
[544] Çağatay Gönder, a.g.m., s.10; Yelda Demirdağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", s. 236

ardından Yakub Beg artık hutbelerin Sultan Abdülaziz Han adına okunup, sikkelerin de aynı şekilde onun adına basılmasını emretmiştir. Yakub Beg aldığı unvan ve yardımların ardından, hutbe okutup ve sikke bastırdığını Osmanlı Devleti'ne bildirmek ve "Devlet-i Aliyye'nin sancağını açtıklarını" beyan etmek üzere 7 Nisan 1875 yılında bir karşı heyet göndermiştir. Tüm bu teşebbüsler, Osmanlı Devleti'ndeki ilk ve en etkili Panislamik teşebbüsler olarak nitelendirilmektedir.

Ne var ki Yakub Beg, 1877-78 Rus savaşından dolayı kendi dertlerine düşen Osmanlı Devleti'nden ileride ilettiği yardım ihtiyaçlarına karşılık alamayacaktı. Sultan Abdülhamit Han ne yazık ki kendilerinden yardım istemek üzere huzuruna gelen heyete, ancak İngilizlerin desteğini alma ve Ruslarla sürtüşmeme tavsiyesinde bulunabilmişti[545].

1877 yılında Yakup Han'ın vefatının ardından, Osmanlı'daki ekber ve erşed sistemine uygun olarak tahta geçmesi gereken ve Osmanlı Devleti'nin de onayladığı oğlu Bek Kulı Han'ın kardeşleri tahtta hak iddiası ile, Hoten valisi ile beraber kendisine isyan etmişlerdir. Bek Kulı Han her ne kadar güçlükle de olsa isyanları başarmıştır ancak hemen ardından gelen büyük Çin ordusuna karşı direnememiştir. Çin işgalleri üzerine Bek Kulı Han Hokand'a iltica etmek zorunda kalmış, böylece Doğu Türkistan tekrar Çin hakimiyetine girmiştir. Maalesef Rus Harbi ile meşgul olan Osmanlı Devleti bu işgali protesto dahi edememiştir[546].

Bellew'in bölge halkına dair notları dikkate değerdir. Buna göre gittikleri yerlerde çok büyük hürmetle karşılaştıklarını, bu önyargısız karşılama haline hiçbir Müslüman ülkede hatta ve hatta Hindistan'da bile rastlamadıklarını ifade etmektedir[547]. Ülkede ırk ve din farkı gözetmeksizin yabancılara karşı aynı tepkinin verildiğini, kimsenin ön yargı ile yaklaşmadığını belirterek, başlarından geçen ufak bir olayı nakletmektedir. Buna göre, çarşıda, kendilerine karşı halkı galeyana getirmek

[545] Rawlinson, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği bu silah yardımının Rusları rahatsız ettiğini, hatta konu ile ilgili açıklama talep ettiklerini iddia etmektedir. bkz. Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, s.346; Sadettin Y. Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", s. 152-153; Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti", s. 9

[546] Mualla Uydu Yücel, "Yâkub Beg", s. 278; Çağatay Gönder, Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl:2016/2 Cilt:15, Sayı:30, s. 15

[547] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 326

isteyen bir dervişe kimsenin prim vermediğini, hatta bu etraftaki insanların bu şahsa gülüp geçtiklerini belirtmektedir[548].

Halka dair bir başka notu ise, Sanju adlı yerleşim yerine dair anlatımındandır. Buradaki Türklerin Yarkent ve Kaşgar'dakilere nispeten daha ari bir ırktan oluşmakta olduklarını, kendilerini işlerine vermiş çalışkan bir topluluk olduklarını nakletmektedir. Akabinde giyim kuşamlarına dair anlatımla devam etmektedir. Burada meraklı kalabalıklar tarafından sarılmadıklarını, hatta etraflarında korumaların gezinmesini gerektirecek bir durumun olmadığını ifade ettikten sonra Afganistan'daki durumla kıyaslayıp, orada yoğun bir koruma ordusunun Avrupalı ziyaretçileri halktan gelebilecek tehlikelere karşı korumak zorunda kaldıklarını anlatmış. Özgürce rahat bir şekilde gezebildiklerini, hatta ve hatta kendilerinden beklendiği üzere küçük erkek çocukları tarafından bile merakla takip edilmediklerini anlatmış. Gittikleri her yerde hürmetkar bir medeniyet, beklenmedik bir çekingenlik gördüklerini, herkesin içinde gücünde olduğunu, geçtikleri yerlerde erkeklerin tarlalarda, kadınların ise evlerinin önündeki avlularda çalıştıklarını, tek bir bayanın yabancı olduğu için yüzlerine dik dik bakmadığını belirtmiş, devamında avlanırken kendisini vahşi köpekler dışında kimsenin rahatsız etmediğini, onların bile sahipleri tarafından susturulduklarını eklemiştir[549].

İdari yapıyla alakalı bilgiler verirken Bellew, idari sistem ve rütbelerin, Hokand Hanlığı yapısı esas alınarak şekillendirildiğini belirtmektedir. Kurulan disiplinin insanlar üzerindeki etkisinin İslami kurallar kadar etkin olduğunu söylerken, bunların öncesinde Çin'in nispeten daha toleranslı idaresi altında yaşadıklarını iddia etmektedir. Ancak devamında da Kaşgar'da kaldıkları üç ay boyunca sadece bir adet cinayet vakası duyduklarını, bunda da suçlunun halk içinde boğazı kesilmek suretiyle cezalandırıldığını nakletmektedir. Öte yandan hırsızlık vakasına ise hiç rastlamadıklarını ifade etmektedir[550].

3.4.3. Doğu Türkistan ve İngiltere'nin emperyal alakası

Yukarıda her ne kadar İngiltere'nin Doğu Türkistan'a olan alakasına kısaca değinilmişse de, konu ayrı bir alt başlık altında ele alınmalıdır. İngilizlerin,

[548] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 359-360
[549] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 222-224
[550] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 302

Hindistan'ın kuzeyinde olan İran, Afganistan ve Batı Türkistan gibi ülkelere olan alakası 19'uncu yüzyılın başlarına dayanır. Başlarda Doğu Türkistan'a Hindistan'daki İngiliz yetkililerinin duyduğu alaka stratejik ve kısmen bilimsel sebeplere dayanmaktaydı. Öte yandan dağlara doğru ilerlemenin öncelikleri, Çin'in üzerinde hak iddia ettiği, bağımsız ya da Rusya'nın üzerinde emelleri bulunan bölgelere İngiliz görevlilerini göndermenin olası sonuçlarına dair Londra ve Hindistan'daki yetkililer arasında farklı yaklaşımlar mevcuttu. Ancak İngiliz yetkililer arasında Hindistan'ın kuzeyindeki bölgelerle ticaret yapabilmek adına gelişen bir heves de söz konusuydu. Rus ticari rekabetinden çekinme ve Hindistan İngiliz İdaresinin güvenliği adına duyulan endişeler, İngiltere'yi Himalayalar ve ötesini doğru gitmeye zorlamıştır. Bu endişeler, İngilizlerin bitmek bilmeyen "Rusları Asya üzerinden ilerleyip Hindistan adına gerçek ya da olası bir tehdit olma ihtimalini durdurma" stratejilerinin ya da bir başka ifadeyle, bu stratejilerini üstüne bina ettikleri paranoyalarının farklı bir yansımasıydı.

Aslında zaten uzun zamandır bu iki güç arasında kalan bölgelerde yerel devletçiklerin varlığına izin verilmesi söz konusuydu. Ancak Ruslar, İngilizlerin 1856 'da Herat'ın işgaline müdahil olmasının, bu yönde arada sağlanan mutabakatı bozduğunu, böylece Rusların ilerleyişinin meşrulaşmış olduğunu iddia etmekteydiler. Böylece bu bağımsız devletçiklerin sayısı gittikçe azalmış oldu. Buhara Rus nüfuzu altına girerken, İngilizler de Afganistan üzerine hak iddia etmekteydiler. Belki de en doğuda bulunan Kaşgarya'da tarafsız bir bölge oluşturulabilirdi. İngilizlere göre Rus ajanları aslında Rus birlikleri kadar tehlikeliydi ve Kaşgar üzerine sinsice etki edip Himalayalar'dan Pencap'a doğru sızma ihtimalleri tetikte kalınarak izlenmeliydi. Zaten 19'uncu yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan ve Türkistan arasındaki ticaretin nasıl geliştirilebileceği üzerine tartışmalar mevcuttu. Hindistan'ın kuzeyindeki tüm ülkelerin pazarlarında mutlak kontrol sahibi olmak istiyordu İngilizler.

Her ne kadar Doğu Türkistan'da süren anarşi ortamı, eşkıyaların yüksek geçitlerde kontörlü ellerine almalarına sebep olmuş olsa da, Çin hakimiyetinin bertaraf edilmesi aynı zamanda bu devletin sürdürdüğü dışlayıcı kontrolün de ortadan kalkmasını sağlamıştı ki bu durum, bölge pazarını başka kaynaklara açık hale getirmiştir. Dolayısıyla İngilizler adına Yakub Beg'in sağladığı düzenin ardından, dağların ötesinden, bilhassa yaklaşık 5.700 metre yükseklikte olan Yarkent ve Leh

arasındaki Karakurum geçidinden sızma yapan ticaretin bereketinden yararlanmamak düşünülemezdi[551].

Doğu Türkistan'a 1864-65 yıllarında ziyarette bulunan ilk İngiliz isim[552] William Henry Johnson olmuştur. Hindistan'a döndüğünde, Johnson kalabalık nüfusu olan, yegâne ticari ortağını kaybetmiş mineral bakımından da zengin bir bölgenin tasvirini yapmıştır. Çinlilerin gitmesiyle, Hotan pazarının altını, yeşim ve derisi de gitmişti. Bunun yanında Çin'den ithal edilen çay da artık yoktu. Dolayısıyla bu eksiklikleri giderebilecekleri yeni bir ortağa ihtiyaçları vardı ki bu gayet tabii ki Hindistan'daki İngiliz idaresi olabilirdi. Ticarette olduğu gibi siyasette de bir ortaklık söz konusu olabilirdi ve Ruslar da bu boşluğa yönelmek üzereydiler.

Johnson'un Doğu Türkistan ile alakalı verdiği bu bilgiler, Hindistan'daki ticari çevreler arasında büyük bir heyecan oluşturdu. Ancak İngiliz görevlilerin Hindistan sınırlarının ötesine gezilerde bulunmasına karşı son derece ihtiyatlı yaklaşan John Lawrence, Johnson'un Doğu Türkistan'a yaptığı bu geziden pek hoşnut olmamıştı. Hatta Johnson bu izinsiz gezisi yüzünden kınandı ve istifası istendi. Bu durum Hindistan'daki memurlar arasında yeni bir tartışmayı beraberinde getirdi. Bazılarının çokça yayılmış ticari beklentileri boş bulmakta, bir başka kesim ise aşırı yayılmış olmanın İngilizlere çok yükümlülük getireceğinden endişelenmekteydi. Küçük bir kesim ise, Orta Asya'nın kalbine doğru hızlı bir şekilde ilerlemekte olan Rusların bu şekilde kızdırılabileceğinden korkmaktaydı. Buna rağmen Pencap'taki yetkililer duruma daha gerçekçi yaklaşarak, hemen kuzeylerinde bulunan ülkelerde neler olup bittiğini bilmeleri gerektiğini düşündü[553].

Bölgeye resmi görevli yollama konusunda çekimser olan Lawrence endişelerinde çok da haksız sayılmazdı aslında. Doğu Türkistan'a seyahat, coğrafi nedenlerden dolayı çok zorluydu. Konuyla alakalı Bellew, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu döneminde de bu kuzey kesimle olan ticaret yollarının ve hatta iletişim-haberleşme yollarının ihmal edilmiş olduğuna dair ellerinde bol miktarda bilgi bulunduğunu belirtmektedir. Ancak tüm bu zorluğa rağmen müteşebbis ve gözü pek

[551] V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 319-321
[552] Bellew, batından Doğu Türkistan'a giden ilk isimler arasında 1857'de bölgeye girmeyi başaran Adolph Schlagentweit'i zikretmekte, bunun yanında 1865'te W. R. Johnson'u da saymaktadır. bkz. Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. XVII
[553] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s. 147-148

Afganlar, talan, hırsızlık, hatta yağmacı boylarla olan çatışma tehlikesi ve haraç vermek zorunda kalma ihtimalleri yüzünden Süleyman ve Hindukuş geçitlerini tercih etmekteydiler. Bu, Tibet dağlarının öldürücü hava ve yükseklik şartlarına razı olmak demekti. Bu yolların zorluğunu Bellew'in heyeti de tecrübe etmiş, yolculuk sırasında en önemli üyelerinden biri olan Dr. Stoliczka'yı kaybetmişlerdi. Bellew, hükümetin son yıllarda sunduğu himaye ve teşviklere rağmen bu bölgedeki ticaretin tatmin edici oranda gelişim göstermediğini, son on yılda fuar ve temsilcileri için harcanan giderlerin, Tibet geçitleri üzerinden yapılan tüm ticareti dengeleyebilmesi halinde aslında bu yolun rağbet görebileceğini iddia etmiştir. Doğal bariyerlerinin güneyinde bulunan Hindistan için bu konu, hammadde ihtiyacından dolayı son derece büyük önem arz etmektedir. Bu, özellikle Rusya'nın bölgenin kuzeyine doğru istikrarlı büyümesinden de kaynaklanmaktadır.

Bellew yine bu noktada kendilerinin güneyde Aryanlara karşı sahip olduğu hakimiyet hakkının, Rusların Tatarlar üzerindeki hakkıyla aynı ölçüde olduğunu vurgulayarak, Rusların Orta Asya'daki ilerleyişini onayladığını göz önüne sermektedir. Her iki ulus da bulundukları coğrafyada barbarlığa karşı medeniyetin temsilcisidir ona göre ve her ikisi de hakimiyeti altında olan milletler için barış ve refah demektir. Aralarındaki tek fark olarak, İngilizlerin idarelerini olgunlaştırmış olmalarına karşın Rusların bu anlamda henüz gelişim aşamasında oluşlarını zikretmektedir. Yine de her iki tarafın da ilerlemeye devam edeceklerini, gelmeleri gereken sınıra henüz ulaşmadıklarını ifade etmektedir[554].

1866'ya gelindiğinde Yakub Beg özel bir görevliyi gönderip İngilizlerden ticaret yollarının güvenliğini arttırmaya dair görüşmeler talep etmiştir. Boulger, Yakub Beg'in 1868'de Pencap'a Muhammed Nezzar adlı yarı resmi bir elçi gönderdiğini iddia etmektedir[555]. Lawrence bu teklifi isteksizce kabul ederek Dr. Henry Cayley'i Kaşgar'a yollamıştır. Cayley'in Yakub Beg ile ilgili verdiği bilgiler onun cesaret ve gözü pekliğinden hem korkulduğu hem de saygı gördüğü, Rusya'ya karşı Orta Asya'da bir birlik kurma niyetinde olduğu yönündedir. Cayley burada 1869'a kadar kalmış, yine bu yıl J. Douglas Forsyth tarafından Robert Shaw adlı bir çay üreticisi,

[554] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 412-414
[555] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 214

Doğu Türkistan'la ticaret olasılıklarını araştırması için aynı şehre gönderilmişti[556]. Yine bu dönemde, Sir Henry Rawlinson'un tavsiyesi üzerine genç Teğmen George Hayward da Doğu Türkistan'a gitmek üzere görevlendirilmişti. Ne var ki bu son iki görevlinin gönderilmesi, Doğu Türkistan yetkililerini şüphelendirmiş, hatta bunları bir süre Kaşgar'da alıkoymuşlardı. Çok geçmeden Yakup Beg, özür dileyip ticari iş birliği vadederek bunları salıvermişti.

Shaw ve Hayward'ın[557] belirttiğine göre, toplantıları son derece dostane bir hava içinde geçmiş, her ikisi de Yakub Beg ve onun İngilizlere karşı tutumundan etkilenmiş bir şekilde ayrılmıştı oradan. Yine her ikisi Doğu Türkistan insanlarının kendilerine göstermiş oldukları sevecen tutuma da vurgu yapmaktaydı. Shaw, Yakub Beg'in örnek teşkil edebilecek bir düzen oluşturduğunu aktarırken Hayward'ın görüşü ise Kaşgar'ın Avrupa siyasetinde önemli bir yer edinmesi gerektiği yönündeydi. Ülkeleri zengin olup, temel ihtiyaçlarının çoğunu giderebilecekleri bir yer olmasının yanında ticari anlamda deneyimli ve geleneksel olarak da dışa açık görmekteydiler. Milyonları barındıran nüfusuyla Türkistan, çay, pamuk ya da başka temel ihtiyaçlarıyla ticarete açık bir bölge olarak önlerinde durmaktaydı. Boulger, Shaw'ın bu ziyaretinin, Sir Douglas Forsyth ile tekrar bölgeye gidip dönenene dek yani 1871 yılına kadar İngiltere'de pek de biliniyor olmadığını ifade etmektedir[558].

Bu arada Rusların hızlı ilerleyişine karşı çok yönlü stratejiler sürdüren İngilizler 1865'te Ruslara var olan statünün karşılıklı olarak kabul edilmesi yönünde bir teklif hazırlığındaydı. Bu yapılırken St. Petersburg'da dolaşan söylentiler üzerinden Rusların Türkistan üzerindeki planlarına öne bilgiler toplanmaya da çalışılmaktaydı. Ruslar, bu yönde duyulan dedikoduların gerçeği yansıtmadığına, zaten arada mevcut olan dağlık bariyerler düşünüldüğünde de pek bir mantıksız olduğuna dair teminat vererek durumu yatıştırmaya çalışmışlardı. Bundan iki ay sonra

[556] Shaw Yakub Beg ile olan görüşmesinde, resmi bir ziyaretçi olmadığını belirtip ne Kraliçe ne de Genel Valinin kendisini gönderdiğinin altını çizmektedir. bkz. Robert Shaw, *Visits to High Tartary Yarkand, and Kashgar*, s. 355

[557] Bellew de R. B. Shaw'ın bu güzergaha dair notlarını zikretmiş, bu notlara dair olumlu ve olumsuz eleştirilerini sıralamıştır. Akabinde ise Shaw'ın yanında. Hayward'ı da anıp, bu iki ismin başına gelenleri kısaca özetlemiş, kaynak olarak ise Shaw'ın kitabını göstermiştir. Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. XIV-XVI; Boulger, Doğu Türkistan'a giden ilk İngiliz'in Shaw olduğunu, herhangi resmi bir statüsünün olmadığını, bu ziyaretin 1868 yılında gerçekleştiğini öne sürmektedir. bkz. Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg,* s. 215

[558] Demetrius Charles Boulger, *a.g.e.*, s.216; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s.321-322

Gorçakov'a Rusların bölgede herhangi bir konsolosluğu ya da fabrikasının bulunup bulunmadığı sorulduğunda, kendisinin cevabı "olduğunu sanmadığı" yönünde olmuş, zaten ajanlarını da bu denli uzak ve barbar bölgelere yollamaktan yana olmadığını eklemiştir. Aslında bir bakıma İngilizlerden de benzer düşünceleri paylaşanlar vardı. Ancak Yakub Beg ile ilişki kurulmasına bu şekilde karşı olanlar olduğu gibi, bunu savunanlar da mevcuttu.

Hindistan Genel Valisi Lord Mayo, 1869-1872 yılları arasında Burma ve Belucistan arasında kalan, Kaşgar'ın da aralarında bulunduğu devletçiklere karşı daha korumacı bir siyaset izlemekteydi. O da Kaşgar'la iyi ilişkiler kurulmasını savunanlardan olup, bu şekilde bir ülkeyi İngiliz etki alanına almayı hedeflemekteydi. Bu doğrultuda en önemli aracı da ticaret olacaktı. Zira ticaretin mutlaka siyasi bir çıktısını elde etmek mümkündü. Kaşgar'a karşı takip ettiği korumacı siyaset doğrultusunda gereken lobi faaliyetlerini yürütmesi için de kendisi gibi düşünen Forsyth'i Londra ve St. Petersburg'a doğru gönderdiğini görüyoruz. Forsyth, her iki devletin de Yakub Beg'i resmen tanımasını tavsiye etmiş, bu şekilde konumunu sağlamlaştıracağını ileri sürmüştür. Ancak Ruslar, Çin ile aralarında birtakım anlaşmaların var olduğunu, siyasi ilişkilere girmek suretiyle başarı sağlamış bir isyancıyı tanımış olup Çin imparatoru ile olan ilişkilerine zarar veremeyeceklerini ifade etmiştir İngiliz elçiye. İngilizler ise, elbette ki Çin'in hakimiyet haklarının farkında olduklarını, ancak hemen sınırlarında kurulan bu yeni devletin varlığını da görmezden gelemeyecekleri, ya da tebaalarını bu devletle ticari ilişkilere girmekten alıkoyamayacakları yanıtını vermiştir[559].

Lawrence'in yerine Hindistan Genel Valiliği görevine Lord Mayo'nun gelişiyle görüldüğü üzere İngilizlerin izledikleri siyaset de birdenbire değişmişti. Yukarıda da belirtildiği üzere artık Hindistan'daki İngiliz idaresi kuzey sınırlarını dost ve müttefik bağımsız devletçiklerle donatmak istemekteydi. Her ne kadar bu iki devlet kadar uzun bir süre bağımsızlığını koruyamayacağını ön görseler de varlığını devam ettirdiği sürece Kaşgar Hanlığı da tıpkı İran ve Afganistan gibi İngilizleri kuzeyden koruyabilirdi. İngiliz hükümeti Afganistan'ı etki alanlarına dahil edip, Yakub Beg

[559] Forsyth'e Rus yetkilisi Gorçako'un verdiği teminata dair ayrıca bkz. G. W. Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", s. 73; G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s. 38-41; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 322-323

tarafından yeni bir idarenin kurulduğu Doğu Türkistan'a Rus nüfuzunu yaklaştırmama yönünde karar almıştı.

Hindistan Genel Valisi Lord Mayo öncelikle zemin yoklaması için Rusya ve Keşmir'deki Maharaja'lara heyetler gönderdi. Shaw'ın ikinci dönüşünden sonra ise Yakub Beg İngilizlerle iyi ilişkiler kurma isteğini yinelemek adına İhrar Han adlı bir temsilci göndermişti. Nihayetinde Yakub Beg'in taleplerine de cevap vermek üzere Lord Mayo 1870'te Forsyth'in başkanlığında bir heyet göndermeye karar verdi. Bu heyete Shaw da eşlik etmiştir. Forsyth'in ilk heyeti, amacına ulaşamamış, doğu sınırlarında Turfan ve Urumçi civarında sefere gitmiş olan Yakub Beg'in yerinde olmayışından dolayı kendisiyle görüşememiş, kısa süre sonra Yarkent'ten geri dönmüştür. Akabinde ise Yakub Beg tekrar İhrar Han'ı Hindistan'a göndererek ilişkileri sürdürme niyetini yinelemiştir[560].

Rusların Doğu Türkistan'a dair emellerine karşı her zaman tetikte olan Yakub Beg, İngilizlerle yakın ilişkiler içinde bulunmanın kendileri için önemini kavramış durumdaydı. Dolayısıyla 1869 yılında Kalküta'ya heyet göndermesinin altında yatan sebeplerden biri de buydu. Bellew de çalışmasında Atalık Gazi tarafından gönderilen bu heyetten bahsetmekte, Mirza Şadi'nin adını zikretmekte, bu ismin 1870'de Forsyth, Dr. Henderson ve Shaw ile birlikte geri döndüğünü aktarmaktadır. Alder burada Lord Mayo'nun Yakub Han'dan gelen elçinin talebine verdiği tepki için " bu fırsatın üstüne atladı" ifadesini kullanmaktadır. İsimlerini öğrendiğimiz diğer kişiler ise Kazi Yakup Han ve Hacı Tora/Tura'dır[561].

Yakub Beg'in olası Rus tehlikesine karşı İngilizlere yakınlaşma isteğine kendi siyasetleri açısından büyük bir fırsat olarak bakıp meseleye "atlayan" Lord Mayo, Forsyth'i gönderirken bu anlamda boş göndermemişti elbette ki. Forsyth, kuzey sınırlarında bulunan Rusların hışmına maruz kalmaması için öncelikli olarak Yakub Beg'e bu istikamette herhangi bir taciz ve saldırıdan mutlaka kaçınması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmak üzere kati emir almıştı. İngilizlerin genel olarak Yakub Beg'e bu yönde tavsiyelerde bulunduğunu Rawlinson'dan da öğrenmekteyiz. Kaşgar Hanlığının Ruslar karşısında yeterli mukavemet gösteremeyeceği ve

[560] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s.149; Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 47
[561] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s.XVII; G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s. 42

dolayısıyla bu toprakların da akıbetinin diğer Türkistan Hanlıklarıyla benzerlik göstereceği endişesinin bu tavsiyenin üzerinde durulma sebebi olması muhtemeldir. Mayo söz konusu ziyaret adına resmiyet görüntüsünden o kadar kaçınmaktaydı ki, heyette güvenlik açısından asker bulundurulması gerektiği yönündeki taleplere kulaklarını adeta kapatmış, bunun siyasi bir heyet olmadığı, hiçbir politik amaç gütmediği hususunu sürekli vurgulamıştı[562].

Bu ziyaret ile aslında Hindistan'daki İngiliz hükümeti, kendileri için yeni bir ticari yol açtıklarını, Doğu Türkistan'a ulaşmakla, Buhara ve Kulca'nın pazarlarına da bir geçiş sağlamış olacaklarını düşünmekteydiler. Başlarda ana niyetin salt ticari zeminde bir tatmin elde etmek olduğu düşünülse de, sonraları Hokand ve Kulca'da görülen gelişmeler üzerine bölgenin ehemmiyeti İngilizler açısından siyasi zemine doğru kaymıştı. Her ne kadar bölge ticaretini yürütmesi için bir şirket kurulmuş olsa da, bu şirketin faaliyete geçmesi Forsyth'in, heyetinde Bellew'in de bulunduğu ziyaretindeki ticaret anlaşmasından sonrasına denk gelmektedir[563].

Öte yandan, bu heyet ve Yakub Beg'in kuzeye doğru izlediği seferler Rusları telaşlandırmış, Haziran 1871 yılında Rus güçleri Kulca ve İli Vadisini işgal etmişlerdi. Hem İngilizler hem Yakub Beg hem de Çin, Rusların bu ilerleyişinden endişe duymuşlardı. Tüm bunların üzerine Yakub Beg, Rusların Kaşgar'a bir heyet göndermelerine izin verdi. Bu gelişmeler yaşanırken Lord Mayo bir cinayete kurban gitmiş, ancak izlediği siyaset halefi Lord Northbrook tarafından da sürdürülmeye devam etmiştir[564].

Bu arada Yakub Beg'in yukarıda zikredilen İstanbul heyeti, yolculuklarının Hindistan ayağında İngilizleri, Rusya ile aralarında Doğu Türkistan'ın daimî bir tampon ülke olarak kalmasını taahhüt eden bir anlaşma yapmaya ikna etmişlerdi. Aslında Northbrook bu fikri benimsemişti ancak Londra ve St. Petersburg cephelerinde böyle bir anlaşma ihtimali aynı tezahüratı göremedi. Bunun üzerine kendi inisiyatifini kullanarak Northbrook, Shaw ve Forsyth gibi isimlerin de tavsiyelerini göz önünde bulundurmak suretiyle Yakub Beg'e yeni bir heyet göndermeye karar

[562] G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s.43; Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 347
[563] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 216
[564]Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s. 148-150; Demetrius Charles Boulger, *a.g.e.*, s. 218

vermiştir. Gönderilen heyetin Yakub Beg ile anlaşma yapmanın dışında, Doğu Türkistan'ın önemini kamuoyuna sunabilecekleri bilgiler toplamak gibi bir görevi de vardı.

300 kişiden oluşan bu heyet askerler, sağlıkçılar, topograflar, avcılar, doğa bilimcileri gibi her alandan hizmetlilerden oluşmakta olup, bu çok yönlü heyetle Doğu Türkistan'la alakalı ihtiyaç duyulan topografik, etnografik ve ekonomik her türlü bilgiyi toplamak hedeflenmişti. Aralarında Bellew'in de bulunduğu İngiliz heyeti, daha evvel Yakub Beg'in İstanbul'a gönderdiği heyetle birlikte Aralık 1873'te Kaşgar'a giriş yapmış ve büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Adler, 1870 heyetinin neredeyse "gizli" gibi gönderilmesine karşın 1873 yılı heyeti için ise son derece açık hareket edilmiş olunduğunu, zamanlama ya da izlenecek rota ile alakalı sakat talimatlar almamış olduklarını öne sürmektedir. Yine Mayo'nun evvelki ziyaret için, heyetle beraber asker göndermekten kaçındığı tavır da artık yoktur artık. Boulger bu heyetin, Rusların son heyetinin yaptığı anlaşmanın etkilerini gidermek üzere hazırlanmış olduğunu ve Anglo-Kaşgar ilişkilerinin dönüm noktası sayıldığını öne sürmektedir. Bellew de Keşmir'e varan ekiplerinin, Osmanlı'ya gönderilen elçi Seyid Yakup Han'la tanışmalarına ve nasıl karşılandıklarına çalışmasında yer vermektedir.

Heyet Yakub Beg'e dikkat çekici şekilde yüklü miktarda hediyelerle gelmiştir. Boulger'in bildirdiğine göre, Hindistan'dan Yakub Beg'e verilmek üzere getirilen hediyeleri saraya yapılan ilk ziyarette yüz kişi taşımıştır. Çeşit çeşit silahların dışında Yakub Beg'i en çok memnun eden şey ise uçuk sarı renkte kuvars bir kutunun içinde takdim edilen Kraliçe Victoria'nın mektubu olmuştur. Bunun dışında Hindistan Genel Valisinden kendisine yazılan bir mektup da takdim edilmiş, ticari anlaşmaya dair görüşmeler ise son derece dostane bir havada geçmiştir. Yakub Beg Kraliçe Victoria'nın idaresine uzun uzadıya methiyeler dizmiş, İngilizlerin dostluğunun kendisi için ne kadar önemli olduğunun altını çizdikten sonra, Londra'dan gelen herkese ülkesinin kapılarının sonuna kadar açık olduğunu ifade etmiştir.

Resmi olarak ise anlaşma 2 Şubat 1874 yılında imzalanmıştır. Buna göre Hindistan'daki İngiliz idaresi ile arada sınırsız ticarî hareketlenme olacak, karşılıklı olarak da hukuki yetkileri olan ticari temsilciler bulundurulabilecekti. Öte yandan

heyetin Kaşgar'da bulunduğu süre içinde üyeleri serbestçe Kaşgar ve etrafında dolaşma ve keşif yapma imkânı bulmuştur[565].

Forsyth, Kaşgar halkının genel olarak varlıklı ve mutlu göründüklerini, kötü durumda, sefil halde kimseyi görmediklerini öne sürmüştür. Anlaşmadan kısa bir süre sonra, 16 Mart'ta da zaten heyet geri dönüş yoluna koyulmuştur.

Bellew'in dışında heyetin belli başlı isimleri arasında Sir Dougles Forsyth, yardımcısı T. E. Gordon, Chapman, Trotter ve Biddulph adlı üç tane yüzbaşı, yolculuk sırasında hayatını kaybeden Dr. Stoliczka bulunmaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere 300 kişilik olan bu kalabalık kafilenin beraberinde ayrıca 400 adet hayvan da bulunmaktaydı.

Kendisinin de içinde bulunduğu bu heyetin ziyareti ile alakalı Bellew'in notlarından yukarıda da kısmen yer verilmiş olan ayrıntılı bilgiler almaktayız. Serbestçe şehir içinde gezdikleri ve ülke kaynaklarına dair bilgi topladıklarını öğrenmemiz mümkün. Buna göre şehir hayatına ve çarşı-pazara dair bize ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Çarşıyı gezerken, esnafı hammaddelerinin yerlerini tespit için sohbet adı altında konuşturmaları dikkat çekicidir. Mesela bir demirciden nereden demir temin ettiği bilgisini almaktadırlar. Bunun yanında ana caddeler, pazarlar, kasaplar sokağı ya da pazarı da ziyaret edilmiş, hatta etlerin kalite kontrolü de yapılmıştır[566]. Buradan yola çıkara, heyetin bu anlamda merkezin beklentilerini yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Bunun yanında Bellew, şehir hayatının dışında Atalık Gazi'yi ziyaretlerine dair de izlenimlerini aktarmaktadır. Kaldıkları süre boyunca Atalık Gazi'ye beş defa ziyarette bulunduklarını, her defasında aynı ağır havaya maruz kaldıklarını belirtmiş, kendisine saygı gösterenlerin sevgiden değil de yaşadıkları korkudan dolayı bu saygıyı duydukları yorumunda bulunmuştur. Her yerde baskı ve çıkarcılığın ifadesinin görülebildiğini, hiçbir yerde belirgin bir sistemin olmadığını ve geçerli tek hukukun

[565] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 33-34; Heyet sadece Kaşgar'da değil, Karakaş nehri, Hotan'ın etrafı, Kaşgar yakınındaki Artiş gibi yerlere keşif gezileri yapma imkânı bulmuşlardır. bkz. Derek Waller, "The Forsyth Missions to Yarkand and Kaşgar", s. 153-160; G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s. 49-50

[566] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 272-273; Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 221-232; Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s. 150-152; V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 326

despotun (Atalık Gazi'yi kast ederek) iradesi olduğunu belirtmiş. Buna karşın halkın da derin bir teslimiyetle ona bağlı olup, sürekli tetikte olduklarını iddia etmiş. Bellew, Atalık Gazi'nin ismini zikrederek değil de "ülkenin kurucusu" ya da "kral hazretleri" gibi ifadeler kullanmayı tercih etse de, eleştirilerin hedefi aslında açıktır. Atalık Gazi'nin, en basit meselelerde bile etrafındaki kimseye güvenmediğini, olay anlatarak değil de "duydukları, kendisine anlatılanlar, gözlemleri" şeklinde ifadelerle doğrulamaya çalıştığını görüyoruz. Anlatımındaki *ketum, kaprisli, zorba, kuralcı* gibi sıfatlar ise özellikle seçilmiş gibi durmaktadır[567].

Hindistan İngiliz hükumetinin Genel Valisi Lord Northbrook heyetin dönüşüyle mevzu bahis anlaşmayı hemen onaylamıştır. Bununla Genel Vali'nin hedefi her ne kadar ticari gibi görünse de aslında amacı daha geniş siyasi bir etkiyi yakalamaktı. Northbrook hemen Shaw'ı daimî ticari temsilci olarak Kaşgar'a görevlendirmiş, orada bulunma amacını ticari olarak belirtse de siyasi duruşu ile alakalı da emirler vermiştir. Buna göre, Shaw kendisi direkt olarak herhangi siyasi bir meseleye müdahil olmayacak ancak Yakub Beg'in ona danışıp fikrini sorması halinde de uygun tavsiyelerde bulunmaktan kaçınmak zorunda kalmayacaktı. Northbrook direkt ve doğru bilgi almayı önemsediği için daimî elçilik bulundurma meselesi konusunda ısrarcıydı[568].

Her ne kadar yukarıda da belirtildiği üzere Londra'daki İngiliz yetkililer Yakub Beg ile yakın ilişkiler konusunda kararsız olsa da Northbrook bu temaslardan son derece büyük beklentiler içerisindeydi. Zaten Yakub Beg de heyeti gayet sıcak karşılamıştı Kaşgar'da. Ancak altı ay kadar sonra Yakub Beg, İngiliz temsilcinin daimî ikametini, Osmanlı Sultanı onaylamazsa reddetmek zorunda kalacağını belirtmiştir. Bu hareket beklenmedik hem de pek de akılcı olmayan bir hareket olmuştu. Bunun üzerine Shaw 1875 yılında geri dönmek durumunda kaldı.

Buna rağmen Orta Asya Ticaret Şirketi 1874 yılında Doğu Türkistan'ın ticaret merkezi olan Yarkent'e büyük bir kervan göndermiş, 1876'da ise ticari hacim en üst seviyeye ulaşmıştır. Ancak bundan sonra uluslararası arenada yaşanan yeni gelişmeler ve ticaret rotasının elverişsizliği yüzünden ticari hareketlilik düşüş göstermiştir. Yine de Hindistan hükümetinin, Kaşgarya'nın Rus kontrolüne girip onların Asya'nın

[567] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 301
[568] G. J. Alder, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s.51

içlerine dek ilerlemelerini kolaylaştırabilecek bir ikmal üssü haline gelebileceğine dair endişeleri sürmekteydi. Rusya'nın orta Asya'ya doğru ilerlemesine dair korkular, Forsyth'in ikinci keşif gezisiyle elde edilen bilgiler ışığında zaten artmıştı. Karakurum'un batısındaki geçitler, tahmin edilenden daha az zorlu çıkmıştı.

Bellew, Yarkent'in Çin hakimiyeti altında bulunduğu dönemde Kaşgar'ın en gelişmiş şehri olduğunu, ancak Atalık Gazi döneminde gerileyip önemini kaybettiğini iddia etmektedir. Gayrimüslimlerin lehine İslami yasalar gevşetilmedikçe, bu olumsuzluğun tamir edilmesi için çok uzun bir döneme ihtiyaç duyulacağını iddia etmiştir. Neyse ki bir yandan İngiliz, bir yandan da Rus tüccarların hedefi olduğunu, bu sayede belki de ileride bulunduğu bölge içerisinde aydınlanmış bir serbest Avrupa piyasası olmasını umabileceği dileğini dile getirmiştir. Tungani isyanıyla Çin hakimiyetinden çıkmasından dolayı Yarkent'e karşı ilgilerinin oluştuğunu, bu alakanın, yeni bir boy/kabile tarafından ele geçirilmesinin ardından şimdiki sahipleriyle sadece dostane ilişkilere dönüştüğünü belirtmiştir[569].

1876 yılında Northbrook'un yerine Hindistan Genel Valiliğine atanan Lord Lytton'un merkeze, ticari ilişkilerin geliştirilip askeri destek verilmesi yönündeki tavsiyeleri üzerine İngiliz Hükümeti Shaw'ı daimî temsilci olarak tekrar Kaşgar'a göndermeye karar vermişti ki 1877'de Yakub Beg'in ani ölüm haberi ulaştı. Çok geçmeden de zaten Çin'in Doğu Türkistan'ı tekrar istilasına sebep olan süreç başladı[570].

Boulger, anlaşmadan sonra Türkistan Ticaret Şirketi'nin bölge ile aktif bir şekilde ticari faaliyetlerini sürdürdüğünü, her yıl Kaşgar'a birden fazla kervan yolladığını ifade etmektedir. Yakub Beg'in ölümünün hemen ardından bu ticaretin adeta durma noktasına geldiğini belirtse de, bu durağan halin geçici mi kalıcı mı olduğu konusunda bir öngörüde bulunamamaktadır. Ona göre Hindistan Hükümeti yetkilileri, Yakub Beg'i destekleyerek, gelecek vadeden bir kesime karşı yeterince onaylanmayan, tanınmayan birine arka çıktıkları hissine kapılmıştır. Öte yandan da zaten başka daha önemli siyasi meseleler karşısında bir yerden sonra Atalık Gazi'nin konumunun dikkatlerden kaçtığını da dile getirmektedir. Kendisine karşı sergilenen

[569] Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 256
[570] Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, s. 150-153

bu tavrın bir neticesi olarak da Yakub Beg'in son bir yılında Ruslara daha bir yaklaştığı bilinmekteydi.

Öte yandan aslında Yakub Beg'in İngilizler için Afgan hükümdarlar kadar önem taşımadığını da anlamaktayız Boulger'in sözlerinden. Ülkesine ulaşım kendileri için Tibet'ten daha zorluydu ve Rusların Yarkent'teki varlıkları, Lhasa'da bulunan savaşçı ve saldırgan Çinlilerden daha az tehlikeli görünmekteydi. Esasında İngilizler Kaşgar hükümeti ile dost olmayı seçmişlerdi çünkü düşman olmaları için bir sebep yoktu. Ya da başka bir ifadeyle, İngilizlerin saman alevi gibi aniden yanıp sönen ilgilerinin altında, yeterince çıktı alamayacaklarını kısa sürede anlamış olmaları yatmaktaydı. Aksi taktirde Yakub Beg'in ölümünün ardından hemen bölgeye olan alakalarını kaybetmeleri düşünülemezdi. Dolayısıyla İngilizlerin Doğu Türkistan'a karşı göstermiş oldukları alakayı, yapılan anlaşma ya da ittifakın onun ölümünün ardından hemen önemini kaybetmesini göz önünde bulundurarak değerlendirmek lazım[571].

Kiernan, Yakub Beg'in ölümünün Çin'e bölgeye tekrar hâkim olabilmek adına daha sert bir siyaset izleme yolunda cesaret verdiğini tahmin etmektedir. Bu durum karşısında Rusya'nın tutumu, Çin'in bölgeye tekrar hâkim olmasını engellemek yerine böyle bir siyaseti teşvik etme yönündeydi. Özellikle de Osmanlı ordularının beklenenin üstünde bir direniş göstermesi ve Balkanlardaki savaşın daha geniş bir alana yayılma ihtimali üzerine Ruslar, Orta Asya'daki Buhara ve Hive'nin tekrar özgürlüklerine kavuşması yönündeki hayallerin canlanmasını isteyecek bağımsız bir hanlığın varlığına tahammül edemeyecekti. Hele ki bu hanlığın Osmanlı'nın gelecekte bir müttefiki olma ihtimali daha da net bir şekilde Çin'in varlığını tercih etmelerine sebep olmaktaydı. Yani Kaşgar'ın tekrar Çin tarafından ele geçirilmesi, onca mesafeye rağmen Osmanlı Türklerinin siyasetine destek olabilecek, ya da İngilizlerle ittifak kurabilecek bağımsız bir devlet olarak kalmasından evlaydı Ruslar için. Zaten bu sayede Çin ile daha rahat bir ticaret yolu da açabilirlerdi. Bu arada Çin'in geri dönüşü hakikaten çok sert olmuştu bölge adına. Öyle ki Yakub Beg'in Kaşgar şehrinin dışında bulunan türbesi dahi yağmalanmış, hatta cesedine zarar verilmişti. Gözlerin görebileceği tek şey yıkımdı demek durumu belki de tam olarak özetleyen ifadeydi.

[571] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 234-235

İngilizler Çin'in Yakub Beg'in ölümünden evvel Kaşgar'ı geri alabilmek adına çok ciddi hazırlıklarda bulundukları bilgisine zaten sahiptiler. Ancak buna rağmen Kaşgar'da Çin'e karşı sürdürülen mukavemet hali devam ettirilebilseydi, İngilizler arabuluculuk yapmayı sürdürüp başarılı da olabilirlerdi. Forsyth bu çöküşün sebebi olan Yakub Beg'in ölümünün aslında cinayet olabileceğini düşünmekteydi.

Kaşgar'ın Uzak Doğu ve İslam Dünyası'nın buluştuğu çok özel bir konumu vardı. Aslında özerk bir Kaşgar Devleti, Asya'nın iki ucundaki imparatorluğu, Osmanlıları ve Çin'i birbirine bağlayabilirdi ki bu da İngilizlerin Rusya'ya karşı oluşmasını arzu edeceği sağlam bir bariyer görevi görebilirdi. Yani İngilizler Kaşgar'ın Çin'e yakınlığı ve Osmanlı Türklerinin ülke üzerindeki etki ihtimalini beraberce göz önünde bulundurmaktaydılar. Konu ile ilgili İngiliz kâşif ve diplomat Ney Elias, Kaşgar'ın Rusların doğu hattını gözetmek açısından taşıdığı öneme dikkat çekmekte, Çin'in Ruslara karşı aynı sertlikte durma ihtimalini ummak zorunda olduklarını ifade etmektedir[572]. Ancak şu açıktır ki, Bellew'in seyahat notlarından algıladığımız, Yakub Beg'in zorlu mücadelesi sonucunda varlık kazanan Kaşgar Hanlığı ile ilgili İngiliz bakış açısı en nihayetinde Kaşgar'ın önemli olduğu, ilişkilerin sürmesi gerektiği yönündeki fikre galip gelmiş, Yakub Beg'in ölümünün hemen ardından İngilizler bölgeyi adeta Çinlilere terk etmişlerdir.

[572] V. G. Kiernan, "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", s. 338-341; Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 347-348

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BELLEW'İN DİĞER ESERLERİ VE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ

4.1. Bellew'in Tıbbî Eserleri ve İngiliz Emperyalizmi

Bu bölümde bir tıp doktoru olan Henry Walter Bellew'in *The History of Cholera in India form 1862-1881* ve *A short practical treatise on the nature, causes, and treatment of cholera: as a supplement to The history of cholera in India from 1862 to 1881* adlı eserleri üzerinden tıp doktorlarının ve tıbbî çalışmaların İngiliz emperyalizmine sunduğu hizmeti değerlendirmeye çalışacağız. Bunun yanında diğer bazı eserlerinde Bellew'in hekimliği ile ilgili var olan anekdotları da yeri geldikçe aktaracağız.

Tıp bilimi 19'uncu Batı bilimsel düşüncesi ve meşguliyetinde merkezi bir yer teşkil etmekteydi. Bunun için birden fazla neden söz konusuydu. İlk olarak Sömürge Sağlık Sistemi, Doğu Hindistan Şirketi dönemi ve sonrasında Hindistan'daki başlıca bilimsel kurumlardan biriydi. Hem Şirket idaresi altındayken hem de yönetim kraliyete devredildiğinde, doktorların emri altında çok sayıda botanikçi, jeolog, zoolog, meteorolog, ormancı ve pek çok başka uzman bulunmaktaydı. İkinci olarak, geniş çaplı bilimsel belgeleri sayesinde, sağlık personeli Avrupa merkezli olan Hindistan araştırmaları ve dolayısıyla doğanın Hindistan'da insanları nasıl etkilediğini anlamak açısından hayati bir önem taşımaktaydı. Üçüncü olarak diğer bilimsel alanlardan farklı olarak, tıp bilimi Hindistan insanının sosyal, kültürel ve maddi hayatına direkt müdahale şansı verirken aynı zamanda onlarla etkileşim içinde olmayı da sağlamaktaydı. Çevre ve kültürle bağlantılı bu iki yönlü alaka Hindistan kolonyal

tıbbının salt kendine özgü karakteri ve meşguliyetini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda onun Hindistan'ı algılayıp özümsemesinde de etkili olmuştur. Ancak şu unutulmamalıdır ki tıbbi müdahaleler ve sağlık çalışmaları sömürge idaresinin bilimsel çıkar ve ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirilmekteydi. Yüzyıl boyunca tıp ilmi başka başka gündemlere hizmet etmiş, daha geniş bir kültürel ve politik iletişim sağlamıştır[573].

Öncelikli olarak Hindistan'da bulunan İngiliz idaresi tarafından yürütülmüş olan sağlık sistemine değinmek gerekmektedir. Bu bağlamda İngiliz hakimiyetindeki Hindistan'da sağlık personelinin, doktorların halk sağlığı politikalarını yönlendirmede oynadıkları rolü anlamak lazım ki bunun için de amaç ve önceliklerinin yanında karşı karşıya kaldıkları sorunları da gözden geçirmek gerekmektedir. Sağlık personeli ve doktorların işlevini anlamak adına *Hindistan Sağlık Hizmetleri* birimi ya da İngilizce adıyla *Indian Medical Service*'in sömürge toplumundaki konumunu ve tıbbi bağlamda İngiltere ile olan ilişkisini daha iyi değerlendirebilmeli ve sahip olduğu siyasi ve toplumsal konumunu da ele almalıyız[574].

Sömürge rejimi ve savaş durumlarına bağlı önceliklerden dolayı, Hindistan'daki sağlık ekiplerinin, 19'uncu yüzyılda İngiltere'de mesleğini icra edenler gibi toplum üzerinde mesleki kontrol ve etki sahibi olamadıkları belirtilmektedir. Tıp mesleği üzerindeki emperyal planlamaları, nadiren İngiliz hükümetinin hesaplarıyla çatışmaktaydı. Zaten Hindistan'daki İngiliz yetkililer de yerli sağlık uygulamaları ile ilgili meselelere müdahil olmaktan ziyade bu mesleği sömürge düzeninin askeri ve siyasi ihtiyaçlarına tabi hale getirmeyi öncelemişlerdi. Yani sömürge düzeninin teklemeden işlemesi için öncelikli olan asker ve memurların sağlığıydı diyebiliriz buradan yola çıkarak. Bunun bir sonucu olarak Indian Medical Service yani IMS, olası yeni alımlara karşı sivil memuriyetler (Indian Civil Service-ICS) ya da İngiliz ve Hindistan orduları kadar açık olmayıp, yüksek oranda tutuculuk ve iç gerilimlerle doluydu ki bu tüm sömürge birimlerinin belirli ölçüde sıkıntısını çektiği bir durumdu. İçinde bulunduğu tembellik ve atalet IMS'i etkisi altına almıştı ve bu durum da Hindistan'daki İngiliz idaresi bünyesinde halk sağlığı gelişimine ciddi oranda etki etmekteydi. Tıbbi teori ve uygulamalarda kıdemli görevliler tarafından yeniliklerin

[573] David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, s. 57
[574] Mark Harrison, *Public Health in British India: Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914*, s. 6

adeta önü kesilirken, Hindistan halkının durumu ile ilgili meseleler çoğunlukla kendi haline bırakılmaktaydı, Öte yandan IMS'in askeri uyum ve iç dinamizminde eksiklikler söz konusuydu[575].

Hindistan topraklarında İngilizlerin sağlık hizmeti vermesi 1600'lerde ufak bir doktor ekibinin Doğu Hindistan Şirketi'yle yarımadaya geldikleri vakte dayanmaktadır. Başlarda sırf gemilerde görevlendirilen bu doktorlar, 17'inci yüzyılın ortalarından itibaren kurulan başlıca fabrikalarda görev almaya devam etmişlerdi. Şirket büyüdükçe doktorların sayısı da artmış, ancak kurumsal olarak kendine mahsus bir yapı altında toplanması 1763'te *Bengal Medical Service* yani Bengal Sağlık Hizmetinin kurulması ile gerçekleşmiştir. Artık sağlık personeli arasında belirli bir hiyerarşi oturtulmuş, çalışmalar belirli bir yönetmeliğe bağlanmıştı. Aynı yol Bombay ve Madras'ta da izlendi. 1775 yılına gelindiğinde sağlık hizmetleri yaygınlaştırılıp Avrupa usulünde hastaneler kurulup işletilmeye başlandı. Bu döneme kadar Kalküta ve Madras dahil olmak üzere önemli bazı fabrikaları için küçük güvenlik birlikleri bulunduran Şirket artık 1750-1754 ve 1756-1763 yılları arasında Fransa ile başlayan açık savaş durumu ile beraber Hindistan'da daha sistemli askeri birlikler ve bununla beraber ihtiyaçlarını karşılayabilecek askeri sağlık hizmeti birimleri oluşturmuştu[576].

1788'de Genel Vali Lord Cornwallis'in yürürlüğe soktuğu talimatlara göre ise iki yıl askeri hizmette bulunmamış doktorlar sivil olarak çalışma izni alamayacaklardı. Yaklaşık bir asır kadar sonra durum bir miktar değişim gösterdi ve artık *Indian Medical Service*'in çatısı altında toplanan askeri kanadın emrinde iki yıl hizmet vermiş olanlar sivil birimlerinde çalışabilecekti. Ancak bu doktorlar herhangi bir ihtiyaç doğması haline de derhal askeri hizmete geri çağırılabileceklerdi. *Indian Medical Service* yönelim olarak daha ziyade askeri bir hüviyet taşımaktaydı. Bu durum zaten kaçınılmazdı zira Hindistan'daki hakimiyetinin temel garantörü sahip oldukları askeri güçtü.

18'inci yüzyılda süren savaşlar, Hindistan'daki Avrupai hastanelerde var olan doktor ve sağlık hizmetlisi ihtiyacını gün yüzüne çıkarmıştı. İlk dönemlerde Doğu Hindistan Şirketi, ilaç hazırlayıcısı, giydirici ya da eczacı olarak Hintliler, bazen de

[575] Mark Harrison, *Public Health in British India: Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914*, s.6
[576] Mark Harrison, *a.g.e.*, s.7; David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, s. 57-58

Avrupalı askerleri vazifelendirmekteydi. 1760'larda bunlar bu yardımcı elemanlar *Millitary Subordinate Medical Service* (İkincil/Alt Askeri Sağlık Hizmetleri) bünyesine yerleştirilmiş, benzer düzenlemeler 19'uncu yüzyılın başlarında diğer daire başkanlıklarda da uygulanmıştır. 1833'te benzer sivil yapılar Bengal ve 1835'te de Kalküta Tıp Okullarında da yürürlüğe girmiştir. Askeri ve sivil doktorlar ve hastane asistanlarının iki yıllık bir eğitimden geçmeleri gerekmekte ve tanınan bir tıbbi kurumda staj yapmaları beklenmekteydi. 1848'de *Millitary Subordinate Medical Service*'in kadrosu bu şekilde her bir daire başkanlığı için 20 kişiden 40'a doğru istikrarlı olarak artmış, 1914'e gelindiğinde 500'ü bulmuştur[577].

Alt Askeri Sağlık Hizmetleri'nin verdiği hizmetin yayılması, İngilizlerin Hindistan'daki karasal yayılmaları ile paralellik arz etmekteydi. 1765 itibariyle Bengal'da vergi toplama hakkını üzerlerine almaları ile artık *Doğu Hindistan Şirketi* iyiden iyiye idareciliğe girişmiş sayılabilir. İngilizlerin 18'inci yüzyılın sonlarından itibaren hakimiyetlerini sağlamlaştırıp yayılmacılıklarını sürdürmeleri ile Hindistan'da görev yapan Avrupalıların sayısı gittikçe artış göstermiş, dolayısıyla da sağlık hizmetlerine olan ihtiyaç da gittikçe yükselmişti.

1857 yılında patlak veren Büyük Hindistan Ayaklanması, Hindistan sömürgesinin idaresinin şirketten kraliyete geçmesine sebep olmuş, dolayısıyla Hindistan Sağlık Hizmetleri de İngiliz Hükümetinin idaresi altına girmiştir. Hindistan Sağlık Hizmetleri'nde doktor olarak görev yapanlar, artık tabip subay olarak görevlerine devam ettiler. Böyle olmasına rağmen İngiliz ordusunun kendine ait Askeri Sağlık Birimi adı altında bir kurumu da vardı. 1896 yılına gelindiğinde ise her üç sağlık kurumu, yani *Hindistan Sağlık Hizmetleri, İkincil/Alt Askeri Sağlık Hizmetleri* ve *Askeri Sağlık Birimi* tek bir çatı altında toplanmıştır.

Hindistan'daki halk sağlığı idaresinin geçmişi aslında Büyük Hindistan Ayaklanması sonrasında Hindistan sömürgesi idaresinin artık kraliyetin emrine bağlanmasıyla başlamaktadır. Ayaklanmanın ardından 1859 yılında özel bir ekip İngiliz Ordusunun temizliğini araştırmak üzere özel bir komisyon görevlendirilmiştir. Salgın hastalıklar 1857 yılında ordunun savaşma gücünü kırmış, Kırım'da da ölümlerin yaşanması üzerine Hindistan'daki İngiliz Ordusunda askeri temizlik

[577] Mark Harrison, *Public Health in British India: Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914*, s.7-8

kurallarının takibi ile alakalı endişeler oluşmuştur. 1863 tarihli bir rapora göre yıllık olarak 1000 askerin 69'u hastalık sebebiyle ölmektedir. Bu veriler büyük yankı uyandırmış olup, Hindistan Ordularında konuya dair önlem alınması yönünde harekete geçilmesini sağlamıştır[578].

Her ne kadar İngilizler temizlikle alakalı önlemlerden biri olarak yerel halktan isole bir şekilde yaşamayı denemiş olsa da, bu uygulamanın sürdürülebilir olmadığı görülmüştür. Halktan kopuk olunsa bile, yerli hizmetliler vardı ve bunlar hem halk hem de İngilizlerle temas halindeydiler. Öte yandan birlikler pazarlarda ciddi önlemler almadan halkın arasında dolaşmaktaydı. Dolayısıyla bu durum 1868 itibariyle Avrupalı kışlaların dışında da Kolonyal Halk Sağlığı İdaresinin yeniden düzenlenmesini beraberinde getirmiştir[579].

1980'lerden itibaren yukarıda Hindistan'daki modern seyrine değindiğimiz tıp bilimi de dahil olmak üzere kolonyal ya da sömürgeci bilim araştırmaları farklı boyutlarda ele alınmaya başlanmış, buna öncü olan isimler ise Michel Foucault ve Edward W. Said olmuştur. Gittikçe artan bir yaygınlıkla bilim kültürel emperyalizm bağlamında ele alınmaya başlanmıştı ki bu da batının hakimiyet ve üstünlüğünü beraberinde getirmekteydi. Antropologlar, tıp doktorları ve başka bilim adamlarının oryantal ve ırksal klişelerin oluşumunda çokça etkin oldukları öne sürülmekteydi. Bunun yanında, bilimsel ırkçılığın ortaya çıkmasında sömürgeci yayılmacılığın son derece önemli bir etkisinin olduğu iddiaları da pek çok çalışma tarafından vurgulanmaktaydı[580].

İngilizlerin kolonyal idareciliğinde oryantal klişelerin oluşumunda etkin olduğu belirtilen doktorların bunun yanında bilgi edinme bağlamında da önemli fonksiyonları vardı. Bilgi edinme hususunda sahip oldukları önem konusunda doktorların yanında astrologları da saymak gerekir. Her iki gurup da konumları itibariyle değerli gizli bilgiler getirme kapasitesine sahipti. Krallar gezgin doktorların,

[578] Mark Harrison, *Public Health in British India: Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914,* s.8; Anil Kumar, İngiltere Hindistan'ı hükümetinin ancak 1863'te sunulan kolera raporunun ardından durumu ciddiye aldığını iddia etmektedir. bkz. Anil Kumar, *Medicine and the Raj, British Medical Policy in India, 1835-1911,* s.159
[579] Mark Harrison, *a.g.e.,* s.9
[580] Mark Harrison, "Science and the British Empire", s.58

halklarının sağlık durumunu kontrol etmelerini isteyebilirdi. Bunun yanında yeni tedavi yöntemleri bulmaları da doktorlardan beklenen vazifelerdendi[581].

Doktorluğu ile de Hindistan'daki İngiliz idaresine hizmet sunan Bellew'in dışında öne çıkmış başka tıp adamları da vardı. Mesela William Moorcroft doktor olmanın yanında ayrıca bir veteriner hekimdi. Yaptığı araştırmalar, geziler ve günceleri tıp alanında birer tez gibi kabul edilebilir. Tabii ki Hintli muhbirleriyle tek sohbet konusunun tıbbi gelişmeler olduğunu düşünmek mümkün değildir. Düzenli olarak meslektaşlarıyla mektuplaşmaları sayesinde Avrupa'da tıp alanında yaşanan gelişmeleri takip etmekteydi. Moorcroft'un güncelerinde zaman zaman hastalıklar ve bunların tedavileri ile alakalı ilginç bilgiler yer almaktaydı. Alanında daha fazla prestij kazanmak ve itirafçı ya da muhbir kazanabilmek için Moorcroft'un ufak ameliyatlar yaptığı bilinmektedir. Özellikle de katarakt hastalarını gittiği her yerde bu amaçla tedavi etmekteydi. Hatta bir defasında Pencap'ta aynı gün içinde 130 hasta tedavi etmiştir.

Meseleye salt istihbarat bilgisi olarak da bakmamak lazım aslında. Moorcroft gibi isimlerin aynı zamanda çağın önemli hastalıklarına çare bulmak ve bu şekilde fayda sağlamak gibi amaçları da vardı. Bu dönemin tıp adamları bir yandan da doğunun, Hindistan'ın bitki ve hayvan bilgisiyle inek çiçeği hastalığı ya da sıtma hastalığı gibi çok bilinen hastalıklardan birine uygun bir tedavi yöntemi bulabilmeyi de ummaktaydılar[582]. Görüldüğü gibi doktorlar, halktan tedavi sürecinde istihbarat toplamak ve bu şekilde üstlerine aktarmak hususunda İngiliz emperyalizminin önemli oyuncularından sayılabilirler. Ellerinde olan doktorluk kartını öne sürerek insanların güvenini elde ettiklerini yahut güven olamasa dahi sağlık gibi önemli bir meseleyle alakalı içinde bulundukları zafiyetten istifade edip bilgi topladıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu güvenin minnete dönüşümünü Bellew'in nakillerinden anlamamız mümkündür. Yabancı doktorlar yani "farangi hâkim"ler zorlu bir tedavinin başarılması ile yerliler arasında adeta hayranlık derecesinde güven kazanabilmekteydiler[583].

[581] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.18
[582] C. A. Bayly, *a.g.e.*, s.136
[583] Henry Walter Bellew, *From Indus to the Tigris*, s.61-62

Nitekim doktorlar ve şifa yöntemlerine saraylarda da çok önem verilmekteydi. Hatta bunlar bir kraldan öteki krala hediye olarak gönderilir, bunun ötesinde bu meslek sayesinde siyasi güç bile elde edebilirlerdi. Edindiği nüfuz sayesinde valilik gibi önemli bir göreve getirilmiş olan bir doktor örneği bile vardır mesela. Onun yanında Pencap'ta hükümdarın yanında en yetkili kişi olarak bilinen isim, onun doktoru ve aynı zamanda başvekili olan Fakir Azizuddin'di. Tıbba verilen önemi, Yunan ve İslam tıbbı eğitimleri almış ancak saraya sıradan bir berber-hekim olarak girmiş bu ismin, hekimliği ile yükselmesinden anlamamız mümkündür. 19'uncu yüzyılın başlarında Pencap'ta kolera hastalığına yakalanmış bir kral ve bu dertten mustarip bir toplumda doktorların sahip olduğu etki ve güç daha bir ayrıydı. Bu etkileri sayesinde doktorların bilgi toplamakta çok farklı ve de önemli bir yerleri vardı. Şehir ve köylerde ölüm bilgilerine ulaşmaları sayesinde istihbarat birimleri için işe yarar bilgiler de toplayabiliyorlardı[584]. Yaptığı kolera araştırması sırasında *The History of Cholera in India form 1862-1881* adlı eserinde Bellew'in de belirtildiği gibi bölge bölge ölüm sayılarını verdiğini görmekteyiz[585].

Bellew gibi Avrupalı doktorların durumları, yerliler ve Avrupalılardan bilgi toplamak adına daha bir farklılık arz etmekteydi. Yetenekli, modern eğitim almış olan bu doktorlar genelde mütevazi ailelerden gelmekteydiler. Çoğunlukla da bunlar İrlanda ya da İskoçyalı olup, İngiliz askeri ya da sivil doktorlardı. Bunlar için yerel dilleri öğrenmek birinci derecede önem taşımaktaydı. Yerliler için her ne kadar Avrupalı doktorlar, Avrupa tıbbı ve ameliyatları genelde şüphe uyandırıcı olsa da bunlar genelde sarayların mahrem yerlerine kadar girme imkanını da yakalayabiliyordu[586].

Bellew'in her ne kadar tıbbi çalışmalarından bir örnek olmamasına rağmen, doktorların hükümdarları tedavi süreçleri sayesinde sarayların iç kısımlarına kadar giriş izni alabilmeleri ve hükümdarların özel durumlarına şahit olmaları açısından 1857 yılında gerçekleşen Afganistan ziyaretinden bir örnek verilebilir. Kandahar'da bulundukları süreç boyunca veliaht Serdar Gulam Haydar Han'ın sağlığı ile de ilgilenen Bellew'in koyduğu gut hastalığı teşhisi onun, veliahdın istirahat ettiği odaya

[584] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, Cambridge University Press, s.137, 265
[585] Örnek olarak Madras bölgesine dair ölüm rakamlarının verildiği bir çizelge için bkz. Henry Walter Bellew, *The History of Cholera in India form 1862-1881*, s.21
[586] C. A. Bayly, *a.g.e.*, s. 267-268

kadar girip burada gözlemler yapabilmesini sağlamıştır. Bellew bu tedavi sürecinde veliahdın huzurunda bulunan yerli hekimlerle olan fikir ayrılıklarını da dile getirmektedir[587].

Bellew'in dile getirdiği bu fikir ayrılıkları ve gizli rekabet haline dair C. Bayly'nin eserinde de bir anlatıma rastlamamız mümkündür. Buna göre modern eğitim almış olan yabancı hekimler ve yerli alimler arasında Lucknow'da yaşandığı bilinen bir rekabet söz konusudur. Bu durum bize sırf Bellew'in tedaviye gittiği veliahdın odasındaki yerli hekimleri değil, aynı zamanda onun bilahare bir mecliste zaman geçirdiği hekim Molla Abdulkerim'le olan sohbetini de bize hatırlatmaktadır. Bu hekim her ne kadar Hipokrat, Aristo, Galen gibi isimleri bilmesiyle Bellew'i şaşırtsa da, onun tıbbi bilgisinde beğenmediği noktaları dile getirmekten de geri kalmamıştır[588].

Bu noktada Mark Harrison'un Avrupalı ve yerli tıp ilmi ile alakalı dikkat çektiği husus akla gelmektedir. Buna göre Avrupalı hekimler Hint tedavi geleneklerine bir yere kadar saygı duymaktaydılar. Ancak yine de bir rekabet havası vardır arada. En gayretli oryantalistler dahi Hint bilim ve tıbbının batıl inançlara batmış olduğuna inanmakta, hatta kimisi daha ileri giderek Hint anatomi ve psikolojisine dair küçümseyici yorumlarda bulunmaktaydı. Bunun yanında bu cehaletle rekabet etmekle de yükümlü görmekteydiler kendilerini. Ancak baş edebilmek ve rekabeti kazanmak adına da yerel uygulamaları iyi bilmek gerekmekteydi. Oysaki günümüzde Avrupalıların Hint kaynaklarından çokça bilgi derledikleri bilinmektedir. Ancak nasıl elde edildikleri ve değerlendirildiklerine dair pek bir malumata sahip değiliz. Bilgi veren yerel kaynaklar maalesef nadiren zikredilmiştir[589].

Hindistan'da İmparatorluk hizmetinde olan oryantalistlerin büyük bir kısmı ya hukukçu ya da misyonerlik yönleri gayet kuvvetli olan tıp doktorlarından oluşmaktaydı. Bunların çoğu, batı sanatını daha da zenginleştirebilmek amacıyla Asya bilimi ve sanatlarını incelemek arzu ve gayelerini dile getirmekteydiler. Bu gibi araştırmacıların amaçları, 1823'te kurulmuş olan *Royal Asiatic Society*'nin *Centenary*

[587] Henry Walter Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, s. 248-249
[588] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.237-238; C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.204-205
[589] Mark Harrison, *Health, Medicine and Empire*, s.69; Mark Harrison, "Networks of Knowledge: Science and Medicine in Early Colonial India c.1750-1820", s.198-199; Hindistan'da tıp ilmine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ramesh Chandra Majumdar, "Medicine", s.213-273

Volume'unde bu şekilde izah edilmekteydi. Profesyonel olarak bu işe girmiş olan ilk oryantalistlerin doğu insanlarıyla kendi dönemlerinde yerine getirmek zorunda oldukları, tamamlamak mecburiyetinde oldukları bir rolleri olduğu ortadadır. Bu insanlar resmi olarak *Batı* dünyasını *Doğu*'da adeta temsil etmek durumunda olan görevlilerdi. İşte bu görevliler bazen doktor, bazen hâkim rolü altında görevlerini yerine getirmekteydiler[590].

Doğuyu başarılı bir şekilde tanıyıp işini bu nevi rollerle İngiliz Emperyalizmine hizmeti ile en çok bilinen Thomas Edward Lawrence'den daha başka isimler de vardır. Richard Francis Burton'un oryantalizmi bize oryantalizmin 19'uncu yüzyılın önemli bir kısmında nasıl işlediğine dair bilgi vermektedir. Bu sayede tıp doktoru olmanın ya da öyle görünmenin avantajını daha iyi algılayabilmekteyiz. Burton sadece mükemmel bir şekilde dil öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda kendisini Müslüman bir hekim olarak tanıtmış, bu kimliği ile İslamiyet'in kalbine kadar girmeyi başarıp Mekke'de hac ibadetine katılmıştır. Onun en karakteristik yönü, bu tecrübeleri sayesinde doğu toplumu içinde yaşayan insanların hayatlarının kural ve kaidelere ne denli bağlı olduğunu belki de en iyi şekilde anlamış olmasıdır. Kaleme aldığı eserlerinin her sayfasında rastladığımız geniş doğu bilgisi, genelde bu toprakların ve de bilhassa İslam'ın bir haberleşme, davranış ve inanç sistemi olduğunu anladığına işaret etmektedir[591].

1857'de Hindistan'daki İngiliz idaresi tarafından Afganistan'a gönderilen heyetin bir üyesi olan Bellew, Afgan topraklarında halk tarafından "farangi hekim" olarak çağırılmış, her gittikleri yerde kalabalıkların oluşmasına sebep olmuşlardır. Bellew bize Hindistan hükümetinin beraberinde yolladığı dört katır yükü ilaçlar sayesinde hastalara –kimisine hafif, kimisine geçici de olsa- tedavi uyguladığından ve burada daha çok rastladığı hastalıklardan bahsetmiştir[592].

Tıp ve olağanüstü şeyler, Hint, Afgan ve İngilizlerin karşılıklı olarak birbirlerine duydukları şüphe duygusunu yenmelerini de sağlamaktaydı aslında. Afganistan'ın en batı şehirlerinden olan Herat'ta 1840'larda doktorlar sosyal olarak üst tabakadan kabul edilmekteydiler. İdari olarak üst rütbelilerin sohbetleri de

[590] Edward W. Said, *Oryantalizm*, s.119
[591] Edward W. Said, *a.g.e.*, s.269
[592] Henry Walter Bellew, *Mission to Afghanistan*, s.123-124,133

genellikle tıp ve sağlık konularının etrafında dönmekteydi zira doktorların aynı zamanda İngiliz konsülleri ile bağlantıları olduğuna inanmaktaydılar. Karşılaştıkları Avrupalıların da zaten çoğu ya askeri cerrah ya da doktordu. Böylece Hint, Afgan ya da İranlılar bu sebeple İngilizlere hikmet ve tedavi ilmi gibi tıp ilminin dışa yansıdığı konularda saygı duymaktaydılar. Boy meclisleri ya da sıradan insanların sohbetleri bir şekilde hep iyileştirme sanatına yani hekimliğe doğru evrilmekteydi. Bir yandan da 19'uncu yüzyılın başlarında yanlarında Farsça konuşan memurlar ve askerler olan astronomi, tıp ve kimya gibi alanlarda yetişmiş Avrupalı seyyahlar hem merak hem de şüphe uyandırmaktaydı[593]

Çalışmamızda esas olan İngiliz emperyalizmine hizmet eden bir İngiliz oryantalist olsa da, kendi ülkelerinin emperyal siyasetlerine hizmet eden diğer Avrupalıları, ister Fransız olsun ister Hollandalı ya da başka Avrupa milletlerinden, bazı noktalarda ortak değerlendirmek gerekmektedir. Mesela Fransızların Mısır'daki oryantalistleri de benzer şekilde ülkelerinin emperyal siyasetlerine hizmet etmiştir.

Mısır'a egemen olma projesinin bir parçası olarak Napolyon'un Müslümanlarla ilişkileri önem arz etmekteydi. Projenin bir diğer kısmı ise bu toprakları Avrupa'nın yapacağı yatırımlara tamamen açık hale getirmek ve ülkeye tam olarak girilebilecek bir noktaya getirmekti. Evvelinde gezginler, bilginler ve eski fatihlerden öğrenebildikleri ikinci el bilgiler ile tanınan Mısır, bundan böyle Doğu'nun bilinmeyen karanlık bir ülkesi olmaktan çıkacak ve Fransa'nın adeta bir parçası haline gelecekti. İşte bunu yapabilmek uğruna şematik bazı davranışlar ya da metinlere dayalı düşünce sistemleri kendini göstermekteydi. Kimya ekipleri, tarihçiler, biyologlar, arkeologlar, doktorlar ve antik çağ uzmanları ile enstitüler, ordunun bilimsel hizmetler veren kısımlarıydı adeta. Bu kısımların yöntemleri belki farklıydı ancak ordudan daha az saldırgan değillerdi[594]. Hindistan'daki İngiliz idaresini de benzer bir şekilde düşünebiliriz.

Daha önce doktorların Hindistan'daki varlıklarının başlangıcının önce Doğu Hindistan Şirketi, akabinde oluşturulan güvenlik birimleri ve sonrasında bunların dönüşüm geçirdikleri orduların oluşumuna dayandığını belirtmiştik. Şartlar gereği

[593] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.138-139
[594] Edward W. Said, *Oryantalizm*, s.125

zamanla bu ordular adına farklı tıbbi ihtiyaçlar doğmaktaydı. Bu da ordudaki sıhhiye birliklerin bu yöndeki bilgi birikimlerini geliştirmelerini gerektirmekteydi. Askerlerin %6'sına sürekli olarak sağlık hizmeti verilmekteydi. Dönemsel olarak iklim ve diğer şartlardan dolayı sık rastlanan salgınlar vardı ki bunların en sık yaşananlarından biri koleraydı. Hastalığın isminin yaygın olarak 19'uncu yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmasından evvel, kolera daha ziyade "mort-de-chien" (köpek ölümü) şeklinde isimlendirilmekteydi. Hastalığa dair öncelikli olarak mideyi etkilediği, ardından üşüme, istifra ve sürekli su isteği, midenin adeta kuruması, ayak tabanlarını saran ağrının yanı sıra genel olarak vücudu saran dayanması güç seviyede ağrı, gözlerin bozulması, ayak ve el tırnaklarının kararıp düşmesi şeklinde semptomlar nakledilmektedir. Doktorların çaresiz kaldıkları bu ani çöküşün ardından hasta bir gün içinde hayatını kaybedebilmekteydi. Hatta altı saat içinde hayatını kaybeden vakalar bile kayıtlara geçmiştir. Hastalığa yakalananların yüzde onu bile iyileşemezken, iyileşenler yerlilerin pek de bilinmeyen ilaçları sayesinde hayata dönmekteydi.

Özellikle de 1816-25 yılları arasında meydana gelen kolera salgınından Hindistan İngiliz idaresinin orduları büyük ölçüde etkilenmiştir. Her ne kadar Avrupalı hekimler bunu itirafa pek yanaşmasalar da, o dönem için batı tıbbı kolera veya dizanteri gibi hastalıklara karşı aciz kalmakta, tüm övünülen tedavi yöntemleri yetersiz gelmekteydi. Konu ile alakalı araştırmalarını salt halkın hizmeti için değil, büyük ölçüde hükümetin ciddi teşvikiyle sürdüren İngilizler, düzenli aralıklarla ciddi raporlar hazırlatmışlardır. R. Steuart ve B. Philipps'in hazırladıkları raporun ön sözünde de görüleceği gibi, Hindistan Genel Valiliği idaresi bu yöndeki araştırmalara büyük destek vermiştir[595].

Sıtma gibi kolera da Hindistan'da 19'uncu yüzyılın en korkulan hastalıkları arasındaydı. 1817-1865 yılları arasında sadece bu hastalık bölgede 15 milyon kadar

[595] R. Steuart- B. Philipps, *Report of the Epidemic of Cholera which has raged through Hindostan and the Peninsula of India since August 1817*, s.I-V; David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, s.66; Theon Wilkinson, *Two Monsoons*, s.171-172; Dünya genelinde İngiliz idaresindeki Hindistan'ın kolera atölyesi ya da üretim yeri gibi görülmesi, hükümete karşı uluslararası alanda da bir baskı oluşmasına sebep olmuştur. bkz. David Arnold, "Introduction: disease, medicine and empire", s.14; Kumar, 1861 yılında İstanbul'da, 1866, 1874, 1875 ve 1885 yıllarında da Avrupa'nın çeşitli yerlerinde kolera ile ilgili uluslararası konferanslar düzenlendiğini, alınabilecek önlemler ve karantina tedbirleri ile alakalı müzakereler yürütüldüğünü belirtmektedir. bkz. Anil Kumar, *Medicine and the Raj, British Medical Policy in India, 1835-1911*, s.173; Thevenot hastalığın dört ile yirmi saat arasında kurbanın ölümüne sebep olduğunu belirtip, bir Hintlilerin başvurduğu bir tedavi yöntemini aktarmaktadır. bkz. Surendranath Sen (edt.), *Indian Travels of Thevenot and Careri*, s.151

insanın ölümüne neden olmuş, ancak yüzyılın sonuna kadar hastalığın kökeni bir türlü belirlenememiştir. Bu perişan edici hastalık 1817'de Bengal'in Jessore bölgesinde ortaya çıktığında, Asya'nın güneyine yayılıp yaklaşık on yıl sonra da batıya sıçramıştır. Pek çok Avrupalı gözlemci yeni bir hastalığın ortaya çıktığını sanmıştı. Oysaki bu ya da buna benzer bir hastalık Portekiz ve Hollanda'da da kırk yıl öncesinden görülmüştü ki bu da kolera olabilirdi. Ancak kolera hastalığı daha ziyade Hindistan'la özdeşleşmiş olduğu için daha ziyade buradaki doktorlar konu ile alakalı kendilerini sorumlu hissetmişlerdi. Ölüm oranı, yayılma hızı ve kurbanlarını adeta rastgele seçiyor olması bu hastalığı 19'uncu yüzyılın en korkulan ama en az açıklanabilen hastalığı haline getirmiştir.

Koleranın hangi yolla bulaştığı ya da nasıl oluştuğuna dair tıp yazarları arasında tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. İlk hipotezler, koleranın aşırı yağışlardan ya da ani sıcaklık değişimleriyle oluşan hava değişikliği ile alakalı olduğu yönündeydi. Ya da sıtma gibi zehir faktörüyle alakalı olduğu, bozulmuş sebze, kalabalık nüfus ve insan pisliği kaynaklı zehir salınımı ya da hastalığı yayan kokuyu solumaya bağlı olduğu şeklinde varsayımlar da vardı. Ancak tam olarak sebepleri aydınlatılamamaktaydı. Her ne kadar yüzyılın sonuna doğru hastalığın tedavisi ile ilgili ciddi iyileşmeler söz konusu olmuşsa da, 19'uncu yüzyılın sonları ve 20'inci yüzyılın başlarında hala ciddi sayıda askeri kayıplar verilmeye devam etmeketydi. Mesela Agra şehrinde 1890'larda Yorks ve Lancs Alaylarında hastalığın ortaya çıkması ile iki gün içinde 146 askerin hayatını kaybettiği kaydedilmiştir. Bunun dışında 1906 yılında musonlar sırasında her alaydan bir ay içinde 50 adet askerin, bir başka vakada ise 4 subay ve 200 askerin yaşamını yitirdiği bildirilmekteydi[596].

Yukarıda kolera ile akalı hazırlanan Steuart-Philipps raporundan söz edilmişti. Bunlar gibi kolera ile alakalı rapor hazırlayan bir diğer isim de Bellew'dir. Bellew *The History of Cholera in India form 1862-1881* yani *1862-1881 arası Hindistan Kolera Tarihi* adlı bu raporunun önsözünde, 1881 yılında Pencap'ın çeşitli bölgelerinde yayılan Kolera hastalığını araştırmak üzere Hindistan İngiliz Hükumeti tarafından atanan bir heyetten ve kendisinin de bu heyetin hem üyesi hem de sekreteri olarak görevlendirildiğinden ve aslında heyetteki tek tıp hekimi oluşundan söz etmektedir.

[596] David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5,* s.81-82; Theon Wilkinson, *Two Monsoons,* s.10

Çalışmasında, yirmi yıl boyunca kaydedilen veriler ve istatistiklerden faydalanacağını belirtmekte, ancak kayıtların üzerinde çalıştığında bunların ne denli yetersiz olduklarını fark ettiğini ifade etmektedir[597].

Bellew'in naklettiğine göre 1861 yılında Kuzey Hindistan'da sarsıcı bir kolera salgını yaşanmıştır. Yine bu süreçte neden-sonuç bağlamında etkin olan gıda ürünlerindeki yüksek fiyatlandırma ve kıtlıktan da söz eden yazar, bunların da etkisiyle yılın yağmurlu ve sıcak geçen Mayıs-Eylül ayları arasında salgının yayılma imkânı bulduğunu, bu şekilde Afganistan'a kadar yayılmış olduğunu nakletmektedir.

Salgının derin etkisine rağmen, halk arasındaki ölüm vakalarına dair verilerin olmadığını belirten Bellew, herhangi bir tahminin yapılabilmesinin dahi güç olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan Haziran-Eylül ayları arasında yaşanan yayılma sürecinde Kuzey-Batı Eyaletler ve Pencap'taki Avrupalı birlikler içinde rastlanan vaka sayısının ise 1929 olduğunu, bunların 1230'unun ölümle sonuçlandığı bilgisini de sunmaktadır. Hastalığa ait verileri devamında görmek mümkündür.

Araştırmanın zorluklarını sayarken Bellew, özellikle Britanya Hindistan'ının yaklaşık nüfus miktarını dahi gösterecek kayıtların olmadığını, eyaletlere dair ayrı ayrı ölüm oranlarını gösteren verilerin bulunmadığını, yıl yıl hastalığın ilerleyişini ve izlediği rotayı açıklamamızı sağlayacak bilgilerin var olmadığını bildirmektedir. Elde olan tek bilginin Avrupalı ve yerli birliklere ait olduğunu belirtmektedir. Devamında ise Bellew, yıl yıl konuyu araştırmak adına ne gibi komisyonlar kurulduğunu nakletmektedir[598].

Yapılan çalışmaların neticesinde Genel Valiye sunulmak üzere 17 Ocak 1883 yılında bir rapor sunulduğunu belirten Bellew, üç bölümden oluşan bu raporun bölümleri hakkında da bilgi vermektedir. Bunlardan birincisinde heyetin araştırma ziyaret edilen merkezlerin, ikincisinde hastalığın 1862-1881 yılları arasında Hindistan'daki tarihinin, üçüncüsünde ise hastalığın ilerde yayılmasını engellemek amacıyla alınabilecek tedbirlerin yer aldığını belirtmektedir. Bellew, bilhassa sonuncu

[597] Henry Walter Bellew, *The History of Cholera in India form 1862-1881*, s.VI
[598] Henry Walter Bellew, a.g.e., s.1-3

bölümün askeriyeye iletilesi yönünde valiliğin emir verdiğini de ifade etmektedir. Devamında Bellew'in hastalığa ait teorileri anlattığını görmekteyiz[599].

"1862-1881 yılları arasında Hindistan'da Kolera Sonuçlarından elde edilen Çıkarımlar" ismiyle işlediği on ikinci bölümün alt başlığında "Hastalığın doğasına dair pratik gözlemler" ifadesini görmekteyiz. Burada özellikle hastalık ve bölgede var olan mevsimsel hava durumunun arasındaki bağlantıya dikkat çekerken, toprak ve insanların yaşam şartlarına da vurgu yapmakta ve devam eden değerlendirmeleriyle çalışmasını sonlandırmaktadır[600].

Kolera hastalığı ile ilgili çalışmalar özellikle de hastalığın başlıca taşıyıcısı olması hasebiyle orduyu ilgilendirmekteydi. Dolayısıyla Hindistan hükümeti yetkilileri konu ile alakalı son derece tetikteydiler. Bu sebeple Hindistanlı doktorlar yerli ordularda görevlendirilmekteydiler. Yeni askeri tıbbiyenin ölçütleri artık daha farklı bir düzene sahipti. Askeriyedeki tabip subaylar, hastalıklar ve bunların kökenlerine dair teorilere dair en verimli raporları hazırlayan kesim arasındaydı. Birliklerin ihtiyaç duydukları yüksek ilaç miktarları, bu doktorları hırslı birer ecza kodeksi öğrencisi haline getirmiş, üstelik orduda yerli eczacılar olarak görev yapan Hint hekimlerle en iyi iş birliğini sergileyen resmi görevliler olmalarına sebep olmuştur.

Kırık-çıkıkçı, berber ya da göz şifacıları gibi daha alt seviyedeki Hintli uzmanlar, yerli sağlık hizmetlileri olarak görev hizmet altına alınmaktaydı. Bu gibi insanlar sayesinde İngiliz ordusu yerli Hint tıbbını özümsemekte, bu bağ ile de Anglo-Hint tıbbı olarak tanımlanacak yeni bir sentezin halka yayılması sağlanmaktaydı. Ancak bu yapılırken dahi Hint ilminin kökeni bir şekilde Avrupa medeniyete bağlanmaktaydı. J. F. Boyle, tıbbi kullanım için bitki, hayvan ve mineraller dünyası adına yaptığı düzenleme ve bunları bir katalog haline getirişinde, yerel hekim ve münşilerin yardım ve katkılarından bahsetmiştir. Withelaw Ainslie ise Hintlilerin başka milletler uykudayken sanat ve bilimde çok önemli gelişmeler gösterdiklerini kabul etmekle beraber, kendilerinin, sahip oldukları bu ilimleri ilk elden kendilerinin keşfetmediğini belirtip, bunları İranlılar ve Araplardan öğrendiklerini, onların da zaten

[599] Henry Walter Bellew, *The History of Cholera in India form 1862-1881*, s.4-5
[600] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s. 772-839

yaratıcı zekaya sahip Yunanlar tarafından eğitildiklerinden yana bir şüphe olmadığını öne sürmektedir.

Ordugâh pazarları doğan ihtiyaçların kritik bir odak noktası haline gelerek, yeni bir bağdaştırıcı bilgi topluluğu halini almaktaydı. 1830'lara gelindiğinde ise artık askeriye, kendi ilaç ihtiyacını karşılayabilecek şekilde üretim yapmaktaydı ve Hintli işçileri çalıştırdıkları bir laboratuvar yürütme kapasitene sahipti.

Bilgi ve tedavi skalası dikkate değer şekilde artmaktaydı. 1840'lara gelindiğinde askeriye, Pazar İlaçları ve Hastane Malzemeleri alım, depolama ve kullanımı ile alakalı son derece gelişmiş bir sisteme kavuşmuştu. Hintli ve Avrupalı birliklerin ihtiyaç duydukları ilaçların miktarına dair düzenlemeler getirilmişti. Ancak Hintli ve Avrupalı birliklerin ihtiyaçları ya da belki de bunlara sunulan tedavi yöntemlerinin miktarı arasındaki fark dikkat çekicidir. Mesela Avrupalı bir birliğin kullanımına aylık 1000 adet sülük sunulurken, Hintli birlikler için bu rakam 200'dü. Öte yandan verilen ilaçların çoğu limon suyu, şeytantersi otu, zencefil, ararot ve kafur gibi malzemelerdi ve bunların çoğu Hint mutfağında kullanıldığı gibi, aynı zamanda ilaç özelliği taşımaktaydı. Hint tedavi yöntemlerinin sık kullanımı, Avrupa'dan pahalı tıbbi malzemelerin ithal edilme ihtiyacının önüne geçilmesini sağlamaktaydı ki bu da ordu adına büyük bir maddi kazanç demektir.

Askeri ikmal subayları, Hint yarımadasını tüm Asya ile bağlayan geniş çaplı ve de karmaşık ecza ve doğal ilaç ticaretini yönetmekteydiler. Bahçe işleriyle uğraşanların yanında yerli halktan da insanlar ayrı ayrı kıtalar tarafından işe alınmaktaydı[601].

Aşı yapma ve koleraya karşı genel bir toplumsal tepki oluşması Anglo-Hint tıp hayatında büyük bir yankı uyandırırken, Hint tıbbında daha sessiz ve uzun sürecek başka araştırmalar da yoldaydı. Hintli uzmanlar, her ne kadar hak ettiği onay ve değeri görebilmiş olamasa da bu araştırmalarda kritik bir rol oynamıştır. Erken dönemlerde Avrupa'dan Hindistan'a doğru yol alan Giovanni Careri gibi seyyahların pek çoğu topladıkları bitki örnekleri ile Hint tıp ilmine dair notlar tutmuşlardır. Daha 1640'larda, Kerala'daki bir Hollandalı, Hint ilaç bilimine dair var olan metinlerden, eski yöresel

[601] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.156-157; Withelaw Ainslie, *Materia Indica*, Volume II, s.XI; J. F. Boyle, *An Essay on the Antiquity of Hindoo Medicine*, s.25

bilgilerden ve alt tabakalara mensup olup tıbbi bitkilere dair malumat sahibi insanlardan topladığı bilgileri sınıflandırmaya çalışmıştır. Avrupa bilim dünyasının bir parçası olarak, İngilizler de bitki, ot ve madenlerle alakalı envanter toplamaya başlamıştır[602].

Andrew Porter, imparatorluk bünyesinde yürütülen bu gibi bilimsel araştırmaların elbette ki resmi makamlarca teşvik edildiği ve de gerekli hallerde bunlardan faydalanıldığını belirtip, bunların salt İngiliz hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla dolaylı ya da direkt olarak yürütüldükleri ya da yönlendirildikleri iddiasına eleştirel yaklaşmaktadır. Yapılan araştırmaların her tür amaç için kullanılabileceğini ifade etmesi, duruma tam bir netlik kazandıramamakta, savunması bu noktada kısmen havada kalmaktadır. Zira İngiliz idaresinin bilimsel araştırmaları direkt ya da dolaylı teşvikini net bir şekilde inkâr edememekle beraber, sadece kafa karıştırıcı muallak ifadelerle Said tarafından öne sürülen bu iddiayı itibarsızlaştırmaya çalışmakla iddianın gücünü hafifleteceğini sandığı yönünde izlenim vermektedir. Oysaki salt R. Steuart ve B. Philipps'in yukarıda adı geçen kolera raporunun önsözünde, Bombay valisine teşekkür ettikleri ifadeleri dahi buna en basit bir delildir[603].

Her ne kadar kolera halk arasında yüksek oranda ölüme sebebiyet vermekte idiyse de, hastalık daha ziyade Hindistan'daki Avrupa ordularının karşı karşıya kaldıkları sarsıcı bir darbe olarak görülmekteydi. Zaten hastalığın bu denli ayrıntılı incelenmesi ve etkili tedbirler alınmasına dair gösterilen hassasiyet de askeri anlamda konunun taşıdığı önem olmuştu. 1818-1854 arasında 8500 kadar askerin kolera hastalığından dolayı öldüğü bildirilmişti. Salgınların tekrar ediyor olması, özellikle de beyaz birlikler arasındaki ölüm oranlarının yıllık olarak artmasındaki başlıca sebepti. Özellikle 1861 yılında Hindistan'ın kuzeyinde patlak veren yeni bir salgın ile yaklaşık 2000 İngiliz askeri, eşleri ve çocuklarının bundan etkilenip, bunların üçte ikisinin hayatını kaybetmesi askeri yetkililerin konuya dair endişelerinin tekrar kabarmasına sebep olmuştu. Ölüm sayısının yaşattığı şaşkınlık ve Hindistan'daki İngiliz ordusunun gelecekteki sağlık ve güvenliğine dair endişeler, yetkililerin koleranın nasıl kontrol

[602] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.271-272; Careri'nin notları için bkz. Surendranath Sen (edt.), *Indian Travels of Thevenot and Careri*
[603] Andrew Porter, "Empires in the Mind", s.197

altına alınabileceğine dair daha ciddi anlamda sorunu ele almalarına sebep olmuştur[604]. 1864 yılında ilk defa acilen bir Kolera Komisyonu atanmış, bu hastalığa dair ilk büyük inceleme yapılmıştır[605].

Şunu unutmamak lazım ki, tıp alanında yürütülen araştırmaların İngilizler elinde dikkate değer bir şekilde ilerlemesi aslında bulaşıcı hastalıkların imparatorluk bünyesinde var olan kıtalararası hareketliliğinin de bir sonucuydu. Birbirinden çok farklı iklim ve yaşam şartlarına sahip coğrafyalar arasında var olan insan sirkülasyonu afet niteliğinde salgınlara sebep olmuştur. Dolayısıyla hem sömürgelere sevk edilen İngiliz vatandaşların hem de bu idarelerin devamı için varlıkları hayati önem taşıyan yerli halkın yok olmasını önlemek amacıyla oluşan bu büyük engeli aşmak mutlaka ki sağlık alanında yapılan bilimsel araştırmaların hızlanmış olması muhtemeldir. Toplu ölümlere sebep olan bu salgın hastalıklar arasında sıtma, gribal enfeksiyonlar ve tüberküloz gibi rahatsızlıkları sayabiliriz. Bunların yanında Bellew'in çalışmasına konu olan kolera hastalığı da endişe verici boyutlardaydı. Yukarıda bahsi geçtiği üzere sırf 1816-1825 yaşanan salgının dışında da dönem dönem kolera salgınları yaşanmıştır. Mesela Kalküta bölgesinde 1830'lar, 1840'lar civarında kolera hastalığı yine önemli bir problem olarak gündemi meşgul etmiştir[606].

Alfred W. Crosby'nin emperyal hırsların dünyanın ekolojik dengesini nasıl bozduğu yönündeki görüşleri burada dikkate değerdir. Buna göre, Avrupalılar hiç vakit kaybetmeden gittikleri her yerin yerel bitki ve hayvan ortamına müdahale edip değiştirmiş, nihai amaçları, terk ettiklerinde arkalarında bıraktıkları görüntüyü yakalayacakları ortamlara dönüştürmek yönünde olmuştur. Bu bitmek bilmez süreçte, yüksek sayıda bitki, hayvan, mahsulat ve bunlara dair geliştirme metotları, sömürgeleri yeni hastalıkların kol gezdiği, doğanın dengesinin bozulduğu ve ezilen yerli halk adına hayatı sarsıcı şekilde altüst eden sonuçlara sebep olmuştur[607]. Değişen bir koloni aynı zamanda değişim gösteren bir idari sistem anlamına gelmekteydi. Bilahare bu durum milliyetçilerin, şair ve ileri görüşlü kimselerin gözünde, yerli halkı kendilerine has geleneklerinden, yaşam tarzları ve siyasi organizasyonlarından

[604] David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, s.84
[605] Deepak Kumar, *Science and The Raj; A Study of British Raj*, s.167
[606] David Fieldhouse, "For Richer, for Poorer? Health and Disease", s.142
[607] Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, s.195-216

uzaklaştırmıştır. Emperyalizmin ülkeleri ne ölçüde yabancılaştırdığına dair bu milliyetçi söylemlere büyük ölçüde hayali mitler eklenmiş olsa da yaşanan değişimlerin boyutundan şüphe edilecek bir durum yoktur[608].

Pratikte, Avrupa'nın Hint ilmi koleksiyonu, popüler töresel bilgi birikimini soyutlaştırmış, genellemiş ve sınıflandırmıştır. Öte yandan uzmanlar arasındaki hiyerarşinin zamanla hükmünü yitirmesine sebep olmuştur. Ancak bu uzun vadeli ve kademeli bir süreçti. Aşılama üzerine yapılan araştırma yerli halklar üzerine daha geniş bir emperyal ajanda düzenlenmesine sebep olmuştur. Bunun ötesinde daha dramatik olan durum ise yukarıda da mevzu bahis olmuş olan 1817 kolera salgını ve 1830'larda Hindistan'ın merkezinde yaşadıkları bubonik vebanın ardından hem İngilizlerin hem de yerli halkın yaşadığı dehşet ve korku olmuştur. Bu hastalıklar, Avrupa tıbbının baskın savlarının on yıllar boyunca sarsılmasına sebep olmuş ve Avrupalıları tekrar el altından Hint tedavi yöntemleri üzerinde çalışmaya yönlendirmiştir. Söz konusu hastalıkların ürkütücü belirtileri 17'inci yüzyıldan beri var olan korkuları tazelemiştir. Hatta tarihçiler de bu başlıklar üzerine eğilmiş, her iki hastalık hakkında da çalışmalar kaleme almışlardır.

Kolera, Lord Hastings'in ordularında yayıldığında, adeta Siracü'd-Devle ve Tipu Sultanın gölgelere el ele verip sanki kâfir istilacılardan intikam alıyorlar gibi görünmekteydi. Avrupalı memurlar ve doktorlar arasındaki ölüm oranı ciddi boyutlardaydı. 2'inci Kıta 15'inci yerli piyade sınıfı tabibi George Spilsbury birkaç yıl içinde neşeli, çapkın ve yontulmamış bir adamdan, hüzünlü, tükenmiş bir doktora dönüştü ve kısa zaman sonra London Pharmacopeia adlı çalışmayı Urducaya çevirdi. Onun ifadesine göre, kolera gördüğü en korkunç hastalıktı. Sağlık Kurulu'nun Hindistan'daki her bir sağlık personelinden devasa bilgi yığını toplama girişimlerine rağmen, en ufak sebeplerine dahi herhangi bir aydınlanma sağlanabileceğine dair bir inanç yoktu. Öte yandan her kafadan bir ses çıkmakta, kirli pirinç ve balık, kötü kokan hava, elektrik ihtiyacı gibi maddeler hastalığın oluşumuna dair ileri sürülen sebepler arasında gösterilmekteydi.

Dr. Tytler'a göre, salgının sebebi *Puse* olarak adlandırılan 1817 yılında alınan bir pirinç mahsulüydü. Ancak Spilsbury buna katılmamaktaydı zira sürekli bakliyat ve

[608] Edward W. Said, *Culture and Imperialism*, s.225

un tüketen Bengal birliklerinden yüzlerce kişi hastalığa yenik düşerken, pirinç tüketen Madras'takilerin hastalığa karşı bağışıklık sistemi nispeten dirençli çıkmıştır. Hastalığın kendisi ve tedavisine dair pek çok analiz batı tıbbının hâkim konseptine etki ederken, Hint tıbbının da bir tesiri olduğu ihtimali yüksektir. Hintliler hastalıkları belirli atmosferik koşullara bağlamak eğilimindedirler. Onlara göre belirli yiyeceklerin de tüketilmesi ile insanın özü bu gibi ortamlarda bir dönüşüm geçirmektedir. Hint doktorları da aşırı zayıflatan ya da sırılsıklam eden hastalıklara karşı vücudu ısıtmak için sert tedaviler önermekteydiler. Cıva-klorür, konyak, afyon, müshil ilacı ve kanama hem Avrupalı hem Hintli olmak üzere her iki taraftaki doktorların başvurduğu tedavi yöntemlerinde kullanılmaktaydı. Bilinen bir gerçek vardır ki pek çokları bu tedavi yöntemleri yüzünden can vermiştir[609].

Hindistan kolonisi sağlık çevrelerini çokça meşgul eden kolera hastalığının üzerine Bellew de ciddi kafa yormuş ve yukarıda bahsi geçen The History of Cholera in India form 1862-1881 adlı esrinin dışında bir de *A short practical treatise on the nature, causes, and treatment of cholera: as a supplement to The history of cholera in India from 1862 to 1881* adlı bir çalışma hazırlamıştır. Dört bölüm halinde ele alınmış olan eserin ilk üç bölümünde kolera hastalığı, nedenleri ve tedavisinin ele almış, sonuncu bölümde ise Madras Eyaleti, Bombay Eyaleti, Merkez Eyaletler, Berar Eyaleti, Bengal Eyaleti, Assam Eyaleti, Burma Eyaleti, Kuzey-Batı Eyaletler ve Oudh ve Pencap Eyaletlerinin, 1871-1881 yılları arasına ait ölüm vakaları ve yağış miktarı verilerine yer vermiştir[610].

Bellew'in yukarıdaki eserinin de bir parçası olduğu batılı tıp çalışmaları açık bir şekilde kolonyal bilimdi. Bu kolonyal bilim çoğunlukla ana merkezden sömürge topraklarına doğru hareket edip, kolonileştiren hâkim gücün buradaki kurumsal ve teknik hakimiyetini sağlamlaştırmaktaydı. Dolayısıyla tıp, etkili ve itaate yönelten bir araç olmanın yanı sıra, sadece batılı düşünce ve uygulamaların bir aktarımı olarak değil, aynı zamanda Hindistan hakkında batılıların nesiller boyu taşıyacakları

[609] C. A. Bayly, *Empire & Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, s.275-276; David Arnold, özellikle sıtma ve kolera gibi hastalıkların tedavisinde cıva-klorür, müshil ve kanama ya da kan akıtma gibi yöntemlerin kullanıldığını aktarmaktadır. bkz. David Arnold, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, s.68

[610] Henry Walter Bellew, *A short practical treatise on the nature, causes, and treatment of cholera: as a supplement to The history of cholera in India from 1862 to 1881*

düşüncelerin yayılmasına, hatta en nihayetinde Hintlerin kendileri hakkında şekillenen fikirlerine de bir kaynak olarak anlaşılmalıdır[611].

1850'lerde bilim artık ayrı ayrı kollara ayrılmaya başladığında tıp Hindistan'daki ilmi araştırmaların başlıca anlatısını, araştırmaya dayalı diğer bilimlerin etrafında kümelendiği disiplinin özü ve profesyonel temelini oluşturmaktaydı. Kraliyetin emri altında pek çok zoolog, botanikçi, jeolog gibi uzmanın olduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak sağlık hizmeti veren doktorların bir kısmı botanik, zooloji, jeoloji, meteoroloji, etnografya ve dilbilimi gibi alanlarda kendileri de uzmandı. Bellew'in eserlerini incelediğimizde de bu alanların çoğunda ya eser vermiş olduğunu ya da çalışmalarında bu alanlardaki bilgisini konuşturduğunu görmekteyiz. Onun gibi Doğu Hindistan Şirketi ya da sonradan Hindistan'daki İngiliz Hükümeti emrinde çalışan doktorların çoğu, bu gibi alanlara ya kişisel meraktan eğilmekte ya da resmi görev ya da sorumluluklarından dolayı yönelip, bitkiler, hayvanlar, kayalar, iklim ve Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde ya da Afganistan gibi komşu olan bölgelerde yerleşik halkla alakalı araştırmalar yapmaktaydılar.

Elbette ki tıp bilimi, bu doktorların maddi dünyalarına ait bilimsel anlayışlarının merkezinde bulunmaktaydı. Bu bilim sayesinde aynı zamanda sırayla başka bilimlerle de tanışmaktaydılar. Yine de dönemin tıbbi söylemleri sadece Avrupa'da yürütülen bilimlerin metodoloji ve fikirleriyle bağlantılı değildi. Politik beklentiler, sömürge yönetiminin ekonomik ihtiyaçları ve Hindistan hakkında ihtiyaç duyulan kolonyal bilgilerin toplanıp sınıflandırılması gibi öğeler de bu bilimin yürütülmesinde etkili olmuştur. Avrupalı doktorların sağlığa ve rastlanan hastalıklara dair problemlerin üzerine gitmeleri, bunların Hintliler ve Avrupalılara olan etkisi, İngilizlerin Hindistan ve Hint halkının sömürge idaresinin kontrolünü ellerine alacak bir güce ulaşması, İngiliz idaresinin hakim olduğu bu bölgelerdeki mahiyet ve devamlılığı kaçınılmaz bir hal alması, sağlık kurumlarının yaygınlaşmasının artan askeri ve sivil ihtiyaçlarla paralellik göstermesi gibi etkenlerle daha anlamlı ve mümkün olmuştur[612].

[611] David Arnold, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, s.290-291
[612] David Arnold, *a.g.e.*, s.21-24

Tıp ilminin, sömürge gücünün araştırılması, yerli toplumun anlaşılıp en nihayetinde uygun bir şekilde idare edilebilmesinde son derece derin bir etkisi vardı. Buradan doktorların ellerindeki bu silahla meseleleri istedikleri gibi yönetecek derecede etkin güçte oldukları sonucunu çıkarmak yanlış olacaktır. Onların acil tavsiyelerine uyulmadığı pek çok durum da olmuştur. Bunlar mesleklerinin politik ve uygulanabilir sınırları dahilinde hareket etmek zorundaydılar. Tıbbi söylemler nadiren salt hastalıkların özellikleri ya da sağlıkla sınırlandırılmakta olup, bedenin temel uğraşı ve siyasi yönü üzerine temellendirilmiş, kendisine din ve toplumun, iklim ve topografyanın, eğitim, iş gücü ve beslenme biçiminin çok ötesine uzanma yetkisi vermekteydi.

Hastalıklar ve sağlıkla ile alakalı oluşan ciltler dolusu çalışmalarıyla görünen o ki doktor ve cerrahlar, Hindistan'ın kirlilik, hastalık, tembellik, batıl inanç, gerilik ve barbarlık ülkesi olduğuna dair bir bilimsel kesinlik ve kalıcı bir izlenimin şekillendirilmesine yardımcı olmuşlardır. Bu imaj o kadar kuvvetlice oturtulmuştur ki günümüzde bile devam etmektedir. Oluşturulan bu mesaj, başkaları tarafından görmezden gelinemeyecek derecede güçlü ve uygundu. Sömürge kurumu kendi emperyal amentüsü olarak kabul ederken, misyonerler de kendi öğretilerini yaymak için söylemlerine dahil etmişlerdi bunu[613].

İmparatorluk üzerinde yarı yarıya tıp laboratuvarları ve deneysel çalışmalar konusunda ilerleme kaydedildiği zaten gözlenmekteydi. Esasında kolera gibi bulaşıcı salgınlar -gerçek anlamının da ötesinde- İngiliz İmparatorluğu için bir ölüm kalım meselesiydi. Tropik güneş altında mikroplar bir nevi tüm varlıklarıyla oyunlarını oynayan görünmez düşman gibiydiler. Tropikal bölge, beyaz adamın mezarı olarak tasvir edilmeye, ya da doğu-batı karşılaşması gibi olan bu durum ölüme doğru göç etmeye benzetilmeye başlanmıştı. Tabi bu durumun emperyal düzenini ana toprağından sağladığı ticari ya da idari amaçlı göçlere de borçlu olan İngiliz İmparatorluğunu endişelendirmediği düşünülemez. Bunun yanında, bu salgınların çaresinin bulunması ordu adına önemliydi. Böylece ordu artık girdiği mücadelelerde bir yandan da salgınla uğraşmamış olup galibiyetleri yakalamakta zorluk yaşamayacaktı. İmparatorluk için bu yüzden sağlık meselesi ya da Bellew'in ki gibi

[613] David Arnold, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India,* s.291-292

hastalıklara dair araştırmalar önem taşımaktaydı. Bu da tıbbi emperyalizm olarak düşünülebilir. Tıp araştırmaları adeta tropikal yayılma adına yönlendirilmekteydi. Böylece sıtma, tüberküloz, kolera veya veba gibi bulaşıcı hastalıkların araştırılması için özel olarak isimler görevlendirilmekteydi.

Zamanla hükümetin halk sağlığı koruma ve beslenme programlarına yönelik yaptığı ağır yatırımlarının sonucunda İngiltere ağır hastalıklardan temizlenmişti. Ancak mesele bu uygulamaları Hindistan'a uyarlamaya gelince hükümet işi ağırdan almakta, sağlık reformları adeta ikincil plana itilmekteydi. Halk sağlığı hükümetin çok da umurunda değildi aslında. Çoğunlukla hükümetin özel uygulamalarına ya da vergi kaçıran doktorların, kimyacı ve eczacıların tekellerine terk edilmişti. Hükümet sadece salgın hastalıklar uluslararası pamuk ve tahıl ticaretine bir etkisi olması halinde sert önlemlere başvurmaktaydı[614].

[614] Chittabrata Palit, *Scientific Bengal: Science, Technology, Medicine and Environment under the Raj*, s.177-180

4.2. Bellew'in Dil Bilimsel Çalışmaları ve İngiliz Emperyalizmi

Bu bölümde, Henry Walter Bellew'in Peştu dili özelinde yürütmüş olduğu *A Gramer of the Pukkhto or Pukshto Language* ve A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language adlı dil bilimsel ve sözlük çalışmaları özelinden İngiliz emperyalizmine kısa bir bakış sunmaya çalışılacaktır.

18'inci yüzyıldan itibaren, Avrupalı devletler güçlerini salt âdet halini almış bildik icraatlar ve dramatik görüntülerle, yani güç, savaş ve kan üzerinden değil, aynı zamanda kademeli olarak artan, iktidarlarını değişik alanlarda tesis edip sürdürmelerini sağlayan *resmileştirme* çalışmalarıyla da görünür kılmaktaydılar. Bu resmileştirme çabaları, boşlukları belirleyip sınıflandırmak, kamusal ve özel alanları birbirlerinden ayırmak, mesela mülk satışı gibi yapılan her türlü resmi işlemi kayıt altına almak, var olan nüfusu sayıp sınıflandırmak, doğum, evlilik ve ölüm konularda görevli memurluklar gibi dini kimlik taşıyan kurumları değiştirmek ve dil ve alfabeleri standardize etmek suretiyle kontrol sağlamışlardır. Bizi çalışmamızın bu kısmında dil bilimsel çalışmalar ilgilendirmekle birlikte konuya giriş yapmadan genel bir bakış açısı sunmakta da fayda olabilir.

Sömürge devleti bazı aktiviteleri meşru olarak kabul ederken, bazılarını ise kanunsuz addedip yasaklamaktaydı. Halk eğitimi ve buna dair düzenleme ve kurallar gelişim gösterdikçe, resmi görevliler, işlerin nasıl yürüdüğü ve nasıl yürümesi gerektiğine dair yeni fikirler geliştirdi. Bu anlamda okullar medenileştirme kurumu olarak en önemli bir görev üstlenmekteydiler. Yani eğitim, bir dönüştürme metodu olarak etkin bir şekilde kullanılmaktaydı.

İngilizlerin, devletin inşa sürecini kültürel bir proje olarak gördüklerini unutmamak gerekir. Bu proje, emperyal bir güç oluşturmayla ilgiliydi ve Hindistan bu bağlamda en büyük ve önemli kolonileriydi[615]. Afganistan gibi, bu önemli koloniyi çevreleyen toprakların, inşa edilen bu kültürel projenin zamanla bir parçası haline geldiğini düşünmemek mümkün değildir. Nitekim evvelki bölümlerde dile getirildiği gibi, İngilizler Hindistan üzerindeki hakimiyetlerini sağlamlaştırdıkça, çevre coğrafyalar bu bölgenin güvenliği açısından son derece önemli olmuş, bilhassa Afganistan özelinde çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Kültürel çalışmaların bu

[615] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.3

politikaların dışında tutulmuş olduğunu elbette ki düşünemeyiz. Dolayısıyla Bellew'in de katkıda bulunduğu, İngilizlerin Afganistan dillerinden Peştuca üzerinde yaptıkları çalışmaları bu gözle değerlendirmek gerekmektedir.

İngilizler, kendilerine yabancı olan yeni yerleri adeta tercümeler vasıtasıyla keşfedip, bu sayede bu yerleri ele geçirebileceklerine inanmaktaydılar. Yazışmalar ve muhaberat bilinmeyen, tanınmayan yabancıyı bilinir tanınır kılacaktı. Dolayısıyla dil önemliydi. Dil bilgisi bunun yanında ayrıca emirleri iletebilmek, vergi toplayabilmek, kanun ve düzeni sağlamak ve bunların dışında, yönetilen halkları daha iyi tanıyabilmek adına yeni bilgiler elde edebilmek açısından son derece önemliydi. Asya'nın güneyi adına Hindistan özelinden yola çıkıp iletişim içinde olunan diğer halklara da genelleyebileceğimiz üzere, edinilen bu bilgiler sayesinde İngilizler idare ettikleri toplumları sınırlandırıp, kategorize edip kuşatma fırsatı bulmaktaydılar[616].

Ancak yukarıda belirtilen kültürel hedefleri hayata geçirmek adına, yönetilen toplumun içinden kendileri ile iş birliği yapmaya hazır, İngiliz idaresinin sürdürülmesinden yana olan elitlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu doğrultuda da siyasi stratejiler belirlenmeli ve bunlar sisteme yerleştirilmeliydi. Böylece ülkedeki yerel güçlerin hem müttefik hem de bağımlı olmaları sağlanacaktı. Kendilerine bağımlı olan ve iş birliği yapmaya hazır yerel elitler, içine girdikleri çark sayesinde adeta kurulan düzeni savunmaya mahkûm olacaklardı.

Devasa Hindistan toplumunun yönetilebilmesi için öncelikle sınıflandırılması, kategorize edilmesi ve bu sınıfların sınırlarının belirlenmesi gerekmekteydi. Ancak bunlar üzerinde gerçekleştirilen tutarsız şekillendirme ya da düzenlemelerden dolayı pek çok olumsuz sonuç elde edildiği de olmuştur. Olumsuz sonuçlar alınan düzenlemeler ise en nihayetinde sonlandırılmak zorunda kalmışlardır. Hintlilerin konuşup okudukları diller yanlış birtakım uygulamalara rağmen dönüşüm geçirmiştir. Uygulanan tutarsız düzenlemeler, var olan sosyal grupların birbirinden farklı yönelimlerini şekillendirip somutlaştırmanın bir parçası olmak adına gerçekleştirilmekteydi. Yani aslında sosyal sınıflar arasındaki ayrımlar daha da belirginleştirmek hedeflenmekteydi ki, bu sayede bu sınıfların idaresi daha kolay

[616] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.4-5

olacaktı. Bunlar 19'uncu yüzyıl Hindistan'ının sosyal ve siyasi haritasının çizilmesi adına başkalaştırma söyleminin belirlenip düzenlenmesi içindi[617].

İngilizlerin astronomi ve tıp alanlarında olduğu gibi, başta Hint dilleri olmak üzere hâkim oldukları bölgede yerel diller ve yazılı iletişim şekilleriyle alakaları ve ortaya koydukları çalışmalar, bize sömürge idaresinin değişim gösteren yüzünü de yansıtmaktaydı. Bu durum aynı zamanda dil bilimi türleri ve Avrupalıların muhatap oldukları haber kaynakları meselesini de aydınlatmaktadır. 18'inci yüzyılın başlarında İngilizler Moğol diplomatlar ve onların İranlı munşileriyle adeta cebelleşmekteydiler. Yaklaşık olarak 1760'lardan itibaren askeri harekatların ve ticaret hacminin artması ile İngilizlerin "kaba Hint diline" olan ilgilerinin de arttığını görmekteyiz. Bu dili bir şekilde öğrenmek zorundaydılar çünkü askeri harekatların ve ticari işlerin daha kolay yürütülebilmesi için öğrenilmesinin gerekli olduğunu fark etmişlerdi. Ya da başka bir ifadeyle daha fazla ilerlemek, daha başarılı olmak için yerel dillere de hâkim olmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Bu farkındalık üzerine, muhatap olunan neredeyse her yeni halkın diline dair çalışmaların yürütüldüğünü görmek mümkündür ve bunun bir sonucu olarak da Bellew ve onun gibi başka isimlerin dil bilimsel eserleri ortaya çıkmıştır.

1840'lar ve sonrası ise misyonerler, popülist idareciler ve Bengal Ordusu görevlilerinin artık Hintçenin önemini vurgulamaya başladıkları dönemdir. Ticari sınıf içindeki Hindi yazarlar ve panditler yani Hinduizm bilginleri, Bengal Ordusu askerlerinin yanında o dönem için "geleceğin resmi bağlantı dilinin" öğrenilmesini teşvik etmekteydiler.

İngiliz idaresindeki Hindistan'da dil öğrenmenin ana destekçilerinden biri olarak akla gelen ilk isim Warren Hasting'dir. Hastings Hint geleneklerini ve kurumlarını daha iyi anlamak adına özellikle Farsça öğrenilmesi hususunda teşvik edici olmuştur. Daha önce de kendisinin bu yöndeki çalışmalarına kısmen değinmiştik. Cohn ise, Hasting'in teşvikinin dışında, Fars dilinin İngilizler açısından öneminin Plassey Muharebesinden sonra arttığını, Hindistan ordusuna yeni asker alımları ve ordunun eğitilmesini açısından bu dilin öğrenilmesinin mühimsendiğini ifade etmektedir.

[617] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s. 21-22

Tüzükat-ı Timur'u, *Institutes Political and Military by Timur* adıyla İngilizceye tercüme eden William Davy ise net bir şekilde Farsçanın bilhassa Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetine girmek isteyenler arasında rağbet gördüğünü ifade etmektedir. Farsça bilen tercümanlar İngiliz istihbaratının yanında, ordu için de güç vasıtası olarak telakki edilmekteydi. Zaman içinde İngilizlerin Moğol saraylarında elde ettikleri tecrübeler doğrultusunda, ülkeler arası münasebetler ya da saygı ifadeleri gibi konularda, başka dilde iletişim halinde olmaktan kaynaklanan yanlış anlaşılmaların, yaşanan daha ciddi ve uzlaşma sağlanamayan somut anlaşmazlıklardan daha çok savaşa sebebiyet verdiği anlaşılmıştı. Elde edilen bu gibi deneyimler, dil öğrenilmesi meselesine elbette ki ağırlık verilmesine yol açmıştı[618].

Bu farkındalıklara rağmen 18'inci yüzyılda Farsça sözlükler o kadar nadirdi ki yukarıda adı geçen Davy, o dönem bilinen tek Farsça sözlük olan Franciscus Meninski'nin Latince-Farsça sözlüğünün Kalküta'da bulduğu bir nüshasına 1773'te çok büyük bir meblağ ödeyerek sahip olabilmişti. Meninski'nin bu çalışması salt Farsçaya yönelik olmayıp, aynı zamanda çok dilli bir Arapça ve Türkçe sözlüğüdür[619]. Görüldüğü gibi, Bellew'in ortaya koyduğu Peştuca sözlük gibi doğu dillerinde çeşitli sözlük çalışmalarının batılılar tarafından yürütlmesinin temeli daha öncelere dayanmaktadır.

İngiliz görevlileri arasındaki dil bilgisi eksikliğini tamamlamak adına Farsça özelinde yapılan pek çok çalışma içinde, Francis Balfour'un Hastings'in desteğiyle yayınlanan *The Forms of Herkeren* adlı çalışması bilhassa ön plana çıkmaktadır[620]. Balfour'un Bellew'le olan ortak noktası ise, onun da tıp hekimi olmasının yanında dil bilimi alanında dikkate değer bu çalışmayı sunmasıdır[621]. Balfour'un bu çalışmasını kaleme almadaki amacı, genç İngiliz görevliler ve tüccarların Farsçasının söz dizimi ve yazımı ile ilgili yaşayacakları sıkıntıları azaltmak yani başka bir ifadeyle

---

[618] C. A. Bayly, *Empire & Information*, s.284-285; Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.22; William Davy, *Institutes Political and Military by Timur*, s.XIII; İngilizlerin doğu dillerindeki hataları, zaman zaman sarsıcı ve içler acısı sonuçlara neden olmuştur. Örneğin Çin savaşına sebep olmuştur diyemesek de, yapılan bu hatalar pek çok olumsuz duruma zemin hazırlamıştır. bkz. Deborah A. Logan, *Harriet Martineau, Victorian Imperialism, and the Civilizing Mission*, s.25

[619] Franciscus a M. Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, Præcipuas earum opes à Turcis peculiaritèr usurpatas continens nimirum Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*; Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.22-23

[620] Balfour, dönemin Genel Valisi Hastings'e çalışmasının başlangıcında bilhassa teşekkür etmektedir. bkz. Francis Balfour, *The Forms of Herkern*

[621] Mark Harrison, "Disease and Medicine in the Armies of British India, 1750-1830: The Treatment of Fevers and the Emergence of Tropical Therapeutics", s. 116, dn.70

Hindistan'daki İngiliz idaresine bu yönde hizmet etmek olmuştur. Hindistan-Farsçasının daha batıda kullanılan Farsçaya nispeten farklılık gösterdiğini de belirtmek lazım[622].

Bu noktada gramer kitabını yazarken Bellew'in hangi gerekçeleri öne sürdüğüne değinmekte fayda vardır. Bellew, yukarıda adı geçen Balfour'unki ile benzer bir şekilde, öğrendiği Peştu diline dair gramer kitabını yazmadaki gerekçesini hâkim oldukları Trans-İndus sınırında çok az sayıda İngiliz görevlinin idare edilen bölgenin ya da aralarında yaşadıkları insanların diline vakıf olduğunu fark edip, buna önlem alınmasına katkıda bulunmak istemesi ile açıklamaktadır. Öte yandan kendisinden önce Vaughan ve Raverty'nin de Peştu diline dair eserler verdiğini, bu çalışmalarının sınır memurları arasında bilinir olduğunu aktarmaktadır. Tüm bu çabalara rağmen, Peştuca konuşan görevli sayısının azlığından yakınan Bellew, özellikle 1863 Ambela seferi sırasında bunun hissedilir olduğunu, bu dili konuşabilen İngiliz görevlilerin sayısının bir elin parmakları kadar az sayıda olduklarını belirtmektedir. Yapılan bütün teşviklere rağmen sadece altı kadar görevlinin 1865'te günlük konuşma ile ilgili yapılan bir yeterlik testini geçtiğini, bir kısım muvazzafın, geçici olarak geldikleri görevleri boyunca bu dili öğrenmeye tenezzül etmediklerini iddia etmektedir.

Öte yandan Bellew, yerel halkın da kendi dillerini anlayan ve sıkıntılarını anlatabilecekleri görevlilerin yokluğundan ve herhangi bir durum olması halinde mecbur kaldıkları Hindistanlı tercümanların ahlaksız ve yetersiz olmalarından yakındıklarını aktarmaktadır. Yerel tercümanlara güvensizlik fikrini Bellew'inkinden farklı ifadelerle de olsa aşağıda William Jones'da da göreceğiz.

Bellew, Peştuca ile alakalı bir gramer kitabı ve sözlük yazma fikrinin ise aklına 1864'te Ambela Seferi'nin sonuna doğru geldiğini, yıllar boyunca elde ettiği Peştuca bilgisinin kendisine bu anlamda cesaret verdiğini nakletmektedir. Bunların yanında eseriyle ilgili sunduğu ön bilgilendirmede ana hedefinin dilin gramer yapısını anlatmak olduğunu, Hint dili ile arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalıştığını belirtmektedir[623].

[622] C. A. Bayly, *Empire & Information*, s.285-286
[623] Henry Walter Bellew, *A Gramer of the Pukkhto or Pukshto Language*, s.VII-IX

Bellew'den daha farklı olarak dil öğrenme gerekçelerini Farsça dili özelinde anlatan William Jones'un ifadelerini, aslında İngiliz imparatorluğu bünyesinde üzerinde çalışılan diğer diller adına da genelleyebiliriz. Çeşitli vesilelerle Hindistan'da büyük bir güç kurmayı başardıklarını belirten Jones, bir zamanlar kendilerinin himayesinde faaliyetlerini sürdürdükleri güçlerin artık İngilizlerden himaye isteme noktasına geldiğine dikkat çekmektedir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin büyüyen gücü ve genişleyen etkisi ile çalışanlarının çeşitli mektuplar aldıklarını, bu çalışanların terfiler alma konusunda son derece hevesli olmalarına rağmen kendilerine ulaşan bu mektupları anlayamadıklarını belirtmektedir. Bunun yanında, sadakatlerine tam olarak güvenmenin hata olacağını düşündüğü yerlilerin tercüme işlerinde görevlendirilemeyeceklerini, dolayısıyla İngiliz görevlilerin de tüm Hint prenslerinin yazışmalarında kullandıkları Fars dilini öğrenme işine kendilerini adamak zorunda olduklarını ifade etmektedir. Jones, Asya dillerinin kendi döneminden itibaren artık fevkalade bir hararetle öğrenilecek olduğunu öngörüp, kısa zaman içinde ne kadar eğitici ve keyifli olduklarının anlaşılacağını, değerli el yazmalarının çok zaman geçmeden İngiliz kütüphanelerinde yer alacağını, böylece Doğu toplumlarının tarz ve düşüncelerinin mükemmel bir şekilde öğrenileceğini ifade etmektedir. Kendisi de Fars dilini öğrenmek adına Meninski'nin sözlüğünü tavsiye eden Jones, bu dili öğrenmek isteyenlerin yerli bir ağızdan onun her bir harfinin doğru okunuşunu öğrenmek zorunda olduğuna dikkat çekmektedir[624].

Daha önce dil çalışmaları ile ilgili teşvikleri müteaddit defalar dile getirilmiş olan Warren Hastings, Farsçanın tüm siyasi ilişkilerin merkezinde olması hasebiyle öğrencilere kesinlikle öğretilmesi gerektiği yönünde ısrar etmekte, bu dili öğrenmek adına Arapça bilmenin önemine de vurgu yapmaktadır. Hem şirket görevlileri hem de askeri görevliler arasında Fars dilinin öğrenilmesi gereğine dikkat çeken Hastings, bu dil gibi herkes tarafından bilinmesi elzem olmasa da, öğrenilmesinde fayda olacağını ifade ettiği diğer yerel dilleri de sıralamaktadır[625].

Fars dilinin bölge siyaseti açısından bilinmesi gereğinin resmi makamlarca vurgulanması ve bu dille alakalı çalışmaların teşvikinin ardından, bu dili öğrenen yeni memur adayları çoğunlukla en iyi pozisyonlara yerleştirilmişlerdi. Maddi anlamda

[624] William Jones, *A Grammar of the Persian Language*, s.IX-XIV
[625] Warren Hastings-W. H. Hutton, "A letter of Warren Hastings on the Civil Service of the East India Company", s.634

tatmin edici memuriyetlere gelmek isteyenlerin dışında, Farsçanın yanında Arapça bilmek uygun eğitim almış ve idareci olmaya uygun görünebilmek adına bir işaret niteliği taşımaktaydı[626].

İngiliz idaresindeki Hindistan'da dil çalışmaları, 1837 yılından sonra saray dili olarak Farsçanın yerini yavaş yavaş Urdu dilinin almasıyla değişim göstermiştir. Özellikle idari kesim, yerel dillerin önce Farsçaya akabinde de İngilizceye çevriliyor olmasını fazlaca karışık bulmaktaydı. Protestanlar ise Farsça ve Arapça öğretiminin İslam'a hizmet ettiğini düşünmekte, bunların yerine İngilizce ya da yerel dillerde eğitim vermeyi yeğlemekteydiler. Bunun yanında siyasi kuşkular da önem arz etmekteydi. Kimi görevlilere göre Farsça aslında *anlaşmazlık dili*ydi ve dolayısıyla siyasi zeminde bu dilin baskılanması gerekmekteydi[627].

Böylece Urdu ya da diğer bir adıyla Hindustani dilinin Hindistan'daki İngiliz İmparatorluğunda daha yaygın bir kullanım kazandığını görmekteyiz. Urduca olarak anılan bu dil bir Hint dili olmakla beraber hem elit hem de popüler bir dildi. Bunun yanında özellikle alt mevkide bulunan hizmetliler ve askerleri hizaya sokmak adına da önemliydi. George Hadley'in *A Compendious Grammer of the Current Corrupt Dialect of the Jargon of Hindostan*[628] adlı eseri, İngiliz karargahlarında ve pazarlarda konuşulan Urdu ya da diğer ifadeyle Hindustani dilini kabullenme, ya da tanımaya yönelik adımlardan biri olmuştur.

Dil problemine dayalı anlaşmazlıklar ya da yanlış anlaşılmalara dair zaten Hindistan'da çalışan yabancı basın mensupları da eleştirilerini dile getirmekteydi. Ancak muhtemelen hiç Hint edebiyatı bilmeyen İngilizlerin buna rağmen Farsça ya da Urduca ile ilgili yanlış ya da üstün körü kullanımlara karşı son derece hassas olmaları çok ilginçtir. Onlara göre yanlış kullanım Hindistan'ın ileri gelenlerine karşı itibarlarına adeta zarar vermekteydi. Bu durumun da Urdu dili üzerindeki çalışmalara ağırlık verilmesinde etken olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çalışmalar yürütülürken özellikle de sözlük bilgisi üzerine durulmuştur[629].

---

[626] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.24-25
[627] C. A. Bayly, *Empire & Information*, s.286
[628] bkz. George Hadley, *A Compendious Grammer of the Current Corrupt Dialect of the Jargon of Hindostan*
[629] C. A. Bayly, *a.g.e.*, s.288-290

İngilizlerin Urduca ile ilgili dil çalışmalarında öne çıkan isim, tıpkı Peştuca çalışmalarında Bellew'i gördüğümüz gibi, aynı zaman da bir doktor olan John B. Gilchrist olmuştur[630]. Urdu dili ile alakalı ortaya koyduğu birden fazla çalışma, ona bu dilin "babası" unvanının verilmesin sebep olmuştu. Zaten ileriki yıllarda Genel Vali Wellesley tarafından kurulan Fort William College'de de Hindustani profesörü olarak görev yapacaktı[631].

Farsça ve Urduca ya da Hindustani dilinin dışında İngiliz idaresindeki Hindistan'da üzerine çalışılan dillerden biri de Sanskritçe olmuştur. İngilizler bu dili, Hindu aydın kesiminin ortak dili olarak kabul etmekte, Bengalce, Hintçe ve Guceratça'nın temelini oluşturduğunu düşünmekteydiler. Öte yandan bu gizemli dilin, Brahminler tarafından din ve felsefelerini korumak adına icat edilmiş gizli bir bellek olduğu yönünde düşünceler de vardı. Bu dil bir anlamda Avrupa'da Latince'nin etkisine benzer bir şekilde yerel edebi topluluklar üzerinde yeni fikirlerin yayılmasında etkin de olabileceği gibi, panditler ve gezgin öğreticiler arasında hala kullanılan yazılı bir dildi[632].

Öte yandan Hint dilinin şekillenmesinde de İngilizlerin etkisi görmezden gelinemez. Öncelikli olarak bu dilden Farsça kökenli kelimeler çıkarılmaya çalışılıp, bunların yerine daha çok Sanskrit kökenli olanlar yerleştirilmeye başlanmış, akabinde ise 1830'larda Frederick Shore'un önderliğinde Devanagari alfabesinin kullanılması yaygınlaştırılmıştır. 1855 yılından itibaren ise İngilizler artık dilin bu halinin Orta Hindistan'da resmi olarak kabul edilmesini sağlamışlardı. 1901'de ise Kuzey

---

[630] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.34-35; John Borthwick Gilchrist, *Hindoostanee Philology: Comprising a Dictionary, English and Hindoostanee* ; *A Grammar, of the Hindoostanee Language, or Part Third of Volume First, of a System of Hindoostanee Philology*, Calcutta, 1796; *The Hindee Moral Preceptor, and Persian Scholar's Shortest Road to the Hindoostanee Language*, Calcutta, 1803; *Bāg̃ o bahār: A Translation into the Hindoostanee Tongue of the Celebrated Persian Tale Entitled Qissui chuhar durwesh, by Meer Ummun, under the Superintendence of John Gilchrist, for the Use of the Students in the College of Fort William,* Calcutta, 1802; *The Oriental Linguist: An Easy and Familiar Introduction to the Popular Language of Hindoostan, Vulgarly, but improperly Called the Moors – Comprising the Rudiments of that Tongue, with an Extensive Vocabulary, English and Hindoostanee, and Hindoostanee and English, Accompanied with some Plain and Useful Dialogues, Tales, Poems, etc. to Illustrate the Construction and Facilitate the Acquisition of the Language, to Which is Added, for the Accommodation of the Army, the English and Hindoostanee Part of the Articles of War, from Colonel William Scott's translation, with Practical Notes and Observations*, Calcutta, 1798 gibi Urdu dil bilimi ile ilgili pek çok eser vermiştir. bkz. http://www.iranicaonline.org/articles/gilchrist-john erişim tarihi: 15.08.2017, 20:12;

[631] C. A. Bayly, *Empire & Information*, s.290-291

[632] C. A. Bayly, *a.g.e.*, s.293; Bernard S. Cohn, *a.g.e.*, s.25

eyaletlerde kabul edildiğini görüyoruz. Bu şekilde Hint dili üzerindeki İran etkisi azaltılmıştır[633].

Üzerinde çalıştığı dil ile Sanskritçe arasında bağlantı kurma eğilimini Bellew'de de görmekteyiz. Buna göre Bellew'in iddiası gramer yapısına göre Peştucanın, Fars etkisine girmiş bir Sanskrit dili olduğu yönündedir ve konuya dair açıklamalarda bulunmaktadır. Öte yandan Peştucanın Arap diline ait kelimeleri de barındırdığını belirtirken, bunların nispeten çok büyük değişim yaşamadıklarını aktarmaktadır. Coğrafi olarak Peştuca konuşulan bölgenin daha ziyade İranlılar ve Hintler arasında çeşitli dönemlerde el değiştirmiş olduğunu, her iki tarafa ait sikkelerin buna delil olduğunu ileri sürmekte, bu fikrini destekleyici anlatımlarını sürdürmektedir[634].

Bellew'in, bilhassa İngiliz askerlere hizmet etmesi amacıyla kaleme aldığı bu dilbilgisi eseri, dört ana anlatım, bir alıştırma bölümü olmak üzere toplam beş bölümden oluşmaktadır. Buna göre birinci bölümde dilin genel mantığı, alfabe tanıtımı, sesli-sessiz harf kullanımı gibi konular ele alınmıştır[635].

Bernard Cohn, İngilizlerin ilk olarak Hindistan dillerini şekillendirmeye yönelik 1770-1785 yılları arasında başladıkları dil çalışmalarıyla bu dillerin başarılı bir şekilde programlandığını, bunların idari sistemin yapılandırılması adına çok önemli bir bileşen olduklarını ifade etmektedir. Bu düzenlemeler sayesinde gittikçe daha fazla İngiliz görevli dil öğrenmekteydi. Öğrenilen bu diller arasında klasik olarak ifade edilen Sanskritçe, Farsça ve Arapça olduğu gibi, yerel olarak kategorize edilen diller de vardı. Bunun yanında söz konusu bu dönem, İngilizlerin yeni araçlar ürettikleri dönemdi. Peki neydi bu araçlar? Bunlar kolonyal varlıklarını sağlamlaştırmalarına yardımcı olacak sözlük, anlaşma, sınıf defterleri ve Hint dillerine dair ve Hint dillerinden olan tercümelerdi. Bu metinler sayesinde bilgi felsefesine dair bir alan belirlenmiş, yerli bilgi formları Avrupa'nın birer objesi haline gelmiş oldu.

Söz konusu metinlerin ilk ve öncelikli konuları yerel diller olmuştur. Hindistan örneğinde bunun Hint yerel dilleri olduğu tahmin edilebilir. Cohn'un bu değerlendirmesinden yola çıkarak, Afganistan dili olan Peştuca'ya da aynı amaç

[633] C. A. Bayly, Empire & Information, s.295
[634] Henry Walter Bellew, *A Gramer of the Pukkhto or Pukshto Language*, s. IX-XI
[635] Henry Walter Bellew, *a.g.e.*, s.1-10

doğrultusunda yaklaşıldığını anlamak zor değildir. Bunlar, Hindistan idaresinin bir parçası olan İngilizlerin kullanımdaki dilleri az ya da çok öğrenebilmelerini sağlamak amacıyla Avrupai yaklaşımla oluşturulan gramer kitapları, sözlükler ve öğretim araçları olmuştur[636].

Hindistan'daki İngiliz sömürgesi ordularında, bazı başka alanlarda olduğu gibi, Hint yerel dilleri ile alakalı yapılan çalışmalar ve hatta yeni buluşların ön planda olduğunu görmekteyiz. Sivil eşitleri gibi sağlık görevlilerinin de görev yaptıkları bölgelerde konuşulan Farsça -ya da Bellew örneğinde görüldüğü üzere Peştuca- gibi dilleri öğrenmeleri beklenmekteydi. Bombay Ordusunun birliklerdeki aktiviteleri denetleme amaçlı sürdürdüğü *her birliğe bir Avrupalı tercüman* sağlama yönündeki uygulaması Bengal Ordusunda da izlenmekteydi. Öğrendikleri diller için astlara ödüller verilmekteydi. Tahmin edileceği üzere ordu çapında bilhassa Hintçe öğrenilmesi hususunda ciddi teşvikler ve de çalışmalar söz konusuydu. Bu doğrultuda formüle edilmiş yukarıda da ismini zikrettiğimiz, Devanagari alfabesi en dikkat çekici çalışmalardandır. Awadh'lı askerler de bu Hint dilini öğrenmekteydiler. Kısa bir süre sonra ise hekimlerin de dil öğrenmesi gerektiği yönünde karar alındı[637]. Anlaşılan o ki, hekimlerin halk ya da ordudaki yerli askerlerle iletişiminde dil bilgilerinin önemi kavranmıştır. Bellew'in dil öğrenmeye dair eğilimi de alınan bu karar doğrultusunda değerlendirilmelidir.

İngilizler, Hindistan imparatorluğu bünyesindeki çalışanları ve ordu mensupları arasında yerel dillerin öğrenilmesini bu denli teşvik ederken, misyonerler ve yerel halk arasındaki sosyal etkileşim teşvik edilmemekteydi. Teşvikin ötesinde bilhassa çocukların -kültürel anlamda korunmak için olsa gerek- yerel dillerden tek bir kelime dahi öğrenmemelerine dikkat edilmekte, bunlar yerli halktan özellikle uzak tutulmaktaydı. Oyun oynadıkları sahalar dahi yüksek duvarlarla çevrilerek dış dünya ile olan bağlantıları kontrol altında tutulmaktaydı[638]. Bu muhtemelen taşıdıkları misyon doğrultusunda sürdürdükleri görevler dışında kendilerine kalan özel hayatlarında, bilhassa kültürel etkileşime daha açık olan çocukların, dolayısıyla gelecek nesillerin korunması amacıyla sürdürülen bir tedbir olmuştur.

---

[636] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s.20-21
[637] C. A. Bayly, *Empire & Information*, s.157-158
[638] Deborah A. Logan, *Harriet Martineau, Victorian Imperialism, and the Civilizing Mission*, s.28 dipnot: 34

Yerel dilleri öğrenmekle alakalı kendisinden bilgi aldığımız bir diğer isim ise Nathaniel Brassey Halhed'dir. Halhed Bengal dili grameri ile alakalı kaleme aldığı eserinin önsözünde, İngiliz hükümetinin Asya halkları üzerinde izlediği siyaseti övmekte, ancak hala yapılacak çok şeyin olduğunu da ifade etmektedir. Bunların en önemlilerinden biri olarak ise, İngiliz hükümeti ve tebaası arasında, yani *yönetici olan Avrupalılar ve itaat etmesi gereken Hindistan halkı arasında* genel bir iletişim aracının oluşturulmasının gereğini öne sürmektedir. Yunanistan'ı ele geçiren Romalıların kısa zaman içinde Yunanca öğrendiği gibi, İngilizlerin de itaat altına aldıkları bölgelerin dillerini öğrenip, üstün oldukları alanlarda sahip oldukları birikimleri bura halklarına aktarmaları gerektiğini iddia etmektedir. Halhed'in bu net ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, İngilizlerin ilim dünyasına kazandırdıkları dil çalışmaları salt ilim aşkıyla hazırlanmamış, İngiliz Emperyal idaresinin tesisi için birer araç olmaları hedeflenmiştir[639].

Bayly'ye göre gramer kitaplarının dışında sözlük çalışmalarına 1800'lerden itibaren ağırlık verilmiş, Farsça, Urduca, Bengalce ve hatta Marathi dilinde dahi sözlükler hazırlanıp neşredilmiştir. Mesela J. T. Thompson'un hazırladığı *A Dictionary in Hindee and English compiled from approved authorities in 1846* ses getirmiş bir sözlüktür. Kalküta'nın bilindik pek çok kitapçısında satılmış olan sözlük, ülkenin içi kesimlerine kadar ulaşmıştır. Bu sözlüğün bu denli yayılması önemli bir çıkış olmuş, Hindi dilinin Urducanın basit bir versiyonu olmaktan çıkarıp, resmi bir Kuzey Hindistan dili olarak farkındalık oluşturmasını sağlamıştır. Öte yandan Bellew'in aksine Thompson'un Peştu dilini Sanskritçe ile bağlantılı diller arasında saymaması dikkat çekicidir[640].

Peştu diline ait İngilizlerin eline geçen ilk sözlük ise, 1803 yılında bir Peştu asilzade tarafından derlenmiş, buna karşın Malcolm da bu zatın nakit para ile ödüllendirilmesini sağlamıştır. Bilindiği üzere, Bellew'le benzer bir şekilde Malcolm, Elphinstone ve Metcalfe gibi isimler, bilahare Kuzey-Batı Sınır bölgesi olarak İngiliz idaresi altına girecek olan coğrafya da dahil olmak üzere Hindistan'ın batısında kalan

[639] Nathaniel Brassey Halhed, *A Grammar of the Bengal Language*, s.I-II
[640] J. T. Thompson, *A Dictionary in Hindee and English compiled from approved authorities in 1846*, s. III

ve Afganistan'ı da içine alan bölge ile alakalı siyasi, ekonomik her türlü bilgiyi toplamakla yükümlüydüler[641].

Bellew de bu yükümlülük doğrultusunda kaleme aldığı Peştuca sözlüğünün önsözünde, kelimelerin aslının Arapça ya da Farsça oluşunu ayırt edebilmek için ne denli zorlandığını belirttikten sonra, genel kullanımı olan Peştuca kelimelere yer verdiğini, Arapça ve Farsça halini olduğu gibi koruyan –çok genel kullanımı olanlar hariç- kelimeleri sözlüğe almaktan kaçındığını ifade etmiş, aksinin işi ne derecede lüzumsuzca zorlaştıracağına iddia etmiştir.

Öte yandan, salt Peştuca olan kelimelerin çoğunun ise Farsçadan türeme olduğunu, zaten Afgan edebiyatının büyük kısmının da Fars etkisiyle oluşmuş olduğunu nakletmektedir. Kelimelerin kökenlerine dair bilgileri ise hemen yanında verdiğini, türemiş olma ihtimali olan orijinal halini de belirttiğini ifade etmektedir.

Bellew çalışmasını hazırladığı dönemde henüz Uluslararası Fonetik Alfabe oluşturulmadığından dolayı, telaffuza dair açıklamalarda bulunmuştur[642]. Yine bunun yanında, Farsça kökenli kelimelerin uğradığı değişimleri örneklemektedir Bellew[643].

Sıra sözlüğün kendisine geldiğinde ise Bellew, kelimelerin önce Arap harfleri ile yazılmış olan asıllarının yanına Latin harfleriyle okunuşlarını ve devamında manalarını İngilizce olarak okuyucuya sunmaktadır. İki kısımlı sözlüğün birinci kısmı sayfa 1-182 arasında Peştuca-İngilizce, devamındaki ikinci kısım ise sayfa 185-355 arasında İngilizce-Peştuca sözlük şeklinde sunulmuştur[644].

Yukarıda dile getirilen kültürel faaliyet olarak sınıflandırılabilecek dil bilimsel çalışmaların tümü, aslında varlığını öncelikli olarak yabancı kıyılarda açık ve gaddarca tesis ettikten sonra, yerini daha sonra kültürel teknoloji araçlarıyla sağlamlaştırıp bu sayede güçlendiren kolonyalizmin birer ürünüdürler. Zaten kolonyalizmin kendisi de bir kültürel kontrol projesiydi. Kolonyal bilgi birikimi, hem yeni toprakların ele geçirilmesini mümkün kılmakta hem de bu yayılma tarafından üretilmekteydi.

[641] Her ne kadar kahramanlaştıran bir anlatıma sahip olsa da Malcolm, Elphinstone ve Metcalfe ile ilgili daha ayrıntılı bilgi almak için bkz. Henry Morris, *Heroes of our Indian Empire*, Volume: I, s.35-104; C. A. Bayly, Empire & Information, s.153-154
[642] Henry Walter Bellew, *A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language,* s. VII-VIII,
[643] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s. IX
[644] Henry Walter Bellew, *a.g.e.,* s.1-182, 185-355

Birbirine bağlı iki çark gibi tasvir etmek yanlış olmayacaktır bu iki olguyu. Yani Bellew'in sunduğu çalışmalar evvelce yapılan kolonyal yayılma sayesinde mümkün olmuş, ortaya konan bu gibi çalışmalar da kolonyal idarenin devamına, hatta yayılmasına katkıda bulunmuştur diyebiliriz. Bir başka anlamda kolonyalizm, tamamen sahip olunan kolonyal bilgi birikimine bağlıdır. Bu bilgi birikimi sayesinde toplumların kültürel yapıları değiştirilip yeniden sınıflandırılmıştır. Bu da sömürenler ve sömürülen halk arasında yeni kategorilerin oluşmasını beraberinde getirmiştir.

İngiltere, Hindistan'ı yerel dillerin şeklini çizip sistematik dil bilgisi yapılarını yeniden oluşturmak suretiyle yönetip, arkeolojik hatıralar ve dini metinler aracılığıyla yansıtarak, askeri ve ekonomik emperyalizmin daha iyi tanınan ve bilinen etkileri kadar güçlü olan ancak bu etkiler kadar ön planda olmayan unsurları tam anlamıyla yoğun bir şekilde kullanmıştır. İngiliz oryantalistlerin yüksek gayretle öğrendikleri yeni dillerin, yeni bir Rönesans peşinde olan ortak bir projenin ürünü olmadıklarını biliyoruz. Bunlar daha ziyade sömürge rejiminin kontrol ve kumanda etme projesinin bir parçasıydı. Dolayısıyla bu, Bellew'in çalışmaları için de geçerlidir.

Kolonyal devlet, adeta deney yapılan laboratuvar ya da bir tiyatro sahnesi gibiydi. Bu sahnede tarihçilik, dokümantasyon, belgeleme, simgeleme gibi alanlarda bilgi güce çevrilmiş devlet politikaları olarak varlık göstermiştir[645].

Cohn'un Hint dillerinin İngilizler tarafından araştırılıp, çalışılıp öğrenilmesini dayandırdığı üç ana hedef[646], zamanla sınırlarını genişleten ve izledikleri siyaset Asya'nın içlerine kadar ilerleyen Afganistan ülkesinde konuşulan Peştu dili üzerinde yapılan araştırmalar için de esas alınmalıdır. *Öncelikli olarak* yerel dil, yönetilecek halkın kendisine has alışkanlıklarını, geleneklerini ve hatta önyargılarını anlayıp, onların güvenini kazanıp kontrol edebilmek adına gerekliydi. *Bir diğer hedef* ise Avrupalıların antik dönemin bilgeliğini keşfetmek olarak tanımladıkları, eski Yunan ve Romalıların fikir ve birikimlerinin 15 ve 16'ıncı yüzyıla yeniden adapte edilmesine yönelikti. Kendi medeniyetlerini önemli derecede gelişim göstermek üzere kategorize edip konumlandırmaları için, en nihayetinde batı ve doğu arasında var olan ilişkinin tarihini resmetmek hedefindeydi Avrupalılar. *Son hedef* ise, metinler, el yazmaları, nakiller, gösteriler, resimler, heykeller ve törenler aracılığıyla, İngilizlerin istila

[645] Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, s. IX-XI
[646] Bernard S. Cohn, *a.g.e.*, s.46

ettikleri toprakların gelenekleri olarak tanımladıkları olguları yaşatıp aktaran kurumların yanında, dini ve edebi uzmanlara hamilik edilmesini içermektedir. Yerel halkın gözünde meşru görünebilmek adına İngilizler geleneklerin yaşatılmasını sağlayan kurum ve kuruluşlara karşı saygılı görünmeleri gerektiğini düşünmekteydiler ki bu son derece önemli bir ayrıntıdır.

SONUÇ

İngilizleri emperyalizme götüren toplumsal ve siyasi bilincin tarihi, sistematik olarak bir emperyal devlet olabildikleri dönemden çok daha eskiye dayanmaktadır. Daha 1570'lerde I. Elizabeth dönemi siyaset adamları, İngiliz *commonwealth*ini ya da başka bir ifadeyle *İngiliz uluslar topluluğunu* genişletmenin tek yolunun askeri zaferler sonucunda ele geçirilen denizaşırı noktalarda koloniler inşa etmekten geçtiğini savunmaktaydı. Buna göre nasıl ki Roma kolonyal yapısı İngilizleri uygarlaştırdıysa, İngilizlerin yeni kolonileri de başka milletlerin uygarlaşmasına hizmet edecekti. Bu çalışmanın araştırma safhasında, temeli bu düşünceye dayanan ifadeleri pek çok İngiliz devlet adamı ya da bilim insanının beyanlarında görmek mümkün olmuştur. Yayılmacı siyasetlerini savundukları söylemlerde *uygarlık götürme* ya da *medenileştirme* gibi ifadeler sıkça dikkat çekmiştir.

Farklı dönemlerde farklı motivasyonlarla ilerleyen İngiliz kolonyal yayılmacılığının çoğu zaman en belirgin itme gücünün, ticaret, nüfuz ve büyüme arzusu olduğu bu çalışmada farklı açılar ve örneklerle belirtilmişti. Ancak zaman zaman bir yerde kurulan yeni bir oluşumun diğer motivasyon aracının dini sebepler olduğu da unutulmamalı. Bu durum da çeşitli dönem eserlerinden teyit edilmiştir.

İngiliz emperyalizminin Hindistan başta olmak üzere Asya halkları adına bir önemli dönüm noktası ise, İngilizlerin III. George döneminde artık Hint yarım adasındaki idarelerini bir valilik olarak yapılandırıp, ilk Hindistan Genel Valisi olarak da buraya Warren Hastings'i atamaları olmuştur. Önceleri imparatorluğun bu nüfuz bölgesi sırf ticari bir varlık görünümündeyken, bu tarihten itibaren artık resmi bir idare hüviyetini almış, tüm bölgenin kaderini siyasi olarak etkileyecek sürecin önemli bir adımı atılmıştır.

Doğuda işler memnun edici şekilde ilerlerken, Atlas Okyanusunun ötesinde, Amerika'da ise bağımsızlık savaşı patlak vermişti. İngilizlerin Amerika'daki varlığını tehdit eden bu gelişme, Paris Anlaşmasıyla 13 Amerikan kolonisinin kaybı ile neticelenmiş, İngiltere kamuoyunda bomba etkisi yaratmıştı. Amerika'daki bu kayba rağmen Hindistan'daki güçleri İngilizlere Asya'nın başka bölgelerinde aktif olma şansı vermekteydi. Bilhassa Bengal'ın ele geçirilmesi ile İngilizler artık Hindistan'da savaş gemileri ve askeri birlikler bulundurabiliyorlardı.

Ancak Hindistan'ın güvenliği o kadar önemliydi ki, 18'inci yüzyılın sonunda Fransızlar Mısır'a girince, İngilizler telaşa kapılmış, akabinde Orta Doğu'da önlemler alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Orta Doğu, Hindistan'a giden kara yollarının önemli bir güzergahı olması hasebiyle güvenlik açısından büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple İngilizler Osmanlı Devleti ve İran'la ittifaklar kurup bu iki devlet üzerinde siyasi olarak sürekli bir baskı oluşturmayı önemsemiştir.

İngiltere'nin siyasi olarak daha az etkin bu devletler üzerinde hakimiyeti kurma süreci ve bunu sürdürmesi emperyalizme en güzel örneklerden biridir. Bu şekilde, izlediği siyaset ile başka devletler üzerinde hakimiyet kuran daha güçlü yapılar imparatorluk olarak isimlendirilmektedir.

Emperyalizm üzerine yoğunlaşmış eserlerde adı ilk anılan devletlerden birinin İngilizler olduğu bu çalışmada belirtilmişti. Yani emperyal devlet denildiğinde ilk akla gelen devletlerin başındadır İngiltere. Zaten konu üzerinde çalışmış pek çok önemli isim de emperyal politikaların temel prensipleri üzerine fikir yürütürken buna dair somut örneklemelerin çoğunu İngiliz Emperyalizminin gelişiminden vermiştir.

Emperyalizm, en basit haliyle başkalarına ait kaynakları haksız yere kullanmak olarak açıklanmış, modern anlamda ise 15'inci yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmış olduğu, günümüze kadar devam ettiğini ve bu anlamda güçlü Avrupa devletlerinin dünyanın diğer ülkelerinin toprak ve kaynaklarını keşif, ilhak, işgal ve istimlak ederek kendi ülkeleri için kullanmaları olarak anlatılmıştı. Tarihi anlamda Avrupalı devletlerin Ümit Burnu ve Amerika'yı keşfetmeleri ile başlayan bu süreçte gerçekten de İngiltere'nin zamanla tartışmasız bir üstünlük kazandığı, yakın bir döneme kadar da dünyanın en büyük emperyal imparatorluğunun sahibi olduğu olgusu net bir şekilde ortadadır.

İngilizlerin sivrildiği bu süreçte 19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde iki ana yaklaşım vardı. Bunlardan daha insani olarak görünen kesime göre *beyaz adamın sorumluluğu'*olan emperyal misyon, batı medeniyeti, Avrupa teknolojisi ve Hristiyanlık hakikatini yayma görevini temsil etmekteydi. Diğer yaklaşım için ise emperyalizmin anlamı kan dökme, sömürme ve çirkin bir şekilde menfaat peşinde koşma anlamındaydı.

Siyasi olarak ise emperyalizm ifadesi kısaca *hakimiyetin doğrudan genişletilmesi* ya da *doğal sınırları dışında bir imparatorluk kurup, yeni bölgelerdeki halkları hâkim güce tabi kılmak* şeklinde özetlenebilir. Emperyalist politikaların ister ekonomik ister siyasi yönden ele alınmış olsun, genel kabul görecek bir diğer özelliği ise var olanla yetinip onu korumaktan ziyade daha da genişlemek, daha çoğa sahip olmak eğilimi olabilir.

Günümüzde var olan devletlerin en az çeyreği, sınır belirleyici emperyal imparatorlukların en büyük ve en önemlisi olan ve üç asra yakın bir dönemde bunu oluşturmayı başaran İngiltere ya da diğer bir ismiyle Britanya İmparatorluğu'ndan kopmadır. Kimi tarihçiler bu imparatorluğu, emperyalizmi en etkin bir şekilde uygulamış güçlerden biri olarak anarken, hiçbir devletin Victoria dönemi İngilizleri kadar emperyal ilişkiler içinde bulunmadığını öne sürenler de mevcuttur.

İngilizlerin, emperyal siyasetlerinin gelişimini ilerlettikleri dönemde, daha öncesinde yıllarca nemalanmış oldukları kölelik sistemine karşı vicdani uyanış adı altında bir siyaset geliştirmiş oldukları bilinmektedir. Öte yandan gerekli gördüklerinde, sadık olduklarını düşündükleri çeşitli topluluklara kendi kendilerini yönetme hakkı da bahşetmişlerdi. Ancak bu ve bunun gibi çeşitli şaşırtıcı siyasi hamlelerin temelinde aslında ticari kaygılar yatmaktaydı. Ticaret önemliydi zira İngilizler ticarî gücün, dünya liderliğini korumak adına ne denli önemli olduğunu zamanla fark etmişlerdi. Zaten 1815 itibariyle artık Portekiz, Hollanda ve Fransa gibi güçlere karşı üstünlük sağlayan İngilizler, emperyal konumu ve denizlerdeki üstünlüğü ile zirveye çıkmayı başarmış, aynı zamanda Avrupa'nın da lider sanayi toplumu haline gelmişti.

Henry Walter Bellew'in odaklanmış olduğu Afganistan Devleti siyaseti için İngiliz Emperyalizmi adına akla gelebilecek ilk ve en önemli ifadelerden biri, P. J. Cain ve A. G. Hopkins'in de sıkça dile getirdikleri *gayriresmi imparatorluk* terimidir. Bu ifade Afganistan üzerindeki İngiliz etkisine tam olarak uymaktadır. İngilizler, -dönem dönem her ne kadar niyetlerini bozmuş olsalar da- daha az masraflı olan gayriresmi imparatorluğu, ya da başka bir ifadeyle Afganistan'ı gayriresmi etki alanı olarak bırakmayı tercih etmişlerdir. Zaten Afgan Devleti'nde sürüp giden taht kavgalarında üstünlük sağlamaya çalışan taraflar da mutlaka İngiliz desteği arayışına

girmekte, gözden düşen hanedan üyeleri ise İngiliz topraklarında adeta ıskartaya çıkarılıp kendilerine teselli babında bir nevi emeklilik maaşı bağlanmaktaydı.

İngilizler etki altına almak istedikleri coğrafyalarda farklı taktikler izlemekteydiler. Mesela Latin Amerika gibi "Batı Modeli" bir siyaset belirledikleri yerlerde, etkilerini neredeyse tamamen özel menfaat ve teşebbüslerde hissettirip, sadece dönem dönem diplomat ve kruvazörleri ile olaylara müdahil olmaktaydılar. Oysaki Türkiye'den Japonya'ya kadar devam eden coğrafyada izlemeyi tercih ettikleri "Doğu Modeli" siyasetlerinde, hissedilir ölçüde daha resmi bir tutum takındıkları, yurtdışı kadrolarıyla idare edilen, vergi tarifeleri uyguladıkları, serbest limanların var olduğu, askeri karargahlar bulundurdukları bir yapı söz konusuydu. Afganistan'ın da içinde olduğu bu idari model, yani gayriresmî imparatorluk modeli, ticarî-diplomatik bir rejimdir ve bölgelere göre uygulanmıştır.

Bu tür bir yönetim şekli geliştiren İngiltere, menfaatleri doğrultusunda ve cüret edip muktedir olabildiği ölçüde siyasî ve ekonomik değişiklikleri adeta zorlamaktaydı. Şartlar oluştuğunda, dış ticaret ile iştigal eden müteşebbisler, evanjelistler ya da arazi spekülatörleri ivedi bir şekilde Avrupa-dışı siyasette etkin olabilmekteydi. İlgi alanı içinde olan ülkede siyasî istikrarsızlık giderilmişse, İngilizler geri planda kalıp, gayriresmi idarelerini sürdürmeyi tercih etmekteydiler. Bu durum aynı zamanda ev sahibi devletin, kargaşa döneminden sonra geriye kalan gücü ve İngilizlerin bu devletin sahip olduğu jeopolitik konumu üzerinde yürüttükleri hesaplarla da alakalı bir değişkendi.

Buradan, belirlenen siyasette, ilgi alanı içinde olan devletin siyasî gücünün önemini görebiliyoruz. Akla evvelce açıklanmış olan Darwin'in doğal seçilim teorisinin siyasî arenadaki yorumlanışı gelmektedir. Nasıl ki bu teoriye göre doğada daha güçlü olan canlı güçsüz olanı yok ediyorsa, ya da bir başka ifadeyle "hayatta kalmaya layık olan" hayatta kalıyorsa, kimi çevreler bu teoriden yola çıkarak, emperyal güçlerin Avrupa dışında izledikleri siyaseti meşru göstermeye çalışarak, Avrupalı olmayan milletlerin yok edilişine karşı bir mazeret olarak sunmaktaydılar.

İngiliz Emperyalizminin başlangıcı adına en önemli dönemin I. Elizabeth dönemi olduğu aşikardır. Yine de deniz ticaretine yönelik önemli hamlelerin atıldığı bu dönemde henüz yeni yerleşim yerleri oluşturmakla alakalı adımlar atılmamıştı.

Yerleşime yönelik emperyal faaliyetler ileriki dönemlerde ticari ve dini motivasyonun yanı sıra medenileştirme adı altında da sürdürülecekti.

Amerika'nın bağımsızlığını ilan edişi ile birlikte artık İngilizlerin doğu marketlerine ağırlık verip, Hindistan ve Çin pazarlarına yönelik hamleler yapmaya başladıkları bu çalışmada ifade edilmişti. Bu süreçte önemi artan Hindistan sömürgesine giden güzergâh üzerinde bulunan deniz yolları her ne kadar İngiliz Donanmasının sıkı kontrolünde olsa da savunma stratejilerinin iki zayıf noktası bulunmaktaydı. Bunlardan biri Rusların Karadeniz'de bulundurdukları donanma, diğeri ise, yine Rusların Hindistan'a kara yolu üzerinden ulaşma ihtimalleri idi. Bu sebeple Karadeniz'de oluşan tehdit karşısında konumları nedeniyle Osmanlı Devleti ve Çanakkale Boğazı büyük önem taşımaktaydı. Özellikle İstanbul İngilizlerin gözünde ayrı bir ehemmiyete sahipti. Karadan ise Rusya'nın Orta Asya üzerinden Hindistan'ın kuzey batı sınırına ulaşma ihtimalinin yarattığı tehlikeye karşı ise Afganistan'ın önemi gün geçtikçe artmaktaydı. Dengelerin stratejik anlamda bu kadar hassas olduğu 19'uncu yüzyılın başında İngilizlerin ezeli rakibi Fransa'nın yerini artık Rusya alacak, tarih kitaplarında bu yüzyıldan ve bu bölgelerden bahsedilirken *Great Game* ifadesi sık sık kullanılacaktır.

19'uncu yüzyıl Orta Asya siyasi yapısını etkileyen başlıca etken, yukarıda da zikredilmiş olan, yüzyılın başından itibaren Rusya ve İngiltere arasında yaşanan ve *Great Game* yani *Büyük Oyun* olarak adlandırılmış olan siyasî rekabettir. Öyle ki taraflardan birinin her tür hareketine karşı taraf başka bir adımla mukabele etmiş, yüzyıl boyunca böylece gerçekleşen yeni istilalarla Çarlık Rusya ve Hindistan'daki İngiliz idaresinin sınırları arasındaki coğrafi uzaklık gittikçe daralır olmuştur. Bu iki yayılmacı güç arasında kalan küçük devletler de birer birer yok olmuş, öncesinde hiç de komşu olması beklenmeyen bu yapılar neredeyse sınırdaş olma noktasına gelmişlerdi. Süren bu siyasi çekişme ortamında, karşılıklı olarak atılan hamlelere rağmen taraflar direkt olarak birbirlerine karşı savaş ilan etmekten mümkün oldukça kaçınmış, genellikle perde arkasından ikinci ya da üçüncü kuvvetleri yönlendirerek, onlara destek olarak mücadelelerini sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

Rusların 16'ıncı yüzyılda başlattıkları ve doğuya doğru ilerleyen yayılmacı siyaseti Batılı devletlerin, bilhassa da İngilizlerin 19'uncu yüzyıl başına kadar dikkatini çekmezken bu yüzyıldan sonra İngiliz siyasetinde birbirinden farklı iki siyasi

görüş gözlenmiştir. Bunlardan biri, Orta Asya halklarına göre nispeten medeni kabul ettikleri Rusların da aslında kendileri gibi, medeni olmayan halkları medenileştirme, eğitme gibi kutsal bir misyon taşıdığı yönündeydi. Dolayısıyla bu şartlar altında Rusların Orta Asya'da ilerlemelerinin -Hindistan'daki İngiliz idaresinin güvenliğini tehdit etmediği sürece- bir mahsuru yoktu. Daha ağır basıyor gibi görünen diğer görüş ise nasıl olursa olsun Rusların attığı her adımı endişeyle izlemekteydi. Rusların Orta Asya'daki varlıklarını her hal ü karda Hindistan'daki İngiliz idaresinin, yani İngilizlerin en değerli sömürgelerinin güvenliği açısından bir tehdit olarak algılamaktaydılar.

Yüzyıl boyunca iki güç arasında Orta Asya endeksli süren Büyük Oyun mücadelesine dair atılan hamleler salt bu coğrafya üzerinden yürütülmemiştir. Bu siyasi gerilimin yansımaları Karadeniz, Anadolu ve Akdeniz'in dışında, Hazar Denizi ve batısına da sıçramıştı. Bir başka ifadeyle İngilizler adı geçen bölgelerde adeta Rusların ensesindeydi, Türkistan ve Buhara yönündeki her türlü hareketlerini, Hindistan İmparatorluğu'nun kuzey-batısını tehdit eden hamleler olarak kabul edip, kaygıyla izlemekteydiler.

Bu noktada Afganistan toprakları, Hindistan'ın güvenliği açısından ayrı bir stratejik öneme sahipti. Yaşanan siyasi rekabet sürecinde hem Rusya hem de İngiliz Hükümeti bu devleti kendi siyasi etkisi altına almaya çalışmaktaydı. Bu süreçte Afganistan ise içinde bulunduğu şartlar hangisini gerektiriyorsa o devlete daha yakın durmaktaydı.

Afganistan'ın söz konusu iki güç arasında varlığını bağımsız olarak devam ettirmesi, belirtildiği gibi Hindistan'ın güvenliği açısından son derece önem taşımaktaydı. Her ne kadar 19'uncu yüzyılda İngilizler iki defa bu devleti işgal etmeye çalışmışsa da (1839-1842 ve 1878-1880 yıllarında), istedikleri sonucu alamamışlardı. Bu iki büyük felakete rağmen Afganistan yüzyılın sonuna kadar bağımsızlığını korumayı başararak varlığını sürdürmüştür.

İngilizler, direkt müdahil olmamayı tercih ettikleri dönemlerde ise Afganları, takip ettikleri siyaset doğrultusunda daha ziyade para ve silah desteği vermek suretiyle yönlendirmeyi tercih etmişlerdi. Direkt asker gücü olarak yapacakları yardımlar hem ada İngiltere'sinde tepki çekmekteydi hem de sahip oldukları askerler kendilerine

ancak yetmekteydi. Zaten Afganların da ihtiyaç duydukları şey para ve silahtı. Yeterli derecede insan gücüne sahiptiler.

Afganların kendi siyasi eğilimlerine bakıldığında ise, bunların genel olarak İngiliz himaye ve desteğini tercih eder bir tutum içinde olduklarını, ancak siyasi manevra yapma gereği duyduklarında da Ruslarla temasa geçmekten çekinmediklerini görmek mümkündür.

Her ne kadar Ruslar ve İngilizler arasında yaşanan bu egemenlik mücadelesi - sosyo-kültürel unsurların siyasi ihtiraslarla birleşmesinin de sonucunda- altta yatan gerçek ekonomik fayda hedeflerini gölgede bırakmış olsa da sahada mücadeleyi yürüten askerler ve merkezdeki hükümetin önceliği sanki bu yönde görünmemekteydi. Bunun yanında, adı Büyük Oyun olmasına rağmen, oyunun yazılı, kesin kuralları yoktu ve dönem dönem bunu sahneleyen oyuncuların kapasite, öncelik ve kişisel tutkuları doğrultusunda gidişat yön değiştirebilmekteydi.

Bu çalışmada Oryantalizm ve Büyük Oyun'a dair sunulan değerlendirmeler esasında, Henry Walter Bellew'in eserleri üzerinde durduktan sonra, hem yazarın oryantal bakış açısını daha iyi analiz etmeye, hem de İngiltere'nin Afganistan üzerindeki emperyal politikasını anlamaya yönelik bir giriş niteliğindedir. Bellew'in 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında kaleme almaya başladığı çalışmalar, aynı zamanda Rusya ve İngiltere arasında yaşanan bölgesel rekabeti de kısmen yansıtmaktadır. Sahip olduğu tıp hekimi kimliğinin görev aldığı sefirliklerde kendisine hareket imkânı sağladığı belirtilen oryantalist, bu sayede özel olarak merak saldığı dil bilimi ve tarih gibi alanlarda ses getiren çalışmalar sunma imkânı bulmuştur. Bunun yanında Bellew'in çıktığı seyahatlerde tuttuğu notlar da dönemin siyasî ve toplumsal havası hakkında bize bilgi vermektedir. Odak noktasına Bellew'in eserlerinin alındığı bu çalışma yürütülürken, bunlar tür itibariyle sınıflandırılarak ele alınmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla tarih çalışmaları ve seyahatnamelerinin yanı sıra tıp ve dil bilimi araştırmaları ayrı bölümlerde sunulmuştur.

Doğuda okyanus ötesine nispeten daha sistemli bir kolonyal idareyi devreye sokmaya çalışan İngilizler, ilk Hindistan Genel Valisi Hastings'in fikirlerini esas alarak somut adımlar da atmıştı. Bunların içinde en dikkat çekici olanlardan biri, doğuda idarelerinin kalıcı olması adına yürütülen kültürel emperyalizmin bir parçası

olan ve çok mühimsedikleri dil çalışmaları olmuştur. Bir ülke halkını dışarıdan gelip iyi idare edebilmenin en önemli şartının onların dilini öğrenmek olduğu gerçeğini fark eden İngilizler bu yönde yeni kültür politikaları yürütmüştü. Gerçekten de bu çalışmalar zamanla etkin olmuş, alınan tatmin edici neticeler de göz önünde tutularak ilerleyen dönemlerde İngiltere Hindistan'ında görevli pek çok yetkili ilgi ya da görev alanı içinde kullanılan dillere yönelik çalışmalar yürütmüştür. Bunlardan biri olarak Bellew, Peştu dili ile ilgili mühim çalışmalara imza atmış, bu sayede bu dil ile ilgili döneminin sayılı isimleri arasında dikkat çekmiştir. Dil bilimsel çalışmalarının yanında Bellew'in tarih çalışmalarını da Hastings'in kültür politikası çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Zira Afgan toplumunu daha yakından tanımayı hedeflemiş olan bu çalışmalar da Hastings'in "idare edilen halkların kültürel birikimlerinin iyi tanınması gerektiği" yönündeki değerlendirmesinin bir uzantısı hüviyetindedir.

Bellew'in kimi önsözünde rastlanan beyanlarından da çıkarılabileceği gibi aslında bilgi bir nevi propaganda aracı, hatta saygı ve onaylanma ölçütü olarak görülmekteydi. Belirlenen hedefe ulaşmak adına ise satır aralarında mutlaka yol gösterici işaretler, işe yarar yöntemleri okumak mümkündü. Hedeflenen bölgeye dair ne gibi yöntemler izlenmesi gerektiği yönündeki bilgileri sunmak ise kaleme alınan çalışmaların amaçlarından biriydi. Ne var ki başka pek çok oryantalistin çalışmalarında sıkça rastlandığı üzere, Bellew'in dilinde de gittiği coğrafya adına sürdürdüğü çalışmalar sırasında dini ve kültürel önyargılarını bir kenara bırakamadığını görmemiz zor değildir. Var olan bu önyargıların da bir yansıması olarak, onun gibi oryantalistler doğuyu sadece akademik çalışmaları ve keşifleri için bir uygun saha olarak görmekle kalmamış, çalıştıkları bölgelerin yeniden yapılandırılıp hâkim olunması gereken alanlar olduklarını düşünmüşlerdir. Bellew'in çalışmaları gibi akademik düzeyde olanların oryantalizmle olan bağlantısı da işte bu hakimiyet adına gerek duyulan bilgileri taşıyıp, bu bağlamda İngiltere özelinde emperyalizme hizmet etmeleridir. Dolayısıyla Bellew çalışmalarıyla, siyasi hedefleri uğruna Afganistan topraklarını, halklarını ve dillerini tanıma ihtiyacı duyan İngilizlere bu yönde hizmet etmiştir. Mesela *Afghanistan and the Afghans* adlı çalışmasında Afganlar, Patanlar, Tacikler, Hazaralar, Kohistaniler hakkında bilgi vermek suretiyle, Afganistan üzerinde yaşayan belli başlı halkları tanıtmıştır.

Yine *A General Report on the Yusufzais* adlı çalışması da Yusufzailerin selam verme-alma gibi adab-ı muaşeret kurallarını tanıtacak kadar ayrıntılı ve tanıtıcı bir çalışmadır. Bu ve bunun gibi bilgiler, hakimiyeti altına almayı planladığı halkları tanımayı önemseyen İngilizler adına son derece önemlidir.

Batılının kafasında doğunun karakteri, despotizm ve duygusallığı buralarda bulunmuş olan Avrupalıların aktardıkları bilgiler sonucunda şekillenmiştir. Bellew'in satır aralarında sık sık doğulu olan Afgan halkları için kullandığı *"barbar, vahşi, haydut, hırsız, zâni…"* gibi ifadeler de bu minvalde tipik oryantalist ifadeler olarak değerlendirilmelidir.

Yine batılı hafızalarda İslam'ın sahip olduğu yeri anlayabileceğimiz bir başka örneği Bellew'in *History of Kashgaria* adlı çalışmasında görebiliriz. Anlatımında bilhassa söz Müslümanlara geldiğinde kullandığı olumsuz ifadeler dikkat çekicidir. Öte yandan edebî değeri mutlak olan Tezkire-i Buğra adlı çalışmadan bahsederken Bellew eseri hafife alarak absürt bir uydurma olarak nitelemektedir. Satuk Buğra Hanı ve neslini konu olan Tezkire-i Buğra'ya olan Bellew'in bu yaklaşımı, asırlarca Batılı muhataplarını titretmiş olan Türklerin İslamiyet'le tanışmasını sağlayan ilk hana duyduğu kızgınlığın bir yansıması olabilir.

Benzer bir başka olumsuz yaklaşımı Bellew Gazneli Mahmud'tan bahsettiğinde görebiliyoruz. Çalışmalarında söz ne zaman Gazneli Mahmud'a gelse, Bellew'in ifadeleri sertleşmektedir. Bu noktada da akla Gazneli Mahmud'un seferleriyle Hindistan'a İslamiyet'i taşıması gelmektedir. Yine Bellew, *A General Report on the Yusufzais* adlı çalışmasında ülkede hiçbir mabedin sağlam kalmamış olmasını, Gaznelilere bağlamakta ve onları barbar olarak tanımlamaktadır.

Bellew'in bölgenin İslamiyet'le devam eden tarihine olan olumsuz yaklaşımını eserlerinin pek çok yerinde örneklemek mümkündür. Kendisi doğunun başlıca problemi olarak İslamiyet'i algılamakta ve dolayısıyla bunu raporlarına da yansıtmaktadır. Genel anlamda ise Müslümanları yıkıcı ve harap edici olarak tasvir etmektedir. Mesela *Bitani* boyunun alt kollarından bahsettiği notlarında, Afgan boy/kabile isimlerinde sıkça rastlanan *–khel* ve *–zi* eklerini açıklayışında bu yaklaşımını okumak mümkündür. Sanskritçe veya Hintçenin dışında Farsçaya da dayandırdığı bu eklerin *İslami yozlaşmanın* etkisiyle son halini aldığını belirten

Bellew'in bu ifadesi ilginçtir. Bir eki dahi açıklarken, *yozlaşma* yani *corruption* gibi ağır bir kelime kullanarak okuyucusunun zihninde oluşturduğu etkiyi tahmin etmek güç değildir.

Benzer bir yaklaşımı Bellew'in Ghor dağları ve Hazara bölgesinden söz edişinde de görmek mümkündür. Buna göre İslamiyet'in gelişi ile oluşan *kargaşa ve dönüşüm*, erişimin kolay olduğu bölgelerde kendini hissettirirken, ulaşımı zor olan dağlarda mukim halklar ise *kendilerini korumayı başarmışlardır*. İngiliz üstlerine bölge ile ilgili ayrıntılı raporlar sunan Bellew'in yazılarında İslamiyet'le alakalı bu gibi ifadeleri sıkça görmek mümkündür.

Yine *The Races of Afghanistan* adlı çalışmasında Bellew, *İslam'ın gelişi, yıkıcı ve bozucu etkisi, geri kafalı ve hoşgörüsüz kanunları ve durgun ve gerici kuralları ile, evvelki medeniyet ve gelişmişliği sona erdirdiğini* iddia etmektedir.

Bellew'in Alexander Burnes'in Orta Asya seyahatlerinden bahsederken birdenbire geldiği nokta yukarıda dile getirilen, İslam ve Müslümanlara olan yaklaşımına dair bir başka örnek olabilir. Buna göre, Burnes'in ziyaretlerinin Afganistan tarihine ait yeni bir döneme giriş niteliğinde olduğunu iddia eden Bellew, bu dönemin, küçük devletçiklerin asırlardan beri kaderlerini bağlayan belirsizlikten kurtulma ve dünya halklarının ilgisini çekmeye başladığı bir süreç olduğunu öne sürmektedir. Bunların durmaksızın sınırlarının değiştiğini aktaran Bellew'in yorumları bu noktadan itibaren klasik bir oryantalistin bakış açısını yansıtmaktadır. Şöyle ki, Bellew bölgede yaşanan siyasi kargaşanın ana sebebini açıklamaya çalışırken sığ bir değerlendirmeye düşmekte ve *"hoşgörüsüz İslam'ın taassup ve cehaletinin, ülkeyi anarşi ve zulümle kıvrandırdığını, halkın küstah ve haset din adamlarının zincirleri arasında köleleştiğini"* iddia etmektedir.

İngilizler doğuda yeni yerlere hâkim olurken, bu yeni toprakların hangi açılardan *farklı* olduğunu belirlemek durumundaydılar. Dolayısıyla doğu toplumu ya da kendi ifadeleriyle *oriental society*'ye ait kurumların hangi açıdan Avrupa ile benzerlik gösterdiğini, insanlarının ne ölçüde değiştirilmesi gerektiğini ve kendi kültürlerini ne ölçüde yaşayabileceklerini kararlaştırmalıydılar. Bu yaklaşımın tezahürünü Bellew'in eserlerinde aynen görebiliyoruz.

Afganistan'ın Hindistan adına en önemli bir savunma noktası olduğunu müteaddit defalar dile getirmiştik. Bu topraklar İngilizlerin *informal* yani dolaylı hakimiyet kurmayı hedeflediği, zaman zaman ise yaşanan politika değişiklikleri ile direkt hedef haline gelmiş bir coğrafyaydı. *The Races of Afghanistan* adlı çalışmasında Bellew, neden Afganistan'ı daha iyi bilmeleri gerektiğine -İngilizlerin genel yaklaşımını da doğrular bir şekilde- açıklık getirmektedir. Bellew'e göre bir milletin tarihi, görüşleri ve amaçlarını bilmek, o milleti kendisine sadık, barışçıl ve memnun bir tebaa haline getirmenin, pozisyonları ve kendi çıkarları adına yönelecekleri İmparatorluğun refahının gönüllü ve aktif koruyucuları haline getirmenin yarısıdır. İçinde bulundukları dönemde, daha ziyade kendi hedefleri uğruna Afgan halkının kim olduğunu, yani kimlerle muhatap olduklarını, çok geçmeden Hindistan İmparatorluğu olarak kimleri idare edeceklerini bilmeleri gerektiğinin altını çizmektedir Bellew. Ona göre bu sonu ertelemeye gerek yoktur ve eninde sonunda zaten bu ulusa hâkim olacaklardır. Bu sebeple de bir an önce işe koyulmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sayede halk durumu kısa zamanda kabul edecektir.

Bellew'e göre Afganlar pek çok açıdan İngiliz hakimiyetine girmeye elverişli şartlara sahiptir. Dolayısıyla Afgan milletini oluşturan çeşitli halkların kökenlerini ve etnik bağlantılarını araştırmak önemlidir. Tek gerekli olan samimi bir şekilde bu amaç uğruna çalışmaktır. Böyle bir çalışmayla aynı zamanda bölgede hâkim olan anarşi ve istikrarsızlığın temel sebebinin de anlaşılmış olacağını iddia eden Bellew, bölge halkının İran ve Hint imparatorluklarının hakimiyetinden kurtulmayı başarmış, akabinde de yerel yöneticilerinin idareleri altında toplanmış olup aralarındaki tek ortak noktanın sahip oldukları dini bağ olduğunu iddia etmektedir. Bu bağın dışında rastlantısal olarak bir arada bulunan heterojen ve barbar insanlardan oluştuklarını, anarşinin esas sebebinin de zaten bu insanların kendi aralarında yaşadıkları kabile çatışmaları olduğunu öne sürmektedir.

İngilizlerin yönetim biçimini anlayabilmek adına Bellew'in *Afghanistan and the Afghans* adlı eserinden de örnekler görmek mümkün. Mesela Patanların Süleyman ve Hayber tepelerinin batı yamaçlarında, İndus nehri civarında yaşayanları, kısmî olarak Kabil kontrolündeydiler. İngilizlerin ise, sınır geçitlerine öte taraftan hâkim olmalarına rağmen hiçbir geçide ait direkt kontrolleri bulunmamaktaydı. Bellew'e göre zaten öyle zorlu geçitlere kendilerinin dışında pek de kimse hâkim olamazdı. Bu hakimiyeti de pek çok askerî hamle sayesinde sağlamış, zaman zaman cezalandırma

amaçlı harekatlar düzenlemişlerdir. Bellew bu hareketlilikleri tamamen kusurlu bulduğu sınır hattına bağlamaktadır. Oysaki bu şekilde bir ifadenin, yayılmacı siyaset izleyen güçlerin genel bahanesi olduğunu, benzer söylemlerin yapacakları sınır değişikliklerini meşrulaştırma yönünde olduğunu tarih bize öğretmiştir.

Bölgede yaşanan, *Great Game/Büyük Oyun* adıyla da açıklamaya çalıştığımız rekabetin zaman zaman ne yönde yansımaları olduğunu, Hindistan adına hayati öneme sahip Afgan toprakları üzerinde cereyan eden her türlü hadiseye karşı İngilizlerin nasıl da duyarlı olduklarını anlamamız açısından, II. Anglo-Afgan savaşına götüren süreci anlatan Bellew'in ifadeleri önem arz etmektedir. Kendileri ile arası açılan Afgan Emir'i Şir Ali Han'ın, Ruslara yaklaşmasından son derece rahatsız olan İngilizlerin bu tutumları Bellew'in ifadelerine açıkça yansımıştır. İngilizler bu yakınlaşmayı Rusların kendilerine karşı bir meydan okuması olarak görmüş, onların bölgedeki varlıklarından büyük rahatsızlık hissetmişlerdir. Bellew'in ifadelerindeki tutum, İngilizlerin bu mesele karşısında ne denli kontrollerini kaybettiklerinin bir yansımasıdır. Zaten ilerleyen yıllarda bu savaşa dair eleştirileri İngiliz kamuoyunda da görmek mümkün olacaktır.

Bellew'in II. Anglo-Afgan savaşına götüren gelişmeleri anlatımı, nihayetinde yine hakaretamiz bir oryantalist söyleme doğru evrilmektedir. Konu ile ilgili Afganların karakterinden başlayıp Dost Muhammed'in kendilerine miras bıraktığı politikaya kadar çeşitli sebepler sunan yazar, ülkenin önyargı ve cehalet duvarıyla çevrili olup, bu haliyle de orta çağdan kalma barbarlığın bir üssü haline gelmiş olduğunu iddia etmektedir. Yolladıkları heyet reddedildikten sonra İngilizlerin güç kullanmaktan başka çarelerinin kalmadığını iddia eden Bellew, ültimatom gönderdikten sonra Afgan topraklarına girdiklerini nakletmektedir. Bu ifadeler batılıların daha makul açıklamaları olmadığı zaman nasıl da hemen orta çağdan kalma barbarlık gibi sıfatlara başvurduklarına dair bir başka örnektir.

Batıda, halkı yeterince ileri bir seviyede olan toplumların temsili hükümetlere uygun oldukları, olmayanların ise, ileri seviyedeki toplumlar tarafından yönetilmesi gerektiği, bu şekilde yönetmenin gayet meşru olduğu, uygar olmayan toplumların bu yöntemle daha ileri bir noktaya taşınmaları gerektiğini yönünde düşüncelerin var olduğunu biliyoruz. İngilizler içinde ise, Doğu toplumları gibi *barbar* ya da *yarı-barbar* halkları yönetmeye en uygun adayın ise kendileri olduğunu savunan isimler

vardı. Bunlara göre tüm uygar medeniyetler içinde kendi geleneklerine en bağlı olan İngilizlerdir ve Doğu'ya hâkim olmuş eski milletler gibi, asimile olup gitmeyeceklerdir.

Henry W. Bellew de bu minvalde düşünüyor olmalı ki, Afganların Emir'i yani hükümdarlarından bahsederken benzer bazı ifadeleri rahatça kullanmaktadır. Emir'i *şımarık bir barbar* şeklinde tarif etmekten çekinmeyen yazar ülkesinin kamuoyuna bu işgalde İngilizlerin haklılığını adeta ispat etmeye çalışmaktadır. Öte yandan Afganları *dönek* ve *hain* olarak tanımlamaktan çekinmeden, İngilizlerin kendilerine gösterdikleri itimadı hak etmediklerini öne sürmektedir.

Bellew'in halkları barbar olarak tanımlarken, kabile-boy sistemine dayalı yapıya sahip olmalarını göz önünde bulundurduğunu *A General Report on the Yusufzais* adlı çalışmasındaki ifadelerinden anlıyoruz. Eserinin beşinci bölümünde idari teşkilat ve geleneklerine yer verdiği Yusufzai'lerin, ziraatla uğraştıklarını belirttikten sonra bunların da *diğer barbar topluluklar gibi pek çok kabileden oluştukların*ı ve kabileler arası düşmanlıkların var olduğunu ifade etmektedir. Bellew'in Türk ve Moğol boylarını tarif ederken kullandığı *"hırsız, zâni, ahlaksız ve fena"* sıfatları da Orta Asya halklarına olan bakış açısını yansıtmaktadır.

Yine Bellew Afridilerden bahsederken, bunların neredeyse tüm insancıl ve barışsever sıfatlarla tarif ettiği Budistlerin soyundan geldiğine inanmanın güç olduğunu dile getirmekte ve bunların hali hazırda Müslüman olduklarını vurgulamaktadır. İfadeleri gittikçe şiddetlenen Bellew, bunların hangi dine mensup olursa olsun, medeniyetin en alt mertebesinde ve yabaniliğin sınırında olduklarını, tamamen cahil olup kontrol tanımadıklarını, herkesin kendi kralı olduğunu, hiçbir idari kontrolün olmadığını, acil bir durumda sadece o anki dürtülerine göre hareket ettiklerini, çoğunluğu hırsız ve katillerden oluşan üç yüz binden daha az kişilik bir camia olduklarını öne sürdüğü ifadeleriyle, bilimsel yaklaşımdan uzaklaşmıştır.

Eskiye nazaran günümüzde post-kolonyal eleştiri, insanların düşünce dünyasında daha geniş yer etmeye başlamıştır. Artık okunan metinlerde kimi düşüncelerin sansürlendiğini biliyoruz. Mesela bu eleştirel bakış açısı bize, İngiliz Oryantalist ya da bir başka ifadeyle sömürgeci söylemlerinin "Biz bu toplumlara medeniyet, iyilik, güzellik, eğitim getiriyoruz" diyen görünür yüzünün aslında

gerçekleri saklayan bir alt metninin olduğunu okumamızı, anlayabilmemizi sağlamaktadır.

Benzer ifadeleri Bellew'in yazılarında görmemiz de mümkündür. Buna göre Afganistan'ın, Britanya Hindistan'ı için gerçek bir siper haline geleceğini öne sürerken, güvenliğin sağlanması ile Afgan halkının sanayi ve tarıma yönelip hızlıca ilerleme kat edeceğini de iddia etmektedir. Ona göre Trans-İndus sınırında bulunup İngiliz idaresi altında olan milyonlarca Afgan'ı idare etmedeki başarıları bunun gerçekleşebileceğine dair sağlam bir delildir. Bellew bu halkların bir nevi ehlileştirilmeye müsait olduklarını da ispatlamaya çalışmıştır. Ona göre İngilizlerin başarılı idareleri, bağımsız, kontrolsüz ve kanundan uzak boydaşları ile sürekli iletişim içinde olmanın dezavantajına rağmen, bu halkları dahi medenileştirebilmiştir.

Bellew'in Orta Asya'nın dini dünyası adına da beklentileri olduğunu biliyoruz. Bunu Moğollarla ilgili anlatımlarından anlamamız mümkün. İslamiyet ve Budizm arasında Orta Asya'da süren dini rekabetten bahseden Bellew, aslında Hıristiyanlığın da bölgede çok yaygın olduğunu, ancak sonradan bu yaygınlığa dair bir iz kalmadığını öne sürmektedir. Ona göre Hıristiyanlığın geri kalmasından Müslüman liderler sorumludurlar. Bellew'in bölgeye dair dini beklentisi olduğunu, gelecek adına Hıristiyanları Orta Asya'da güzel günlerin beklediği yönündeki vaadinden anlayabiliyoruz. Bu vaat basit bir temenni olarak görülemez. Pek çok başka oryantalistin çalışmalarında da görülebilecek bu gibi ifadeler, doğu yaklaşımında dini hedeflerin varlığının delili niteliğindedir.

İngiliz Global Siyasetinin Orta Asya ayağının şekillenmesi adına Bellew gibi bölgeye adeta salınan görevliler aslında çok önemli bir misyon taşımaktaydılar. Bir dönem için son derece yoğun bir şekilde Hindistan'ın güvenliğine odaklanan İngilizlerin, zamanında pek tanımadığı bu coğrafya ile alakalı peyderpey sahip oldukları bilgilerin kaynağı bu görevli ya da ajanlardı. Bellew'in şahsında dönemin tüm İngiliz temsilcileri ya da ajanları için şunu söyleyebiliriz ki, izlenen siyasetin meydana getirdiği gerilimin de bir neticesi olarak bunlar sürdürdükleri çalışmalarına önem katmak çabasındaydılar. Bellew gibi görevliler çoğunlukla mütevazi ailelerden gelip doğunun ihtişam ve erginliğiyle büyülenmekteydiler. Bunlar kendilerine fırsat verilmesi halinde ün kazanacaklarının farkındaydılar da. Zaten yarısı bu hayalle Hindistan'dan çıkmaktaydı. Artık yorulmuş olan ihmalkâr yöneticileri ise salt garip

isimler bulmaları gerektiği fikrine saplanmış, geçici süreliğine dahi olsa adı hiç duyulmamış insanların kaldığı ve yönetildikleri, keşfedilmemiş ve aslında kendilerini hiç ilgilendirmeyen yerler hakkında toplanan bilgilerle ilgilenmekteydiler. Çoğu İngiliz, yerel noktalarla yeterince ilgilenmemeleri halinde genel siyasetlerinin bundan olumsuz etkileneceğini düşünmekteydi. Doğu ile ilgili bilgiler, özellikle de Yakın Doğu ile alakalı olanlar, salt meraktan edinilmiyordu. İngiliz ulusal güvenliğinin bu bilgilerin toplanarak kendinden emin bir güç oluşturulmasına bağlı olduğu fikri kabul edilmişti. Bellew'in Afganistan ile alakalı tarihi çalışmalar oluşturup, bölge halkları hakkında bilgiler sunması da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Bir yandan üzerlerinde siyasi planlar yapmak için halkların adeta genel bilgi taramasını çıkaran İngilizler öte yandan da Doğu Hindistan Şirketi çatısı altında Hindistan'ın önemli noktalarına sistemli bir şekilde yerleşmekteydi. Askeri kontrolleri altındaki bölgeleri durmaksızın genişletme ihtiyacı içindeydiler. Buna sundukları gerekçeleri de her zaman, başarılı bir şekilde ticaret yapmak için ihtiyaç duyduklarını öne sürdükleri *istikrarlı ortam*ı yaratmaktı. Bu şekilde İngilizler kimi zaman diplomasi kimi zaman da askerî harekâtlarının neticesinde Afganistan sınırlarına kadar ilerlediler. Afganistan'ın öte tarafında da ilerleme kaydeden bir güç olan Rusya'ya karşı daha güçlü olmak adına da -yukarıda genel bilgi tarama benzetmesini yaptığımız- halkların tarihi geçmişlerine dair araştırmalara ihtiyaç duymaktaydılar.

Söz konusu araştırmalarda Afganistan adına Bellew önemli bir isimdi. Afgan tarihini ele aldığı eserlerinde Bellew'in Nadir Şah'ın ölümünün ardından Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan ilk bağımsız Afgan devletinin başlangıç safhasından başlayarak, içinde bulunduğu döneme kadar vuku bulan olaylara ele aldığı anlatımlar mevcuttur. Afganların geçmişlerini ve bu karmaşık yapılarını anlatan Bellew, bir yandan da toplumsal tahlillerini yapmış, kendi konumlarının, aralarındaki ilişkiye dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Bellew'e göre, İngiliz desteği olmaksızın Afganların dost bir komşu olarak bağımsızlıklarını sürdürmeleri imkânsızdır.

Bilhassa Burnes'in Orta Asya ziyaretinin Afganistan tarihine ait siyasi bir devrim olduğuna işaret eden Bellew, bu ziyaretle adeta yeni bir döneme giriş yapıldığına dikkat çekmektedir. Ona göre iki büyük Avrupalı gücün, yani Rusya ve İngiltere'nin oluşturacakları denge ile, sürekli sınırları değişen ve kendi aralarında hep savaşan küçük devletçikler kısa zamanda rahata erecektir.

Bellew, Rusya ve İngiltere'nin kaderlerinde bu konuda bir uzlaşmaya varmanın yazılı olduğunu, her iki gücün, kuzeyin ve güneyin farklı ülke ve milletlerin doğal sınırlarına ulaşana dek ilerlemeleri gerektiğini öne sürmektedir. Ona göre bu noktada, Asya'daki Tatar ve Aryan ırkların tabii, coğrafî, etnolojik ve politik farklılıkları Rusya Asya'sı ve İngiltere Asya'sının sınır çizgisi olarak tanınmalıdır. Bellew, zamanla olayların akışına göre bu sınırların kendini göstereceğini, İngiltere ve Rusya'yı ayıracak sabit hattın bu şekilde belli olacağını iddia etmektedir ki bu aslında öngörmesi güç bir tahlil değildir. Bu sebeple İngilizlerin yukarıda belirttiğimiz tetkik ve çalışmaları, ulusal güvenlik açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

Zaten Bellew'in seyahatnamelerini de yukarıda ifade edilen tahliller ışığında değerlendirmeliyiz. *Journal of a Political Mission to Afghanistan, From the Indus to the Tigris in 1872, Record of the March of the Mission to Seistan, Kashmir to Kashgar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-74/1875* adlı dört seyahatnamesinde de, benzer bir strateji izlemiş, her bir seyahatinde güzergahı üzerinde bulunan topluluklar, yerleşim yerleri ve coğrafi oluşumlarla alakalı, İngiliz emperyal siyaseti adına gerekli yahut yararlı olabileceğine inandığı, olası seferler için stratejik üstünlük sağlayabilecek bilgileri derlemeye çalışmıştır. Buna arkeolojik kalıntılar, iklim, bitki örtüsü, toprak yapısı ve değerli madenlere dair bilgiler de dahildir. Bellew'in tıp bilimi dışında iklim, bitki örtüsü, toprak yapısı ve madenlere dair sahip olduğu bilgi birikimi ise hakikaten şaşırtıcıdır.

Öte yandan Bellew'in her bir seyahatnamesi, seyahatin gerçekleştirildiği döneme ait Bellew'in şahit olduğu yahut parçası olduğu önemli bir meseleyi de konu edinmiştir. Mesela Afganistan'a gittiği ilk seyahatinde Dost Muhammed Han ve İngilizler arasında 1857 Büyük Hindistan Ayaklanması dönemi gibi İngilizler için hassas olan bir sürece tesadüf eden ittifakı konu edinirken, Sistan'a doğru ilerlediği yolculuğunu anlattığı çalışmasında, Afgan-İran sınır meselesi ve İngilizlerin arabuluculuğunu ele almıştır. İndus ve Dicle nehirleri arasında yaptığı seyahat, Great Game'in tam da Hive'nin Ruslar tarafından işgaline denk gelen bir sürecinde gerçekleşmiş, Afganistan-İran hattını kapsayan bir gezidir. Kaşgar notlarında ise, Çin-Rusya ve İngiltere üçgeni arasındaki kalmış olan Kaşgar Hanlığını ve bu üç büyük güç karşısında aldığı pozisyonu ele almıştır.

Dönemin İngiliz dış politikasını yönlendiren isimlerin, Bellew'in çalışmalarını göz ardı ettikleri elbette düşünülemez. Muhakkak ki bölge siyaseti adına önem taşıyan adımlar atıldığında, uzun vadeli planlar yapıldığında bu seyahatnamelerden yararlanılmıştır. Zaten Bellew'in seyahatnamelerini değerli kılan bir diğer husus ise, üzerinde yol aldığı toprakların sadece tarihleri yahut fiziki şartlarından bahsetmeyip, aynı zamanda bölge halkları adına edindiği izlenimleri de ayrıntılı bir şekilde sunmasıdır.

Çalışmamızın Bellew'in tıp alanında verdiği eserlere ayrılan kısmında ayrıntılı olarak bahsetmeye çalıştığımızı üzere Hindistan'daki İngiliz yetkililer tıp ilmini de sömürge düzeninin askeri ve siyasi ihtiyaçlarına tâbi hale getirmeyi öncelemişlerdi. Zira sömürge düzeninin sendelemeden işlemesi için hayati olan asker ve memurların sağlığının korunması adına bu farklı iklim ve coğrafyanın kendilerine yabancı hastalıklarını anlamalı ve tedavi yöntemlerini bulmalıydılar. Zira aniden ortaya çıkan salgın hastalıklar kimi durumda ordunun savaşma gücünü dahi kırmaktaydı.

Bellew'in tıp eserleri, her ne kadar en bilimsel olanları olarak görünse de bu çalışmalar da esasında İngiliz emperyalizmine, temelde Hindistan, kısmen ise Afganistan odaklı olmak üzere hizmet etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bunlarda Bellew 19'uncu yüzyılın en korkutucu salgınlarından biri olan kolera hastalığına odaklanmıştır. Bellew'in bir salgın hastalığın tedavisi üzerine odaklanıp bu çalışmalarını da Hindistan'daki İngiliz Hükumetinin destekleriyle kaleme alması yukarıda dile getirilen emperyal ihtiyaç bağlamında değerlendirilmelidir.

Bellew gibi Avrupalı yetenekli, modern eğitim almış olan doktorlar genelde İrlanda ya da İskoçyalı mütevazi ailelerden gelmekteydiler. Bunlar için yerel dilleri öğrenmenin birinci derecede önem taşıdığını belirtmiştik. Zira her şartta yerlilerle münasebetleri, diğer pek çok birimdeki İngiliz görevlilerden daha yoğundu. Hele ki saraylara giriş sağlamış olanlar, sahip oldukları tıp bilgisinin yanında bir de yerel dillere hakimlerse son derece kıymetli addedilmekteydiler.

Tıp çalışmalarında kolera hastalığına odaklanan Bellew, dönem dönem Hindistan'da patlak veren bu salgının Afganistan'a kadar yayılmasında iklim şartlarının yanında, yaşanan kıtlıklar veya gıda temininde karşılaşılan zorlukları da sebepler arasında zikretmiştir. Hastalığın başlıca taşıyıcılarından biri ise orduydu.

Bellew'in de parçası olduğu batılı tıp çalışmaları net olarak kolonyal bilimdi. Kolonyal bilim çoğunlukla ana merkezden sömürge topraklarına doğru hareket edip – bizim örneğimizde Hindistan'dan Afganistan'a doğru bir istikamet düşünmeliyiz-, kolonileştiren hâkim gücün buradaki kurumsal ve teknik hakimiyetini sağlamlaştırmak amacındaydı.

Elbette ki tıp bilimi, bu doktorların maddi dünyalarına ait bilimsel anlayışlarının merkezindeydi. Yine de dönemin tıbbi söylemleri sadece Avrupa'da yürütülen bilimlerin metodoloji ve fikirleriyle bağlantılı değildi. Politik beklentiler, sömürge yönetiminin ekonomik ihtiyaçları ve Hindistan ve yakın coğrafyalar hakkında ihtiyaç duyulan kolonyal bilgilerin toplanıp sınıflandırılması gibi öğeler de bu bilimin yürütülmesinde etkili olmuştur. Yani tıp ilmi, sömürge gücünün araştırılması, yerli toplumun anlaşılıp en nihayetinde uygun bir şekilde idare edilebilmesinde son derece etkili bir bilim dalıydı.

Hastalık olarak kolera gibi bulaşıcı salgınlar -gerçek anlamının da ötesinde- İngiliz İmparatorluğu için hayat memat meselesiydi. Tropik güneş altında, İngilizlerin alışık olmadığı şekilde gelişim gösteren mikroplar görünmez düşman gibiydiler. Öyle ki belli bir zaman sonra tropikal bölgeye doğru gitmek ölüme doğru göç etmeye benzetilmeye başlanmıştı. Bu durum emperyal düzenini, başlangıç noktası ana toprakları olan ticari ya da idari amaçlı göçlere borçlu olan İngiliz İmparatorluğunu endişelendirmekteydi. Dolayısıyla İmparatorluk için sağlık meselesi ya da Bellew'in yaptığı gibi hastalıklara dair araştırmalar önem taşımaktaydı. Emperyal hedefleri uğruna teşvik edilip desteklenen bu gibi sağlık araştırmalarını tıbbi emperyalizmin bir çıktısı olarak nitelemek yanlış olmayacaktır.

İngilizler, sömürge imparatorluklarını inşa sürecini salt askerî değil, aynı zamanda kültürel bir proje olarak görmüş, bu yönde adımlar atmışlardır. Emperyal bir güç oluşturmayla ilgili olan bu proje açısından Hindistan en büyük ve önemli kolonileriydi. Dolayısıyla Afganistan gibi, bu önemli koloniyi çevreleyen topraklar, inşa edilen bu kültürel projenin zamanla bir parçası haline gelmiş, bu anlamda da önem kazanmıştır. Eğitimin bir dönüştürme metodu olarak kullanıldığı sömürgeleştirme sürecinde yeni diller, yazışmalar ve haberleşme yoluyla hakkında bilgi sahibi olunmayan yabancının, bilinir ve tanınır hale gelmesi açısından önemliydi. Dil bilmek

bunun dışında, emirleri iletebilmek, vergi toplayabilmek, kanun ve düzeni sağlamak ve yönetilen halkları daha iyi tanıyabilmek adına hayatiydi.

Bellew'in de katkıda bulunduğu, İngilizlerin Afganistan dillerinden Peştuca üzerinde yaptıkları çalışmaları söz konusu kültürel projenin bir parçası olarak değerlendirmek gerekir.

Bellew, hâkim oldukları Trans-İndus sınırında çok az sayıda İngiliz görevlinin bölge insanının diline vakıf olduğunu belirtip, Peştu diline dair çalışmaların üzerine eğilmesini, bu noksanlığı gidermeye katkıda bulunma isteğiyle açıklamaktadır. Böylece Bellew dil bilimsel çalışmalarıyla, Hindistan'ın güvenliği açısından önem arz ettiğini fark eden İngilizlerin, Afganistan üzerindeki emperyal siyasetine kültürel boyutta hizmet etmiştir.

Görüldüğü gibi Bellew tarih, seyahatname, tıp ve dil bilimi alanındaki çalışmalarıyla, Hindistan hakimiyetini önemseyen İngilizlerin kültürel ve bilimsel projelerine katkıda bulunmayı öncelemiş, böylece İngiliz emperyalizmine hizmet etmiştir. Özelde Afganistan'la ilgilenmekle beraber Bellew'in çalışmaları bize İngiliz hakimiyetindeki Hindistan, Rusya, Çin, Kaşgar, İran ve Hanlıkların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin bu dönem hala hakimiyetinde bulunan Dicle havalisinin de 19'uncu yüzyıldaki konum ve durumlarıyla alakalı bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir.

GÖRSELLER

Görsel 1 (solda): Merkezde Emir Şir Ali Han'ın oturduğu bu resim 1869 Umballa toplantısında çekilmiş olup Emir'in solunda oturan Bellew bu toplantıya tercüman olarak katılmıştır[647].

Görsel 2 (altta): Aynı toplantıdan farklı bir fotoğraf. Bellew en solda ayakta[648].

[647] http://www.wikizero.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSGVucnlfV2FsdGVyX0JlbGxldw erişim tarihi 13 Ocak 2018 saat: 16:57
[648] http://www.sikhnet.com/news/sada-maamoo erişim tarihi 13 Ocak 2018 saat 17.00

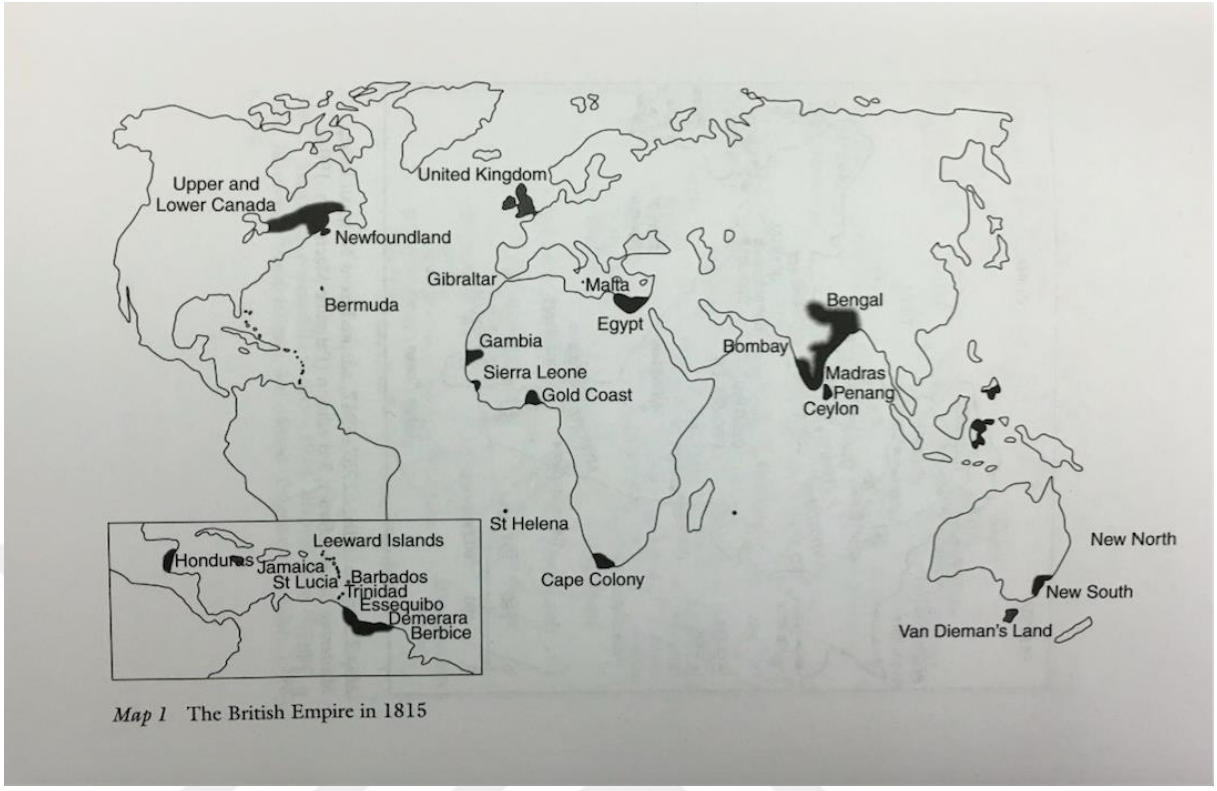

Görsel 3: 1815 yılı Britanya İmparatorluğu hakimiyet alanları[649].

[649] Robert Johnson, *British Imperialism*, s.XIII

Central Asia

Görsel 4: Edward Ingram'ın çalışmasından Orta Asya haritası[650].

[650] Edward, "Great Britain's Great Game: An Introduction", *The International History Review*, s.163

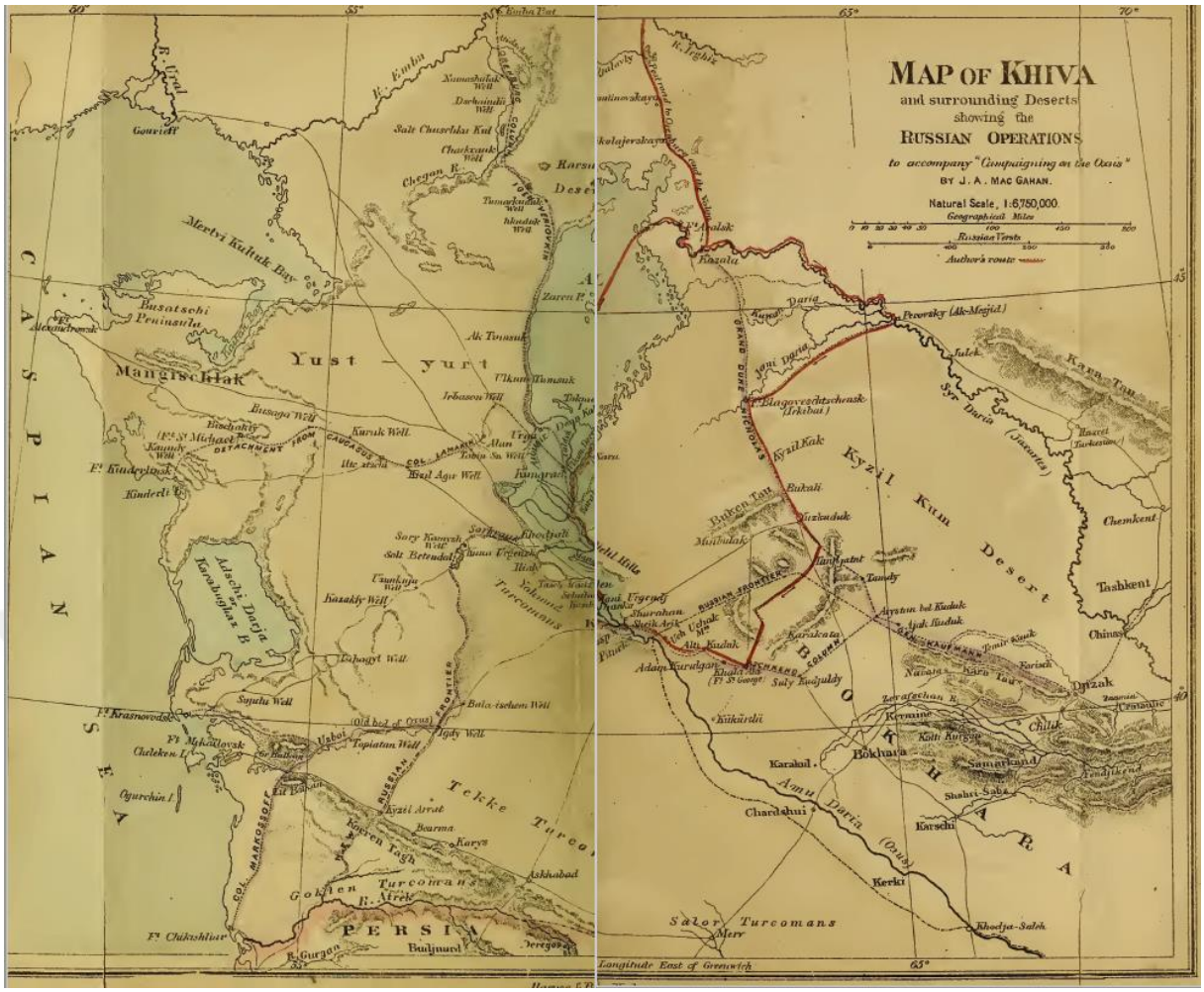

Görsel 5: Hive ve onu çevreleyen çöllerde Rusların operasyonunu gösteren 1874 tarihli bir harita[651].

[651] J.A. Mac Gahan, *Campaining on the Oxus, and The Fall of Khiva*, s.1

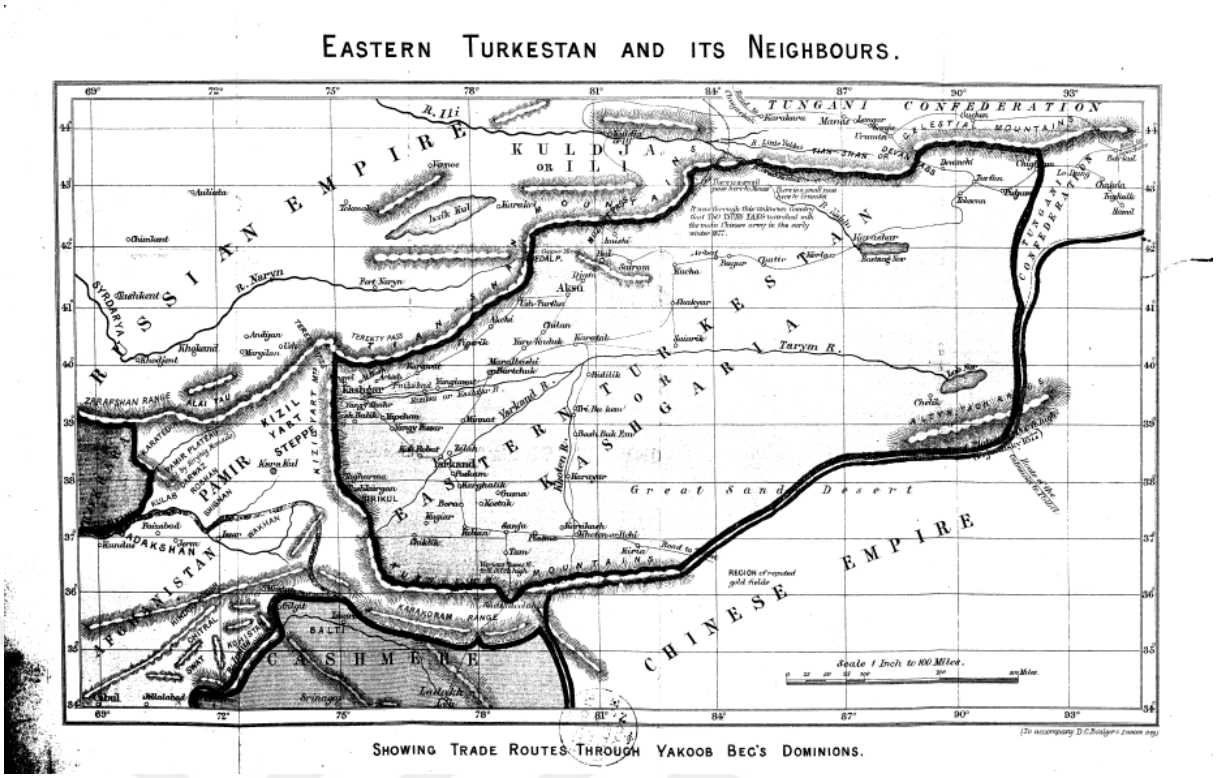

Görsel 6: Yakub Beg'in hakimiyetinde bulunan Doğu Türkistan, komşuları ve ticaret yolları[652].

[652] Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, iç kapak

635
.A26
E14

AN INQUIRY

INTO THE ETHNOGRAPHY

OF

AFGHANISTAN,

PREPARED FOR AND PRESENTED TO

The Ninth International Congress of Orientalists

(*LONDON, SEPTEMBER, 1891,*)

BY

H. W. BELLEW, C.S.I.,
Surgeon-General, Bengal Army. (*Retd.*)

THE ORIENTAL UNIVERSITY INSTITUTE, WOKING.

1891.

Görsel 7: *An İnquiry into the Enthnography of Afghanistan* adlı çalışmanın iç kapağı.

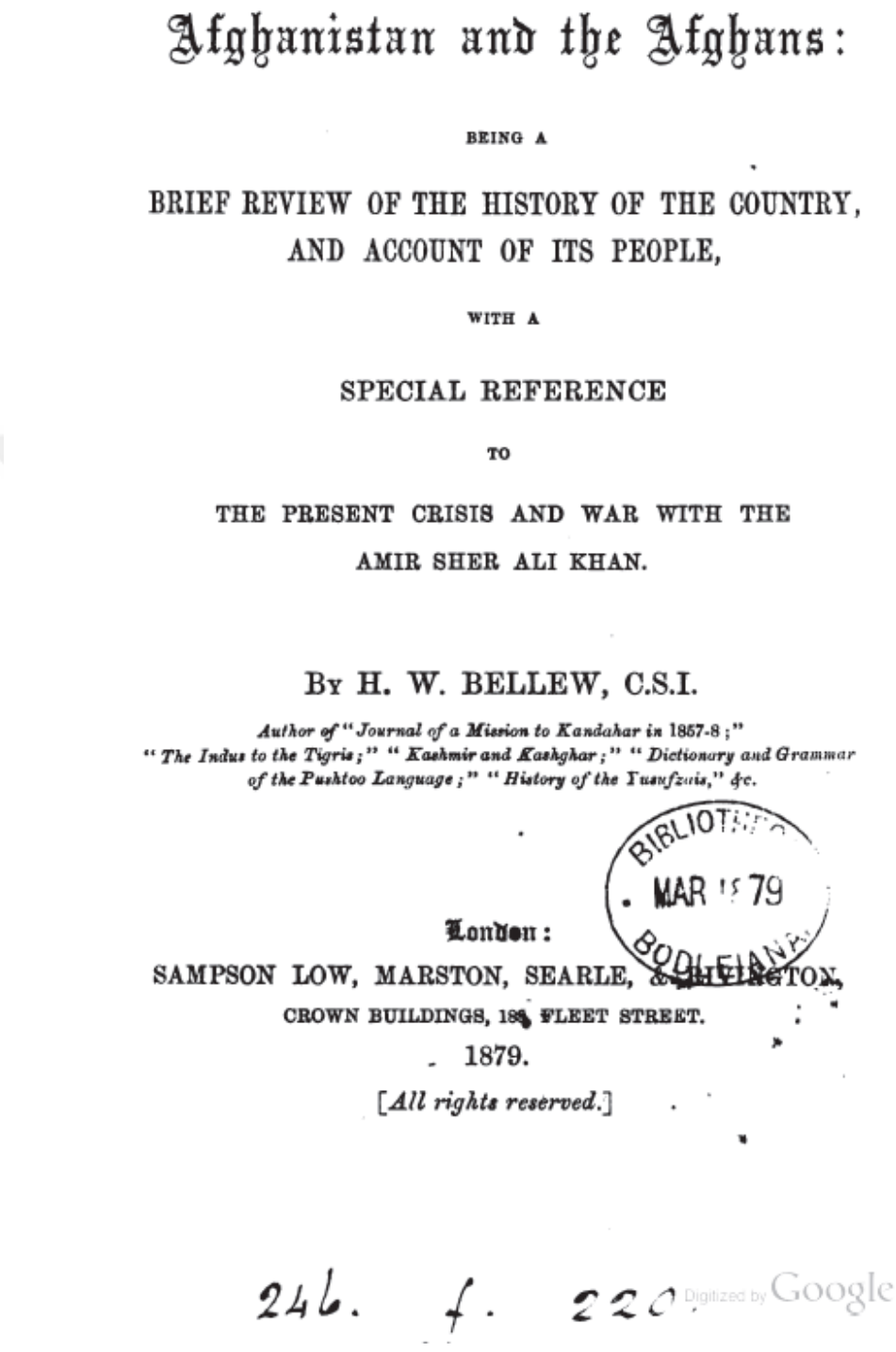

Afghanistan and the Afghans:

BEING A

BRIEF REVIEW OF THE HISTORY OF THE COUNTRY, AND ACCOUNT OF ITS PEOPLE,

WITH A

SPECIAL REFERENCE

TO

THE PRESENT CRISIS AND WAR WITH THE AMIR SHER ALI KHAN.

By H. W. BELLEW, C.S.I.

Author of "Journal of a Mission to Kandahar in 1857-8;" "The Indus to the Tigris;" "Kashmir and Kashghar;" "Dictionary and Grammar of the Pushtoo Language;" "History of the Yusufzais," &c.

BIBLIOTE... MAR 15 79 BODLEIANA

London:

SAMPSON LOW, MARSTON, SEARLE, & RIVINGTON,

CROWN BUILDINGS, 188 FLEET STREET.

1879.

[*All rights reserved.*]

246. f. 220.

Digitized by Google

Görsel 8: *Afghanistan and the Afghans* adlı çalışmanın iç kapağı.

PREFACE.

THE manuscript of the following brief account of the races of Afghanistan was written at Kabul, for the most part, after the duties of the day were over, and at odd intervals of leisure from official business, with the view to its transmission to England for publication; but falling ill as it drew to a close, and being obliged on that account to leave Kabul for India on sick leave, my purpose could not be carried out.

And now, on arrival in India, finding myself unable to revise the text, or enlarge it, as I should wish to do, by the introduction of much useful and interesting matter which is available, I have thought it advisable to bring the work to the notice of the public without further delay, rather than indefinitely postpone its appearance to an uncertain future. And likewise, fully sensible as I am of the incompleteness of the work and its shortcomings, still, as events are progressing with rapid strides in the country with whose peoples it deals, and it is of importance that the subject should be early brought to the notice of the thinking public, I have deemed it preferable to let the book go forth in its incompleteness, in the hope that it may direct attention and further enquiry and

research into the national peculiarities of the several races treated of ; since I believe that, for the peace and security of our Indian Empire, they must, ere very long, be enrolled among the list of its various subjects; and this, by the force of impelling and unavoidable circumstances. For, to know the history, interests, and aspirations of a people, is half the battle gained in converting them to loyal, contented, and peaceable subjects, to willing participators and active protectors of the welfare of the Empire towards which, from position and self-interest, they naturally gravitate.

H. W. B.

LAHORE ;
29*th January*, 1880.

Görsel 9: *The Races of Afghanistan* adlı çalışmanın ön sözü

BİBLİYOGRAFYA

Yabancı Dilde Dergiler

1. *A Journal of Social and Political Theory*
2. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*
3. *Cahiers du Monde russe et sovietique*
4. *Central European History*
5. *Economic and Cultural Weekly*
6. *History and Theory*
7. *International Journal*
8. *International Journal of Middle East Studies*
9. *Isis, A Journal of the History of Science Society*
10. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*
11. *Journal of Early Modern History*
12. *Middle Eastern Studies*
13. *Pakistan Horizon*
14. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*
15. *Social Science History*
16. *The British Medical Journal*
17. *The Cambridge Historical Journal*
18. *The China Quarterly*
19. *The English Historical Review*
20. *The Geographical Journal*
21. *The International History Review*
22. *The Journal of Asian Studies*
23. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*
24. *The North American Review*
25. *The Russian Review*
26. *The Slavonic and East European Review*
27. *Transaction of the Royal Historical Society*
28. *Turkish Studies, International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*

Türkçe Dergiler

1. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*
2. *Bilig*
3. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (İÜEFD)*
4. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*
5. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*
6. *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*
7. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*
8. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*

9. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*
10. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*

Yabancı Dilde Seyahatnameler, Günceler ve Diğer Kaynaklar

1. ABBOTT, James, *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khiva*, Volume I, London 1843
2. AINSLIE, Withelaw, *Materia Indica*, Volume II, London 1826
3. BALFOUR, Francis, *The Forms of Herkern*, London 1804
4. BELLEW, Henry Walter, *A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language*, London 1867
5. BELLEW, Henry Walter, *A General Report on the Yusufzais*, (ilk basım:1864), 1994
6. BELLEW, Henry Walter, *A Gramer of the Pukkhto or Pukshto Language*, London 1867
7. BELLEW, Henry Walter, *A short practical treatise on the nature, causes, and treatment of cholera: as a supplement to The history of cholera in India from 1862 to 1881*, London: Trübner & Co., 1887
8. BELLEW, Henry Walter, *Afghanistan and the Afghans*, London 1879
9. BELLEW, Henry Walter, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, The Oriental University Institute, Woking 1891
10. BELLEW, Henry Walter, *From Indus to the Tigris*, London 1874
11. BELLEW, Henry Walter, *History of Kashgharia*, Calcutta 1875
12. BELLEW, Henry Walter, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, Smith Elder and Co. 65, Cornhill, London 1862
13. BELLEW, Henry Walter, *Kashmir and Kashgar*, London 1875
14. BELLEW, Henry Walter, *March of the Mission to Seistan*, Calcutta 1873
15. BELLEW, Henry Walter, *The History of Cholera in India form 1862-1881*, London 1885
16. BELLEW, Henry Walter, *The Races of Afghanistan*, Calcutta 1880
17. BOSWELL, James, *The Life of Samuel Johnson, LL.D.*, Volume III, Greenough and Stebbins Printers 1807
18. BOSWORTH, Smith, R., *Life of Lord Lawrence*, Vol. I, Smith, Elder & Co. 15 Waterloo Place, London 1883
19. BOULGER, Demetrius Charles, *The Life of Yakoob Beg*, London 1878
20. BOYLE, J. F., *An Essay on the Antiquity of Hindoo Medicine*, London 1837
21. BURKE, Edmund, *The Works of the Right Honorable Edmund Burke*, Cilt 10, Boston 1889
22. BURNE, Sir Owen Tudor, "Seistan Arbitration Case", British Library: Indian Office Records and Private Papers, 6 Folios, Tarih: 19 Kasım 1872
23. BURNES, Alexander, *Travels into Bukhara*, Volume I-II., London 1834
24. BURTON, John Hill, *A History of the Reign of Queen Anne*, Edinburgh and London, 1880
25. COTTON, J. S., *Rulers of India: Mountstuart Elphinstone*, Oxford 1892
26. DAVY, William, *Institutes Political and Military by Timur*, Oxford 1781
27. EDWARDES, H. Sutherland, *Russian Projects Against India*, London 1885

28. FERRIER, J. P., *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beluchistan with historical notices of the ountries lying between Russia and India*, London 1856
29. FORSTER, Charles T.- F. H. Blackburne Daniell, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin De Busbeqo*, Volume: I-II, London 1881
30. FORSYTH, Thomas Douglas, *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, Calcutta 1875
31. GOLDSMID, F. John, *Eastern Persia*, London 1876
32. HAKLUYT, Richard, *A Dircourse on Western Planting Written in the Year 1584*, edt. Charles Deane, Cambridge 1877
33. HALHED, Nathaniel Brassey, *A Grammar of the Bengal Language*, Bengal 1778
34. HARLAN, Josiah, *A Memoir of India and Avghanistaun*, London-Paris 1842
35. HAZLITT, William, *The Works of Michael de Montaigne*, London 1845
36. HUNTER, W.W., *A Life of the Earl of Mayo*, London 1875
37. JONES, William, *A Grammar of the Persian Language*, The Sixth Edition, London 1804
38. JONES, William, *Institutes of Hindu Law*, Calcutta-London, 1796
39. KAYE, John William, *The Life and Correspondence of Sir John Malcolm*, Volume: I-II, London 1856
40. KRAUSSE, Alexis Sydney, *Russia in Asia*, Henry Holt and Company, New York 1899
41. LAL, Mohan, *Life of the Amir Dost Mohammad Khan of Kabul*, Volume I, London 1846
42. MACAULAY, J., *Gordon Anecdotes, Charles George Gordon R.E.*, London 1887
43. MACAULAY, Thomas Babington, *Speeches*, Volume I, New York 1853
44. MALCOLM, Henry Frederick, *Complete History of Hindostan, from the earliest times to the present day; with full particulars of the recent Munity in India*, Philadelphia 1858
45. MAC GAHAN, J.A. *Campaining on the Oxus, and The Fall of Khiva*, New York 1874
46. MALLESON, Colonel G.B., *The Indian Mutiny of 1857*, London 1896
47. MARTINUEAU, John, *The Life and Correspondence of the right hon. Sır Bartle Frere*, Volume: I, London 1895
48. MCNEILL, John, *Progress and Present Position of Russia in the East*, London, 1836
49. MENINSKI, Franciscus a M., *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, Prœcipuas earum opes à Turcis peculiaritèr usurpatas continens nimirum Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, Vienna 1780
50. MERYON, Charles Lewis, *Travels of Lady Hester Stanhope*, Cilt I, London 1846
51. MICHAUD, J., *The Saracen or Matilda and Malek Adhel*, Volume I, New York 1810
52. MONTAGUE, Lady Mary Wortley, *Letters of Lady Mary Wortley Montague Written During Her Travels in Europe, Asia and Afric*a, Paris 1800
53. RAWLINSON, Henry, *England and Russia in the East*, London 1875
54. ROE, Sir Thomas, *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul (1615-1619)*, Volume I, edt. William Foster, London 1899

55. SHAW, Robert, *Visits to High Tartary Yarkand, and Kashgar*, London 1871
56. SIMPSON, Emma, *Memorials of the Life and Letters of Major-General Herbert B. Edwardes*, Vol. I, Kegan Paul, Trench & Co., 1, Paternoster Square, London 1886
57. SMITH, R. Borsworth, *Life of Lord Lawrence, Volume II*, London 1883
58. SMITH, Sir Thomas, *De Republica Anglorum*, London 1583
59. STEUART, R.- B. Philipps, *Report of the Epidemic of Cholera which has raged through Hindostan and the Peninsula of India since August 1817*, Bombay 1819
60. THOMPSON, J. T., *A Dictionary in Hindee and English compiled from approved authorities in 1846*, Third Edition, Calcutta 1884
61. VALIKHANOF and other Russian travellers, *The Russians in Central Asia*, translated from the Russian by John and Robert Michell, London 1865
62. VAMBERY, Arminus, *The Coming Struggle for India*, Cassel & Company, Limited: London, Paris, New York & Melbourne, 1885
63. WESTLAKE, John, *Chapters on the Principles of International Law*, Cambridge: At the University Press 1894

Yabancı Dilde Modern Çalışmalar

1. ADAMEC, Ludwig W., *Historical Dictionary of Afghanistan*, New Delhi 2006
2. ADDO, Herb, *Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism*, The United Nations University, Japan 1986
3. AKITA, Shigeru, *Gentlemanly Capitalism, Imperialism and Global History*, Palgrave MacMillan, New York 2002
4. AL-TAEE, Nasser, *Representations of the Orient in Western Music: Violence and Sensuality*, Ashgate Publishing Limited, Farnham-Burlington 2010
5. ALDER, G. J., *British India's Northern Frontier 1865-95*, The Royal Commenwealth Society, London 1963
6. ALLEN, Charles, *Soldier Sahibs*, Carroll & Graf Publishers, New York 2001
7. Amir Abdur Rahman Khan, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan*, Volume II edt. Mir Munshi Sultan Mohamed Khan, London 1901
8. ANDREEVA, Elena, *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*, New York 2007
9. ARCHIBALD, Diana C., *Domesticity, Imperialism, and Emigration in the Victorian Novel*, University of Missouri Press, Columbia, Missiouri 2002
10. ARNOLD, David, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, University of California Press, Berkeley-LosAngeles-London 1993
11. ARNOLD, David, *Science, Technology and Medicine in Colonial India, The New Cambridge History of India Part III, Volume 5*, Cambridge University Press 2000
12. BALLANTYNE, Tony -Antoinette Burton, *Empires and the Reach of the Global 1870-1945*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2012
13. BARFIELD, Thomas, *Afghanistan, A Cultural and Political History*, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2010
14. Bayly, C. A. (edt.), *Atlas of the British Empire, New York*-Oxford 1989
15. BAYLY, Christopher Alan (edt.), *Atlas of the British Empire, New York*-Oxford 1989

16. BAYLY, Christopher Alan, *Empire&Information, Intelligence gathering and Social communication in India, 1780-1870*, Cambridge University Press, New Delhi 2007
17. BAYLY, Christopher Alan, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, Longman, London-New York 1989
18. BAYLY, Christopher Alan, *Indian Society and the making of the British Empire*, Cambridge University Press 1990
19. BECKER, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, New York 2004
20. BELL, Lady, *The Letters of Gertrude Bell*, Volume I, London 1927
21. BISAHA, Nancy, *Creating East and West*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004
22. CAIN, P. J.- A. G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion (1688-1914)*, New York 1993
23. CAIN, P. J., *Hobson and Imperialism: Radicalism, New Liberalism, and Finance 1887-1938*, Oxford University Press 2002
24. CAROE, Olaf, *The Pathans 550 B.C.-A.D.1957*, London 1958
25. Claeys, Gregory, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, Cambridge University Press, 2010
26. CLARKE, J.J., *Oriental Enlightment: The encounter between Asian and Western thought*, London 1998
27. CLAYES, Gregory, *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*, Cambridge University Press, 2010
28. COHEN, Benjamin J., *The Question of Imperialism*, The Macmillan Press, London 1974
29. COHN, Bernard S., *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996
30. CROSBY, Alfred W., *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne-Madrid-Cape Town 2004
31. CURTIS, Michael, *Orientalism and Islam*, Cambridge University Press, 2009
32. DALRYMPLE, William, *Return of A King: The Battle for Afghanistan*, Bloomsbury, London-New Delhi-New York-Sydney 2012
33. DARBY, Phillip, *Three Faces of Imperialism: British and American Approaches to Asia and Africa 1870-1970*, Yale University 1987
34. DARWIN, John, *Unfinished Empire-Global Expansion of Britain*, Bloomsbury Press New York, 2012
35. DAVIS, Leo Donald, S.J., *The First Seven Ecumenical Councils (325-787), Their History and Theology*, Minnesota 1990
36. DOYLE, Michael W., *Empires*, New York 1986
37. ELDRIDGE, C.C., *Victorian Emperialism*, Humanities Press, Atlantic Highlands N.J. 1978
38. ERSKINE, Andrew, *Roman Imperialism*, Edinburgh University Press 2010
39. FORREST, G. W., *A History of the Indian Mutiny*, Volume I, Edinburgh and London 1904
40. FOSTER, William, *Early Travels in India* (1583-1619), Oxford University Press 1921
41. FORSTER Edward Seymor (translated by), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbequ Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562, reprinted Louisiana State University 2005*

42. FRASER-Tytler, W. K., *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press 1950
43. FREMONT-BARNES, Gregory, *The Anglo-Afghan Wars 1839-1919*, Oxford-New York 2009
44. GENCER, Mustafa, *Imperialismus und die Orientalische Frage*, TTK, Ankara 2006
45. GEYER, Dietrich, *Russian Emperyalism-The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860-1914*, Yale University Press, New Haven-London 1987
46. GILLARD David, *The Struggle for Asia 1828-1914*, London 1977
47. GRAHAM, Gerald S., *A Concise History of the British Empire*, The Viking Press, New York, 1970
48. GREAVES, Rose L., *Persia and the Defence of India 1884-1892*, London 1959
49. GRIFFITHS, John C. *Afghanistan*, New York-Washington-London, 1967
50. GUBAR, Mir Gulam Muhammed, *Afghanistan der Mesir-i Tarikh*, Meyvend Yayınları, Kabil 1384
51. HARDT, Michael -Antonio Negri, *Empire*, Harvard University Press 2000
52. HARLOW, Vincent T., *The Founding of The Second British Empire 1763-1783*, Volume I, Longmans Green and Co., London-New York-Toronto 1952
53. HARRISON, Mark, *Health, Medicine and Empire*, Sangam Books, London-Himayatnagar 2001
54. HARRISON, Mark, *Public Health in British India: Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914*, Cambridge University Press 1994
55. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Erster Teil, Berlin 2013
56. HILLIAM, Paul, *Elizabeth I-Queen of England's Golden Age*, New York 2005
57. HOBSON, John A., *Imperialism-A Study*, New York 1902
58. HOLMES, T. Rice, *A History of The Indian Mutiny*, London 1904
59. HOPKIRK, Peter, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, New York 1992
60. HUNTINGTON, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Penguin Books 1997
61. INGRAM, Edward, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia 1797-1800*, Clarendon Press-Oxford 1981
62. INGRAM, Edward, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, Oxford 1979
63. INGRAM, Edward, *The British Empire as a World Power*, Frank Cass, London-Portland. OR 2001
64. JOHNSON, Robert, *British Imperialism*, New York 2003
65. JOHNSON, Robert, *Spying for Empire: The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947*, Greenhill Books, London 2006
66. JOHNSON, Robert, *The Afghan Way of War*, London and New York 2011
67. KAKAR, M. Hassan, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill, Leiden-Boston 2006
68. KASHANI-SABET, Firoozeh, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804-1946*, New York 2000

69. KHAN, Amir Abdur Rahman, *The Life of Abdur Rahman- Amir of Afghanistan,* Volume II, edt. Mir Munshi Sultan Mohamed Khan, London 1901
70. KIM, Hondong, *Holy War in China: Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877*, Stanford University Press, Stanford, California 2004
71. KING, Richard, *Orientalism and Religion, Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, New York 2005
72. KODITSCHEK, Theodore, *Liberalism, Imperialism, and the Historical Imagination*, Cambridge University Press 2011
73. KOEBNER, R. -H. D. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of A Political Word*, Cambridge University Press 1965
74. KOPF, David, *British Orientalism and the Bengal Renaisance*, University of California Press 1969
75. KUMAR, Anil, *Medicine and the Raj, British Medical Policy in India, 1835-1911*, Altamira Press, Walnut Creek-London-New Delhi 1998
76. KUMAR, Deepak, *Science and The Raj; A Study of British Raj*, Oxford University Press, 2006
77. LOGAN, Deborah A., *Harriet Martineau, Victorian Imperialism, and the Civilizing Mission*, Ashgate Publishing, Farnham-Burlington 2010
78. MACKENZIE, John M., *Orientalism: History, theory and the arts*, Manchester and New York 1995
79. MAGDOFF, Harry, *The Age of Imperialism, Monthly Review Press New York*, 1969
80. MARCH, G. Patrick, *Eastern Destiny: Russia in Asia and the North Pacific*, Greenwood Publishing Group, Westport-Connecticut, London 1996
81. MARSTON, Daniel, *The Indian Army and the End of the Raj*, Cambridge University Press 2014
82. METCALF, Thomas R., *Ideologies of the Raj*, Cambridge University Press 1995
83. MILL, John Stuart, *Utilitarianism-Liberty-Representative Government*, London 1910
84. MOJTAHED-ZADEH, Pirouz, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Florida 2006
85. MOJTAHED-ZADEH, Pirouz, *Small Players of the Great Game*, Routledge, New York 2004
86. MORGAN, Gerald, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895*, Cass, London 1981
87. OLCOTT, Martha Brill, *The Kazakhs*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford 1995
88. PALIT, Chittabrata, *Scientific Bengal: Science, Technology, Medicine and Environment under the Raj*, Kalpaz Publication, Delhi 2006
89. PORTER, Bernard, *Critics of Empire: British Radical attitudes to colonialism in Africa, 1895-1914*, Macmillian, London-Melbourne-Toronto, St. Martin's Press, New York 1968
90. PORTER, Bernard, *The Lion's Share*, London 2004
91. PORTER, Patrick, *Military Orientalism: Eastern War Through Western Eyes*, Columbia University Press 2009
92. RATLIFF, Walter R., *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, Eugene OR-USA, 2010

93. RAWLINSON, H. G., *British Beginnings in Western India*, 1579-1657, Oxford 1920
94. RICHARDS, D.S., *The Savage Frontier*, Macmillan 1990
95. SABOL, Steven, *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*, Palgrave Macmillan, New York 2003
96. SAID, Edward W., *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, New York 1979
97. SAID, Edward W., *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Vintage Books, New York 1978
98. SARAY, Mehmet, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, TTK, Ankara 2003
99. SAUNDERS, David, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801-1881*, New York 1992
100. SCHUMPETER, Joseph, *Imperialism and Social Classes: Two Essays by Joseph Schumpeter*, Auburn-Alabama 2007
101. SEN, Surendranath (edt.), *Indian Travels of Thevenot and Careri*, New Delhi 1949
102. SERGEEV, Evgeny, *The Great Game 1856-1907*, Washington-Baltimore 2013
103. SINGH, Jyotsna G., *Colonial Narratives/Cultural Dialogues*, Routledge, London-New York 1996
104. SNOWDEN, C. E., *A Brief Survey of British History*, London 1905
105. STARK, Freya, *A Winter in Arabia*, London 1940
106. STEWART, Jules, *On Afganistan's Plains; The Story of Britain's Afghan Wars*, London-New York 2011
107. Jules Stewart, *The Khyber Rifles: From British Raj to Al Qaede*, The History Press 2013
108. SYKES, Percy, *A History of Persia*, Volume II, London 2004
109. VARISCO, Daniel M., *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, University of Washington Press 2007
110. WALKER, Eric Anderson, *The Great Trek*, London 1948
111. WALPOLE, Horace, *The letters of Horace Walpole*, Volume V, edt. Peter Cunningham, Edinburgh 1906
112. WEMYSS, Rosslyn, *Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier*, Volume II, London 1911
113. WILBUR, Marguerite Eyer, *The East India Company: And the British Empire in the far East*, Stanford University Press 1945
114. WILKINSON, Theon, *Two Monsoons*, Duckworth, London 1976
115. WRIGHT, Denis, *The English Amongst The Persians*, I. B. Tauris Publisher, London-New York 2001
116. YETİŞGİN, Mehmet, *How the Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the 19th Century*, Basılmamış doktora tezi, Texas Technological University, 2000
117. ZAIN, M. Faruk, *Christianity, Islam and Orientalism*, London 2003
118. ZASTOUPIL, Lynn, *John Stuart Mill and India*, Stanford University Press, Stanford, California 1994

Türkçe Modern Çalışmalar

1. ATEŞ, Abdurrahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), SDU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Basılmamış doktora tezi, Isparta 2001
2. BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi II*, TTK 1987
3. GENCER, Mustafa, Imperialismus und die Orientalische Frage, TTK, Ankara 2006
4. SAID, Edward W., *Oryantalizm*, çeviren: Nezih Üzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998
5. YAZICI, Orhan, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011

Yabancı Dilde Makaleler

1. _____, Obituary Notices, "H. W. Bellew, M.D., C.S.I., Surgeon-General Bengal Army.", *The British Medical Journal*, Vol. 2, No. 1650, Aug. 13, 1892, s. 391–392.
2. _____, Obituary Notices, "Surgeon-Generl Henry Walter Bellew, M.D., C.S.I.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Oct., 1892), s. 879-904
3. APPLEBY, John C., "War, Politics and Colonization, 1558-1625", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire"*, edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s.55-78
4. ARNOLD, David, "Introduction: disease, medicine and empire", *Imperial Medicine and Indigenious Societies*, edt. David Arnold, Oxford University Press, Delhi-Bombay-Calcutta-Madras 1989, s.1-26
5. AYLMER, G. E., "Navy, State, Trade, and Empire", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire,* edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s. 467-480
6. AZMI, M. Raziullah, "Russian Expansion in Central Asia and the Afghan Question (1865-85)", *Pakistan Horizon*, Vol. 37, No.3 (Third Quarter 1984), s.106-135
7. BEARD, Michael, "European Travelers in the Trans-Caspian before 1917", *Cahiers du Monde russe et sovietique*, Vol.13, No.4 (Oct.-Dec. 1972) s.590-596
8. BRADDICK, Michael J., "The English Government, War, Trade, and Settlement, 1625-1688", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire,* edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s. 286-308
9. BRADLEY, D. L., "Sistan Arbitration Commission", *Dictionary of Iran: A Shorter Encyclopedia*, Khaneh-ye-Entesharha-ye-Navisandegan 2016, s.600-601
10. BROBST, P. John, "Sir Frederic Goldsmid and the Containment of Persia 1863-1873", *Middle Eastern Studies*, Vol.33, No.2 (Nisan. 1997), s.197-215
11. BUCKLER, F. W., "The Political Theory of the Indian Mutiny", *Transaction of the Royal Historical Society*, Volume 5 (1922), s.71-100
12. CABRAL, Amílcar, "Imperialism, Colonialism, and Neocolonialism", *Key Concepts in Critical Theory: Imperialism, Theoretical Direction*s, edt. Ronald H. Chilcote, Humanity Books, New York 2000, s.247-252

13. CANNY, Nicholas, "The Origins of Empire: An Introduction", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire"*, edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s. 1-33
14. CHESIRE, Harold T., "The Expansion of Imperial Russia to the Indian Border", *The Slavonic and East European Review*, Vol.13, No.37, (July 1934), s. 85-97
15. COLEBROOKE, Edward, "Memoir of the Honourable Mountstuart Elphinstone", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1861, s.221-344
16. COUNT Nesselrode to Count Pozzo di Borgo, October 20, 1838, *Accounts and Papers: Volume XI*, East Indies, Session: 5 February-27 August 1839, s.186-192
17. DARWIN, John, "Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion", *The English Historical Review*, Vol.112, No.447 (Jun.,1997) s. 614-642
18. DONIGER, Wendy, "Presidential Address "I have Scinde"; Flogging a Dead (White Male Orientalist) Horse", *The Journal of Asian Studies*, Vol.58, No:4 (November 1999) s.940-960
19. Draft Note to be presented by the Marquess of Clanricarde to Count Nesselrode, *Accounts and Papers: Volume XI*, East Indies, Session: 5 February-27 August 1839, s.176-177
20. DUPREE, Louis, "The Age of the European Imperialism: Nineteenth Centurey A.D.", *Afghanistan*, Princeton University Press 1980, s. 343-413
21. FIELDHOUSE, David, "For Richer, for Poorer? Health and Disease", *Cambridge Illustrated History, British Empire*, edt. P. J. Marshall, Cambridge University Press 1996, s.108-147
22. GO, Julian, "Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939", *Social Science History* 38, Spring, s. 43-69
23. GOLDSMID, F. John, "Journey from Bunder Abbas to Mash'had by Sistan", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 17 No.2 (1872-1873), s.86-92
24. GRACE, W. F. F., "Russia and the Times in 1863-1873", *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 1, No.1 (1923), s. 95-102
25. GREAVES Rose L., "Sistan in British Indian Frontier Policy", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.49, No.1, In Honour of Ann K. S. Lambton (1986), s.90-102
26. GREAVES, Rose, L., "Iranian Relations with Great Britain and British Indian", *The Cambridge History of Iran, Volume 7*, edt. Peter Avery, Cambridge University Press 1991, s.374-425
27. HARRISON, Mark, "Disease and Medicine in the Armies of British India, 1750-1830: The Treatment of Fevers and the Emergence of Tropical Therapeutics", *British Military and Naval Service 1600-1830*, edt. Geoffrey L. Hudson, Amsterdam-New York 2007, s.87-119
28. HARRISON, Mark, "Networks of Knowledge: Science and Medicine in Early Colonial India c.1750-1820", *India and the British Empire*, edt. Douglas M. Peers - Nandini Gooptu, Oxford University Press 2012, s.191-211
29. HARRISON, Mark, "Science and the British Empire", *Isis*, Vol. 96. No.1 (March 2005), s.56-63

30. HASTINGS, Warren -W. H. Hutton, "A letter of Warren Hastings on the Civil Service of the East India Company", *The English Historical Review*, Vol. 44, No: 176 (Oct. 1929), s. 633-641
31. HAYWARD, G. W., "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol.14, No.1(1869-1870), s.41-74
32. HEEHS, Peter, "Shades of Orientalism: Paradoxes and Problems in Indian Historiography", *History and Theory*, Volume:42, No:2 (May 2003) s.169-195
33. INGRAM, Edward, "Approaches to the Great Game in Asia", *Middle Eastern Studies*, Vol.18, No.4, (Oct.1982), s. 449-457
34. INGRAM, Edward, "Great Britain's Great Game: An Introduction", *The International History Review*, Vol.2. No.2 (Apr. 1980), s.160-171
35. INGRAM, Edward, "How to and how not to negotiate with Iran: Postures of Power in 1802", *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honour of Elie Kedourie,* edt. Edward Ingram, New York 2013, s.31-51
36. ISRAEL, Jonathan J., "The Emerging Empire: The Continental Perspective, 1650-1713", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire",* edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s.423-444
37. JOHNSON, Robert, "The Great Game and Power Projection", *Imperial Crossroads***,** edt.by Jeffrey R. MACRIS and Saul KELLY, Naval Inst. Press 2012, s.31-48
38. JOUHKI, Jukka, "Orientalism and India", Diss., University of Jyväskylä 2005, s.1-20
39. KARPAT, Kemal H., "Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans: A Reinterpretation", *Cahiers du Monde russe et sovietque*, Vol. 32, No.1, *En asie centrale sovietque: Ethnies nations, etats* (Jan.-Mar. 1991), s.17(-32)
40. KASHANI-SABET, Firoozeh, "The Diminishing Domains of Qajar İran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 2, (May, 1997) s.205-234
41. KHAN, Hina, "Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response", *Pakistan Horizon*, Vol. 49, No.2 (April 996) s.46-47 (33-57)
42. KIERNAN, V. G., "Kashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878", *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 11, No. 3 (1995), s. 317-342
43. KLASS, Rosanne, "The Great Game Revisitied", *Afghanistan-The Great Game Revisited*, edt. Rosanne Klass, New York 1990, s.1-29
44. KOPF, David, "Hermeneutics versus History", *The Journal of Asian Studies*, Vol.39, No.3 (May, 1980), s.495-506
45. LABAND, J. P. C., "The Nature of the Indian Mutiny: A Changing Concept", *A Journal of Social and Political Theory*, No:46 (May1976), s.27-39
46. LENMAN, Bruce P., "Colonial Wars and Imperial Instability (1688-1793)", *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century*, edt. P. J. Marshall, Oxford University Press, New York, 1998, s. 151-168
47. MACKENZIE, David, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", *The Russian Review*, Vol. 33, No.2 (Apr.1974), s. 167-188
48. MAJUMDAR, Ramesh Chandra, "Medicine", *A Concise History of Science in India*, edt. D.M. Bose-S.N. Sen-B.V. Subbarayappa, Indian National Science Academy, New Delhi 1971, s.213-273

49. MARSHALL, P. J., "Indtroduction", *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century,* edt. P. J. Marshall, Oxford University Press, New York, 1998, s. 1-25
50. MARSHALL, P. J., "The English in Asia to 1700", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire",* edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s.264-285
51. MARSHALL, P. J., "The First British Empire", *The Oxford History of The British Empire – Historiography,* edt. Robin W. Winks, Oxford University Press, New York 1999, s.43-72
52. MARTIN, Ged, "Canada from 1815", *The Oxford History of the British Empire Volume III-The Nineteenth Century*, edt. Andrew Porter, Oxford University Press, Oxford-New York, 1999 s.522-545
53. MONTGOMERIE, T. G., "Repost of the Mirza's Exploration of the Route from Caubulto Kashgar", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol.15, No.3 (1870-1871), s. 181-204
54. PAGDEN, Anthony, "The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c.1700", *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire",* edt. Nicholas Canny, Oxford University Press, New York, 1998, s. 34-54
55. PETHYBRIDGE Roger W., "The Merits of Victorian Travel Accounts as Source Materials on Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Neue Folge, Bn.20, H.1 (Maerz 1972), s. 10-23
56. PORTER, Andrew, "Empires in the Mind", *Cambridge Illustrated History, British Empire,* edt. P. J. Marshall, Cambridge University Press 1996, s.185-223
57. PORTER, Andrew, "Introduction: Britain and the Empire in the Nineteenth Century", *The Oxford History of The British Empire, The Nineteenth Century,* edt. Andrew Porter, Oxford University Press 1999, s.1-28
58. RAYCHAUDHURI, Tapan, "British Rule in India: An Assessment", *Cambridge Illustrated History: British Empire*, edt. P. J. Marshall, Cambridge University Press 1996, s. 357-369
59. REZUN, Miron, "The Great Game Revisited", *International Journal, Vol.41, No:2,* Southwest Asia (Spring 1986), s.324-341
60. ROGER, N. A. M., "Guns and Sails in the First Phase of English Colonization, (1500-1650)", *The Oxford History of the British Empire-The Origins of Empire,* s.79-98
61. ROSE, Archibald, "Chinese Frontiers of India", *The Geographical Journal*, Vol.39, No.3 (Mar., 1912, s.193-218
62. ROY, Kaushik, "The Beginning of the People's War in India", *Economic and Cultural Weekly*, Volume: 42, No:19 (May 12-18, 2007), s.1720-1728
63. SAUNDERS, Christopher -Iain R. Smith, "Southern Africa, 1795-1910", *The Oxford History of the British Empire Volume III-The Nineteenth Century*, edt. Andrew Porter, Oxford University Press, Oxford-New York, 1999 s.597-623
64. SHAW, R. B., "A Visit to Yarkand and Kashgar", *Proceeding of the Royal Geographical Society of London*, Vol.14, No.2 (1869-1870), s.124-137
65. SHY, John, "The American Colonies in War and Revolution 1748-1783", *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century,* edt. P. J. Marshall, Oxford University Press, New York, 1998, s. 300-324

66. STAFFORD, Robert A., "Scientific Exploration and Empire", *The Oxford History of The British Empire, The Nineteenth Century,* edt. Andrew Porter, Oxford University Press 1999, s.294-319
67. STONE, James, "Bismarck and the Great Game: Germany and Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1871-1890", *Central European History 48 (2015),* s.151-152 (s.151-175)
68. TRAPPER Richard, "Introduction", *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, edt. Richard Trapper, Routledge, New York 2011, s.1-82
69. VAMBERY, Arminus, "Russia and England", *The North American Review*, Vol.160, No.462 (May 1895), s.561-569
70. VLADIMIROVICH, Vasilii- W. Barthold, "Sistan, the southern part of Afghanistan and Baluchistan", *An Historical Geography of Iran,* edt. C. E. Bosworth, Princeton University Press 1984, s.64-86
71. WALLER, Derek, "The Forsyth Missions to Yarkand and Kaşgar", *The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia,* University Press of Kentucky 1990, s.144-168
72. WASHBROOK, D. A., "Orients and Occidents: Colonial Discourse Theory and the Historiography of the British Empire", *The Oxford History of the British Empire-Historiography,* edt. Robin W. Winks, Oxford University Press 1999, s. 596-611
73. WHEELER, Geoffrey, "Sinkiang and the Sovyet Union", *The China Quarterly,* No.16, (Oct.-Dec. 1963), s.56-60
74. WILLIAMS, Beryl, "Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis 1875-1878", *The International History Review*, Volume:2, No.1, 1980, s.216-238
75. WUNDER, Amanda, "Western Travelers, Eastern Antiquities and the Image of the Turk in Early Modern Europe", *Journal of Early Modern History*, Volume: 7, Issue: 1, 2003, s.89-119,
76. YAPP, Malcolm, "The Legend of the Great Game", *Proceedings of the British Academy, 111,* The British Academy 2000, s.179-198

Türkçe Makaleler

1. BERBERCAN, Mehmet Turgut, "Buğra Tezkiresinden Parçalar", *Turkish Studies, International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4 Fall 2011, s.431-455
2. BULUT, Yücel, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Yıl:2003, Cilt:3, Sayı:6, s.71-106
3. ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, No:24, s.51-78
4. DEMİRDAĞ, Yelda, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* Sayı:3, 2014, s.229-245
5. DOĞAN, Orhan, "Çarlık Rusya'nın Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:11, Konya 2004, s.287-302,
6. GÖMEÇ, Sadettin Y., "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *OTAM*, Sayı 9, Ankara 1999, s.149-153

7. GÖNDER, Çağatay, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl:2016/2 Cilt:15, Sayı:30, s.1-30
8. HUNKAN, Ömer Soner, "Satuk Buğra Han", *DİA*, 2009, C. 36, s.181-182
9. KAVAS, Ahmet, "Sömürgecilik", *TDVİA*, C.39, İstanbul 2009, s. 394-397
10. ÖZCAN, Azmi, "İngiliz Sömürgeciliği", *TDVİA*, C.22, İstanbul 2000, s.299-302
11. ÖZKAN, İsa, "Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı", *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı*, Öncü Kitap Yayınları, 2013, s.467-488
12. SARAY, Mehmet, "Hive Hanlığı", *TDVİA*, C.18, İstanbul, 1998, s.167-170
13. SARAY, Mehmet, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1981, s.279-302
14. SARAY, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *İÜEFD Sayı:34*, 1983/84, s.397-417
15. TURAN, Şerafettin, "Levant", *TDVİA*, İstanbul 2003, C.27, s.145-146
16. USLU, Recep, "Herat", *TDVİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 215-218
17. YAVUZ, Hulusi, "Ahmed Hulusi Efendi", *TDVİA* C.2, s.90
18. YORULMAZ, Osman, "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev", *Bilig*, Yaz/2005, sayı:34, s.117-142
19. YÜCEL, Mualla Uydu, "Yâkub Beg", *TDVİA* 2013, C.43, s.277-278

Elektronik Kaynaklar

1. http://www.iranicaonline.org/articles/gilchrist-john ; erişim tarihi: 15.08.2017, 20:12
2. SABOL, Steve, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313, erişim tarihi: 02.05.2016, 12.51

ÖZGEÇMİŞ

1982 Bitlis-Mutki doğumlu Habibe TEMİZSU, ilk öğrenimini Avusturya'da tamamladıktan sonra, babasının görevi gereği yurdun çeşitli şehirlerinde orta ve lise eğitimine devam etti. 2005 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun olan Temizsu, 2009-2012 yılları arasında Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL danışmanlığında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi A.B.D. bünyesinde Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. *Cengiz Yasası'nın Moğol Devletleri'ndeki Uygulanışı, Etkileri ve Değişimi* konulu Yüksek Lisans çalışmasının araştırma aşamasında, YÖK bursu ile Almanya, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet-Bonn, Institut für Orient- und Asienwissenschaften, Abteilung für Mongolistik und Tibetstudien'de, Prof. Dr. Michael WEIERS danışmanlığında Şubat-Mayıs 2012 tarihleri arasında, üç ay süreyle çalışmalarını sürdürdü.

Temizsu, 2013 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi A.B.D.'de yine Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL danışmanlığında doktora programına başladı. TÜBİTAK-2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında araştırma desteği almaya layık görülen Temizsu, Amerika Birleşik Devletleri, Ohio University, College of Arts and Science, Department of History bünyesinde, Doç. Dr. P. John BROBST danışmanlığında *Henry Walter Bellew (1834-1892) ve Eserleri* konulu doktora tezinin araştırmalarını yürüttü. Eylül 2015-Eylül 2017 tarihleri arasında Amerika'da araştırmalarını sürdürürken çeşitli Lisansüstü ve Uluslararası Konferanslarda bildiri sunarak akademik tecrübesini artırma fırsatı buldu.

"1857 Hindistan Ayaklanması Dönemi İngiliz-Afgan İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme" başlığı ile Ağustos 2016 tarih, 223 sayılı *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'nde makalesi yayınlanan, Temizsu *The British Scholar Society* üyesi olup, iyi derecede Almanca ve İngilizcenin yanında, Arapça bilgisine de sahiptir. Evli ve bir çocuk annesidir.